КРАЄЗНАВСТВО

Національна спілка краєзнавців України

науковий журнал 4'2011

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

4(77)`2011

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4, кім. 216
тел.: 278-53-05, 279-13-88
e-mail: bazhanclio@ukr.net

Виходить щоквартально

ЗМІСТ

До 70-ї річниці партизанського руху в Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Краєзнавство в особах

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 10 від 29.11.2011 р.)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.)

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8)

На першій сторінці обкладинки:

Головний залізничний вокзал у Львові (Львів-Головний, «Двірець») (інж. Є. Зеленевський, 1902–1904 рр.). Репродукція поштової листівки 1910-1920-х років (видавець – Давід Грунд (м. Львів)). Поштівка надана Центром міської історії Центрально-Східної Європи

До 150-річчя залізничного транспорту України

Регіональні аспекти історичної демографії

Історія України у світлі регіональних досліджень

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Огляди

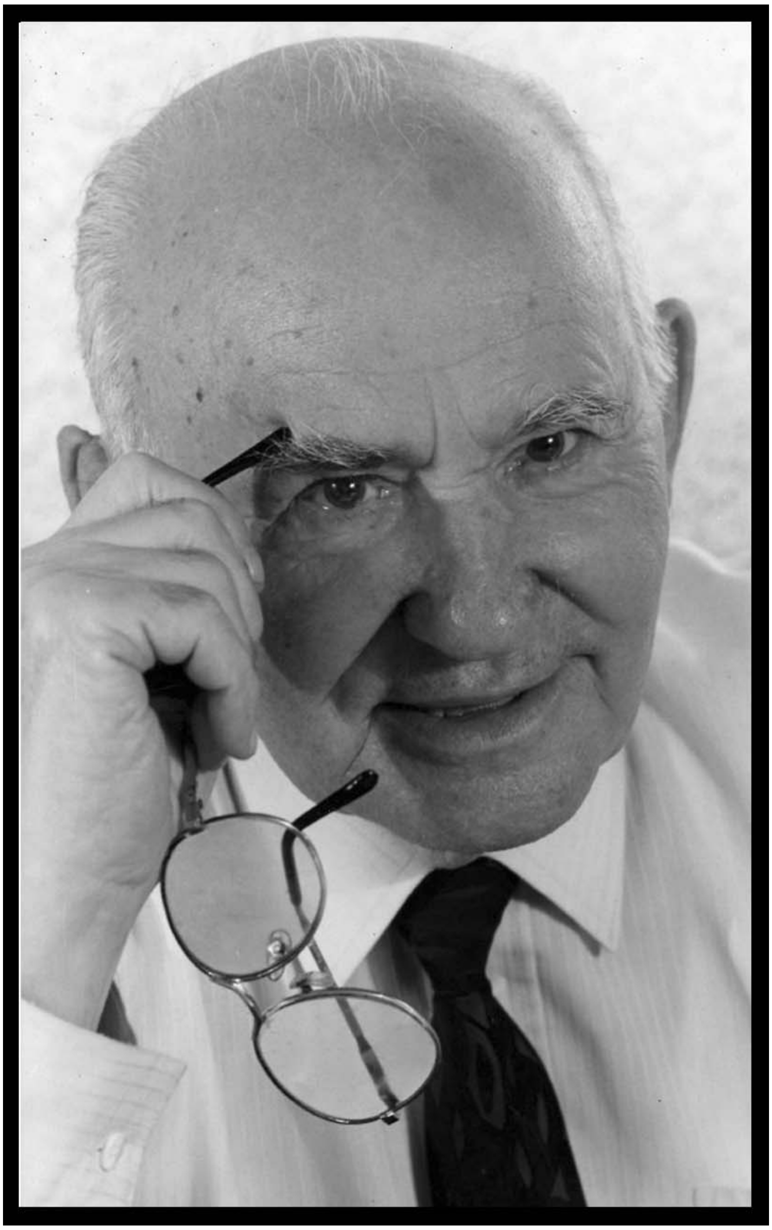

ТРОНЬКО
Петро Тимофійович
(1915 – 2011)

З життя пішов Великий Українець
(пам'яті Петра Тронька)

12 вересня 2011 року на 97 році життя відійшов у вічність Петро Тимофійович ТРОНЬКО – видатний державний, науковий і громадський діяч – велична постать історії України ХХ століття.

П. Т. Тронько народився 12 липня 1915 року в селі Заброди Богодухівського повіту Харківської губернії у родині селян-бідняків. У п'ятирічному віці втратив батька. Підрісши, працював у господарстві, вчився у місцевій школі.

З 17 років працював на шахті Донбасу, згодом учителював у школі. Після проходження військової служби в 1936-1937 рр. став директором дитячого будинку, звідки перейшов на комсомольську роботу. Обирався першим секретарем райкому комсомолу, секретарем Сумського обкому комсомолу. 1939 р. був обраний першим секретарем Станіславського обкому комсомолу. У вересні 1939 року обирався делегатом Народних зборів у м. Львові, які ініціювали возз'єднання з УРСР.

У 1941-1943 рр. П.Т. Тронько брав участь в обороні Києва, Харкова, Сталінграда, у визволенні Донбасу. У 1943-1947 рр. – перший секретар Київського обкому і міськкому комсомолу, другий секретар ЦК ЛКСМУ. Після закінчення Академії суспільних наук при ЦК КПРС 1951 р. – завідувач відділу, секретар Київського обкому КПУ, завідувач відділу ЦК КПУ.

Упродовж 17 років – заступник голови Ради Міністрів України з гуманітарної політики. У цей час від імені України головував на одному із засідань Генеральної Асамблеї ООН, де вперше з його уст прозвучала українська мова.

Обирався депутатом Верховної Ради УРСР дев'ятьох скликань.

1978 року Петро Тимофійович обраний академіком, віце-президентом АН УРСР.

Із 1979 р. до 2011 року очолював науковий відділ Інституту історії України НАН України. Автор близько 600 наукових, публіцистичних праць, з них понад 20 монографій. Очолював редакції наукових журналів «Краєзнавство», «Пам'ятки України», збірника наукових статей «Історія України. Маловідомі імена, події, факти», член Головної редколегії багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України», редколегії багатотомного видання «Енциклопедія історії України», наукового часопису «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», наукової ради «Українського історичного журналу».

22 роки очолював Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. З 1990 року – голова Національної спілки краєзнавців України, почесний голова правління МГО «Харківське земляцтво» у м. Києві, голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара.

Почесний професор 11 вузів держави, почесний громадянин 7 міст України.

Нагороджений 14 державними орденами і 18 медалями СРСР та України. 2000 року удостоєний звання Герой України.

П.Т. Тронько стояв у витоків унікальної 26-томної «Історії міст і сіл України», відзначеної Державною премією СРСР у галузі науки і техніки, аналогів якої немає у світовій історії.

Академік Тронько з групою провідних українських істориків першим відкрив широкій громадськості гірку правду про політичні репресії радянського періоду, очоливши Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 71 книга цього фундаментального видання вже з'явилися друком.

Завдячуючи безмежній любові Петра Тимофійовича до рідної землі, її культурних святинь, відроджені Свято-Успенський собор Києво-Печерської Лаври та Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир у м. Києві, створені заповідники на Хортиці, диво-скансен в Пирогові, Музей Великої Вітчизняної війни 1941 – 45 рр., державною опікою огорнуто десятки історичних та духовних святинь України.

Академік П. Тронько започаткував потужну школу наукового краєзнавства, усього себе віддав підготовці наукових кадрів НАН України, постійно працював із молоддю.

Петро Тимофійович завжди відстоював принципові речі, був твердо переконаний у своїй правоті. Природна порядність і міць характеру допомогли йому виховати плеяду талановитих послідовників. Тронько людей поважав і любив. Вони йому віддячували тим же.

Петро Тимофійович зазнав ціну справжньої дружби, він кохав і до останніх днів був коханим чоловіком і батьком.

Ще скажуть інші слова подяки й любові до генія Тронька. Сьогодні ж тихо доземно вклонімося Вченому, Пошуковцю і Краєзнавцю. А передовсім – Людині кришталевої чесності, порядності й доброти.

Хай буде йому земля пухом. Світла пам'ять про Петра Тимофійовича Тронька, його праведні земні справи назавжди зостануться в серцях усіх, хто його знав. А його видатна творча спадщина стане духовним пам'ятником і дороговказом для наступних поколінь дослідників рідного краю.

Президія правління
Національної спілки краєзнавців України

ОСВІТЯНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

ISSN 2222-5250

УДК 37(09):908(477)

Людмила Войтова (м. Умань)

АРХІВНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (20−30-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

У статті розкрито архівну базу дослідження розвитку шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України у 20–30-х роках XX століття, проаналізовано маловідомі та невідомі документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

***Ключові слова**: шкільне краєзнавство, розвиток, загальноосвітні навчальні заклади, краєзнавчий рух, навчально-виховний процес.*

У вдосконаленні навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів важливу роль відіграє творче переосмислення і використання історико-педагогічного досвіду виховання і навчання, пошук шляхів розвитку української школи. Особливе значення має досвід 20–30-х років XX століття: запровадження у трудових школах комплексної системи навчання, в основу якої було покладено краєзнавство як концептуальну ідею побудови навчально-виховного процесу; підготовка вчителів до краєзнавчої роботи в школі; створення навчально-методичної літератури з краєзнавства.

Аналіз історико-педагогічної літератури, архівних матеріалів показує, що виховання і навчання дітей на краєзнавчій основі мало вагоме значення у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів України у зазначений період. Адже мета вивчення краєзнавства полягає у пробудженні у дітей любові до рідного краю, активності, вихованні відповідальності, формуванні дослідницьких умінь.

Проблему розвитку шкільного краєзнавства у своїх наукових розвідках вивчали такі сучасні дослідники як В. Бугрій, Г. Дем'янчук, Б. Дем'янчук, А. Дем'янчук, Н. Рудницька, М. Соловей, О. Сухомлинська та ін.

Мета статті − проаналізувати архівну базу дослідження розвитку шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України у 20–30-х роках XX століття.

У контексті здійснення історико-педагогічних досліджень необхідним є аналіз та об'єктивна оцінка маловідомих і невідомих архівних матеріалів.

Аналіз шкільного краєзнавства у навчально-виховному процесі 20–30-х років XX століття значною мірою базується на архівних джерелах та маловідомих матеріалах. У процесі дослідження означеної проблеми нами було проаналізовано документи та матеріали 166 фонду Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Фонд 166 – «Народний комісаріат освіти Української РСР» ЦДАВО – містить справи, які висвітлюють розвиток та становлення шкільного краєзнавства в Україні, а саме: постанови та матеріали керівних органів про школу, комплексні програми, підготовку вчителя до краєзнавчої роботи, роботу Українського комітету краєзнавства та його діячів тощо.

У справі «Положення і тимчасове положення про Єдину трудову школу УСРР і оплату праці шкільних робітників. Штатні розписи відділів Наркомосу та вимогові відомості на видачу зарплати співробітникам загального і шкільного відділів за квітень-травень 1919 року. Списки середніх шкіл України по тарифних поясах» (оп. 1, спр. 26) (1919) цього ж фонду зберігається Положення і Тимчасове положення про єдину трудову школу УСРР, в яких визначені основні засади створення та існування єдиної трудової школи. Вказуються головні прикмети нової школи – створення безкоштовної та обов'язкової загальної освіти для всіх дітей обох статей; повне здійснення засад єдиної трудової школи з викладанням рідною мовою; спільне навчання хлопчиків і дівчаток; вільна, позбавлена будь-якого релігійного впливу школа; тісний зв'язок навчання з вироб-

ничою роботою, підготовка всебічно розвиненої особистості. У документах справи «Учбові плани, програми і проекти програм середніх учбових закладів та пояснюючі записки до них. Списки літератури, рекомендованої для самостійного читання та учбових наочних приладь для шкіл» (оп. 1, спр. 317) цього ж опису зберігаються навчальні плани, програми, проекти програм середніх навчальних закладів та пояснювальні записки до них, а саме: програма з природознавства для І концентру; програма з суспільствознавства для 7-го класу єдиної трудової школи; пояснювальна записка до проекту програм зі світознавства («мироведение»); орієнтовні програми з природознавства для єдиної трудової школи І ступеня; пояснювальна записка до плану і програми викладання на 1-му ступені єдиної трудової школи; тези до програм з батьківщинознавства («родиноведения»).

Матеріали про підготовку та проведення Всеукраїнського з’їзду з краєзнавства у місті Києві, Першого з’їзду з вивчення продуктивних сил та народного господарства України та проекти положення до нього містяться у справі цього ж фонду – «Матеріали про підготовку та проведення І Всеукраїнського наукового конгресу, з’їзду Російської асоціації фізиків, Всеукраїнського з’їзду по краєзнавству в м. Києві, Всесоюзного з’їзду астрономів в м. Харкові, з’їзду по вивченню продуктивних сил і народного господарства України та проекти положення про І-й з’їзд у справі вивчення продуктивних сил та народного господарства України, І Всеукраїнський науковий конгрес, протоколи, звіти організаційних комітетів, доповідні записки, програми, кошториси та пояснюючі записки до них. Список членів ІІ з’їзду російської асоціації фізиків в м. Києві» (оп. 2, спр. 450). З-поміж документів знаходимо пояснювальну записку до кошторису витрат з організації і скликання Першого Всеукраїнського з’їзду з краєзнавства в м. Києві (квітень 1924); в інформаційному листі повідомлялося про проведення 1921 року в Москві 1 Всеросійської конференції наукових організацій, які працювали над вивченням рідного краю і, зокрема, зазначалося, що «... на конференцию была приглашена и Украинская Республика, но представители Украины почему-то не прибыли на Конференцию»; Бюлетень № 2 організаційного комітету зі скликання з’їзду з вивчення продуктивних сил та народного господарства містить відомості про дату проведення цього з’їзду – 23 вересня 1924 року та список доповідей.

Декрет Раднаркому Української соціалістичної радянської республіки від 13 червня 1921 року про забезпечення культурно-освітніх і навчально-виховних закладів приміщеннями та листування з центральними та місцевими радянськими організаціями та установами про відкриття в селах України трудових шкіл, забезпечення їх приміщеннями, вчителями та підручниками міститься у справі «Декрет Раднаркому УСРР від 13 червня 1921 р. про забезпечення культурно-освітніх і учбово-виховних установ приміщеннями. Листування з центральними та місцевими радянськими організаціями та установами про відкриття в селах України трудових шкіл, забезпечення їх приміщенням, викладачами та підручниками» (оп. 2, спр. 513). У справі «Циркуляр Головсоцвиху при Наркомосі УСРР про надсилання губсоцвихами шкільних програм і учбових планів та додатки до нього» (оп. 2, спр. 1613) цього ж опису вміщено Циркуляр Головсоцвиху про необхідність надіслати губсоцвихами шкільні програми і навчальні плани. З метою забезпечення контролю Головсоцвих пропонував у короткий термін надіслати у Відділ єдиної школи по одному примірнику шкільних програм та навчальних планів, розроблених місцевими Відділами народної освіти з 1917 року (якщо такі є). Пропонувалося надсилати ті програми, які мають більш або менш самостійний характер та не відтворюють програми Наркомосу.

Відомості про підготовку, скликання та проект положення Всеукраїнського з’їзду з краєзнавства; склад президії Українського комітету краєзнавства; про широке залучення студентства до краєзнавчої роботи, створення та затвердження положення студентського Бюро краєзнавства у м. Харкові; про утворення краєзнавчого осередку на Чернігівщині, а саме Чернігівського Інституту краєзнавства; Положення про перепідготовку працівників освіти соцвиху та протоколи засідань Центрального бюро з перепідготовки вчителів, на яких розглядалися основні питання з цього приводу зберігаються у справі «Протоколи студентських організацій, звіти про роботу, кошториси на утримання та інші матеріали Українського комітету краєзнавства. Список особистого складу» (оп. 3, спр. 406) (1923–1925 рр.).

У справах 4 опису – «Листування з ВУЦВКом про організацію та стан учбових закладів, перепідготовку учителів, друкування та розповсюдження книг та з інших питань народної освіти» (оп. 4, спр. 42), «Положення, інструкції, обіжники та тези доповідей про організацію роботи по перепідготовці робітників освіти» (оп. 4,

спр. 956), «Інструкції, протоколи, програми, плани та інші матеріали по перепідготовці робітників політосвіти та соцвиховання» (оп. 4, спр. 957), «Матеріали по організації перепідготовки робітників освіти (постанови, обіжники, програми, плани)» (оп. 4, спр. 958), «Матеріали про організацію курсів по перепідготовці медперсоналу (обіжники, виписки з протоколів, кошториси, звіти, відомості, листування)» (оп. 4, спр. 960), «Доповідь про роботу Центрального бюро перепідготовки робітників освіти; листування з губвідділами наросвіти про стан перепідготовки та списки літератури з цього питання» (оп. 4, спр. 961), «Листування з видавництвами про надсилку та розподіл літератури для організації роботи по перепідготовці робітників освіти» (оп. 4, спр 962) (1924) – містяться програми, матеріали про перепідготовку працівників освіти та видання підручників для трудових шкіл. Так, у цих справах розкривається організація та проведення широкої кампанії з перепідготовки вчителів: описується робота з перепідготовки працівників освіти у Житомирі та у Житомирському регіоні; розкривається перепідготовка вчителів у 1923 р.; положення, інструкції, обіжники та тези доповідей про організацію роботи з перепідготовки; інструкції, протоколи, програми, плани та інші матеріали по перепідготовці працівників соціального виховання; описано роботу та подано програму районних курсів з перепідготовки; розміщено Положення про Центральне Бюро з перепідготовки робітників освіти та його циркулярні листи; матеріали про організацію курсів з перепідготовки педперсоналу (виписки з протоколів, кошториси, звіти, відомості, листування); доповіді про роботу Центрального Бюро з перепідготовки та листування з губвідділами народної освіти про стан перепідготовки; листування з видавництвами про розсил та розподіл літератури для організації роботи з перепідготовки.

Навчальні програми для сільських семирічних шкіл; проекти комплексних програм для І та ІІ концентрів сільської семирічної трудшколи; пояснювальна записка до колонки «Природа»; проекти програм, комплексні програми І концентру приморського міста, розроблені Одеським кабінетом соціального виховання представлені у справах 4 опису – «Учбові програми для сільських семирічних шкіл» (оп. 4, спр. 351) та «Проекти учбових програм перших 4-х років навчання чотирьохрічних та семирічних шкіл» (оп. 4, спр. 352).

Справа «Листування з губвідділами народної освіти про видання підручників та забезпечення ними шкіл, українізацію апарату, роботу секцій міськрад по народній освіті та надсилку звітності» цього ж фонду містить листи губвідділів народної освіти, в яких висвітлюється інформація про видання підручників та забезпечення ними шкіл соцвиху (оп. 4, спр. 75) (1924). З метою забезпечити контроль над виданням навчальної літератури для закладів соціального виховання і максимального узгодження її з навчальним планом, розробленим Головсоцвихом, всім Губоно пропонувалося утриматися від видання будь-яких навчальних книг на місцях. Рукописи навчальних книг, написаних працівниками освіти та затверджені до видання Губоно, мали завчасно бути надіслані для розгляду до Науково-педагогічного комітету Головсоцвиху. Книги, які одержували схвалення та рекомендацію до друку, передавалися Державному видавництву України, яке за дорученням Головсоцвиху мало друкувати навчальні книги на 1924–1925 навчальний рік у достатній кількості, тобто для повного забезпечення шкіл.

Справа «Листування з ВРНГ УРСР про скликання з’їзду по вивченню продуктивних сил і народного господарства України та встановлення розміру господарських стипендій, що повинні вноситись промпідприємствами» (оп. 4, спр. 59) (1924 р.) містить відомості про підготовку з’їзду з вивчення продуктивних сил та народного господарства України, в одному з листів Наркомос прохав розглянути проект Положення про зазначений з’їзд.

У 6 описі нашу увагу привернули справи, матеріали яких прямо чи опосередковано торкалися краєзнавчої роботи. Справа, до якої входять «Протокол засідання ініціативної групи про заснування в м. Могилів-Подільському Краєзнавчого товариства та музею, листування з Могилів-Подільським окрвиконкомом і окрінспектурою по цьому питанню. Статут Могилів-Подільського окружного краєзнавчого товариства» (оп. 6, спр. 2281) (1928) містить протокол засідання ініціативної групи про заснування у м. Могилів-Подільському краєзнавчого товариства та музею, ділове листування з Могилів-Подільським окрвиконкомом і окрінспектурою про потребу створення товариства, статут Могилів-Подільського окружного краєзнавчого товариства.

Справа «Випис з протоколу засідання Президії Укрнауки, постанова Луганського окрз’їзду рад ХІ скликання та доповідна записка Донецького інституту народної освіти про організацію при інституті

краєзнавчої науково-дослідної кафедри по вивченню Донбасу. Протоколи Організаційної комісії по заснуванню цієї кафедри» (оп. 6, спр. 4615) (1926 р.) включає доповідну записку Донецького інституту народної освіти про створення при інституті краєзнавчої науково-дослідної кафедри з вивчення Донецького краю та протоколи організаційної комісії з приводу заснування цієї кафедри.

Справа «Звіт Остерського наукового товариства краєзнавства про його діяльність за 1925–1927 роки. Листування з Харківським науковим товариством ВУАН, Музеєм Слобідської України ім. Сковороди, Роменським окружним виконкомом про асигнування коштів на видання краєзнавчого опису Полтавщини та надсилку матеріалів щодо краєзнавчої роботи» (оп. 6, спр. 8590), що крім зазначених у переліку матеріалів містить дозвіл на друк історико-бібліографічної монографії «Преса Поділля» Вінницької Філії Всенародної бібліотеки України, яка була «дуже цінним виданням та зразком не лише у бібліографічній роботі, а й у краєзнавчій»[1]; прохання Маріупольської окружної інспектури освіти про виділення паперу для друкування краєзнавчого збірника «Природа Маріупольщини».

Справа «Листування з Центральним Бюро краєзнавства Наркомосу РСФРР, Українським краєзнавчим комітетом про збір матеріалів і відомостей для другого видання краєзнавчого довідника та рекомендацію українського журналу «Краєзнавство» (оп. 6, спр. 8591), що містить листи різних відомств – Центрального Бюро краєзнавства, Українського краєзнавчого комітету про збір матеріалів і відомостей для видання другого номеру журналу «Краєзнавство» та рекомендації цього часопису для шкіл соцвиху. Так, у рецензії Державного науково-методологічного комітету зазначалося, що «... розглянувши Ваш (Українського комітету краєзнавства – *Л.В.*) періодичний журнал «Краєзнавство» визнає за потрібне відкласти питання про рекомендацію його для шкіл, оскільки журнал не має ще досить сформованого змісту»[2].

Справа «Протокол наради при Мелітопольській окрполітосвіті про стан та перспективи розвитку краєзнавчої роботи в округу і листування з Одеською комісією краєзнавства про збирання фольклорного матеріалу і видання робіт з питань краєзнавства» (оп. 6, спр. 8592), що вміщує відомості про листування Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук з Укрнаукою з проханням надати їй грошову допомогу на друкування «Вісника Комісії краєзнавства» № 4–5, для якого комісією зібрано науково-дослідного матеріалу на шістнадцять друкованих аркушів. Також комісія висловлювала прохання звернути увагу на те, що «... вона працює вже п’ятий рік, видрукувала три числа «Вісника» на суму 2100 карбованців і одержала на це державної допомоги лише 650 карбованців. Ніяких організаційних заходів Комісія не оплачує, і всі гроші що є в її розпорядженні йдуть виключно на оплату друкування»[3].

Ця ж справа містить протокол засідання при окрполітосвіті, що описує перебіг обговорення питань краєзнавчої роботи в Мелітопольській окрузі. Заслухавши доповідь В. Курило «Сучасний стан та перспективи розвитку краєзнавчої роботи в окрузі», члени засідання констатували, що краєзнавча робота на Мелітопольщині проводиться науково-краєзнавчим товариством при Ново-Олександрійській трудшколі Вознесенського району досить інтенсивно. Це викликало схвалення учасників обговорення.

Серед архівних матеріалів нами віднайдено відомості про запровадження краєзнавства у навчально-виховний процес і педагогічних технікумів: «Учебный план школьных отделений педагогических техникумов предусматривает внедрение краеведческих элементов во все стороны учебной работы на протяжении всего курса педтехникума... Эти задачи достигаются введением краеведческих моментов в целый ряд учебных предметов»[4]. Етнографічною комісією при Всеукраїнській Академії наук відзначено викладачів педагогічних ВНЗ П. Старобільського та П. Тихоновича за особливі заслуги у розвитку краєзнавства і, зокрема, у справі збирання для Всеукраїнської Академії наук фольклорних матеріалів. Народний комісаріат освіти, зі свого боку, приєднуючись до привітань, відзначив плідну роботу викладачів та висловив сподівання, що й інші співробітники педагогічних закладів братимуть активну участь у забезпечені Всеукраїнської Академії наук новими матеріалами краєзнавчого характеру.

Справа «Протокол і виписки з протоколів наради Ради Волинського наукового товариства краєзнавства з представниками від різних установ і організацій округу та засідання президії Житомирської міськради про покращення стану наукової книгозбірні при Волинському державному музею та залишення її в м. Житомирі. Положення про «Кабінет по вивченню Шевченківщини» при окрмузеї. Листування з Управлінням Головполітосвіти і Укранаукою про організацію тимчасових краєзнавчих бюро при Радах музеїв,

організацію краєзнавчої роботи в селянських будинках, хатах-читальнях, трудшколах» (оп. 4, спр. 8593) (1926–1930), що являє собою зібрання протоколів та виписок з протоколів засідань Ради Волинського наукового товариства краєзнавства, де брали участь представники різних установ та організацій округи; протоколів та виписок з протоколів засідань президії Житомирської міськради, де обговорювалося питання про поліпшення стану наукової бібліотеки при Волинському державному музеї та про необхідність залишити її в м. Житомирі. В цій же справі – Положення про «Кабінет вивчення Шевченківщини», який функціонує при Черкаському окрмузеї; листування з Управлінням Головполітосвіти та Укрнаукою про організацію тимчасових краєзнавчих бюро при краєзнавчих музеях, організацію краєзнавчої роботи в селянських будинках, хатах-читальнях, трудшколах: «Моменти краєзнавчої роботи повинні собі знайти належне місце в роботі сельбудинків і трудшкіл. Краєзнавча робота не є лише монополією поодиноких вчених осіб»[5].

Справа «Протоколи засідань та положення про Український комітет краєзнавства (УКК). Статути місцевих краєзнавчих товариств та відомості Київської комісії краєзнавства про її діяльність за 1923 рік» (оп. 6, спр. 8594) – це документи, які розкривають роботу Українського комітету краєзнавства та краєзнавчих товариств, такими є насамперед статути місцевих краєзнавчих товариств: Немеричанського (працювало під постійним науковим керівництвом Українського комітету краєзнавства при Упрнауки, Кабінеті вивчення Поділля та Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській Академії наук) і Корсунського; звіт Київської Комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук за 1923 р.; анкета для обліку краєзнавчих організацій; доповіді краєзнавців на Першій Всеукраїнській краєзнавчій конференції.

Справа «Матеріали про організацію і діяльність Українського комітету краєзнавства (положення, протоколи, виписки з протоколів, доповідь, листування) (оп. 6, спр. 8595), що зберігає – положення про Український комітет краєзнавства; статут краєзнавчого товариства; проект видання журналу «Краєзнавство»; орієнтовні плани роботи на наступні роки; положення про мережу кореспондентів Українського комітету краєзнавства; звіти про роботу Українського комітету краєзнавства; протоколи та виписки з протоколів засідань Українського комітету краєзнавства, доповіді та листування членів Українського комітету краєзнавства з Укрнаукою, краєзнавчими товариствами та інше.

Справа «Листування з Всенародною бібліотекою України при ВУАН, Всеукраїнським товариством культурного зв'язку з закордоном про скликання І-го Всеукраїнського краєзнавчого з'їзду в м. Сімферополі і надсилку відомостей про краєзнавчу роботу наукових бібліотек» (оп. 6, спр. 8596), що зібрала повідомлення про організацію та проведення Всеукраїнських краєзнавчих з'їздів та нарад у містах Сімферополі та Костромі.

Справа «Учбові програми для шкіл старшого концентру. Листування з дослідно-педагогічними інститутами і станціями, інспектурами народної освіти, Державидавом України, видавництвом «Народний учитель» та іншими про складання, друкування, надсилку та розгляд учбових програм і планів» (оп. 6, спр. 8853) (1928–1929), що увібрала в себе листування Наркомосвіти з Програмною комісією Держнаукметодкому про ґрунтовний перегляд та переробку навчальних планів та програм І і ІІ концентрів трудшколи, оскільки «... потреба в ґрунтовному перегляді програм та планів виникла через те, що всі попередні видання їх для трудшколи... криють в собі багато моментів, котрі надалі гальмують піднесення й удосконалення педагогічного процесу та не забезпечують застосування його до потреб соціалістичного будівництва»[6]. Тут же представлені вже розроблені навчальні плани для І та ІІ концентрів сільських та міських трудшкіл на 1929–1930 навчальний рік.

Справа «Учбові програми для 5–7 класів семирічної трудшколи» (оп. 6, спр. 8854), яка містить відомості про перевірку науковим педагогічним комітетом Упрсоцвиху навчальних програм для 5–7 класів семирічної трудшколи: «Програми ці зараз перевіряються, до них складаються пояснювальні записки й після затвердження в Держнаукметодкомі будуть спішно надруковані й надіслані»[7].

У справі «Матеріали про перебудову програм шкіл соцвиху молодшого та старшого концентрів (резолюції, протоколи, зауваження, плани, листування)» (оп. 8, спр. 534) ми знайшли документи про перегляд та складання на 1929–1930 навчальний рік нових програм для шкіл соцвиху І та ІІ концентрів; листування окрметодкомів інспектури народної освіти з Держнаукметодкомом (листи до Програмної комісії, яка займалася переглядом та вдосконаленням програм) щодо змін у програмах І та ІІ концентрів, що містить вказівки на недоліки старих програм та пропозиції до но-

вих; про залучення вчителів м. Харкова до складання нових програм; звіти відділів освіти про запровадження у школах округи комплексних програм та проведення навчання за ними.

Опис 9 у справі «Матеріали щодо обговорення учбових програм для шкіл соцвиху (листи вчителів та газета «Виробнича думка»)» (оп. 9, спр. 470) (1929) представляє матеріали щодо обговорення навчальних програм для шкіл соцвиху, а саме, відгуки вчителів стосовно переробки та вдосконалення навчальних програм. Більшість учителів вважали, що «комплексні програми не відповідають часу, а навчальний матеріал не завжди можна пов'язати з життям: дещо зайве, а дечого не вистачає»[8]. Майже всі у своїх відгуках погоджуються з думкою, що навчальні програми треба змінити та скласти єдиний робочий план для всіх шкіл. Така дискусія широко обговорювалася на сторінках періодичного видання «Народний учитель» та «Виробнича думка».

У 10 описі справи «Протоколи засідань бригади по розгляду підручників для шкіл соцвиху (оригінали і копії) та рецензії на підручники» (оп. 10, спр. 357) (1931 р.) ми віднайшли протоколи засідань бригади з розгляду підручників для шкіл соцвиху. Це було пов'язано з прийняттям постанови ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 року «Про початкову та середню школу», яка вказувала на недоліки в організації навчально-виховної роботи та висловлювала вимогу негайно переглянути навчальну літературу, привести її у відповідність з цілями і завданнями радянської загальноосвітньої школи. Ця справа містить також Постанову методсектору про перегляд та рецензування підручників для шкіл соцвиху, в якій зазначається: «Щоб забезпечити швидкий перегляд і візування підручників Соцвиху, забезпечити ідеологічну й методологічну витриманість» створюється спеціальна бригада з перегляду підручників[9]. Завдання бригади було досить складним – перевірити, чи відповідає навчальна література визначеним партією вимогам. Після прискіпливих вичитувань члени бригади мали писати рецензії.

У справі «Матеріали про популяризацію та виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» районними відділами народної освіти і школами України (протоколи, резолюції, доповіді, доповідні записки, плани, відомості)» цього ж опису (оп. 10, спр. 431) зберігаються документи про виконання районними відділами освіти і школами України постанови ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 року «Про початкову та середню школу», в якій були визначені основні «хиби» комплексних програм (перебтяження навчальним матеріалом; недостатність і навіть відсутність зв'язку між окремими програмами). Крім цих документів, справа містить доповідну записку Народного комісаріату освіти УСРР до Раднаркому УСРР про виконання цієї постанови, в якій описуються вже проведені перші заходи в напрямі проголошених змін, а саме: розроблено нові програми для шкіл з точно визначеним обсягом загальноосвітніх і політехнічних знань; у програмах визначено коло систематизованих знань для кожного року навчання з усіх предметів; розроблена тематика методичних матеріалів на допомогу вчителеві; організовано виготовлення книжок для вчителів і учнів.

Постанова Ради народних комісарів УСРР від 19 червня 1933 року про виконання у навчальних закладах УРСР постанови Центрального виконавчого комітету УРСР про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах, листування з вузами, обласними відділами народної освіти про підготовку до навчального року в школах соцвиху, забезпечення вчителів роботою, складання та затвердження навчальних програм – ці документи містяться у справі «Постанови Раднаркому УРСР від 19 червня 1933 р. про виконання в учбових закладах УРСР постанови ЦВК УРСР про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах, листування з ВУЦВКом, вузами, обласними відділами народної освіти про підготовку до навчального року в школах соцвиху, забезпечення вчителів роботою, складання та затвердження учбових програм» (оп. 11, спр. 36).

Отже, у 166 фонді Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) зберігаються численні документи, які містять відомості про створення єдиної трудової школи, запровадження краєзнавства у навчально-виховний процес шкіл та вищих навчальних закладів, особливості підготовки вчителя до краєзнавчої роботи, розвиток та поширення краєзнавчого руху тощо.

Джерела та література

1. До заступника Наркома Освіти Я.П. Ряппо. До зав. Укрнаукою Озерського Ю. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8590, арк. 13.
2. Листування Держнаукметодкому з Українським комітетом краєзнавства // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8591, арк. 2.

3. До зав. Укрнауки т. Озерського // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8592, арк. 4.
4. Краеведение на школьных отделениях педтехникумов // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8592, арк. 9.
5. До Упрнауки // ЦДАВО України, ф.166, оп. 6, спр. 8593, арк. 4.
6. Про розгортання кампанії по обговоренню програмових питань масової школи // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8853, арк. 34.
7. До Окрметодкому при Інспектурі Наросвіти // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8854, арк. 2.
8. Єдиний робочий план // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 470, арк. 22.
9. Постанова методсектору від 21/І–31 року по перегляд та візування підручників для шкіл Соцвиху // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 357, арк. 13.

Людмила Войтова

Архивная база исследования развития школьного краеведения в общеобразовательных учебных заведениях Украины (20–30-е года ХХ столетия)

В статье раскрыта архивная база исследования развития школьного краеведения в общеобразовательных учебных заведениях Украины в 20–30-е года ХХ столетия; проанализированы малоизвестные и неизвестны документы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины.

***Ключевые слова**: школьное краеведение, развитие, общеобразовательные учебные заведения, краеведческое движение, учебно-воспитательный процесс.*

Ludmila Voitova

Archival base of the research of school regional studies development in Ukrainian comprehensive educational establishments (20-30-s XX century)

Archival base of the research of school regional studies development in Ukrainian comprehensive educational establishments in 20-30-s XX century was described; little known and unknown documents of Central state archive of supreme authorities and Ukraine management were analyzed.

***Key words:** school regional studies, development, comprehensive educational establishments, regional studies movement, educational process.*

УДК 372. 48: 37. 017

Інна Ткачівська (м. Івано-Франківськ)

ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ»

У статті обґрунтовано доцільність вивчення дисципліни «Туристичне краєзнавство» студентами спеціальності «Фізичне виховання».

***Ключові слова:** туристичне краєзнавство, фахівець фізичного виховання.*

Постановка проблеми. Забезпечити Україні входження в європейську і світову освітню спільноту як рівноправного члена можливо за умов оптимізації навчально-виховного процесу та підвищення рівня професійної підготовки майбутніх вчителів. Значний потенціал для реалізації завдань основних нормативних документів, що регламентують розвиток освіти в нашій країні на сьогоднішній день, має краєзнавство та краєзнавча робота.

Як відомо, саме краєзнавство є тим стрижнем, який забезпечує зв'язок виховання і навчання української молоді з суспільним життям. Краєзнавчі студії є тим засобом, який пробуджує в школярів любов до рідного краю, до своєї Вітчизни, історії, культури, традицій і звичаїв.

Водночас краєзнавча діяльність виступає засобом пізнання оточуючого довкілля, природи, історико-культурних пам’яток, життя і діяльності відомих громадських діячів та історичних постатей минулого. Значний потенціал щодо формування світобачення через призму краєзнавства мають вчителі фізичної культури [6].

Аналіз останніх досліджень. Краєзнавча робота, як активний засіб виховання та навчання в системі шкільної освіти України, вивчалася значною кількістю науковців [1, 2, 3, 4, 5, 6].

Однак ми не знайшли в науковій літературі цілісного дослідження, присвяченого професійній підготовці майбутніх учителів фізичної культури до проведення краєзнавчої роботи в школі.

Мета роботи – розкрити значення вивчення туристичного краєзнавства для майбутньої професійної діяльності вчителів фізичної культури.

Методи дослідження: аналіз, синтез, тестування, математичної статистики.

Результати дослідження. Передумовою для досягнення поставленої мети було виявлення рівня підготовки майбутніх учителів фізичної культури до краєзнавчої роботи. Відтак, нами було запропоновано дати відповіді на 111 тестових запитань авторської методики виявлення цілісного стану підготовки студентів-випускників до туристсько-краєзнавчої роботи в школі, що об’єднувалися у Блок Б під назвою «Краєзнавство і краєзнавча робота». Загальна кількість респондентів становила 224 студенти-випускники денної та заочної форм навчання факультетів фізичного виховання та спорту.

Аналіз відповідей респондентів на вищезазначений блок тестів показав низькі результати готовності майбутніх організаторів до краєзнавчо-екскурсійної роботи: високий та достатній рівні підготовки не продемонстрували жоден із студентів, середній – 29,8% і низький – 70,2% (рис. 1).

Загалом студенти характеризуються поверхневими знаннями в галузі краєзнавства, тут переважає наявність обмежених відомостей з історії, культури, національних цінностей, культурно-історичних надбань і досягнень. Студентам важко було зорієнтуватися щодо відповіді на питання, які пов’язані зі знанням найближчого оточуючого середовища, рідного краю, України в цілому, відомими історичними постатями минулого і сьогодення, цінними для своєї країни архітектурними пам’ятками, заповідниками та іншими не менш важливими для національної гордості рідного краю об’єктами.

Таким фахівцям властива позиція спостерігача, пасивна позиція педагога, а не активного учасника творчого процесу. Аналіз результатів тестування дає нам можливість зробити висновки про вкрай низький рівень підготовки майбутніх фахівців галузі фізичного виховання і спорту до краєзнавчої роботи зі школярами.

Узагальнивши результати тестуванння, ми виявили, що більшість респондентів неправильно трактують суть поняття краєзнавство, не володіють базовими поняттями краєзнавчої роботи, плутають форми з напрямами вивчення. Студенти не розрізняють функцій та класифікації екскурсій, як основної форми прямого спілкування та пізнання рідного краю. Проблемою для них виявилася підготовка, формування теми, безпосередня розробка самої екскурсії та оформлення основних документів, необхідних для її проведення.

Дані проведеного дослідження виявили також, що респондентам не відомо, які національні меншини та етнічні групи проживають на території України, вони не диференціюють історико-географічні області нашої країни, не знають історії, місцезнаходження відомих лікувальних курортів України, якими вона славиться на весь світ. Низький рівень підготовки до проведення краєзнавчої роботи з учнями проявився у незнанні пам’яток світового значення, зареєстрованих в Україні на основі класифікації ЮНЕСКО, історико-культурних заповідників, парків, дендропарків, музеїв, печер, архітектур-

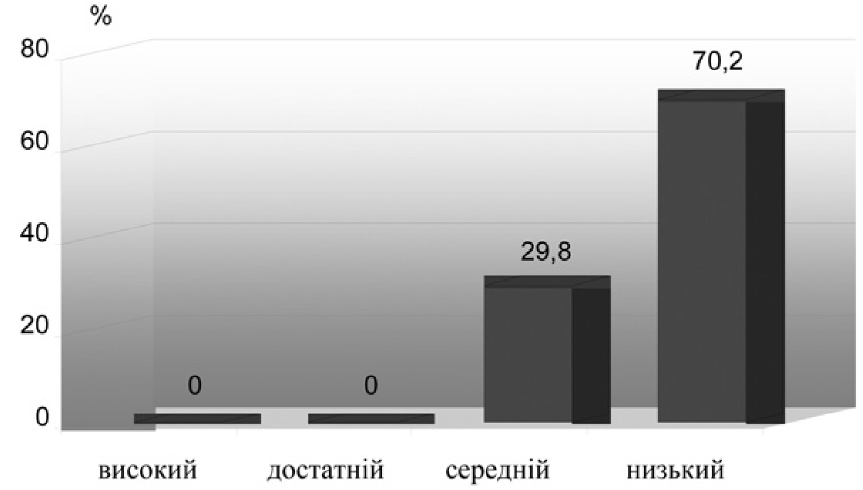

Рис. 1. Рівень готовності студентів-випускників факультетів фізичного виховання з питань краєзнавчо-екскурсійної роботи

них пам'ятків, замків, козацьких та князівських столиць, історичних міст, центрів релігійного паломництва окремих регіонів нашої країни.

У зв'язку із отриманими низькими результатами знання основ краєзнавства, нами було розроблено і апробовано у навчально-виховному процесі факультету фізичного виховання і спорту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника навчальну програму і читання дисципліни "Туристичне краєзнавство", яка не передбачена навчальним планом.

Дисципліна "Туристичне краєзнавство" мала на меті прищепити студентам любов до рідної землі і до всього, що створено на ній багатовіковою працею народу для збереження, відтворення і поліпшення необхідного для життя довкілля, досягнення гармонійного ставлення суспільства до природи, перетворення України на розвинуту, економічно могутню державу з високим рівнем добробуту і культури народу.

Вивчення дисципліни "Туристичне краєзнавство" забезпечувало студентів ґрунтовними знаннями туристсько-рекреаційних об'єктів краю, допомагало вільно оперувати інформацією щодо географії їх розташування і спонукало до вивчення цих можливостей школярів.

Перший змістовий модуль ознайомлював студентів з основами туристичного краєзнавства, зокрема із поняттями, які безпосередньо пов'язані зі змістом навчальної дисципліни.

Наступні модулі пов'язані із вивченням туристичних ресурсів та об'єктів туристично-краєзнавчої діяльності; основних туристських маршрутів Карпатського регіону; рекреаційних регіонів краю та України.

Структуру вивчення та обговорення краєзнавчо-туристичних ресурсів та туристично-рекреаційного потенціалу окремих регіонів України (предмет вивчення всіх інших змістових модулів), які відрізняються географією розміщення території, формували за такою схемою:

1. Характеристика території та населення регіону.

2. Туристична інфраструктура та природно-рекреаційний потенціал регіону:

а) природно-заповідний фонд краю;

б) історико-культурна й історико-архітектурна спадщина краю;

в) відомі історичні, культурні, літературні постаті означеного регіону;

г) центри релігійного паломництва;

д) курортні ресурси.

Самостійно студенти повинні були опрацювати теми, пов'язані із генезисом розвитку туристичного краєзнавства в Україні, а також історію вивчення печер України; види туризму і туристичних закладів; формування території історичної Галичини; краєзнавчу характеристику заповідників і національних парків; рекреаційні ресурси Дніпропетровської області; природно-заповідний фонд та рекреаційні ресурси Кіровоградської області; обґрунтувати краєзнавчо-туристичні ресурси Київщини.

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні:

знати:

– суть понять "краєзнавство", "туризм", "туристичне краєзнавство";

– об'єкт, предмет та функції туристичного краєзнавства;

– завдання та джерела вивчення дисципліни;

– основні методи дослідження та зв'язок з іншими дисциплінами;

– нормативно-правову базу та організаційні основи туристичного краєзнавства в Україні;

– зміну парадигм національної краєзнавчої освіти з посиленням у ній ролі активно-туристичних форм пізнання рідної землі;

– туристичну популяризацію об'єктів історичної пам'яті народу;

– пам'ятки національної історико-культурної спадщини у контексті завдань ЮНЕСКО;

– туристично-краєзнавчі кадастри території;

– природно-заповідний фонд регіонів та національну екомережу в контексті формування Всеєвропейської екомережі;

вміти:

– визначати об'єкт та предмет туристичного краєзнавства;

– визначати основні туристські маршрути Карпатського регіону;

– активізовувати масовий краєзнавчо-туристський рух;

– зберегти і відтворити традиційну етнокультуру української нації;

– туристично впорядкувати території об'єктів національної спадщини;

– формувати засобами масової інформації привабливий туристичний імідж історико-етнографічних країв України;

– розробляти та інфраструктурно облаштовувати національну мережу краєзнавчих стежок і маршрутів.

Висновки. 1. Результати проведеного тестування вказують на те, що підготовка майбутніх вчителів фізичної культури до краєзнавчої роботи в школі знаходиться на низькому рівні.

2. Розроблена та експериментально перевірена в навчальному процесі факультету фізичного виховання і спорту Прикарпатського національно-

го університету імені Василя Стефаника навчальна програма із дисципліни «Туристичне краєзнавство» значно підвищила рівень професійної готовності студентів до означеного напряму діяльності.

Перспективи подальших досліджень плануються в ракурсі розробки лекційних та практичних занять із використання інтерактивних технологій.

Джерела та література

1. Лисичарова Г. О. Підготовка майбутніх учителів географії до краєзнавчої роботи в умовах великого міста : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (географія)» / Г. О. Лисичарова. – К., 2008. – 20 с.
2. Міщенко Т. М. Педагогічні основи підготовки майбутніх учителів до краєзнавчої роботи в сільській малокомплектній школі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Міщенко Тетяна Михайлівна. – Тернопіль, 2001. – 243 с.
3. Обозний В. В. Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. В. Обозний. – К., 2002. – 40 с.
4. Рут Є. З. Організаційно-методичні аспекти туристично-краєзнавчої діяльності в школі та її вплив на організм школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук з фізичного виховання і спорту : спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / Є. З. Рут. – Харків, 2005. – 38 с.
5. Танана С. М. Роль краєзнавчої роботи в професійному становленні вчителя початкових класів / С. М. Танана // Гуманітарний вісник державного вищого навч. закладу "Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди": наук.-теорет. збірник. Спеціальний випуск: Педагогіка. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – С. 356-363.
6. Ткачівська І. М. Краєзнавча підготовка майбутніх учителів фізичної культури до роботи зі школярами // Зб. наук. праць. Серія: Історія та географія / І. М. Ткачівська. – Харків, 2007. – Вип. 25–26. – С. 209–211.

Инна Ткачивская

Туристическое краеведение в системе подготовки специалистов специальности «Физическое воспитание»

В статье обоснованно целесообразность изучения дисциплины «Туристическое краеведение» студентами специальности «Физическое воспитание».

Ключевые слова: *туристическое краеведение, специалист физического воспитания.*

Inna Tkachivska

Tourist study of a particular region in the system of preparationof specialists of speciality «Physical education»

In the article grounded expedience of study of discipline the «Tourist study» of a particular region by the students of speciality «Physical education».

Key words: *tourist study of a particular region, specialist of physical education.*

УДК 94(=512.145):929:378.4(477.74)”1890/1950”

Дмитро Урсу, Тарас Вінцковський (м. Одеса)

КРИМСЬКІ ТАТАРИ – ВИПУСКНИКИ НОВОРОСІЙСЬКОГО (ОДЕСЬКОГО) УНІВЕРСИТЕТУ ТА ЇХ ДОЛЯ

У пропонованій статті аналізується зв’язок представників кримськотатарського народу з Новоросійським (Одеським) університетом на початку ХХ ст. та висвітлюється доля п’ятьох випускників даного навчального закладу в період комуністичної модернізації суспільства.

Ключові слова: *кримські татари, Імператорський Новоросійський університет, революція, репресії, Кримська республіка.*

Протягом останніх двох десятиліть вітчизняна історіографія зробила суттєвий крок вперед на шляху вивчення різних аспектів історії України ХХ століття, напевно, самого заполітизованого періоду її історії. Поступово формується емпірична база тих тематичних блоків, які залишалися поза межами уваги радянської науки, в тому числі історія окремих народів, що проживають на території України. З небуття повертається ціла плеяда раніше невідомих особистостей, які залишили яскравий слід в тій чи іншій сфері діяльності. До них належить Амет Озенбашли, одна з найбільш знакових фігур в житті кримських татар першої половини ХХ ст., а також відомі суспільні діячі Халіль Чапчакчі і Джеляль Меінов.

Їхній життєвий шлях, велика громадська і культурно-просвітницька діяльність відомі лише в загальних рисах, фрагментарно по окремих періодах, та й то з багатьма знаками запитання. Короткі біографічні нариси про Чапчакчі, Озенбашли та Меінова не завжди повноцінні, бо не спираються на достовірні документальні джерела, а радше на сімейні перекази і уривчасті газетні повідомлення. Ці діячі до кінця випили чашу страждань у роки сталінських репресій, які спіткали кримськотатарську інтелігенцію двома хвилями – в 1928-1930 рр. і в 1937-1938 роках. Багато років їх імена, як і багатьох інших інтелектуалів, перебували під забороною, а значний пласт документації до цих пір недоступний дослідникам.

Тільки наприкінці минулого століття інформаційний вакуум почав поступово заповнюватися. Вперше логічно пов’язане і засноване на широкому колі джерел описання еволюції кримськотатарської культури в 1920-1930-і роки, хоча і досить коротке, дав Д. П. Урсу[1]. Ним же опубліковані стислі біографії Озенбашли, Чапчакчі і Меінова[2]. З названих діячів найбільше пощастило Озенбашли: у 1998 р., до 50-річчя з дня смерті, в Сімферополі була проведена Міжнародна наукова конференція та опубліковані виголошені на ній доповіді[3]. Десятьма роками пізніше була перевидана українською та російською мовами книга Озенбашли з історії кримськотатарскої еміграції[4]. Нарешті, зовсім недавно опубліковані деякі матеріали судово-слідчої справи партії «Міллі Фірка», яку Озенбашли очолював у 1925-1928 роках[5]. Хоча, це – лише крапля в інформаційному морі: вся справа налічує 48 томів і залишається недоступною для вчених.

Чапчакчі і Меінову пощастило менше – їхні біографії та діяльність залишаються покритими мороком невідомості. Та й, власне кажучи, деякі життєві етапи Озенбашли в історичній літературі висвітлені побіжно і поверхово. Зокрема, нічого не було відомо про формування особистості названих діячів в юності, під час навчання у Новоросійському (нині Одеському) університеті, тобто в роки переходу до дорослого життя, коли ідейні, інтелектуальні і етичні цінності та пріоритети стають цілком відчутними. Недостатньо висвітлена їхня багатогранна діяльність у «золотий вік» розвитку кримськотатарської культури (1923-1927 рр.), а також боротьба проти національної дискримінації, за збереження і розвиток рідної мови.

Мета дослідження, таким чином, випливає з постановки проблеми: на основі аналізу документальних джерел, головним чином архівних, з’ясувати ключові моменти біографії трьох вихованців Новоросійського університету, їх внесок в суспільне і культурне життя Криму в контексті модернізації кримськотатарського суспільства по радянському варіанту. У статті вперше вводяться до наукового обігу документи Державного архіву

Одеської області (далі – ДАОО), маловідомі джерела з Державного архіву АРК (далі – ДААРК), інших архівосховищ, опубліковані матеріали, а також інформація з одеської преси 1917 р.

Збережені в ДАОО особисті справи студентів місцевого університету суттєво відрізняються за обсягом і за своєю інформативною цінністю. Найбільш повно представлена документація на першокурсника медичного факультету Амета Озенбашли. Як видно із свідоцтва Бахчисарайської міської управи, Сеїт Амет Озенбашли народився 11 лютого 1893 р. у родині міщан Сеїт Абдулли і Бегіє, які займали чільне місце в соціальній ієрархії жителів міста (мали власний будинок), що, мабуть, припускало отримання початкової освіти, оскільки останнє не тільки відкрило перед юнаком можливість у жовтні 1910 р. стати учнем Сімферопольської гімназії М. А. Волошенка, але і вказувало на повну восьмирічну освіту, незважаючи на навчання в гімназії протягом чотирьох років. Характеристика, отримана випускником А. Озенбашли 14 червня 1914 р., малювала образ майже відмінника, який закінчив заклад зі срібною медаллю. Його атестат прикрашали цілком пристойні оцінки з наступною успішністю з предметів: російська, церковнослов’янська, німецька і латинська мови, філософська пропедевтика, математична географія – по 4 бали, законознавство, математика, фізика, історія, географія, французька мова – по 5 балів. Поза навчальної програми залишилися малювання, креслення і Закон Божий (для учнів магометанської віри). Також заслуговують на увагу приписки, зроблені в атестаті, які додатково розкривають риси молодої людини: «Поведение отличное, особые склонности к физико-математическим наукам»[6].

Тоді ж, 8 липня 1914 р., міський голова Бахчисарая видав колишньому учневі посвідчення, що він «внесен в призывной список по городу Бахчисараю на сей 1914 год для исполнения воинской повинности и пользуется льготою по семейному положення первого разряда». Відомо, що його батько в останні роки життя важко хворів на невиліковну недугу, так що цей документ, отриманий напередодні Першої світової війни, був вкрай необхідний для вступу до вищого навчального закладу. І вже 14 липня Амет написав заяву з проханням включити його до числа студентів медичного факультету Новоросійського університету в Одесі, що було зроблено 7 серпня 1914 року[7].

Можна припустити, що навчальний процес не повністю влаштовував студента-неофіта, оскільки вже наприкінці І семестру (8 грудня) А. Озенбашли пише заяву на ім’я проректора університету з клопотанням перевести його, з ІІ семестру, до Московського університету. Йдучи за правилами, керівництво ІНУ 10 грудня звернулося з листом до деканату медичного факультету для отримання довідки-характеристики про студента, яка була оперативно отримана вже 15 грудня. У ній декан доповідав про те, що відомостей про успіхи студента Озенбашли не має. Але ще більш показовим, з точки зору якості навчання студента, було листування адміністрації обох університетів. У ній фіксувалися предмети, прослухані першокурсником (анатомія людини, гістологія і ембріологія, фізика, ботаніка, зоологія, неорганічна хімія) без прописаних балів, а також коротко повідомлялося, що «ни в чем предосудительном замечен не был». Разом з тим, керівництво Московського університету визнало надані аргументи недостатніми і 30 грудня офіційно відмовило прохачеві[8].

Після невдалої акції А. Озенбашли залишалося докласти зусиль для продовження навчання в Одесі, що він досить успішно здійснював протягом наступних двох років. У цей же період часу, як військовозобов’язаний, він регулярно відзначався в «воинском присутствии» з точним визначенням постійного місця проживання, що дозволяє встановити його одеську адресу, принаймні в 1915 р., – вулиця Ніжинська, 3, кв., 14. Користуючись нагодою, запропонуємо читачеві й інші адреси, за якими фіксувалося місцеперебування студента, але вже після відновлення в рядах третьокурсників – вул. Пушкінська, 2 (квітень 1918 р.), вул. Княжеська, 2 (травень 1918 р.), вул. Новосельського, 24, кв. 6 (січень 1919 р.). Слід зазначити, що вищезгадані проблеми стали особливо актуальними після 8 жовтня 1915 р., коли А. Озенбашли повісткою викликався в поліцейське управління Сімферополя для можливої відправки на фронт, як мобілізований в російську армію. Але вже 15 жовтня він отримав чергову відстрочку до часу закінчення університету[9], що, швидше за все, ще сильніше прив’язувало його до студентської лави.

Початок революційного 1917 р. не віщував будь-яких змін у студентських буднях. Третьокурсник записався на прослуховування лекцій у V семестрі з цілого ряду дисциплін, серед яких патологічна анатомія, загальна патологія, оперативна хірургія, фармакологія, акушерство та інші[10]. Крім іншого, за словами крим-

ського краєзнавця Е. Сеітбекірова, А. Озенбашли неодноразово обирався курсовим старостою завдяки підтримці євреїв проти реакційних груп студентів-академістів[11]. Про існуючі звичаї у стінах медичного факультету напередодні Першої світової війни можна дізнатися зі спогадів тодішнього студента П. Заблудовського, який теж підтверджував наявність серйозних міжнаціональних протиріч серед студентів ІНУ[12]. Е. Сеітбекіров стверджує, що «незабаром молодий політик стає головою центрального комітету об'єднаного новоросійського студентства, а після від'їзду до Криму в 1917 році (на згадку про його продуктивну суспільну діяльність) – почесним головою цього комітету»[13]. Але на цю посаду його все таки не обирали, А. Озенбашли приблизно тиждень (22-30 березня) виконував обов'язки голови тимчасового правління Об'єднаного Центрального комітету, до остаточного затвердження на посаді З. Рошковського, займаючись переважно питаннями пропаганди, оскільки очолював агітаційно-освітню секцію зазначеного комітету[14]. Слід зазначити, що протистояння різних студентських груп в стінах університету було важливою частиною самоорганізації молодих людей, які, таким чином, швидкими темпами проходили етапи громадського дорослішання. Не дивно, що частина з них незабаром зуміла проявити отримані навички, займаючись партійною, політичною чи іншою діяльністю.

Сказане має безпосереднє відношення до подальших змін у долі А. Озенбашли, який незабаром був змушений повернутися до рідних пенатів. Революція внесла в начебто розмірений ритм життя нові фарби, які змусили його вперше ступити на стежину політичної діяльності. На сьогоднішній день складно однозначно відповісти на питання, коли саме майбутній лікар прийняв рішення про припинення навчання, але, за даними канцелярії ІНУ, відомо, що на 20 травня він офіційно вже не числився студентом університету[15]. Характерно, що відшукана інформація безпосередньо пов'язана з листуванням канцелярії з одеськими повітовими військовими інституціями, які повинні були реагувати на зміну статусу студентів у разі закінчення або припинення навчання і подальшої мобілізації до складу армії. Ще 12 квітня відповідні служби безуспішно розшукували А. Озенбашли по одному із зазначених вище адрес[16], але на той час він вже перебував у Криму, про що свідчить місцева преса. Так, в загальнополітичній регіональній газеті «Южные ведомости», у замітці від 22 квітня 1917 р., вперше згадується студент-медик А. Озенбашли, як обраний делегатом від тимчасового кримського мусульманського комітету, разом з головою вакуфної комісії Дж. Сейдаметом, на Всеросійський мусульманській з'їзд, який повинен був розпочати свою роботу в Москві 1 травня 1917 року[17].

Заради повноти картини слід згадати ще один важливий документ, що зберігається в особовій справі студента-медика, датований 19 травня 1918 (?!) р. Протокол, складений начальником поліцейського відділення Херсонського району Одеси, свідчить про пошуки А. Озенбашли з боку влади[18]. Очевидно, що в документі помилково проставлена дата, оскільки навесні 1918 р. дана особа навряд чи могла цікавити місцеві органи цивільної, і тим більше військової, влади. До того ж, 27 квітня 1918 р. нарада громадських діячів Таврії відновлює губернський комісаріат у складі П. Бiанкі, В. Поліванов, А. Озенбашли[19]. Набагато логічніше виглядають описувані пошуки, якщо проектувати події на травень 1917 року.

Частково проливає світло на питання про перерву в навчанні заява самого досліджуваного персонажа, яку він написав на ім'я ректора Новоросійського університету 27 січня 1919 року. У ній пояснювалися причини раптового від'їзду з Одеси такими словами: «…уехал к себе домой по независимым от меня обстоятельствам». І далі: «Будучи лишен возможности держать экзамены и посещать лекции в 1917/1918 уч. году по обстоятельствам революционного времени с одной стороны, и вследствие непомерной дороговизны – с другой, я впоследствии был уволен из университета за невзнос платы за право учения...». Звертає на себе увагу явна невідповідність навчальних курсів – відомо, що А. Озенбашли не закінчив 1916/1917 н. р., але чомусь у заяві він згадував наступний курс, що навряд чи можна віднести до людської забудькуватості, враховуючи короткий часовий період між припиненням і відновленням навчання. Додатково підсилює здивування фраза про те, що він повністю (!) закінчив III курс. Тим більше, що заявник просив відновити його саме на III курс. Скоріше за все, молоду людину в 1917 р. цілковито захопили політичні події і йому довелося шукати виправдання, не пов'язані з цим видом діяльності. Разом з тим повністю виключати матеріальну сторону життя теж не слід, оскільки його прізвище знаходимо серед тих студентів, хто отримував фінансову допомогу з каси ІНУ (90 руб.) у другому півріччі 1916/1917 навчального року. В будь-якому разі 26 лютого

1919 р. А. Озенбашли отримав свідоцтво про те, що його знову зарахували на рідний факультет. Але видана лекційна книжка так і залишилася не заповненою[20], сіючи сумніви в успішному закінченні III курсу Новоросійського університету.

Приблизно в цей же час студентами медичного факультету були й інші представники кримськотатарського народу – Халіль Чапчакчі, Емір-Алі Аджи Сеїт Умер оглу і Мамут Гафар-оглу Умеров, а на юридичному факультеті десятьма роками раніше навчався Джелель-Абдула Меінов. Їхні долі, принаймні в роки становлення особистості, виявилися на диво схожими. Так, Х. Чапчакчі, що народився 17 березня 1889 р. в Алупці (тоді село Дерекойскої волості Ялтинського повіту) в сім’ї бахчисарайського міщанина Селямета Халіл оглу Чапчакчі і його дружини Айше, був учнем Сімферопольської приватної чоловічої гімназії М. Волошенка з січня 1909 р. по червень 1912 р. По закінченні повного 8-річного курсу він стає студентом ІНУ (місце проживання в Одесі – вул. Княжеська, 13, кв. 12), де проявив свої таланти на рівні середньостатистичного студента. Найбільш успішно демонстрував здібності Х. Чапчакчі з мінералогії, фізіології, зоології та порівняльної анатомії (5 балів), фізики, ботаніки, загальної патології і терапії – по 4 бали. І трохи гірше з таких предметів як анатомія, неорганічна та органічна хімія, медична хімія, гістологія і ембріологія, фармація з фармакагнозією, фармакологія з рецептурою – по 3 бали[21].

Відразу після закінчення університету на початку квітня 1917 р. перестала бути дійсною відстрочка від військової повинності, виписана ще 1906 р., тому 24 квітня Х. Чапчакчі був зарахований в «заурядные врачи первого разряда и назначен в Северный фронт», незважаючи на бажання молодого фахівця отримати розподіл в рідні краї. Службу, принаймні до 21 липня 1917 р., він проходив у 730-му піхотному Городечненському полку[22].

Однокурсником А. Озенбашли був житель Алушти Мамут Гафар-оглу Умеров, що народився 7 жовтня 1892 р. в Алушті в сім’ї Гафара Мустафи оглу і Фазілє. У січні 1909 р. він, йдучи за традицією, став учнем гімназії М. Волошенка, але, на відміну від вищевказаних товаришів, його атестат про закінчення навчального закладу від 14 червня 1914 р. неряснів високими оцінками. Майбутній медик не отримав випускних «п’ятірок», а «четвірки» і «трійки» ділилися приблизно порівну. Однак, це не завадило йому бути зарахованим на І курс ІНУ. У новому для себе місті М. Умеров проживав спочатку за адресою – вул. Коблевська, 9, кв. 20, а вже ближче до закінчення навчання, в листопаді 1918 р., на Новосельського, 24, кв. 6, в тій самій квартирі, де жив А. Озенбашли в січні 1919 р., яку, швидше за все, вони разом орендували. Відомі нам джерела не фіксують, чим було наповнене студентське життя зазначеного персонажа, тому найбільш значимим епізодом стало бажання М. Умерова бути переведеним для продовження навчання на медичний факультет Харківського університету. Прохання було підписано 25 серпня 1917 р., але його клопотання не отримало підтримки з боку керівництва харківського вишу, зважаючи на «відсутність вакансій на молодших курсах». Очікування позитивної відповіді використовувалося М. Умеровим у відмінний від навчання спосіб, оскільки 30 листопада 1918 р. він був зарахований не на 5-й, а на 4-й курс медичного факультету ІНУ, пояснюючи цю ситуацію впливом політичних подій і неможливістю виїхати до Одеси з Криму[23].

З невідомих причин тільки в 1921 р. він закінчив вищий навчальний заклад, який на той час вже називався Одеським державним медичним інститутом, з припискою – «... він виконав всі умови, щоб отримати лікарську кваліфікацію». Але наступне листування М. Умерова з народним комісаріатом охорони здоров’я УСРР, що датується 1931 р., дає підстави припустити, що деякі заліки чи іспити з невідомої нам причини могли бути студентом проігноровані. У його особистій справі зберігається промовистий документ канцелярії медінституту від 29 березня 1931 р., в якому сказано, що студент М. Умеров не склав частину дисциплін за III курс. Але тоді слід дати відповідь на питання про причини видачі диплома лікаря. Чи пов’язано це з маніпуляціями або стало наслідком загального постреволюційного хаосу? Як би там не було, в квітні 1931 р. жителю Сімферополя М. Умерову народний комісаріат охорони здоров’я УСРР видав свідоцтво про присвоєння кваліфікації лікаря[24], що було пов’язано з відкриттям 1 квітня цього ж року Кримського державного медичного університету, і призначенням М. Умерова заступником директора[25].

30 жовтня 1916 р. студентом медичного факультету став Е.-А. Аджи Сеїт Умер оглу, що народився 1 травня 1894 р. в сім’ї бахчисарайських міщан Аджи Сеїт Умер Сеїт Джеміль Челебі і Меріє, й також пройшов навчання в гімназії М. Волошенка з 27 серпня 1911 р. по 28 травня 1916 р. Але, окрім оцінок атестату зрілості, фак-

ту зарахування в ряди студентів та адреси проживання в Одесі – Наришкінський узвіз (тепер узвіз Маринеско) 18, кв. 11[26], інших відомостей про особливості навчального і позааудиторного проведення часу у нас немає.

Такою самою незначною за обсягом збереглася особиста справа ще одного бахчисарайця, Д. Меінова. Вона складається з прохання від 29 липня 1906 р. про зарахування на юридичний факультет і відображає листування студента II курсу з ректоратом Новоросійського університету про бажання перевестися на юридичний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету. Із зазначених документів отримуємо інформацію про те, що Д. Меінов після закінчення Феодосійської гімназії в 1906 р. став студентом ІНУ і після I курсу, 20 липня 1907 р., написав вказане вище прохання, яке супроводжувалося характеристикою навчальних дисциплін, прослуханих студентом за рік навчання, з ремаркою – «экзаменам не подвергался». Останній лист архівної справи дає підстави припустити, що його бажання навчатися в столиці імперії мало продовження і можливо навіть отримало підтримку, оскільки 17 травня 1913 р. в канцелярії Санкт-Петербурзького університету була підготовлена відповідь до Одеси про те, що «свидетельство бывшего студента Меинова… получено»[27].

Наше дослідження про кримських татар, вихованцях Новоросійського (нині Одеського) університету, буде неповним, якщо не сказати коротко про їх подальшу долю. Як архівні документи, так і нещодавно опубліковані раніше засекречені матеріали дозволяють уточнити й доповнити скупі біографічні відомості про Чапчакчі, Озенбашли та Меінова, особливо в післяреволюційний час. Найбільш активним був Озенбашли, з нього і почнемо розповідь.

Громадсько-політична діяльність недовченого студента медичного факультету ІНУ в роки революції та громадянської війни вивчена непогано. Відомо, що він обирався членом багатьох важливих інституцій, в тому числі Установчих зборів Російської республіки, Мусульманського виконкому, Курултаю. Недовгий час був директором (міністром) народної освіти національного уряду Директорії і на цій посаді багато робив для розвитку освіти рідною мовою. Слід згадати і про те, що Озенбашли зазнавав переслідувань з боку білогвардійців і змушений був переховуватися. У ці бурхливі роки серед кримських татар сформувалася патріотична організація народницького типу під назвою «Міллі Фірка», серед лідерів якої були Озенбашли і Чапчакчі. Незабаром після встановлення в Криму радянської влади, наприкінці листопада 1920 р. мілліфірківці направили в обком партії вмотивовану заяву, в якій обіцяли більшовикам свою співпрацю і просили про легалізацію. Через три дні обком приймає рішення «отвергнуть соглашение с группой, как с вредным и ненужным пережитком», «начать кампанию против «Милли Фирка» устной и письменной агитации»[28]. Однак, незабаром, партійці усвідомили, що без підтримки кримськотатарської інтелігенції вони нездатні залучити на свій бік маси корінного населення.

Коли з весни 1921 р. Крим охопив неймовірний голод, а в лісах розгорнувся антирадянський збройний опір, який правлячий режим охрестив як «політичний бандитизм», влада згадала про «Міллі Фірка» і стала всіляко загравати з місцевою інтелектуальною елітою. Було дозволено проведення двох татарських безпартійних конференцій в серпні 1921 р. і в травні 1922 р., на яких обговорювалися нагальні питання умиротворення Криму, стабілізації господарського життя, боротьби з наслідками голоду. Наприкінці червня 1921 р. Озенбашли і Чапчакчі здійснили поїздку до Москви, де разом з наркомом у справах національностей Й. Сталіним обговорювали питання створення в Криму автономної республіки[29]. Про підсумки вони доповіли в серпні на конференції[30].

У листопаді того ж року конституювалося керівництво Кримської автономної радянської республіки, членами ЦВК рад були обрані Озенбашли, Чапчакчі, а також лідер «Міллі Фірка», видатний поет і вчений Б. Чобан-заде. Вони переобиралися в цей вищий представницький орган і в наступні роки[31]. До уряду республіки в якості наркома охорони здоров'я увійшов Чапчакчі[32]. У грудні 1923 р. на III з'їзді рад членом ЦВК був обраний ще один колишній одеський студент Джеляль Меінов, що став до цього часу головою Бахчисарайського райвиконкому[33]. Ще раніше, в жовтні 1921 р. Озенбашли, який продовжив навчання на медичному факультеті Кримського університету (диплом лікаря отримав у 1923 р.), був призначений директором Тотайкойського педагогічного технікуму. Тут йому довелося впритул зайнятися не тільки налагодженням навчального процесу, а й забезпеченням продовольством як викладачів, серед яких були видатні діячі кримськотатарської культури Чобан-заде, Акчокрали, Одабаш, Бекторе, так і учнів[34]. Про досягнення в

роботі технікуму, діловитості його директора неодноразово говорилося на засіданні партійних органів[35]. Проте невдовзі до нього в якості заступника, а фактично – політичним контролером, надіслали молодого партійця М. Бекірова, який згодом змінив його на директорській посаді. Це відбулося вже в березні 1924 року[36]. Тоді ж обком партії затвердив «тов. Озенбашли» другим заступником наркома фінансів Кримської АРСР[37].

Слід згадати ще про одну маловідому сторону багатогранної діяльності Озенбашли на початку 1920-х років – його участь у господарському відновленні Криму. Разом з Чобан-заде та Хаттатовим, ще одним видатним діячем «Міллі Фірка», він був серед засновників кооперативу «Ширкет», що займався виробничою та реалізаторською діяльністю. У першому параграфі його статуту говорилося, що метою цього товариства є сприяння «матеріального і духовного добробуту своїх членів за допомогою спільного розвитку і вдосконалення їх побуту, господарств і промислів на засадах самодіяльності та взаємодопомоги». Передбачалося також, що частина зароблених коштів піде на благодійність та розвиток культури[38].

Якщо Чапчакчі в післяреволюційний час працював за отриманою в Одесі спеціальності лікаря і дбав про міцне здоров'я кримчан, то Озенбашли після короткої адміністративно-педагогічної діяльності в технікумі відповідав за фінансовий стан автономної республіки. Більш звивистою виявилася службова кар'єра Меінова. Після успішного керівництва Бахчисарайським районом[39] він був висунутий на посаду заступника голови Головсуду автономної республіки. Саме так позначена його остання посада в слідчих документах (арештований в листопаді 1928 р.)[40]. Однак в іншому документі ГПУ, де мова йде про масові арешти в Криму, Меінов записаний як режисер татарського театру[41]. Мабуть, з Головсуду він був звільнений з початком репресій і перейшов на роботу в театр, де знайшов своє справжнє покликання, про що свідчать його колишні театральні рецензії, написані з любов'ю і знанням справи.

Ще один вихованець Одеського університету, лікар Мамут Умеров, пропрацювавши за спеціальністю десяток років, став керівником щойно відкритого в Криму медичного інституту. У наведеному вище документі його посада визначена як заступник директора інституту, але пізніше військовому прокурору під час перегляду справи (у 1956 р.) він розповідав, що був директором. Забігаючи трохи наперед, скажемо, що Умерова в липні 1937 р. заарештували, піддали тортурам і катуванням, засудили до 20 років виправно-трудових таборів. Разом з ним перед Військовою колегією Верховного суду постала велика група кримських лікарів. У їх числі був і колишній нарком охорони здоров'я Білял Чешмеджі, засуджений до смерті[42]. Інший нарком охорони здоров'я Ребіє Бекірова, якій чекісти висунули абсурдне звинувачення у підготовці «бактерійних війни» проти радянського народу, до неправого суду не дожила – нещасна жінка загинула під час слідства[43].

Життя вихованців Новоросійського (Одеського) університету в 1920-і роки не вичерпувалася сумлінною службою у радянських установах. Не менш важливою і корисною була їхня суспільна і культурно-просвітницька діяльність. Народна партія «Міллі Фірка» (так вона офіційно названа в заяві на легалізацію) продовжувала діяти на напівлегальному становищі. За деякими даними, вона об'єднувала до 10 тис. осіб[44] і її вплив був особливо сильним у прибережних районах Криму. Головний напрямок роботи міллі-фірківців – підтримка політики татаризації, розвиток шкільної освіти, культури, захист національної ідентичності від асиміляції. Результатом цієї творчої діяльності стало відродження національної духовної культури в «золоте п'ятиріччя» 1923-1927 роки[45]. Більш докладно про діяльність «Міллі Фірка» сказано у дослідженнях кримських істориків[46], тому зосередимо увагу на деяких маловідомих моментах, зокрема, на літературній діяльності колишніх одеських студентів.

Про публікації Чапчакчі нічого не відомо; Меінов регулярно друкував театральні рецензії, а Озенбашли випустив в 1926 р. кримськотатарською мовою історичні твори під подвійним заголовком «Трагедія Криму в роки царизму, або Еміграції татар» (фрагмент з нього був опублікований тоді ж російською мовою в московському журналі «Крим»). Немає можливості обговорювати тут достоїнства цієї чудової роботи, скажемо тільки, що вона зберегла чималу пізнавальну цінність до наших днів.

Після від'їзду Чобан-заде навесні 1925 р. в Баку на чолі «Міллі Фірка» став Озенбашли. Хоча в діяльності організації не було ознак антирадянщини, і це визнавали кримські чекісти, період конструктивної співпраці більшовиків з націоналістами не міг тривати довго. Ліквідація «Міллі Фірка» і жорстокі репресії проти її керівників почалися відразу після арешту голови ЦВК Рад автономної республіки Велі Ібраїмова

в січні 1928 року. Вже у березні чекісти почали арештовувати кримчан і відправляти їх до Бутирської в'язниці. 12 квітня було затримано Озенбашли, а через кілька днів бюро обкому партії приймає рішення «снять Чапчакчи ввиду того, что на посту наркома не оправдал оказанного ему доверия»[47]. В кінці липня він був арештований, черга Меінова прийшла на початку листопада. Всі троє були зараховані до керівного активу організації. На засіданні колегії ОГПУ 17 грудня 1928 р. двоє перших були засуджені до розстрілу, справа ж Меінова була направлена на дослідування[48]. Хоча Чапчакчі за списком засуджених йшов другим, його чекісти визнали винним «поряд і в однаковій ступені» з Озенбашли.

Дещо по-іншому оцінив роль Озенбашли в мілліфірківській діяльності сталінський поплічник Молотов, який, виступаючи на засіданні Оргбюро ЦК, визнав, що «за спиной Вели Ибраимова стояли люди более культурные, в частности, Озенбашлы». І ще кілька цінних зізнань було зроблено на тому засіданні: «Во главе революционного движения в Крыму стояли националисты <…> Миллифирковское влияние до самого последнего времени было огромно»[49].

Більше року Озенбашли і Чапчакчі провели в камері смертників Бутирської в'язниці і тільки в січні 1931 р. та сама колегія ОГПУ замінила смертну кару на 10 років виправно-трудових таборів. Обидва були відправлені на будівництво Біломор-Балтійського каналу, де сліди Чапчакчі губляться. Озенбашли знаходився тут до 1934 р., коли за «ударними заліками» був звільнений без права проживання в Криму. Влаштувався у м. Павлограді Дніпропетровської області, де працював лікарем. Нарешті, Меінов був звільнений і відправлений на заслання до Узбекистану, де деякий час працював театральним режисером. Є відомості, що він був репресований у 1937 р.

Озенбашли прожив довге життя, він помер в 1958 р. у м. Ленінабад (тепер Худжант) у Таджикистані, зазнавши ще чимало горя і страждань. Втім, подальша його біографія відома лише зі слів доньки і документально поки не підтверджена, оскільки матеріали другого судового процесу залишаються недоступними. Про його життя в роки нацистської окупації в Сімферополі, куди він приїхав з родиною, є суперечливі відомості. Зберігся, однак, список Сімферопольського мусульманського комітету, створеного окупаційною владою, в якому фігурує і Озенбашли[50]. Такий вчинок не повинен дивувати: смертник у Бутирській в'язниці, що бачив загибель друзів, страждання свого народу, не міг плекати любов до сталінського деспотизму.

Відомо також, що при наближенні Червоної армії він емігрував до Румунії. Швидше за все це сталося навесні 1944 р. під час масової евакуації німецьких і румунських військ з Криму. Серед 120 тис. осіб, перевезених у Констанцу, знаходилося, за даними румунської статистики, 25117 громадян СРСР, які служили в добровольчих формуваннях вермахту, а також і цивільні особи[51]. На жаль, статистика не повідомляє, скільки з них було кримських татар.

Сім'я Озенбашли поміж багатьох інших біженців з Криму знайшла притулок недалеко від міста Мангалія в селі Акбаш (нині Албешть), що зафіксовано румунськими джерелами[52]. Однак незабаром він був заарештований місцевою поліцією і виданий радянській владі. Втім, цей сумний епізод в сімейних переказах обріс романтичними подробицями. Донька розповідала, що батько збирався на маленькому літаку перелетіти до Стамбула, заплативши великі гроші, а негідник-льотчик обдурив і привіз його прямо до Москви. Здається, що все було простіше й прозаїчніше. Відома, наприклад, така цифра: на території Румунії переховувалися 55 тис. громадян СРСР, в тому числі біженці з Криму, з них до 1 червня 1945 р. повернені назад, у більшості випадків насильно, - більше 50 тисяч[53]. Серед них, цілком ймовірно, був і Озенбашли. Як і першого разу, він був запроторений в одиночну камеру Бутирської в'язниці, де провів більше двох років. Лише 20 вересня 1947 р. (цю дату запам'ятала його дочка) він був засуджений до 25 років трудових таборів. Сім'я, що залишалася в Румунії, була видана радянській владі в 1952 році. Її спіткала та ж жорстока кара: дружину засудили до 25 років ув'язнення, а дітей віддали в дитячий будинок. У 1955 р. Озенбашли, як тяжкохворого, звільнили, але з сім'єю йому вдалося з'єднатися набагато пізніше.

Такі короткі, але достовірні життєві перипетії, діяння і пригоди трьох з відомих нам вихованців Новоросійського (Одеського) університету, кримських татар за походженням. Що ж стосується інших вихідців з Криму, згаданих на початку статті, крім фактів навчання більше нічого не відомо. Пошуки, таким чином, необхідно продовжити.

Джерела та література

1. *Урсу Д. П.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 143 с.
2. Деятели крымскотатарской культуры (1921 – 1944): Биобиблиографический словарь / Глав. ред. и составитель Д. П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – С. 133-134, 152-155, 197-198.
3. Амет Озенбашлы – видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы (материалы международной научной конференции). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 136 с.
4. *Озенбашли А.* Трагедія Криму в спогадах та документах. – Сімферополь: Доля, 2007. – 288 с.
5. Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка» / Документы свидетельствуют / Составители А. В. Валякин, Р. И. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2009. – 352 с.
6. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 45, оп. 18, спр. 2589, арк. 1, 5, 8, 10, 13.
7. Там само, арк. 1, 12.
8. Там само, арк. 2, 18-20.
9. Там само, арк. 3, 4, 26, 27, 34, 37.
10. Там само, арк. 55.
11. *Сеитбекиров Э.* Амет Озенбашлы – видный общественно-политический деятель Крыма // Амет Озенбашлы – видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы (материалы международной научной конференции). – Симферополь, 1999. – С. 5.
12. *Заблудовский П. Е.* В Новороссийском университете в годы столыпинской реакции. Фрагменты из воспоминаний // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – Одесса: Астропринт, 1999. – С. 195-197.
13. *Сеитбекиров Э.* Указ. соч. – С. 5.
14. Сын народа (Одесса). – 1917. – 19 марта, 24 марта, 30 марта.
15. ДАОО, ф. 45, оп. 18, спр. 2589, арк. 41.
16. Там само, арк. 37.
17. Южные ведомости (Симферополь). – 1917. – 22 апреля, 30 апреля.
18. ДАОО, ф. 45, оп. 18, спр. 2589, арк. 34.
19. *Зарубин В. Г.* Межнациональные отношения, национальные партии и организации в Крыму (начало XX в. – 1921 г.) // Историческое наследие Крыма. – 2003. – №1. – С. 66.
20. ДАОО, ф. 45, оп. 18, спр. 2589, арк. 4, 61, 62; оп. 22, спр. 118, арк. 2.
21. Там само, оп. 5, спр. 14392, арк. 4, 29, 34; оп. 18, спр. 2966, арк. 1.
22. Там само, оп. 5, спр. 14392, арк. 24; оп. 18, спр. 14392, арк. 2-3.
23. Там само, оп. 18, спр. 3312, арк. 1, 4, 5, 7, 15, 25.
24. Там само, арк. 30, 36, 48.
25. *Змерзлый Б. В.* Привлечение крымских татар в вузы Крымской АССР в 1920-1930-х годах // http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/52_1/pdf/knp52_1_26-30.pdf. - С. 29.
26. ДАОО, ф. 45, оп. 18, спр. 701, арк. 3, 8-10, 17, 21, 22.
27. Там само, оп. 5, спр. 8734, арк. 1-3, 4.
28. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК), ф. П-1, оп. 1, спр. 23, арк. 9-10.
29. Последняя рукопись Сабри Айвазова. – С. 102.
30. ДААРК, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 68, арк. 231-234.
31. Там само, ф. Р-663, оп. 1, спр. 1095, арк. 13.
32. Там само, спр. 1 «А», арк. 24.
33. Красный Крым. – 1923. – 16 декабря.
34. ДААРК, ф. Р-652, оп. 1, спр. 208, арк. 555.
35. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 287, арк. 5-6; спр. 288, арк. 22.
36. Там само, арк. 26.
37. Там само, спр. 320, арк. 43.
38. Там само, ф. Р-151, оп. 1, спр. 1, арк. 24; ф. Р-1677, оп. 1, спр. 1, арк. 51.
39. Там само, ф. П-100, оп. 1, спр. 17, арк. 18-22, 67; спр. 31, арк. 100.
40. Последняя рукопись Сабри Айвазова. – С. 170.
41. ДААРК, ф. Р-20, оп. 3, спр. 85, арк. 37.
42. Там само, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 09255, арк. 163-164.
43. Там само, спр. 012016, арк. 4, 35.
44. Там само, ф. П-150, оп. 1, спр. 167, арк. 89.
45. *Урсу Д. П.* Очерки истории культуры. – С. 15-39.
46. *Урсу Д. П.* Бекир Чобан-заде: Жизнь, судьба, эпоха. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. – С. 53-81; *Хаяли Р. И.* Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке. – Симферополь: Доля, 2008. – С. 263-267.
47. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 17, оп. 21, д. 2471, л. 57.
48. Последняя рукопись Сабри Айвазова. – С. 182-205.
49. РГАСПИ, ф. 17, оп. 113, д. 644, л. 45-58.
50. ДААРК, ф. П-156, оп. 1, спр. 41. арк. 6.
51. *Oroian T.* Actiunele militare desfasurate de armata romana in Kuban si Crimeea. – Buc.: Paidea, 1996. – P. 168-170.

52. *Akmolla G., Omer S.* Monografia comunei Albesti. – Constanta: Newline, 2007. – P. 9.

53. *Dutu A.* Intre Wehrmacht si Armata Rosie. – Buc.: Editura Enciclopedica, 2000. – P. 265.

Дмитрий Урсу, Тарас Винцковский

Крымские татары – выпускники Новороссийского (Одесского) университета и их судьба

В предлагаемой статье анализируется связь представителей крымско-татарского народа с Новороссийским (Одесским) университетом в начале XX в. и освещается судьба пятерых выпускников данного учебного заведения в период коммунистической модернизации общества.

***Ключевые слова:** крымские татары, Императорский Новороссийский университет, революция, репрессии, Крымская республика.*

Dmitry Ursu, Taras Vintskovs'kyy

Crimean Tatars – the graduates of Novorossiysk (Odessa) University and their fate

In the proposed article analyzes the relationship of the Crimean Tatar people of Newrussia (Odessa) University in the early twentieth century. and highlights the fate of five graduates of this school during the communist society modernization.

***Key words**: Crimean Tatars, Imperial University of Newrussia (Odessa), revolution, repression, Crimean Republic.*

УДК 37 (477) «192»

Віталій Липинський, Христина Кравчук (м. Донецьк)

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКИХ ПРОФСПІЛОК УСРР У 1920 –ТІ РОКИ

В статті розглянуті питання формалізації не офіційно існуючих профспілок у студентському середовищі, їх організаційне становлення та перебирання на себе функцій і напрямків діяльності ліквідованих у цей час організацій загальностудентського представництва. Проаналізовані причини їх самодіяльного утворення і подальшого офіційного визнання, відстеженні етапи організаційного становлення та численного зростання, вивчена нормативно правова база утворення профспілок у ВНЗ, визначено їх місце і роль у системі органів студентського самоврядування.

***Ключові слова:** вищий навчальний заклад; організації студентів; студентські профспілки.*

У другій половині XIX ст. внаслідок бурхливого розвитку капіталістичних відносин в Європі була легалізована діяльність професійних спілок, які відстоювали соціально-економічні права робітників. На початку XX ст. у Російській імперії професійний рух набув масового характеру. Зазвичай робітники гуртувались у професійні спілки як у межах певного підприємства, так і у межах окремої галузі виробництва. Жовтнева революція підвищила соціальний статус профспілок, а Кодекс законів про працю 1922 р. на законодавчому рівні встановив їх права і обов'язки. На початку 1920-х років професійні спілки в УСРР були масовою і впливовою суспільною організацією трудящих, яка поряд з радянськими органами, партійними, військовими та комсомольськими осередками отримала право відряджати на навчання до ВНЗ своїх представників. Більш того саме профспілки, як найбільша масова організація робітничого класу, повинні були виконати основну мету так званої «політики пролетаризації ВНЗ» – заповнити інститути і технікуми робітничою молоддю. Питання діяльності студентських профспілок частково розглядались в роботах В. Липинського та О. Лаврут [1]. Проте процес їх організаційного становлення ще не знайшов детального висвітлення.

Метою цієї статі є аналіз причин створення і організаційного становлення студентських профспілок. Зокрема розглянуто процес стихійного створення профсекцій у ВНЗ, їх офіційне визнання, організаційне оформлення та уніфікація організаційної структури, визначення правового статусу комітетів незаможних селян, втрата студентськими профспілками самодіяльного характеру діяльності.

У 1921-1922 навчальному році відряджені на навчання професійними спілками залізничників, гірників, металургів, металістів робітники заповнювали студентські лави. У цей скрутний економічний час профспілки, які у той час вже мали досить великі матеріальні кошти, надавали суттєву матеріальну підтримку своїм представникам у ВНЗ. Саме тому відряджені профспілками студенти почали самодіяльно гуртуватися у професійні секції за принципом своєї колишньої професійної належності. З юридичної точки зору саме поняття «студентські профспілки» є абсурдним, оскільки студент ще не має ніякої спеціальності, не є учасником суспільного виробництва і не має юридичного статусу робітника, який надає цілу низку соціальних прав і гарантій. Виходячи з цього, керівництво профспілок цілком слушно певний час не визнавало самодіяльно створені у ВНЗ неформальні студентські профсекції і навіть забороняло їх діяльність. Проте оскільки профсекції у ВНЗ вже фактично існували і активно займались розподілом матеріальної допомоги, що її надавали профспілки, а також керуючись політичною доцільністю, яка полягала у протиставленні пролетарської частини студентства іншому загалу молоді, партійне керівництво, всупереч діючому законодавству, вирішило офіційно оформити діяльність у інститутах і технікумах студентських профспілок.

У вересні 1922 р. Південне бюро ВЦСПС розробило положення «Про організації пролетарського студентства». Як бачимо Південне бюро ВЦСПС з самого початку розуміючи правову неспроможність поняття «студентські профспілки», намагалось замаскувати його під назвою «організації пролетарського студентства». Метою новоутвореної організації було відстоювання соціально-економічних інтересів студентства, залучення студентства до профспілкового руху, сприяння втіленню у життя нового Статуту ВНЗ, політики комуністичної партії щодо реформування вищої школи [2].

До складу організації входили особи, що отримували стипендії (стипендії у цей час надавали профспілки), а структура організації складалась з факультетської спілки на чолі з бюро, яке вибиралось на загальних зборах, і виконавчого бюро, яке вибирали збори факультетських бюро. Крім того, студенти, що отримували стипендію від різних галузевих спілок, мали право створювати секції відповідних профспілок, де кожна секція мала своє виконавче бюро, яке підпорядковувалося відповідній професійній спілці і одночасно знаходилось під загальним керівництвом організації пролетарського студентства.

Виконавче бюро пролетарського студентства і виконавчі бюро професійних спілок мали право виступати від імені всіх членів організації, скликати загальні збори та сходи, звертатися з пропозиціями до профспілок і радянських органів, приймати участь у розподілі стипендій. Члени організації, що входили до професійних секцій, мали всі права членів профспілок відповідної галузі.

У жовтні 1922 р. Південне бюро ВЦСПС надіслало листа до Центрального бюро комуністичного студентства (далі ЦБКС) з проханням надіслати свої пропозиції щодо розробленого положення «Про організації пролетарського студентства» [3]. Голова ЦБКС Вагранський з цього приводу зустрівся з секретарем Південбюро ВЦСПС Корнюшиним і домовився не порушувати положення «Про організації загально-студентського представництва», затверджене органами радянської влади, «які об'єднують і відстоюють інтереси всіх студентів без винятку, навіть синів буржуазії» [4].

24 жовтня 1922 р. на засіданні оргвідділу Південбюро ВЦСПС у присутності секретаря ЦК КП(б)У Редькіна було розглянуто і затверджене положення «Про організації пролетарського студентства у ВНЗ (профспілки)» і ухвалено план профспілкової роботи у інститутах і технікумах. На цьому засіданні була досягнута угода про збереження у ВНЗ організацій загальностудентського представництва і розподілені сфери діяльності, впливу та представництва між ними та організаціями пролетарського студентства. Останні мали право представництва у профспілках, охоплювали впливом тільки членів спілки і були позбавлені права прийому до профспілок, а приплив нових членів мав відбуватися за рахунок нових відряджених членів союзу. 26 жовтня на засіданні президії Південбюро ВЦСПС положення «Про організації пролетарського студентства» було затверджено в цілому з деякими поправками і доповненнями. Зокрема загально-спілкові виконавчі бюро було вирішено створювати лише у тих ВНЗ, де діяли виконавчі бюро різних галузевих профспілок. Виконавчі бюро вибирались строком на один семестр у чисельності від 3 до 5 осіб в залежності від кількості студентів [5].

Для втілення у життя затвердженого положення була створена спеціальна комісія, яка 31 жовтня 1922 р. скликала збори секретарів професійних осередків ВНЗ м. Харкова. На зборах було констатовано, що професійні осередки технологічного, сільськогосподарського, ветеринарного,

медичного та інших інститутів виникли стихійно на ґрунті отримання матеріальної допомоги від спілки, профспілкова робота ніде не ведеться, зв'язку з галузевими профспілками немає, облік членів не ведеться. Проте деякі ВНЗ налічували чимало членів профспілок. Так, у Харківському інституті народного господарства кожен другий студент (750 осіб) був членом профспілок, а у інституті народної освіти налічувалось 1500 членів союзу [6]. В резолюції зборів було вирішено утворити у ВНЗ м. Харкова професійні секції.

13 листопада 1922 р. на нараді при оргвідділі Південбюро ВЦСПС було розглянуто питання щодо роботи профспілок у ВНЗ. У ході розгляду питання була розгорнута дискусія про доцільність створення факультетських бюро пролетарського студентства, оскільки вони фактично дублювалися створеними виконавчими бюро професійних секцій галузевих профспілок. За підсумками дискусії нарада вирішила тимчасово утриматись від створення факультетських бюро пролетарського студентства [7].

Оскільки неформально утворені студентські профспілки фактично не займались профспілковою роботою, Харківська міська спілка професійних спілок 14 листопада 1922 р. надіслала листа до бюро партійних осередків ВНЗ з проханням провести облік членів профспілок і вказати на співвідношення їх чисельності до студентського загалу [8]. Сам факт залучення до обліку членів профспілок партійних осередків ВНЗ свідчить, по-перше, що неформально існуючі студентські профсекції були зовсім бездіяльні, по-друге, вони не мали організаційного зв'язку з керівними профспілковими органами, по-третє, вони не займались профспілковою роботою з тої простої причини, що її не може бути у студентському середовищі.

Намагаючись якимось чином зрушити з мертвої крапки стан профспілкової роботи у ВНЗ, Харківська міська спілка профспілок 22 листопада 1922 р. затвердила положення «Про професійні об'єднання пролетарського студентства у харківських ВНЗ», в якому були сформульовані завдання, склад та структура організації, напрямки роботи профспілкових секцій та виконавчих бюро. Це положення мало суттєві відмінності від положення, затвердженого на президії Південбюро ВЦСПС. По-перше, положення, затверджене для харківських ВНЗ, мало зовсім іншу організаційну структуру побудови організації, яка складалась лише з галузевих профспілкових секцій, представники яких вибирають виконавче бюро профсекцій інституту. По-друге, одним з головних завдань організації вважалась протидія організаціям загально-студентського представництва, контроль та керівництво їх діяльністю. Потретє, передбачалось підпорядкування студентських профспілок не профспілковим, а радянським і партійним органам [9].

Ці новації Харківської міської спілки профспілок невдовзі знайшли підтримку в Головпрофосі, яке почало тиснути на ЦБКС, щоб останнє визнало за доцільне нову організаційну структуру, побудову організації та заборонило діяльність студкомів, факкомів та курскомів. 23 листопада 1922 р. в оргвідділі Харківської міської спілки професійних спілок відбулась нарада за участю представників Головпрофосу, ЦБКС та представників тимчасових виконавчих бюро професійних секцій ВНЗ. Нарада схвалила нову структуру побудови та організаційне оформлення профспілкових секцій у ВНЗ [10].

На кінець 1922 р. Південбюро ВЦСПС вдалось скласти приблизну картину наявності членів профспілок у інститутах і технікумах УСРР. З 46 тис. студентів і 4 тис. робітфаківців члени профспілок складали 15-20%. Найвищий показник чисельності членів спілки був у Одесі, де з 2376 студентів члени профспілки складали 64%. З числа набору за 1922 р. у Харкові, Києві та Одесі члени профспілок склали 60-70%. Найбільшу чисельність представників у ВНЗ мали профспілки медичних працівників, транспортників, робітників освіти, металістів та гірників [11].

У березні 1923 р. Південбюро ВЦСПС надіслав звіт «Про профспілкову роботу у ВНЗ» за період з листопада 1922 р. до березня 1923 р., де зокрема зазначалось, що «повністю сконструйованими і в повному обсязі працездатними є виконавчі бюро Харківського технологічного, сільськогосподарського та медичного інститутів. У інших ВНЗ були сформовані лише тимчасові виконавчі бюро, але ніякої профспілкової роботи не ведеться» [12]. В цьому ж році журнал «Студент революції» сповіщав про розгортання профспілкової роботи у Київському інституті сільського господарства, де восени 1923 р. було сформовано 15 галузевих профспілкових секцій, які об'єднували 665 членів спілки, що складало 40% від загальної чисельності студентів. Найбільшими з вказаних секцій були профсекції робітників освіти (164 особи) і цукровиків (49 осіб) [13].

У 1923 р. активно працювало виконавче бюро профсекцій Донецького гірничого технікуму,

яке приймало безпосередню участь у розподілі стипендій та наданні матеріальної допомоги студентам. Ось, наприклад, заява першокурсника механічного факультету Миколи Пупу, яка надійшла до виконавчого бюро: «Не вистачає грошей, щоб сплатити за квартиру, опалення і освітлення, не маю ані білизни, ані верхнього одягу. Внаслідок вищевказаного я прошу виділити мені стипендію». Виконавче бюро прийняло позитивне рішення, яке було схвалене на засіданні стипендіальної комісії, на чолі якої був директор технікуму І.М. Пугач. Таке ж рішення було прийняте і з питання про надання допомоги багатосімейним студентам. Їм виділили по 250 карбованців [14].

На початку 1920-х рр. гостро постало питання щодо правового статусу селян, відряджених на навчання комітетами незаможних селян. На відміну від членів профспілок вони не мали права на отримання матеріальної допомоги. Восени 1922 р. у ВНЗ стихійно виникли осередки КНС, які згуртувались навколо Центрального бюро КНС. Але за вказівкою партійного керівництва і ЦБКНС осередки КНС у ВНЗ були розпущені. 22 листопада 1922 р. це важливе питання було розглянуто на засіданні президії ВУЦВК, яка прийняла рішення зрівняти у правах незаможних селян з членами профспілок [15]. На основі цього рішення на весні 1923 р. Південбюро ВЦСПС розробило положення «Про організації студентів – незаможних селян у ВНЗ України», яке фактично залишалось на папері до початку 1923-1924 навчального року [16]. Вказане положення передбачало створення організацій КНС у інститутах і технікумах, які б мали зв’язок з відповідними комітетами незаможних селян і підпорядковувалися ним. Секції комнезамів утворювались у ВНЗ у випадку наявності 10 осіб, а якщо їх чисельність перевищувала 50 осіб, вибиралось бюро секції. До складу бюро секції КНЗ, яке діяло впродовж трьох місяців входило 3 особи [17].

Організаційно секції КНС у ВНЗ були підпорядковані губернським комітетам незаможних селян, які у вересні 1923 р. почали звертатися знову ж до партійних осередків ВНЗ з проханням провести облік членів КНС та сприяти у створенні секцій КНС. Восени 1923 р. секції та бюро КНС починають виникати майже в усіх інститутах і технікумах. Наприклад, секція КНС у Полтавському інституті народної освіти складала 75 осіб. Вона клопотала за надання членам секції стипендій, забезпечувала їх безкоштовним харчуванням, створювала районні земляцтва тощо [18]. У 1925 р. чисельність селян у ВНЗ складала 14401 особу, серед яких було тільки 6688 членів КНС. Це було пов’язано з тим, що до інститутів і технікумів йшли навчатися переважно діти середнього селянства, які мали відповідні фінансові можливості для навчання. Багато з них отримували відрядження на навчання. Це означало, що велика кількість студентів-селян організаційно залишалась поза впливом політики комуністичної партії. Тому у 1925 р. було розгорнуто дискусію щодо доцільності подальшої діяльності КНС у ВНЗ. Зокрема пропонувалось ліквідувати секції і бюро КНС, замінивши їх спілкою студентів-селян [19].

У другій половині 20-х рр. у ВНЗ відбувається значне збільшення чисельності членів професійних спілок. Якщо у січні 1924 р. вони об’єднували 50% студентства УСРР, то у грудні 1925 р. – 64,8% (39831 особа). Це було пов’язане з поступовим зростанням кількості пролетарської молоді у ВНЗ, а також з тим, що VI з’їзд професійних спілок СРСР (листопад 1924 р.) дозволив залучати у профсекції ВНЗ не охоплену спілкою молодь [20]. У жовтні 1926 р. чисельність молоді у студентських профсекціях вже складала 71% (43703 особи) [21].

Поступове збільшення чисельності членів професійних спілок у інститутах і технікумах об’єктивно потребувало удосконалення їх організаційної структури та організаційної роботи. Ще у серпні 1924 р. на засіданні Харківського губернського бюро пролетарського студентства було прийняте рішення про скорочення чисельності профсекцій у ВНЗ. Самостійними залишались профсекції, які налічували не менш 50 членів даного союзу. Решта входила до складу єдиної профсекції ВНЗ під керівництвом виконавчого бюро, яке відтепер підпорядковувалось відповідним профспілкам за профілем навчального закладу. Наприклад, виконавче бюро Харківського медичного інституту переходило під контроль профспілки «Медикосантруд». Крім того були ліквідовані об’єднання профспілок декількох ВНЗ та бюро профсекцій студентів при губернських профспілках [22].

У вересні 1924 р. в резолюції І Всеукраїнської наради пролетарського студентства було передбачено створення поряд з губернськими бюро пролетарського студентства також і окружних бюро при наявності не менш трьох ВНЗ і 600 студентів. Створення окружних бюро пролетстуда відбувалось за згодою міських спілок, ЦБПС, а також Укрбюро ВЦСПС [23]. Організаційна

побудова студентських профспілок у 1924 р. виглядала наступним чином. В серпні 1924 р. в Харківському технологічному інституті було 2150 студентів, половина з яких входила до профсекцій. Профсекції, що мали не менш 50 членів даної спілки, існували самостійно, інші увійшли до складу єдиної профсекції інституту. Виконавче бюро інституту підпорядковувалось окружному бюро, а окружне бюро – губернському бюро пролетарського студентства [24]. В березні 1924 р. було утворено Центральне бюро пролетарського студентства УСРР (ЦБПС), а в липні 1925 р. – Всесоюзне ЦБПС. До його складу увійшло п'ятнадцять осіб і п'ять кандидатів. Вищим органом ЦБПС вважалась конференція, яка скликалась один раз на рік. Пленум ЦБПС збирався два рази на рік, а в проміжках між скликанням конференції та пленуму, роботою керувала президія у складі п'ятьох осіб [25].

Слід зазначити, що до 1924 р. включно студентські профспілки існували паралельно з організаціями загальностудентського представництва, які, як і останні, потрапляли в поступову залежність від партійного керівництва, втрачаючи незалежний і самодіяльний характер діяльності. Безпосереднє керівництво діяльності ЦБПС здійснював агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У, а у губернських, окружних і виконавчих бюро ВНЗ були створені комуністичні фракції. Розглядаючи доклади ЦБПС про свою діяльність, агітпроп ЦК КП(б)У виказував постійне невдоволення тим, що головні політичні процеси у житті країни не зачепають студентську молодь, серед якої поширюється «політична індиферентність, академізм, втрата революційних перспектив, занепадництво, що створює благодатне підґрунтя для єсенінщини та захоплення сексуальними проблемами» [26].

Процес бюрократизації студентських профспілок супроводжувався різноманітними каральними акціями, у низових ланках організації. Методи і форми роботи копіювались у партійних комітетів. Наприклад, в кінці 1924 р. у студентських профсекціях була проведена так звана «перереєстрація студентів – членів спілки». Перереєстрацію проводили вже знайомі нам трійки, а головною метою цієї акції було «очищення від соціально-ворожих елементів». У листопаді 1924 ЦК КП(б)У надіслав листа до губернських бюро пролетарського студентства «Про проведення перереєстрації студентів-членів ВЦСПС». В ході проведеної «чистки» чисельність членів спілки у деяких ВНЗ скоротилась на 10%. Виключені з лав профспілок студенти мали право оскарження цього рішення [27].

Зміна системи комплектування колективів студентів у ВНЗ, що відбулась у середині 20-х рр., призвела до зміни соціального складу студентства. Система «відряджень» була замінена системою «куріального представництва», за якою профспілки втратили право відряджати на навчання своїх представників. Замість них до інститутів і технікумів прийшла талановита молодь, яка мала добру загальноосвітню підготовку, але не мала виробничого стажу та не була членами спілки. Саме ця тенденція спонукала партійне керівництво провести так звану «уніфікацію профсекцій у ВНЗ». Її сутність полягала у тому, що студентів-членів спілки об'єднали у факультетські профорганізації, які віднесли до відповідної галузевої спілки за профілем майбутньої спеціальності.

Уніфікація розпочалась у 1926 р. і зустріла активний супротив з боку тієї частини спілки, яка була відряджена на навчання профспілками і отримувала від них матеріальну допомогу. Саме тому, наприклад, у Києві члени спілки, які раніше працювали на виробництві, залишились у своїх галузевих спілках і тільки прикріпились до факультетських профорганізацій. Проте статус прикріплених членів спілки позбавляв їх права вибирати і бути обраним до органів управління спілкою, а таких осіб у ВНЗ м. Києва було 55% від загальної чисельності студентських профорганізацій [28]. Процес уніфікації студентських профспілок призвів до зменшення чисельності профсекцій у ВНЗ, і об'єктивно вплинув на їх організаційне зміцнення. Так, у трьох найбільших навчальних центрах УСРР чисельність профсекцій у 1926 р. скоротилась майже у п'ять разів. У Харківському округу з 153 профсекцій залишилось тільки 30, Київському – відповідно з 136 – 46, Катеринославському з 78 – 23 [29].

Ще у 1924 р. студентські профспілки отримали право приймати до лав спілки нових членів. Але у 1924 р. до лав профсекцій ВНЗ приймали лише осіб, що прийшли з виробництва, а у 1926 р. факультетські профорганізації отримали право залучати до профспілок осіб, що мають відповідне соціальне походження. Це положення сприяло збільшенню чисельності осіб, що знаходились під впливом профспілок.

Проте в цей же час ми спостерігаємо тенденції бюрократизації органів управління студентськими профспілками, які чинили необґрунтовані

перепони на шляху залучення до лав спілки нових членів. Наприклад, до окружного бюро пролетарського студентства м. Житомира у 1926 р. надійшло багато скарг від студентів, яким відмовили у вступі до профспілок, незважаючи на те, що деякі з них надали необхідні документи про своє соціальне походження і походження їх батьків [30]. Крім того у цей час були намагання організаційно вибудувати студентські профспілкові організації за національною ознакою. Так, у березні 1926 р. у Києві було скликано міську конференцію єврейського пролетарського студентства, яка запропонувала утворити у ВНЗ м. Києва професекції єврейського студентства [31].

Процес уніфікації профсекцій у ВНЗ і створення факультетських профспілкових органів не завершився у 1926 р. Прикріплені до факультетських профспілок члени галузевих профспілок продовжували гуртуватись у свої профсекції. Наприклад, у Харківському технологічному інституті у 1926 р. з 9 профсекцій залишилось 5, які існували окремо від факультетських профорганізацій. Серед галузевих профсекцій продовжували існувати спілки «металістів», «транспортників» та «гірників», союзна робота яких у 1927 р. зовсім занепала і на загальні збори тут приходило 30% членів спілки [32]. У грудні 1927 р. на загальних зборах ХТІ було переобрано виконавче бюро інституту, до складу якого увійшло 9 осіб. Виконавче бюро було міжгалузевим профспілковим органом і об’єднувало як факультетські профспілкові організації, які утворювались за напрямком майбутньої спеціальності, так і галузеві профсекції, які ще залишились у інституті всупереч уніфікації профсекцій [33]. У багатьох ВНЗ галузеві профсекції існували до кінця 20-х рр. Так, газета «Студент Жовтня» повідомляла у лютому 1929 р., що у Дніпропетровському гірничому інституті ще існують профсекції «гірників» та «металістів», які постійно намагаються зірвати процес перебудови студентських профспілок за виробничим принципом, оскільки мають з цього матеріальний зиск [34].

Слід зазначити, що у різних регіонах УСРР в кінці 20-х рр. ми спостерігаємо різний рівень залучення студентства до профспілок. Найвищий показник охоплення студентської маси впливом профспілок спостерігався у Харкові. Харківське окружне бюро пролетстуда охоплювало 27 інститутів і технікумів, де у січні 1927 р. навчалось 18940 студентів, 81% з яких складали члени профспілок. Серед них 30,2 % складали робітники, 20,4% - селяни, 41,3% - службовці, 8,1% - інші [35]. А у Харківському технологічному інституті показник охоплення студентства профспілками у жовтні 1928 р. досяг рекордної позначки – 97% [36]. У Дніпропетровському окружному бюро пролетстуда, яке об’єднувало 12 ВНЗ, у січні 1929 р. показник охоплення студентів профспілками був значно нижчий – 72% [37]. А у Полтавському, Житомирському та інших окружних бюро пролетарського студентства цей показник складав лише 35-40%. Загалом по УСРР на початку 1929 р. у ВНЗ налічувалось тільки 49,2% членів профспілок [38]. Суттєве зменшення відсотка охоплення студентства впливом профспілок в кінці 20-х рр., зовсім не означало зменшення чисельності членства студентів у профспілках. Справа у тому, що значне збільшення набору студентів у ВНЗ у цей час призвело до того, що на перші курси була зарахована молодь, яка ще не встигла вступити до лав професійних спілок. І саме вона знизила показники профспілкового охоплення серед студентства.

Отже, студентські профспілки, які стихійно виникли у ВНЗ на початку 1920-х рр. в наслідок залучення до інститутів і технікумів робітників з виробництва, спочатку не визнавались профспілковими органами і навіть заборонялись. Потім, з метою посилення впливу на непролетарські студентські маси і, внаслідок ліквідації організацій загальностудентського представництва, профсекцій ВНЗ отримали офіційне визнання і почали розбудову організаційної структури. Збільшення чисельності членів профспілок і їх організаційне становлення відбувалось впродовж періоду, що вивчається.

Джерела та література

1. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР в 1920-ті рр. – Донецьк, 2000. – 247с.;Лаврут О.О. Студентство радянської України в 20-ті рр. ХХ ст. Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. к. іст. наук. – Донецьк, 2004. – 20 с.
2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1075. – Арк. 46.
3. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1077. – Арк. 34.
4. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1288. – Арк. 1.
5. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1288. – Арк. 2-3.

6. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1075. – Арк. 169.
7. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1288. – Арк. 10.
8. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1288. – Арк. 11.
9. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1288. – Арк. 7.
10. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1077. – Арк. 163.
11. Вагранский Н. О профсоюзной работе среди студенчества //Студент революції. – 1923. – № 2-3. – С. 20-21.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1288. – Арк. 19.
13. По вузах Украины // Студент революції. – 1923. – № 7-8. – С. 105.
14. Історія Донецького державного технічного університету. – Донецьк, 1999. – С. 21.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1077. – Арк. 107.
16. Багмут И. Организация секций КНС в вузах // Студент революції. – 1924. – № 1-2. – С. 22.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1777. – Арк. 91.
18. Полтавський ИНО // Студент революції. – 1924. – № 3-5. – С. 72.
19. Рябичев Н. Нужен ли КНС в вузах // Студент революції. – 1925. – № 7. – С. 5.
20. Сафразян Н.А. Борьба КПСС за строительство советской высшей школы (1921-1927 гг.). – М., 1977. – С. 92.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2703. – Арк. 31.
22. У Харківському губбюро пролетстуду // Студент революції. – 1924. – № 6. – С. 73.
23. Резолюция I-го Всеукраинского совещания пролетарського студенчества // Студент революції. – 1924. – № 7. – С. 66.
24. Черносветов А. Вопросы партработы в вузах // Студент революції. – 1924. – № 6. – С. 2.
25. Резолюция I-го Всеукраинского совещания пролетарського студенчества // Студент революції. – 1925. – № 5. – С. 71.
26. Липинский В.В. Кто защитит студента? – Донецк, 1991. – С. 93.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1959. – Арк. 20.
28. Унификация профсекций и рабочая демократия в вузах // Студент революції. – 1926. – № 1. – С. 38.
29. Учеба и общественная работа в вузах // Студент революції. – 1926. – № 2. – С. 1.
30. О приеме в профсекции // Студент революції. – 1926. – № 3. – С. 16.
31. Київський облдержархів. – Ф. 10408. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 5.
32. Профкомы к 10-ю Октября // Красный технолог. – 1927. – 7 ноября; Микульчик В. По поводу реорганизации // Красный технолог. – 1927. – 29 января; Бугримов Р. О реорганизации профячеек // Красный технолог. – 1927. – 25 февраля.
33. К перевиборам исполбюро // Красный технолог. – 1927. – 21 декабря.
34. Профкомы по производственному принципу // Студент Жовтня. – 1929. – 13 лютого.
35. Манов М. Много ли сделано? // Красный технолог. – 1927. – 29 января.
36. 97% студентов – члены профсоюза // Красный технолог. – 1928. – 25 октября.
37. Социальный состав студентов уменьшается // Студент Жовтня. – 1929. – 19 января.
38. Обушный Л. Надо проверить социальный состав студенчества // Студент революції. – 1929. – № 3. – С. 5.

Виталий Липинский, Кристина Кравчук

Организационное становление студенческих профсоюзов УССР в 1920-е годы

В статье рассмотрены вопросы формализации не официально существующих профсоюзов в студенческой среде, их организационное становление и возложение на себя функций и направлений деятельности ликвидированных в это время организаций общестуденческого представительства. Проанализированы причины их самодеятельного образования и в дальнейшем официального признания, отслежены этапы организационного становления и численного роста, изучена нормативно правовая база образования профсоюзов в вузах, определено их место и роль с системе органов студенческого самоуправления.

Ключевые слова: *высшее учебное заведение; организации студентов; студенческие профсоюзы.*

Vitaly Lipinsky, Kristina Kravchuk

Organizational formation student's trade unions in 1920

In article questions of formalization of not officially existing trade unions in the student's environment, their organizational formation and putting on on themselves of functions and lines of activity of the organizations of

public-student's representation liquidated at this time are considered. Questions concerning the reasons of their amateur formation and further an official recognition are analyzed, stages of organizational formation and numerical growth are traced, is standard legal base of formation of trade unions in high schools is studied, their place and a role with system of bodies of student's self-management is defined.

***Keywords:** a higher educational institution; the organizations of students; student's trade unions.*

УДК 378-057.87 (477) «1930-1933»:070

Олександр Комарніцький (м. Кам'янець-Подільський)

ЖУРНАЛ «СТУДЕНТ РЕВОЛЮЦІЇ» ПРО НАВЧАЛЬНУ ТА ГРОМАДСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСТВА ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ (1930-1933 РР.)

У статті на основі публікацій журналу «Студент революції» розповідається про проведення політичного навчання, соцзмагань, практик студентів педагогічних вишів УСРР на початку 1930-х рр., показано участь молоді у виборчих процесах, її допомогу трудовим колективам міст і сіл республіки.

***Ключові слова:** студент, інститут, журнал, навчання, село.*

Одним із важливих джерел, у якому міститься інформація про життя та діяльність українського студентства в умовах радянської тоталітарної системи, є журнал «Студент революції» (орган Всеукраїнської ради пролетарського студентства), що виходив у Харкові у 1922-1933 рр. Маємо констатувати, що це видання ще не стало предметом спеціального дослідження. Окремі його аспекти відображені у декількох наших публікаціях[1].

У даній статті, використавши матеріали журналу, проаналізуємо навчальну та громадську діяльність студентської молоді педагогічних вишів УСРР на початку 30-х рр. XX ст. Нижня межа дослідження обумовлена реорганізацією цих навчальних закладів і створенням на базі інститутів народної освіти інститутів соціального виховання (ІСВ) та інститутів професійної освіти (ІПО).

Більшість публікацій видання стосується навчальної діяльності студентів, пріоритет у якій надавався «марксо-ленінському вихованню»[2]. Успішність роботи залежала від «більшовицької стійкості лекторського складу, його повсякденної роботи серед студентства, правильного партійного керівництва». Так, студенти Сталінського ІПО «озброєні марксо-ленінською наукою» виступили проти спроб викладача мовознавства А. Писаревського «протягнути свої ідейки». Вони заявили, що його навчальна програма є недостатньо «войовничою», з якої «випала зовсім критика буржуазних концепцій (боротьба з ідеалізмом, механіцизмом, біологізмом) у світі марксо-ленінської методології». Крім того, А.Писаревський, розповідаючи на лекції про походження мови, «обминув роль виробничих процесів в утворенні і розвитку мови, обминув вплив класової боротьби на розвиток мови та роль мови в класовій боротьбі». Все це доводило, що викладач стояв на «ідеологічних позиціях буржуазного мовознавства». Як наслідок, на вимогу студентства його було звільнено з роботи[3]. У Полтавському ІСВ хід політнавчання контролював комсомольський осередок. Робота була достатньо успішною, щоправда бракувало відповідної літератури[4]. Комсомольці Дніпропетровського ІПО практикували проведення «політоблав». Виділявся відповідний штат «політоблавників», які періодично в академічних групах контролювали рівень засвоєння студентами «марксо-ленінської науки». Оперативно прізвища «горе-читачів газет» оприлюднювалися[5]. Активно працювали комсомольські політшколи у Харківському ІПО. Успішно у цьому виші викладалися соціально-економічні дисципліни. Наприклад, на літературному факультеті у 1933 р. на «дуже добре» їх засвоїли 16% студентів, «добре» – 40%, «задовільно» – 39%, «незадовільно» – 5%. Щоправда, діалектичний матеріалізм молодь опанувала відповідно на 1,5%, 32%, 51%, 15,5%[6]. За два роки до цього викладання ідеологічних дисциплін, загалом, було на незадовільному рівні. Один із

студентів Харківського ІСВ писав: «Курс історії класової боротьби пройшли, але нічого не знаємо… Якість лектури незадовільна. Читаючи лекції лектор (студент комуніверситету) виявив свою розгубленість, непідготовленість, неясність своїх знань, а іноді він дає неправильні твердження… Асистент не краще від нього справляється з своїми обов'язками. Проводячи конференції [семінарські заняття] він заводить у тупик студентів і не дає відповіді на те, про що запитує… Плутанина така, що ніхто нічого з неї не може взяти»[7]. Окремі студенти байдуже ставилися до вивчення цих дисциплін[8].

Активізації ідеологічної роботи слугували проведення соцзмагань і розгортання «ударництва». Що стосується останнього, то зокрема, з Волинського ІСВ повідомляли про відсоткове зростання кількості ударників з 73% (у жовтні 1931 р.) до 89,9% (у грудні), зменшення пропусків занять з 2,5% до 0,7%. Створювалися ударні бригади, які укладали між собою угоди на соцзмагання[9]. Активно включилася у змагання і молодь Сумського ІСВ, яка під час зимових канікул провела «бойову декаду ліквідації академпрориву»[10]. Одна з бригад літературно-мовного відділу Кам'янець-Подільського ІСВ оголосила себе ударною, приурочивши це приїзду до СРСР М.Горького[11]. Дещо гіршим було становище із соцзмаганням у Сталінському ІПО, де було організовано низку ударних бригад, однак через незадовільне керівництво профкому вони практично не діяли[12]. Не спромоглося «по більшовицькому мобілізувати студентські маси на виконання соцугоди» у 1931 р. керівництво Зінов'євського ІСВ[13]. Щоправда, вже наступного року серед молоді «широко розгорну[ли]» соцзмагання та ударництво[14].

Кореспонденти журналу у декількох своїх публікаціях інформували про труднощі з впровадженням лабораторно-бригадного методу навчання, пов'язані, насамперед, із несприйняттям його викладачами. Так, у Зінов'євському ІСВ запровадження активних методів викладання зустріло «шалений опір від деякої частини лектури», наприклад, професорів Долинського (викладав неорганічну хімію)[15], Примака (зоологію), доцента Чистова (органічну хімію)[16]. На одній із нарад викладачів вишів Кам'янця-Подільського йшлося про те, що «бригадні форми проробки на сьогодні не виправдовують себе, – тому, що всі сподіваються на бригадира, а про поліпшення роботи бригад ніякі вишівські організації не дбають»[17]. У Сталінському ІПО із методами навчання творилося «безалаберщина». Дописувач С.Маляр повідомляв, що в кожного викладача «є своя власна застаріла метода викладання та метода обліка». Одна частина викладачів використовувала 4-бальну систему оцінювання, інші спиралися на власну 8-9-бальну шкалу. Певною мірою це призвело до погіршення успішності молоді. Так, 23,2% студентів «відставали» у засвоєнні політекономії, 26,2% – історії класової боротьби, 32,2% – української мови, 55% – економічної географії і т.д.[18] У Черкаському ІСВ «не пристос[ували] до вимог сучасности» викладання математики і природничих дисциплін[19], у Полтавському ІСВ на низькому рівні викладалися іноземні мови[20], у Житомирському ІСВ – хімія і агробіологічні дисципліни[21], у Сталінському ІПО – економічна географія[22]. У Харківському ІПО через халатне відношення до справ керівництва закладу початок навчального року впродовж декількох років відтерміновувався і, як правило, починався у середині вересня[23].

Низка публікацій журналу присвячені практикам студентів. Абсолютна їх більшість показує негативні сторони зокрема педагогічної практики. Так, студент Ніжинського ІСВ М.Груша від імені своїх однокурсників інформував, що у січні-червні 1932 р. вони проходили практику у Прилуцькому районі. Після цього мали відбути на канікули. Однак, виникла конфліктна ситуація, суть якої зводилася до того, хто повинен виплатити практикантам «відпускні» за липень – Прилуцький відділ народної освіти чи ІСВ. Жодна зі сторін відповідальність за цю справу на себе не взяла. Тому студенти вирішили звернутися до редакції журналу[24]. Із проханням «розбити мур бюрократії» звернувся і студент Кременчуцького ІСВ А.Труш. Після проходження на ІІ курсі педпрактики він повернувся на навчання, однак через недбальство секретаря інституту його не внесли до списків прибулих. Цікаво, що у перевідних списках на ІІІ курс його прізвище значилося. Однак стипендію не призначили, як такому, що не пройшов практику. Звернення до директора, його заступників позитивного результату не принесли. Відсутність стипендії змусили студента за 4,5 місяця до завершення навчання залишити інститут, оскільки на його утриманні були дружина і мати[25].

Мали місце хиби і в організації виробничої практики. Через безвідповідальність дирекції інститутів, її завдання зреалізовувалися лише частково. Наприклад, слабко організували практику в Одеському ІПО, студенти якого трудилися у

трамвайних майстернях ім. Леніна і джутарні ім. Хворостіна[26]. Керівництво Миколаївського суднобудівного заводу і агрокомбінату використовували практикантів з місцевого ІСВ не за призначенням[27]. Дирекція Зінов’євського ІСВ направляло студентів на «кустарні і напівкустарні виробництва», через що молодь, і це цілком природньо, запитувала керівника закладу: «Що ми візьмемо з цієї практики»[28]. Безвідповідально поставився до своїх обов’язків і методист виробничої практики Криворізького ІПО Білогуб[29].

На сторінках журналу публікувалися прізвища студентів, які самовільно залишили виш («літуни», «дезертири»). Серед них – Б.Острянін, М.Бондаренко, В.Прут, М.Панасенко (Херсонський ІСВ)[30], Шабінський, Венгер, Прокопенко (Зінов’євський ІСВ)[31], В.Стах (Одеський ІПО)[32]. Студентка Черкаського ІСВ Г.Жадан, перебуваючи на педпрактиці у с. Мельниківка Черкаського району, без дозволу дирекції переїхала в Чорновусівський район. Загальні збори студентства інституту обговорили вчинок студентки і підтримали пропозицію керівництва вишу про її відрахування як «літуна». «Літуном-марнотратником державних коштів» визнали П. Хорунжого[33].

Значне місце на сторінках журналу посіла громадська робота студентської молоді. Зокрема, студентство Полтавського ІСВ брало активну участь у підготовці виборів до місцевих рад. Робота розпочалася з вивчення на «політгодинах» теоретичних аспектів виборчого процесу та визначення конкретних завдань. Після цього створили відповідні агітбригади, до яких ввійшли 45 студентів. Невдовзі до них приєдналися ще 25 осіб. Крім того, 15 студентів у житлових кооперативах готували списки виборців[34]. Студенти Луганського ІПО спільно з колегами з педтехнікуму першими в Україні у 1931 р. надали посильну допомогу шахтарям шахти №18 ім. Сталіна («Американка») у видобутку вугілля[35]. У забої працювали 100 осіб, які за 10 днів роботи видали «на-гора» 1500 тон вугілля. Наступного року 106 студентів-шахтарів за 17 днів видобули 2700 тон. Особливо відзначилися бригади студентів Гречанова і Грибанова, які видобули відповідно 111 і 85,5 тон вугілля. Крім того, молодь проводила серед шахтарів і політвиховну роботу. 15 комсомольців та членів КП(б)У працювали у шахтарських комсомольських політшколах[36].

Кореспондент В.О.Ізраєцький розповів про участь студентів Київського ІСВ у дні індустріалізації, під час якого вони на пристані, розбившись на бригади, розвантажували з барж на берег метал[37]. Студенти Сумського ІСВ спільно з викладачами зібрали 5 тис. крб і передплатили третю позику індустріалізації, закликавши колег з Харківського і Ніжинського ІСВ підтримати їхнє починання[38]. Крім того, колектив цього навчального закладу на 14550 крб передплатив позику «П’ятирічка за чотири роки»[39].

З Житомира повідомляли про діяльність у місцевому ІСВ громадської організації ТСО «Авіахім», яка об’єднала близько 500 студентів. Молодь розподілили на сотні, проводилася стрілецька підготовка. Студентство свідомо ставилося до проведення військової підготовки, однак «брак чіткого керівництва, безплановість, часто призводили лише до маршировок та перекличок, розхолоджували студентів»[40].

Декілька публікацій видання присвячені студентській пресі. Зокрема, абсолютна більшість студентів Сумського ІСВ передплачувала журнал «Студент революції» і «Красное студенчество». За зразкове розповсюдження останнього видання його редакція нагородила виш творами Карла Маркса[41]. Певні здобутки у поширенні комсомольської преси мала молодь Полтавського ІСВ[42]. Натомість, у Сталінському ІПО «Студент революції» передплачували лише 50% студентства. Провина лежала на місцевій філії періодичного сектору Державного видавничого об’єднання України. Мали місце випадки, коли окремі номери видання взагалі не надходили, інша частина приходила із запізненням на 2-2,5 місяці. Через це передплата журналу зменшилася на 23%[43]. У Полтавському ІСВ, за словами одного із дописувачів, переслідували студкорів. Наприклад, проти кореспондента Єщенка, який через пресу «викривав хиби та вів боротьбу з тими, хто перекручував лінію партії», провели кампанію, після чого виключили з комсомолу, а згодом відрахували з інституту. Щоправда, після втручання Полтавського РК КП(б)У його відновили на навчання. Він і надалі через пресу критикував керівництво закладу, однак на дописи у журналах «Студент революції», «Робітник Полтавщини», «Більшовик Полтавщини» ніхто не звертав увагу. Директор ІСВ Клепацький на одних зі студентських зборів заявив: «Що це таке? У нас щось дуже розписалися по газетах. Пише хто попало і що попало. Пора цьому покласти край. Я вношу пропозицію організувати при профкомі комісію, яка перевіряла б дописи всяких там Терченків, а потім ухвалювала чи пускати до друку, чи ні». Через таку політику керівництва практично не випускалася стінгазета «Іллічовка»[44].

Мала місце низка недоліків й в інших навчальних закладах. Дописувач О.Савченко повідо-

мляв, що у Сумському ІСВ студенти не мали змоги слухати радіо, переглядати кінофільми, п'єси[45]. Черкаський ІСВ взяв зобов'язання «зліквідувати» неписьменність серед 900 осіб, однак на практиці цим процесом було охоплено лише 200 осіб[46]. У Полтавському ІСВ не зміг розгорнути активної роботи атеїстичний гурток «Войовничі безвірники». Кореспондент І.Моложавий з цього приводу писав: «До антивеликодної кампанії ніякої підготовчої роботи не переводилось. Є в нас і підшефне село, в якому можна й потрібно розгорнути роботу проти релігії, та де там»[47]. У цьому навчальному закладі впродовж 1930-1931 р. виникло 10 студентських комун, однак всі вони, не відчувши підтримки партійної і комсомольської організацій, профкому, припинили своє існування. Кореспондент Л.Сукачов у своїй замітці акцентував увагу на важливості комун: «Потрібність комунікації студентського побуту диктується дальшою реконструкцією та завданнями реконструкції студентського побуту на соціалістичних засадах»[48]. Анонімний дописувач повідомляв про студента літературного факультету Харківського ІПО Ф.Бельмаса, який займався плагіатом (направив до журналу «За грамоту» для публікації вірш М.Терещука «Навчіть», видавши його за свій)[49].

Значну роботу студентська молодь проводила у селах. Студентство брало участь у посівній кампанії, зокрема у зборі насіння. Наприклад, при допомозі 40 студентів Лубенського ІСВ в однойменному районі вдалося збільшити збір посівного насіння з 47% до 90%[50]. Активно працювала під час збору зерна молодь Житомирського ІСВ. Крім цього, їй вдалося відремонтувати реманент колгоспів[51]. Безпосередньо у посівній кампанії брали участь 245 студентів цього вишу, об'єднані у 36 бригад[52]. Активно працювало також студентство Харківського ІПО (у с. Велика Писарівка Писарівського району)[53], Сталінського ІПО (у с. Першотравневе Станіславського району)[54], Херсонського ІСВ[55], Вінницького ІСВ, Зінов'євського ІСВ (у підшефному селі Грузь), Лубенського ІСВ[56]. Студенти першого вишу брали участь у збиранні врожаю у комуні «Шлях Ілліча» (18 га) і на дослідному полі Маріупольської дослідної станції[57]. Щоправда, мали місце і прорахунки в організації кампанії. Наприклад, керівництво Криворізького ІПО під час посівної направило до радгоспу «Червоний шахтар» 200 студентів, об'єднаних у 8 бригад. Натомість, інші села району залишилися без студентської допомоги[58].

Студентство використовувало й інші форми роботи на селі. Так, молодь Полтавського ІСВ у селах Абазівка і Бугаївка провела значну підготовчу роботу по виборах до місцевих рад. Крім того, студенти консультували громадські організації, допомагали випускати стінгазети, проводили роз'яснювальну роботу щодо колективізації, ставили вистави тощо[59]. Лубенські студенти організували при колгоспах школи колгоспного активу по вивченню постанов уряду в галузі колгоспного будівництва. Їм вдалося «викрити в деяких колгоспах куркульню, що до цього часу (1933 р. – Авт.) діючи «тихою сапою», чинила опір мобілізації посів матеріалу», наприклад, у селах Духово, Козайденці, Хитці, Снітин. В останньому було «викрито» й озброєний загін на чолі з братами Котлярами. Під час суду над куркулями студенти виступали громадськими обвинувачувачами. Зокрема, у с. Духово таку роль взяв на себе Яковенко, а в с. Козайденці – Авраменко[60]. Студентство Харківського ІПО створило грошовий фонд для масово-політичної і культурної роботи на селі, для наповнення якого провели суботник. Частина молоді долучилася до ідеї формування бібліотек у селах. Деякі студенти зобов'язувалися пересилати до колгоспів прочитані газети[61]. Студентська молодь Сталінського ІПО[62], Житомирського[63], Херсонського ІСВ[64] брала участь у колективізації сіл і відповідно створенні нових колгоспів.

Таким чином, журнал «Студент революції», незважаючи на його заідеологізованість, є важливим джерелом до вивчення історичного минулого студентства педагогічних вишів УСРР на початку 30-х рр. ХХ ст. Публікації видання певною мірою дають можливість з'ясувати труднощі й успіхи у проведенні політичного навчання, соціалістичних змагань, практик серед студентів, у впровадженні лабораторно-бригадного методу навчання. Певну цінність становлять замітки про участь молоді у підготовці виборів до місцевих рад, допомозі трудовим виробничим колективам міст і сіл республіки.

Джерела та література

1. Комарніцький О.Б. Журнал «Студент революції» про подільське студентство середини 20-х рр. ХХ ст. / О.Б.Комарніцький // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т.12. – С.367-376; Студентство педагогічних навчальних закладів Сіверщини у 20-і – на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу

«Студент революції») //Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. /[редкол.: С.А.Слєсарєв (гол.), О.М.Титова, С.І.Білоконь та ін.]. – К., Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. – Вип.3. – С.306-309; Студентство педагогічних навчальних закладів Житомирщини на початку 1930-х рр. (на матеріалах журналу «Студент революції») //Матеріали ІІІ Волинської історико-краєзнавчої конференції, м. Житомир, 12-13 листопада 2010 р. /[відп. за вип. Л.В.Гуцало]. – Житомир: Житомирський держ. ун-т ім. І.Франка, 2010. – С.154-156; Студентство Київського інституту народної освіти (соціального виховання) у 1920-ті – на початку 1930-х рр.: на матеріалах журналу «Студент революції» // Дні науки історичного факультету: матеріали ІІІ Міжнародної наукової конференції молодих учених /[редкол.: В.Ф.Колесник (гол.), О.Ю.Комаренко, І.В.Семеніст та ін.]. – К.: Наукове тов-во студ. та аспірантів Київськ. нац. ун-ту ім.Т.Шевченка, 2010. – Вип.ІІІ. У 4-х ч. – Ч.1. – С.93-95.
2. Айсберг В. Яка робота – такі й наслідки /В.Айсберг //Студент революції. – Харків. – 1933. – №5. – С.20.
3. Ліміт. Відсіч буржуазним поглядам //Там само. – 1932. – №11-12. – С.8.
4. З купи листів (Л.Сукачів) // Там само. – 1931. – №28. – С.34.
5. А.Л. Чи читав ти промову Літвінова? Політоблава в Дніпропетровському профосі // Там само. – №19-20. – С.26.
6. Айсберг В. Вказана праця. – С.20.
7. Л.З. Студенти обурені //Там само. – 1931. – №19-20. – С.27.
8. Мироненко В. Мовчун /В.Мироненко //Там само. – №29-30. – С.31.
9. Студентка. Всі – ударники //Там само. – №8-9. – С.42.
10. Савченко О. Декада штурму «хвостів» /О.Савченко //Там само. – №4. – С.28.
11. З купи листів (Бригада) //Там само. – №29-30. – С.34.
12. Маляр С. Жахливі наслідки другого кварталу /С.Маляр //Там само. – 1930. – №16. – С.31.
13. Гамус Л. Ініціятива розбивається об мур байдужости /Л.Гамус //Там само. – 1931. – №6. – С.18.
14. Морозовський С. Чи не свідомо це робиться? /С.Морозовський //Там само. – 1932. – №1. – С.26.
15. Пшеничний М. «А оцей знає?...» /М.Пшеничний //Там само. – №28. – С.29.
16. Пшеничний М. Експерименти доцента Чистова і професора Примака /М.Пшеничний //Там само. – №8-9. – С.17.
17. Федорів П. Кам’янецькі виші відстають від життя /П.Федорів //Там само. – 1931. – №17-18. – С.46.
18. Маляр С. Вказана праця. – С.31.
19. Хвиля Б. Дайте нам задачі з числами п’ятирічки /Б.Хвиля //Там само. – 1931. – №7. – С.28.
20. Моложавий І. Великі мовчуни /І.Моложавий //Там сам. – №17-18. – С.42.
21. Робфаківка. Обіцяють, а не роблять //Там само. – №10. – С.30.
22. З купи листів (М.) //Там само. – №27. – С.34.
23. Рашпіль А. «Самопливні» хвороби /А.Рашпіль //Там само. – 1932. – №27. – С.20.
24. Груша М. Хто платитиме? /М.Груша //Там само. – №28. – С.30.
25. Труш А. Як бюрократи «знищили» студента /А.Труш //Там само. – С.28.
26. Браславський С. Зразки опортуністичного керівництва /С.Браславський, М.Горбаченко //Там само. – №19-21. – С.19; На хвилях самопливу //Там само. – №23-24. – С.13.
27. Розтрепенко В. Минуле нічого не навчило /В.Розтрепенко //Там само. – 1931. – №28. – С.28.
28. З купи листів (Л.Мороховський) //Там само. – №29-30. – С.34.
29. З купи листів (Студент) //Там само. – №27. – С.34.
30. Пташки перелітні //Там само. – 1932. – №16. – С.34.
31. Галерея літунів //Там само. – №1. – С.29.
32. Скліфас О. Кров на пері? Проблеми «кадрів і таланту». Юрима зробив злочин /О.Скліфас //Там само. – 1931. – №15. – С.27.
33. Ка Та-ба. Слідкуйте за літунами //Там само. – №24. – С.29.
34. А.Т.Т. По-бойовому //Там само. – №4. – С.19.
35. З купи листів (Є.І.Яришов) //Там само. – №28. – С.34.
36. Назаренко М. Ударники вугільного фронту /М.Назаренко //Там само. – 1932. – №22. – С.27.
37. Ізраєцький В.О. З юнацьким завзяттям /В.О.Ізраєцький //Там само. – 1930. – №26-27. – С.23.
38. Студент. За 518 і 1040 //Там само. – 1931. – №16. – С.31.
39. З купи листів (О.Савченко) //Там само. – №12. – С.33.
40. Журавський І. Зламу ще немає /І.Журавський, К.Турас //Там само. – 1932. – №17-18. – С.11.
41. Беріть приклад //Там само. – 1931. – №3. – С.29.

42. З купи листів (Л.Сукачів) //Там само. – №28. – С.34.
43. Маляр С.І. Виявити шкідників /С.І.Маляр // Там само. – №35-36. – С.33.
44. Лесь То. Останній сигнал //Там само. – 1930. – №26-27. – С.56.
45. Савченко О. Зборів шестеро все ухвалюють /О.Савченко //Там само. – 1931. – №2. – С.30.
46. З купи листів (Біо) //Там само. – №15. – С.33.
47. Моложавий І. Липові безвірники /І.Моложавий //Там само. – №16. – С.30.
48. Сукачов Л. Далі ні кроку /Л.Сукачов //Там само. – 1932. – №10. – С.31.
49. Я.Б.Літературний злодій //Там само. – 1931. – №5. – С.27.
50. Гонтар. Лубенці знайшли основну ланку / Гонтар //Там само. – 1933. – №7-8. – С.3.
51. Журавський І. За гідну зустріч /І.Журавський //Там само. – 1932. – №11-12. – С.13.
52. З купи листів (Томбак) //Там само. – 1931. – №16. – С.33.
53. Рашпіль А. Інститут відповідає за село /А.Рашпіль //Там само. – 1933. – №5. – С.25.
54. Маляр. Студентська допомога селу /Маляр // Там само. – 1931. – №19-20. – С.27.
55. Грудницька М. Вирушили на село /М.Грудницька //Там само. – №8-9. – С.1.
56. В боях за соціялістичне село (з студкорівських листів) //Там само. – №11. – С.22.
57. Голова робіткому. Більшовицька подяка //Там само. – №21. – С.31.
58. Менський М. Про колгоспи забули /М.Менський // Там само. – 1932. – №11-12. – С.12.
59. А.Т.Т. По-бойовому… – С.19.
60. Гонтар. Вказана праця. – С.3.
61. Рашпіль А. Вказана праця. – С.25.
62. Маляр. Студентська допомога… – С.27.
63. З купи листів (Томбак)… – С.33.
64. Грудницька М. Вказана праця. – С.1.

Александр Комарницкий

Журнал «Студент революции» об учебной и общественной деятельности студенчества высших педагогических учебных заведений Украины (1930-1933 гг.)

В статье на основе публикаций журнала «Студент революции» рассказывается о проведении политической учебы, соцсоревнований, практик студентов педагогических учебных заведений УССР в начале 1930-х гг., показано участие молодежи в избирательных процессах, ее помощь трудовым коллективам городов и сел республики.

Ключевые слова: *студент, институт, журнал, учеба, село.*

Alexander Komarnitsky

The magazine «Student of Revolution» is about educational and public activity of student of higher pedagogical educational establishments of Ukraine (1930-1933)

In the article on the basis of publications of magazine «Student of Revolution» is told about the leadthrough of political studies, socialist emulations, practices of students of pedagogical educational establishments of Ukraine at the beginning of 1930/ This article shows the participating of young people in electoral processes,

Key words: *student, institute, magazine, studies, village.*

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

УДК 94 (477.53) - 057.65 «17»

Юрій Волошин (м. Полтава)

ДВОРИ МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ)

У статті за матеріалами Румянцевського опису Малоросії досліджуються двори мешканців Полтави, аналізуються їхні розміри, топографічний і соціальний розподіл у структурі міста, практика набуття й використання, ціни, наповненість будівлями тощо.

Ключові слова: *двір, вулиця, домогосподарство, Румянцевський опис, Полтава.*

Згідно з переписом міста, створеним у 1765-1765 рр. під час проведення Генерального опису Малоросії, Полтава, як і більшість полкових центрів тогочасної Гетьманщини складалося із двох частин – фортеці та форштадту. Як стверджують дослідники, фортеця, яку тогочасні полтавці ймовірно називали «замком», «верхнім городом», «городком» або іншим уживаним тоді словом[1], була споруджена на початку XVII ст.[2] на найбільш придатному для цього місці надворсклянського плато – мисі, який дуже близько підступає до правого берега р. Ворскли. Оточений із двох боків глибокими ярами – зі східного Панянським (зараз вул. Панянки), а із західного Мазурівським (нині вул. Леніна) – він утворював досить неприступний трикутник, який потребував штучного захисту лише із третього – напільного боку. Оборонні споруди фортеці складалися з рову, який захищав її з Півночі й проходив від сучасного оглядового майданчика на Панянському бульварі до рогу сучасних вул. Леніна й пл. Конституції, земляних валів, частоколу й башт. На розі мису, на місці сучасної Білої Альтанки, розташовувався великий підковоподібний Подільський бастіон. Близько 1640-х рр. фортецю розширили, включивши до неї території за річкою Полтавкою (річка, пізніше струмок, протікала вздовж Мазурівського яру, на поч. 50-х рр. XX ст. була взята в труби, тепер тече під землею) – Мазурівку (назва, ймовірно, походить від вихідців із Польщі – мазурів, які тут оселилися на початку XVII ст.). Таким чином, у межах фортеці опинилося джерело води, що зміцнило її обороноздатність. Для в'їзду й виїзду з міста слугувало п'ять брам – Подільська, Мазурівська, Київська, Спаська й Криловська (Курилівська, Крулівська). Загальна її площа розширилася до 361500 м² чи 36,15 *га*[3]. Розміри доволі значні, якщо врахувати, що в Переяславі вона становила 8 *га*, а в Ніжині – 6[4].

Згідно з Румянцевським описом Малоросії, у 1766 р. на території фортеці знаходилось 256 господарських об'єктів: громадських споруд, дворів, бездвірних хат, підварків тощо. Не рахуючи родин козацької старшини та духовенства, яких до перепису не вносили, там проживало 1555 осіб (679 чоловіків і 876 жінок). Форштадт закономірно був набагато більшим – 912 одиниць. У ньому мешкало 5358 осіб (2658 чоловіків і 2700 жінок)[5]. Таким чином, загальна чисельність за Румянцевським описом становила 6913 осіб – 3337 чоловіків та 3576 жінок. Зрозуміло, що без даних про чисельність представників козацької старшини та духовенства встановити більш-менш реальну населеність міста не можливо. Дозволю собі припустити, що разом із ними загальна чисельність мешканців Полтави становила близько 7,5 тис. осіб.

Перевірити це припущення спробую на підставі сповідних розписів. Як відомо, реєстрація в них велася парафіяльними священиками, які вносили туди всіх прихожан. У Полтаві на той час було шість церков – Успенська, Воскресенська, Преображенська, Миколаївська, Стрітенська й Богородицька. На жаль, удалося віднайти розписи лише за 1775 р.[6] До того ж два з них – Успенської та Миколаївської церков – частково втрачені й не придатні для аналізу.

Згідно з їхніми даними статева структура населення виглядає схожою на охарактеризовану вище. У чотирьох із шести міських парафій – Воскресенській, Преображенській, Стрітенській та Різдво Богородицькій – нараховувалося 3973 вірних (1936 чоловіків і 2037 жінок)[7]. Якщо до цих даних додати ще й відому нам із джерела загальну чисельність прихожан Миколаївської парафії – 2247 осіб (1122 чоловіки та 1125 жінок)[8], то отримаємо загальне число 6220 вірних (3058 чоловіків

і 3162 жінки). Попри те, що розпис шостої міської парафії – Свято Успенської, дійшов до нас у надзвичайно поганому фізичному стані, що унеможливлює з’ясування точного числа прихожан, але дані зі вцілілої сторінки дають підстави стверджувати, що їх нараховувалося як мінімум 1303 особи (643 чоловіки й 660 жінок)[9]. Таким чином, загальне число мешканців становило щонайменше 7523 особи (3701 чоловік і 3822 жінки)[10]. Можливо, що в порівнянні з 1766 р. населення дещо зросло, але сумнівно, щоб це зростання було суттєвим, оскільки жодних підстав для різкого прискорення урбанізації в регіоні не було. На жаль, у нашому розпорядженні відсутні джерела за допомогою яких можна було б визначити природній рух населення в місті і встановити наскільки збільшилась чи зменшилась чисельність його мешканців між 1766 та 1775 роками. Залишається лише припустити, що суттєвих змін не відбулося.

Не слід також забувати, що не всі ці роки були сприятливими для мешканців міста. Так, зокрема, у 1766, 1773 і 1774 рр. Гетьманщина пережила посухи, які, з одного боку, спричинили низьку врожайність та призвели до зростання хлібних цін, а з іншого викликали зростання смертності. Наприклад, у 1766 р. ціни на житнє борошно в Полтавському полку зросли в 3,7 рази, а ціни на овес у 1,8[11]. Крім цього в 1771 р. у Полтаві сталася велика пожежа[12], яка теж певним чином позначилася на чисельності мешканців.

Усі ці люди жили в дворах, бездвірних хатах, підварках і шпиталях на 43 міських вулицях, 22 з яких знаходились в межах фортеці[13]. Кожна вулиця мала свою назву. Сучасна дослідниця топографії Полтави О. Коваленко виділяє цілий ряд факторів які визначали їхнє найменування. Згідно з її твердженням це були: назви міст, сіл та приміських хуторів, до яких вели шляхи, що починалися на цих вулицях (Київська, Нижньомлинська, Павленківська); яри, балки та інші особливості рельєфу (Мазурівська, Кобищанська, Лугова); церкви, собори, монастирі (Успенська, Миколаївська, Стрітенська); прізвища й професії мешканців (Білушенкова, Гончарська, Різницька); громадські та адміністративні об’єкти, які на них розташовувалися (Шкільна, Староринкова); фортечні брами (Спаська, Подільська); імена святих (Архангельська, Матвіївська, Іудинська) тощо[14]. Частина з полтавських вулиць на початок проведення Румянцевського опису – 1765 р. імовірно, ще не мала назв, бо згідно з інструкцією по його здійсненню безіменні міські вулиці слід було назвати *«по пристойності»*[15].

Центральна частина міста, очевидно, вважалася більш соціально престижним районом, адже саме там зазвичай розташовувалися двори представників полкової еліти та заможних містян. Це у свою чергу впливало на те, що «забудова в середині фортеці, незважаючи на порівняно велику площу фортечної території, була щільною. Садиби розміщувалися поруч, траплялися випадки, що окремі бездвірні хати опинялися всередині чужих дворів, а загалом хати будували стіна до стіни»[16]. За моїми підрахунками на 1766 р. у місті нараховувалося 823 двори (189 у межах фортеці й 634 на форштадті), 65 бездвірних хат (відповідно 27 і 38), 160 підварків (10 і 150), 42 дворових місця (27 і 38). Шпиталів, згідно з Румянцевським описом, було 5 – по одному при кожній церкві крім церкви Різдва Богородиці[17].

Двори. Як бачимо, переважна більшість полтавців мешкала у дворах. Через це, а також через обмеженість обсягу публікації, свою увагу сконцентрую на дослідженні феномену двору в агломерації полкового міста. Із цією метою спробую відповісти на кілька важливих, на мою думку, запитань:

– якими були в досліджуваний період розміри полтавських дворів?

– як розподілялися двори між представниками різних соціальних груп міста?

– як полтавці набували свої двори, скільки вони коштували, і наскільки вигідним було мати кілька дворів?

– якими спорудами були наповнені ці господарські одиниці?

Згідно з Борисом Грінченком, слово «двір» має два значення – «место подле дома обнесенное забором» і «дом, усадьба»[18]. Дослідник Румянцевського опису Г.А. Максимович стверджує, що: «Двор в понятии того времени должен был иметь следующие признаки:

– первый признак – это единство и наличность дворовой территории, хата без дворового места называлась «бездворная изба»;

– второй признак двора – родственная связь живущих в нем семей;

– третий признак двора – отбывание службы со двора, несение службы и других повинностей»[19].

Однак, навряд чи в повсякденній практиці завжди існували всі ці три ознаки. Найбільші сумніви викликає дотримання другої. В описі міс-

та зустрічаємо чимало дворів, власниками яких зазвичай були представники козацької еліти, де жило по кілька родин їхніх підданих, жодним чином не пов'язаних між собою. Наприклад, у дворі полкового судді Григорія Сахновського, що знаходився на Богородицькій вулиці в центральній частині міста, крім будинку господаря, в якому було «*покоєвъ для хозяєвъ дєвять, людскихъ четирэ*», знаходилося ще 16 хат підданих. Це був найбільший у місті двір, у якому, не рахуючи родини самого Сахновського, проживало 99 осіб[20].

Траплялися також випадки спільного проживання козацьких родин. У передмісті на Давидівській вулиці знаходився двір, у якому мешкало три козацькі родини: Степана Опошняненка, Федора Степаненка та Степана Дериненка. Жодних кревних зв'язків між ними джерело не фіксує[21]. На Самійлівській вулиці одним двором записані козаки Денис Попраничник і Максим Чорнуха[22]. Як стверджує вищезгаданий Г. Максимович, це явище було надзвичайно поширеним у всій Гетьманщині, а Президент II Малоросійської колегії граф Петро Румянцев убачав у такому об'єднанні дворів прагнення ухилитися від військової служби й сплати податків[23].

У зв'язку із цим постає питання розмірів міських дворів у Полтаві. На жаль, Румянцевський опис, попри свою надзвичайну як для XVIII ст. інформативність, не містить необхідних свідчень. Світло на цю проблему частково проливають дані про розміри пустих дворових місць, на які натрапляємо в описі майна козаків полтавської сотні, що жили на форштадті за 1766 р. Маємо два таких свідчення. Зокрема, дворове місце, яке належало козакові Якову Хвостику, займало площу в 1,5 *сотки*[24], а дворове місце козака Лук'яна Поповича – 6,5 *сотки*[25]. Це дозволяє нам припустити, що площа звичайного міського двору не була сталою й коливалася саме в цих межах.

Щоправда, доволі часто практикувалося об'єднання кількох дворових місць в одне. Так, ієрей Успенської церкви протопіп Яким Яновський жив на *«двух издрєвлє поповских дворових мєстах, кои нінє приняты въ адинъ дворъ»*[26]. У подібний спосіб були сформовані двори: купецької вдови Явдохи Марченкової, значкових товаришів, братів Івана, Йосипа та Федора Буцьких, купецької вдови Марії Гузенкової, бурмистра Павла Маркевича, купця Івана Моспана й військового товариша Івана Богдановича[27]. Можливість такого об'єднання значною мірою, очевидно, залежала від заможності власника. Наприклад, полковий обозний Андрій Руновський жив у дворі, який він створив аж з 5 дворових місць[28]. Якщо припустити, що всі вони були максимальних розмірів, то виходить, що площа його двора становила 32,5 сотки. Імовірно, що вищезгаданий двір полкового судді Григорія Сахновського був набагато більшим і так само скла-дався з кількох дворових місць, але, на жаль, джерело не повідомляє, зі скількох саме.

Усі міські дворові місця були закріплені за конкретними соціальними групами – козаками, духовенством і міщанами. У джерелі, при описі двору, зустрічаються повідомлення про те, до якого стану воно відноситься: «живєт издрєвлє на козачо*м* мєстє», «жителство имєитъ издавна на цєрковном мєстє», «жителство имєєтъ на мєщанскомъ мєстє»[29] і т.д. З 90 дворових міст центральної частини, розташованих на: Успенській, Староринковій, Безіменній, Київській, Купецькій, Міщанській, Білушенковій, Криловській та Воскресенській вулицях, 12 були козацькими, 13 – церковними, 35 – міщанськими. Про решту 30 таких даних не записано.

Очевидно, такий розподіл був пов'язаний із системою подвірного оподаткуванням. Податки, які збиралися з міщанських дворів, згідно з інформацією магістрату – 483 руб. 60 коп., ішли на утримання міського лікаря, магістратського писаря, канцеляристам, городничому та іншим міським урядовцям. З них же закуповували для магістрату папір, сургуч, ґаляс і дрова, а також ремонтували печі й вікна в полковій канцелярії та магістраті. За ці ж кошти забезпечувався благоустрій міста, пожежна охорона тощо[30].

Власники козацьких і церковних дворів та особи приналежні до цих станів податків магістрату не платили[31]. У Румянцевському описі це фіксувалося відповідним записом. Наприклад, у характеристиці двору попаді Марії Рубчановської, яка жила на міщанському місці сказано: «магистрату никаки*х* повинно*с*тей и платъ нє о*т*правляєтъ»[32]. Одне дворове місце значкових товаришів, братів Буцьких, було міщанським, але з нього вони «магистрату всяки*х* повинностей і граждански*х* служе*б* нє справляли и консистєнсиі ничєгѡ нє довали и нєдаютъ»[33]. Такі приклади можна наводити ще, але, на мою думку, очевидно, що перехід міщанських дворів до представників козацтва й духовенства, по-перше, підривав економіку міста й, по-друге, ще більше загострював і так непрості стосунки між магістратом і полком.

Проблему посилювало ще й те, що міщани, купивши козацький двір, теж не платили податки магістрату, а лише виконували міські повинності. Так, наприклад, купець Петро Гаєвський жив на «на казачомъ мєстє куплєнномъ имъ, въ 748 году» з якого «онъ магистрату всякиє повинности и гражданскую слу*ж*бу исправлꙗєтъ, а на росходи ничєго нє даєтъ»[34]. Досить частими були випадки, коли володіння таким двором давало підстави для переходу в козацький стан, що знов-таки створювало проблеми міському управлінню. Граф Петро Румянцев навіть уважав, що така практика негативно позначилася на торгівлі й розвитку міст[35].

Про те, що ця проблема стосувалася й Полтавського магістрату свідчить подана від нього, в 1766 р., скарга до комісії з проведення Генерального опису. У ній повідомлялося, що під час перепису міста частина полтавців була «ненадлежаще» записана козаками. Таких виявилося аж 67 осіб. Одним із основних аргументів для заперечення їхньої належності до козацтва було твердження про те, що живуть вони на міщанських місцях: « потомȣ что онъ живєтъ въ дворэ посполитскω*м* и имэетъ промыслъ, надлежытъ емȣ быть за магистрато*м* въ поспольствэ»[36]. Наприклад, відносно Василя Білчанського повідомлялося, що після того, як він «купил дворъ поповской Светайловъ то магистрат его Бэлчанского, яко тот дворъ спреждє не козачой, но мещанской, мещанина Івана Чигринского состоящій по ревызіям за магистратом от 1718 годȣ. И онъ Бэлчанскій хоча й в ревизіи 756 годȣ ненаписанъ, но на мэстэ измершихъ и изшетши*х* безвэстно отбȣвалъ всэ указниє консистенскиє и дрȣгиє дачи почему его и ввэдомости поданной къ рвизій ωтъ магистрата з дрȣгимы мещанами написано справедливо. Полтавской жє сотникъ Кȣликъ доношение*м* ревизорамъ пре*д*стави*л*, что якобы онъ звания козачого и живетъ въ козачомъ дворэ несправедливо…»[37]. Подібні ж доводи висувалися щодо запису переважної більшості козаків, внесених до цього списку.

Румянцевський опис частково надає нам інформацію й про те, як саме полтавці здобували свої двори в центральній частині міста. Маємо інформацію від власників 50 дворів. Як з'ясувалося, свої двори вони купували, успадковували, вимінювали, отримували в результаті «уступки», пожалування й заповітів.

Найбільш поширеним способом придбання дворів виявилася купівля – 78% із вищеназваних мешканців міста саме так отримали їх у власність. Так, купець Іван Кисломед купив свій двір у міщанина Омеляна Кіценка[38], двір удови Агафії Котляревської був куплений її чоловіком дияконом Успенської церкви Іваном Котляревським у зятя полтавського протопопа[39], а значковий товариш Семен Максименко в мешканки Полтави Ірини Величковської[40]. Подібних прикладів можна навести чимало. Складається враження, що полтавські двори перепродувались постійно. Яскравою ілюстрацією цієї практики може слугувати історія двору вдови міщанки Петрихи Гречки[41]: «Оная вдова Петриха Гречка живет на посполитом месте в котором жили прежде посполитие Иван Маляренко Тарасишин зять кои за ратуши написан в ревизиях 723, 726, и 731 годов, а по нему жил посполитий же Федор Жила швец и написан в ревизиях 738 и 739 годах. После ж того как соишол то продал Василисе Лантарце, которая Лантарка поживши годов до десяти продала зашедшему в Полтаву неведомо отколь Максиму Ноге и тот Нога подал уже оной Петрисе и она Гречка по мужу своему Петру Адамову Греку…»[42]. Так само, козак Йосип Городниченко купив свій двір у козака Івана Ганжі, а той свого часу придбав його в посполитого Івана Чигринського[43].

Із вибраних для аналізу дворів у 48 випадках Румянцевський опис повідомляє дати продажу, що у свою чергу дозволяє з'ясувати, принаймні для центральної частини міста, інтенсивність торговельних операцій із продажу нерухомості. Хронологічний діапазон охоплює 81 рік: від 1684, часу купівлі двору батьком військового товариша Івана Богдановича[44] й до 1765 – коли були придбані двори купця Петра Макухи, лікаря Георгія Тама та посполитого Данила Троковського[45]. Найбільше число продаж припадає на 1740-рі роки – 14 (29,2%) і на перші 5 років 1760-х – 10 (20,8%). У 1750-х рр. купили 9 дворів (18,8%), у 1730-х – 5 (10,4%), у 1720-х – 3 (6,3%) , у 1710-х рр. не купили жодного, а в 1700-х – 4 (8,3), наприкінці XVII ст. зафіксовано лише 3 (6,3%) продажі за 16 років. Упадає в око те, що всі торговельні операції початку XVIII ст. були здійснені у 1703 і 1704 рр., а потім до 1721 р. не було продано жодного із зафіксованих джерелом дворів. Імовірно на це вплинула пожежа 1709 р. і повільна відбудова міста[46].

Чимало полтавських мешканців володіло кількома дворами. Здебільшого це були заможні городяни, переважно представники полкової й генеральної старшини тощо. Якщо вірити даним переписної книги, найбільшим власником міста

був полковий обозний Андрій Руновський, якому належав 1 підварок і 2 бездвірні хати на території фортеці та 10 підварків і 3 бездвірні хати на форштадті[47]. Полковому судді Григорію Сахновському в центральній частині міста належав 1 двір і 3 бездвірні хати, а в передмісті – 7 підварків і 2 бездвірні хати[48]. Полковий писар Григорій Багінський мав 2 двори й 2 підварки в центрі та 3 підварки на форштадті[49]. Найменшими власниками серед полкового керівництва виявилися: полковник Андрій Горленко, якому належало 2 двори й 1 підварок на форштадті[50] та полкові осавули – Василь Магденко й Дем'ян Беньковський, які мали лише по одному двору в центрі міста[51].

Доволі значну кількість дворів мали й особи, які на момент перепису в Полтаві не жили. Так, наприклад, генеральний обозний Семен Кочубей володів однією бездвірною хатою на території фортеці, одним двором, однією бездвірною хатою, шістьма підварками й одним дворовим місцем на території форштадту[52]. Граф Олексій Розумовський мав 1 двір у фортеці та 2 двори, 2 підварки й 2 бездвірні хати на форштадті[53].

Серед значного військового товариства одними з найбільших домовласників виявилися бунчукові товариші Дмитро Білушенко (мав 2 двори й 2 підварки в середмісті та 1 дворове місце й 5 підварків на форштадті[54]) і Федір Занковський (2 двори, 2 дворові місця та 1 одну бездвірну хату в середмісті й 5 підварків на форштадті[55]), а також сотник городової сотні Семен Кулик, який мав 1 двір у середмісті та 1 бездвірну хату й 4 підварки на форштадті[56].

Характерно, що в порівнянні з полковою старшиною міські урядовці виглядають набагато скромнішими. Зокрема, з 13 членів міського магістрату четверо – війт Петро Черниш[57], бурмистер Василь Демченко[58] та райці: Григорій Паскевич і Павло Висоцький[59] володіли лише одним двором. Шестеро – бурмистри: Федір Чупруновський[60] і Олексій Лукянович[61], писар Григорій Рогуля[62], райця Омелян Маліховський[63] та лавники: Григорій Новомлинський[64] і Семен Биковський[65] мали по двору й підварку. Найзаможнішими, згідно із цим критерієм, були бурмистер Павло Маркевич[66] та райця Яків Пащенко[67] у власності яких знаходилося по одному двору та три підварки. Двоє з членів міського управління не мали ніякої власності у центральній частині міста. Такими виявились райця Омелян Маліховський та війт Петро Черниш.

Заможні міщани інколи теж володіли кількома дворами. Наприклад, купець Іван Уманським мав три двори в межах фортеці[68], купець Іван Воскобійник – один двір на території фортеці й два дворових місця на форштадті[69], купець Леонтій Окунь мав двір і підварок у передмісті[70], кравець Іван Кияниця володів там двором і підварком[71], а коваль Конон Верчик – двором та бездвірною хатою[72].

З якою метою полтавці купували по кілька дворів? Відповідь на це питання можна отримати, вивчивши склад їхніх мешканців, адже зазвичай усі вони були заселеними й лише в окремих випадках стояли пустими. Так, зокрема, майже всі: двори, хати й підварки полковника Андрія Горленка, полкового писаря Григорія Багінського, полкового судді Григорія Сахновського, полкового обозного Андрія Руновського, генерального обозного Семена Кочубея та інших представників козацької верхівки були населені їхніми підданими.

Використане джерело, у силу своїх особливостей, не дає достеменної інформації, чим саме в місті займалися ці особи. Однак, на підставі окремих «обмовок» використаного документу, дозволю собі припустити, що значну їх частину становили ремісники. Імовірно, це приносило чималий достаток їхнім патронам, хоча з іншого боку, і створювало значну конкуренцію для цехового ремесла[73]. Наприклад, про підданих полкового обозного Андрія Руновського, які жили в належних йому бездвірних хатах на Успенській вулиці, джерело прямо повідомляє: «ониє За*м*кωвєнкω и Θурманєнкω прωживаютъ сапωжни*м* рємєслω*м*, и впрє*д* никакωва торгу и промислу імєть нє жєлаютъ, крωмє чтω прωживать сапω*ж*нимъ рємєсло*м* в чє*м* и дали по*д*писку…»[74]. Таке ж повідомляється й про підданого бунчкового товариша Дмитра Білушенка Данила Бадая, який мешкав у дворі свого пана на Криловській вулиці: «Пробиваєтъ портнимъ мастєрствомъ, а в цєхъ нє записанъ. А консистєнсию платитъ за єго вышєобявлєній Бєлушєнко, а по сколк*ȣ* о томъ, обявилъ, незнаєтъ. А онъ шиіотъ на нєго разниє подєлки бєззаплати и впрє*д* жєлаєтъ промишлять онимъ жє мастєрствомъ»[75].

Частіше рід діяльності таких осіб розкриває запис про їхніх учнів. Наприклад, про заняття підданого генерального обозного Семена Кочубея Опанаса Пащенко дізнаємося з такого запису: «У нєго работникъ, Пєтръ Бандурчєнко урожєнєцъ з того жъ мєстєчка Опошнєго козачій синъ тринадц*ѧ*ты лєтъ, здоровъ. Взятъ на изучєниє портному майстєрству бєззаплати»[76]. Робітників козачих синів Опанаса Йотика та Олексія Бережненка, які проживали на Рождественській вулиці в

бездвірних хатах бунчукового товариша Федора Занковського так само взяли «на изучѣниє портному мастєрству бєззаплаты»[77]. Подібних прикладів можна наводити чимало. На мою думку, це дає всі підстави стверджувати, що розвиток позацехового ремесла в місті давав чималий зиск полтавським домовласникам.

Іншим способом вигідного використання нерухомості в Полтаві була здача житла. Доволі поширеною така практика була у дворах, що належали графові Олексієві Розумовському. Так, у його дворі на Криловській вулиці винаймали собі помешкання родини наймита Івана Григор'єва з містечка Біликів та муляра Василя Мартинова, який прийшов до Полтави з містечка Березна Чернігівського полку. Кожен із них сплачував на рік по 1 руб. 50 коп.[78] У підварку на Богословській вулиці наймали квартири вдови – Дарія Гаджиха (60 років), яка жила разом із сином Петром (15 років) і донькою, удовою Ганною (25 років) та Марина Лукяниха (35 років) із сином Лаврентієм (6 років). Перша платила 2 руб. на рік, а друга – 1 руб. 50 коп.[79] Однак найбільший прибуток приносив великий графський двір (14 хат), що знаходився на Пилипівській вулиці. Дві з них за 12 руб. наймав під шинок купець Мирон Широкий[80]. За таку ж ціну здавав двір на Борисівській вулиці полковник Андрій Горленко[81]. Три хати у своєму підварку на Кінській площі, за два рублі кожну, здавав бунчуковий товариш Федір Занковський[82].

Згідно з моїми підрахунками, Румянцевський опис зафіксував не менше 48 випадків здачі житла за гроші. Такий спосіб заробітку практикували не лише представники козацької старшини, але інші мешканці міста: духовенство, козаки, купці, ремісники й посполиті. Так, піп Іван Звонник здавав житло однодворцю Кузмі Сєргєєву[83], козак Михайло Манко – посполитому Якову Литвину[84], купець Леонтій Окунь – козачому сину Мусію Федорову[85], кравець Іван Піскун – посполитим Данилу Шаповалу й Івану Штонденку[86], посполитий Семен Маслівець жінці Катерині[87] й т.д. Досить часто на здачі дворів заробляли церкви й монастирі. Наприклад, козачий син Яків Нелепинський наймав квартиру в церви Різдва Христового[88], виходець із села Ладина Прилуцького полку Гнат Приходько в церкви Преображення Господнього[89], а вдови Гафія Леонтієва та Горпина Петрова в Пушкарівського Вознесенського монастиря[90].

Отже, бути домовласником у полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. було досить вигідно – двори можна було населити підданими, і налагодити ремісниче виробництво, а якщо таких не було, то здавати їх під квартири, крамниці та шинки.

Купівля нерухомості в місті супроводжувалася створенням відповідних документів – купчих. Згідно із твердженням українського дослідника Вячеслава Ринсевича, «розуміння необхідності правового оформлення набутої нерухомості» було характерним для суспільства Гетьманщини[91]. Воно зазвичай здійснювалося шляхом уписування купівельної операції до міських актових книг. Чимало свідчень перебігу цього процесу міститься у виданих Вадимом Модзалевським «Актовых книгах полтавського городового уряда XVII века»[92]. Другий і третій випуски цього видання включають так звані «справы вечистыя» – документи купівлі й продажу нерухомості.

За приклад оформлення акту купівлі-продажу двору може слугувати запис про купівлю двору мешканцем Полтави Яцьком Ладиженським:

> Року 1678, мсця окътоврія 24 дня.
>
> Пред насъ Демяна Кгуджола, судэ полку Полтавского, Тимоша Кгаевского, атамана, городового, Семена Яременка, войта, Левка, бурмистра, и при многих общих зацних персонах.
>
> Постановившися пред насъ, Супрун вызнал явне, ясне, доброволне ку записаню до книг нших мэских Полтавских: Пнове! З доброй воли моей продалем Яцкови Ладыжинскому дом мой власний на предмэстю, Полтавском ведле коваля Соколченъка, с плецом, за который дом взялем в Яцка готових грошей пол-девяти копи. Волно будеть Яцкови, жонэ и потомком его тим домом вэчне владэти, дати, прода ти и даром дати и на свой пожиток якъ хотэти обернути.
>
> Мы, то слышачи от уст Супрунових, купълю сию велэли-смо в книги мэские Полтавские вписат, що и ест вписано, року и дня вышъ менованного[93].

Навряд чи на цей порядок зазнав суттєвих змін до середини XVIII ст. Імовірно, що учасники угоди отримували екземпляр запису на руки, бо під час проведення Румянцевського опису власники дворів та іншого нерухомого майна мали надавати комісії копії купчих. Про це, зазвичай, повідомляв відповідний запис в описі двору: «о чємъ с кȣпчєй под лэтєрою … копі*ꙗ* прі сємъ сообщаєтс*ꙗ*»[94], або «в чємъ и далъ єму купчою с которо*й* при сємъ под лєтєрою … копі*ꙗ* прилагаєтся»[95]. Якщо ж у власника на момент перепису не було документу, він усе одно мав його представити. У такій ситуації опинився лавник Григорій

Новомлинський, про якого записано: «Жителство імеитъ на гражданском месте купленнем им въ 748-м году сентября 20 дня за двесте рублевъ ωт полтавского кравца Никиты Брусика чтω ніне соборнωй векарий, на которωй ніне купчеи не имеитъ, а обязался представить в коммисию генералнωй ревизии в пред в скорости»[96].

Щоправда, траплялись випадки, коли власники не мали письмових документів на двори. Наприклад, про полкового цирульника Василя Бету говорилось: «Живет издревле на козачом месте которое ему досталось по приданстве за женою евω от тещи, а крепостей никаких на оное место неімеит»[97]. Не мав купчої на один зі своїх дворів і військовий товариш Гнат Давидович. В описі двору, що знаходився на Київській вулиці, зауважено: «А оное местω мещанское и принадлежитъ оной его Давидовича жене Марине по наследству от первого ее мужа, а крепостей никаких не имеетъ»[98].

Записи про обставини набуття двору дозволяють також з'ясувати якими були в досліджуваний період ціни на полтавську нерухомість. З 48 вищеназваних дворів, відносно яких, як пам'ятаємо, є дати придбання, відносно 42 ще й указані ціни, за які їх купили. Найдавніший із них було придбано 4 березня 1684 р. батьком військового товариша Івана Богдановича в полтавської мешканки Гафії Янушихи за 180 золотих[99].

Від того часу й до 1727 р. включно зафіксовано 8 актів купівлі-продажу, при укладенні яких розраховувалися лише золотими й талярами – монетами, які тоді ще домінували в грошовому обігу Гетьманщини[100]. Той же батько Івана Богдановича другу частину двору купив за 100 талярів у вдови Тетяни Мартосихи 12 серпня 1700 р.[101] Найбільшу суму – 600 золотих і 6 коп. заплатив за двір батько купця Федора Дриля вдові Явдосі Малярчисі[102].

Після 1734 р. оплату стали здійснювати виключно в рублях. Таких угод до 1765 р. було здійснено 34. Діапазон цін надзвичайно широкий – від 10 до 1000 руб. Найдешевшим було дворове місце, куплене в березні 1735 р. полковим обозним Андрієм Руновським[103], а найдорожчим виявився двір, придбаний військовим товаришем Григорієм Богдановичем «въ 762 году ноября 18-д от сотныка Келебердянского Ивана Флоринского за тисячу рублей…»[104]. Така різниця в цінах на міську нерухомість була притаманною не лише ранньомодерній Полтаві. За твердженням російської дослідниці Ольги Кошелевої в Петербурзі першої чверті XVIII ст. ціни на двори коливались від 8 до 3000 руб.[105]

Достеменно з'ясувати, як саме визначалися ціни через відсутність даних про розміри конкретних дворів та вартість землі в місті, очевидно не можливо. Дозволю собі припустити, що на її формування впливало як мінімум три чинники – розмір дворового місця, кількість і якість споруд, які на ньому знаходилися та розташування в просторовій структурі міста. Щоправда, варто зауважити, що всі двори про вартість яких повідомлялося в описі, знаходилися в центральній частині й розташовувалися на 9 вулицях. Основна маса концентрувалося на трьох – Успенській та Київській по 9 і 8 на Криловській.

Як уже зазначалося вище, досить часто двори утворювалися внаслідок об'єднання кількох дворових місць. Так, зокрема, полковий обозний Андрій Руновський свій найбільший двір, що знаходився на Успенській вулиці, сформував поступово, скупивши двори своїх сусідів. Перший він придбав у 1734 р. за 13 руб, другий і третій у 1735 р. за 10 і 18 руб., четвертий виміняв на орні землі у 1747 р., а п'ятий купив за 20 руб у 1752 р.[106] Купецька вдова Марія Гузенкова мала садибу, що складалася з двох дворових місць, які її покійний чоловік Іван купив: одне в 1742 р. за 70 руб., а друге у 1745 за 170 руб.[107]

Як видно з опису, вартість цих частин була різною, що очевидно слід пояснювати як відмінністю їхніх розмірів, так і зміною ринкової кон'юнктури цін. Ймовірно, що різниця у вартості дворів, що їх купував Андрій Руновський, виглядає незначною, бо дворові місця були майже рівнозначними. Різниця ж у вартості дворів Марії Гузенкової була суттєвою – ціна другого її двору набагато перевищувала ціну першого, бо він, очевидно, був набагато більшим. Можна припустити також, що якби один чи другий з цих дворів виставили на продаж у тому вигляді, який вони набули на момент опису (1765 р.), то їхня вартість була б вищою за ту суму, яку витратили на придбання окремих частин.

Ще одним чинником, який впливав на формування ціни двору, була наявність у ньому будівель. Спробую порівняти за за цим критерієм дешевий двір – посполитого Данила Троковського, який обійшовся власнику в 12 руб. і найдорожчий – за який заплатили 1000 руб. Отже, у дворі Троковського було: «жилихъ покоевъ для хозяевъ два, людскихъ одинъ, анбаръ одинъ»[108], а в Григорія Богдановича «жилихъ покоевъ для хозяевъ четири,

людскихъ одинъ, анбаровъ три, конюшня одна, сарай одинъ»[109]. З опису видно, що в дорогому дворі був набагато більший житловий будинок і більше ніж у першому комор, а також стайня й сарай.

Імовірно, що крім кількості споруд при визначенні ціни бралася ще і їхня якість. Як свідчить перелік цін, наведений відомим українським етнографом Миколою Сумцовим по Чернігівському полку за 1766 р., рублена хата з сіньми коштувала від 10 до 25 руб., хата мазанка 5 руб., рублена комора 3 руб., мазана клуня – 4-5 руб., а хлів – 50 коп.[110] Під час опису двору козака Київського полку Павла Плакси в 1777 р. його хату оцінили в 1 руб 50 коп., а комору в 2 руб. 50 коп.[111] Імовірно, що різниця в цінах пов’язана як із відмінністю будівельних матеріалу, з якого були зроблені хати – дерев’яні були дорожчими за мазані, так із загальним станом споруд – клуня козака Плакси виявилася ціннішою ніж хата.

Щонайменше 10 із вибраних для аналізу дворів повністю або частково були успадкованими власниками від родичів. Про таких мешканців міста зазвичай повідомлялося, що вони жили в дворі «доставшє*м*ся по наслѣдству о*т*...» і далі вказувалося від кого саме. Із цих десяти четверо – купецька вдова Пелагея Муравщиха, дружина купця Петра Боброва – Явдоха, купець Іван Моспан та значковий товариш Матвій Кованько успадкували їх «от отца»[112]. Троє жінок – дружина військового товариша Гната Давидовича – Марина, вдова значкового товариша Олена Білушенкова та купецька вдова Васса Чигринська успадкували двори «послє мужа»[113]. Щоправда, першій він дістався «по наслѣдству о*т* пєрвого єє мужа». Трьом купцям – Павлові Гордієнку, Степанові Ніженцю та Михайлові Сахну двори перейшли «о*т* прѣдковъ по наслѣдству»[114].

Траплялися випадки, коли двори вимінювалися на іншу нерухомість як у місті, так і за її межами. Як пам’ятаємо з вищесказаного, один зі своїх дворів Андрій Руновський виміняв на орні землі. Значкові товариші Іван, Йосип та Федір Буцькі одну частину свого двору теж виміняли в того ж таки Руновського на «лєсъ називаємω*й* Булановo*й*»[115]. Полковий писар Григорій Багінський отримав свій двір на Міщанській вулиці «по ȣстȣпки въ 748 годȣ мая 13-*д* о*т* во*и*скового товариша Ѳєдора Лєвєнцꙗ в замєну на дворъ єго стоячий на Мазуровкє[116] с которой устȣпной при сємъ по*д*лэтєрою … копиꙗ прилагаєтся»[117].

Як бачимо з останнього запису, до обміну був близький інший спосіб отримання нерухомості – т.зв. «уступка». Згідно зі словником Володимира Даля, це слово означає *«отдать или продать из угоды, подарить, дать на подержанье, отдать добровольно свою вещь, место или право другому»*[118]. Отже, крім того, що двори обмінювали, їх ще й віддавали. Перше із двох дворових місць, які утворювали садибу протопопа Якима Яновського, було «уступлєннω єму бєздєнєжнω въ 762-*м* го*ду* августа въ 10 дєнь о*т* полтавскогω значковагω товарища Сємєна Магимовича»[119]. Так само дісталось дворове місце й покійному чоловікові купецької вдови Євдокії Марченкової. В описі двору зазначено, що з двох дворових місць, на яких жила вдова «о*д*нω досталось ȣмєршєму мужȣ єе по ȣступки в 745-*м* го*ду* в гє*н*варє мцє ω*т* полковника Нєжинскогω, чтω н*і*нє обωзно*й* гєнєралнω*й*, Сємєна Кочȣбєя на чтω с поступнω*й* євω пи*с*ма при сє*м* по*д*лєтєрωю … копия прилогаєтся»[120]. Священик Успенської церкви о. Микита Несвіт «по ȣступки» отримав у квітні 1765 р. від мешканки Полтави Гафії Пороховнички дворове місце поблизу Криловських воріт[121].

Два двори перейшли до їхніх власників у результаті пожалування. Перший з них належав графові Олексієві Розумовському і був даний йому «имяннимъ єя Импєраторскаго вєличества блажєнния и вєчнодостойния памяты государини императрици Єлисавєты Пєтровни самодєржци Всєроссійской». Цей двір мав доволі велику площу, як повідомлялося в описі в ньому розміщалося «вновъ строющихся длꙗ приєзду єгω сиꙗтєлства покоєвъ пятнадцꙗть, людскихъ шєсть, конюшня одна». До двору додавалися ще й «принадлежности»: «1. Подварокъ на форштатє з садомъ. 2. Сєло Коваліовка за рєкою Ворскломъ разстояниємъ о*т* Полтави в дєсꙗти вєрстахъ. 3. В сєла*х* Куклинцахъ, Мачухахъ, Фєдоркахъ и Ивашка*х* по частямъ. А на оной дворъ и принадлєжносты подлэнниє крєпосты имєются при єго сиꙗтєлствє в Санктпэтєрбургє»[122].

Другий двір отримав у такий спосіб батько вищезгаданого значкового товариша Матвія Кованьки – Петро. Будучи сотником городової сотні, він підтримав генерального суддю Василя Кочубея та полковника Івана Іскру в їхньому конфлікті з гетьманом Іваном Мазепою, за що й відбув заслання до Архангельська[123]. Після реабілітації йому було «пожалованно по имянномȣ о*т* гдря Пєтра Вєликаго Пєрвагω Императора и самодержца Всєроссійскагω указу» серед іншого й двір у Полтаві, який згодом перейшов його синові[124].

Крім цього, двори переходили до інших власників як придане за дружиною. У такий спосіб власником двору став полковий цирульник Василь Бета. Про нього опис повідомляє: «живєт издрєвлє на козачо*м* мєстє которое єму досталось по приданствє за жєною єво о*т* тєщи»[125]. Церкви й монастирі могли отримувати нерухомість у результаті заповітів заможних людей. Наприклад, двір на Криловській вулиці дістався Полтавському Хрестовоздвиженському монастирю «по дѹховной Анни Жѹчєнковой и мѹжа єи Фєдора Жѹчєнка данной о*т* нихъ, въ 707 годѹ гєнваря 12-*д,* с которой копия при сємъ подлэтєрою … прилагаєтсѧ»[126]. Як відомо, Федір Жученко був доволі впливовою людиною в Полтаві. Він шість разів у 1659-1661, 1670-1672, 1679-1680, 1686-1687, 1687-1689 і 1689-1991 рр. посідав уряд полковника[127].

Заповідали свої двори монастирям і менш відомі полтавці. Так, тій же обителі було відписане дворове місце «для поминовєнія дѹши въ 703-*м* году сєнтѧбра 8 дня о*т* полтавского житєля Онѹфрія Пороховника»[128].

У дворах полтавців знаходилися різноманітні будівлі: житлові приміщення, комори, сараї, стайні, лавки тощо. Інформація про них заносилася до опису. Кількість споруд у дворі залежала, очевидно, від його розміру й заможності господаря. Можна також стверджувати, що на території фортеці двори були більш наповнені будівлями, ніж на території форштадту. Значною мірою це було пов'язано із соціальною топографією міста – у центральній частині мешкали представники заможніших соціальних верств (Див. таблицю).

Як бачимо, більшість дворів там належала козацькій старшині й купцям. Майже половину старшинських домогосподарств – 27 (47,4%) становили ті, які включали в себе 5 основних елементів – житлові приміщення (покої) для господарів, житлові приміщення для слуг і наймитів (людські), комори, сараї та стайні. Наприклад, у дворі підкоморія полтавського повіту Павла Кочубея було: «жилихъ камєнни*х* покоє*в* для хозяєвъ пять, людскихъ дєрєвянни*х* четирє, анбаровъ четирє, канюшєнъ о*д*на, сара*й* ωдинъ»[129]. В 10 випадках (17,5%) було по 4 елементи – зазвичай не було стайні або сараю. Так у значкового товариша Петра Марченка було «покоєвъ длѧ хазяєвъ пять, людской одинъ, анбаръ одинъ, канюшня одна»[130]. У 11 старшин набір споруд був ще менший – житлові приміщення й комора. Інколи в дворах були лише жило для господарів і слуг або житло для господарів і комора. У дворі вдови військового товариша Уляни Черняк перепис зафіксував лише два «жилихъ покоєвъ для хозяєвъ»[131], а у дворі бунчукового товариша Федора Занковського знаходилася одна хата[132].

Крім цього звичного «комплекту» старшина зводила й інші споруди. Так, у домогосподарствах якими володіли військовий канцелярист Федора Левенця та військовий товариш Констянтин Констянтинович були торгівельні крамниці (лавки)[133]. У вищезгадуваному дворі полкового судді Григорі Сахновського було ще й 16 (sic!) хат для підданих[134].

Такі ж споруди знаходилися й у домогосподарствах полтавських купців. Щоправда, більшість (22) становили двори, в яких знаходилися житлові приміщення для господарів, житлові приміщення для слуг і наймитів та комори. П'ятеро купців – Омелян і Матвій Кіценки, Василь Локощенко, Павло Гордієнко та Іван Моспан мали ще й крамниці. Перші троє торгували в них різними дрібними товарами та *«горячимъ виномъ»* – горілкою, Павло Гордієнко крім горілки продавав ще й дьоготь та порох, а Іван Моспан лише дрібні товари[135].

Таблиця. Розподіл дворів у Полтаві за соціальними станами.

№ п/п	Соціальний стан власників	Фортеця		Форштадт		Разом	
		Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
1	Козацька старшина	57	30,2	23	3,6	80	9,7
2	Духовенство	17	9	10	1,6	27	3,3
3	Козаки	16	8,5	305	48,1	321	39
	Міські урядовці	10	5,3	3	0,5	13	1,6
4	Купці	52	27,5	19	3	71	8,6
5	Ремісники	6	3,2	143	22,6	149	18,1
6	Посполиті	12	6,3	88	13,9	100	12,1
7	Інші	19	10,1	43	6,7	62	7,6
8	Всього	189	100	634	100	823	100

Двори членів міського магістрату, за набором будівель, були дуже схожими – у кожному було три перші елементи, а також сарай чи стайня. Двори трьох – лавника Семена Биковського, бурмистра Павла Маркевича та райці Григорія Паскевича мали поний комплект. Семен Биковський мав ще й 5 крамниць, а бурмистр Федір Чупруновський – 6. Його двір виглядав так: «жилих покоєвъ дл*ѧ* хозяєвъ шесть, людскихъ одинъ, анбаровъ три, канюшня одна, пустихъ лавокъ шєсть»[136].

З 17 домогосподарств духовних осіб – 5 мали по 4 споруди, 5 – по 3, 3 – по 5, 3 – по 1 і 1 по 2. У двох дворах – поповича Данила Андріїва та диякона Успенської церкви Миколи Симонтовського було ще й по 6 крамниць[137].

Набір будівель у дворах козаків, ремісників і посполитих був меншим. Зазвичай переважали перші три типи – житлові приміщення для господарів, житлові приміщення для слуг і наймитів та комори. Лише у дворі Констянтина Іванова була стайня[138], а в Григорія Рогачевського – сарай[139]. Серед посполитих стайня була лише у дворі Родіона Бобущенка[140], а серед ремісників не було зовсім. Двоє козаків, що мешкали на Рождественській вулиці біля струмка Полтавки – Григорій Лаврентієв та Михайло Калініченко, тримали громадські лазні – «торговые бани»[141].

На форштадті, де переважна більшість домогосподарств (за моїми підрахунками 83,6%) належала козакам (47,1%), ремісникам (22,6%) та посполитим (13,9%), асортимент споруд у дворах виглядає скромнішим. В їхніх дворах зазвичай були лише житлові хати й комори. Людські були лише в 19 (6,4%) козацьких, 6 (4,2%) у ремісничих і 1 (1,1%) у посполитих дворах. Сараї зафіксовані переписувачами в 55 (18,4%) козацьких дворах, 9 (6,3%) у ремісничих і 9 (10,2%) у посполитих. Стайні мали 3 (1%) козацькі, 3 (2,1%) ремісничі й 2 (2,3%) двори посполитих.

Поряд з «традиційними» у дворах представників цих категорій міського соціуму зустрічалися й інші споруди. Так у дворі козака Андрія Чорнопольського знаходилася винокурня[142], козаки Григорій Дзвоник та Андрій Дублянський мали у своїх садибах «калаколной заводъ»[143]. Козаки: Федір Лисенко, Данило Ничвела, Данило Близнюченко, ковалі: Мусій Шляхта, Матвій Холодний, Андрія Козина й котляр Мусій Афанасієв – кузні[144]. У домогосподарстві козачого сина Федора Браїлка та спільному дворі посполитих Василя Демченко та Карпа Неходенка знаходились перегонні куби: «лєнбикъ для пєрєдвоєван*ѧ* вина в вотку»[145], а в козака Івана Кошляка – солодовня[146].

Двори представників вищих соціальних прошарків: старшини, духовенства й міських урядовців, які на форштадті становили меншість, за своєю наповненістю спорудами мало відрізнялося від їхніх домогосподарств у центральній частині міста.

Майже всі будівлі в Полтаві були дерев'яними. Асортимент використовуваної для їхнього спорудження деревини включав дуб, сосну, осику та липу. Сучасна дослідниця цієї проблеми О. Коваленко зразком тогочасного житлового будівництва вважає хату козацьких старшин Магденків, розташовану поблизу Преображенської церкви, яка була: «дубовою, мала два ґанки з фронтонами і вхідними дверима, всередині — три вузькі прохідні кімнати, добудовану кухню і лазню, високий дах увінчувався двома димарями»[147].

Румянцевський опис зафіксував лише три випадки кам'яного будівництва. Це були нові споруди Успенської й Миколаївської церков, які на момент його проведення лише споруджувалися, та розташована на Успенській вулиці хата підкоморія Полтавського повіту Павла Кочубея[148].

Про слабкий розвиток кам'яного будівництва свідчить і майже повна відсутність відповідних майстрів. На той час у Полтаві жив лише один муляр – Василь Мартинов, який наймав житло в дворі графа Олексія Розумовського і заробляв на життя «нанимаясь при разних строєни*ѧ*хъ». Заробітки дозволяли йому сплачувати за квартиру 1 руб. 50 коп. на рік[149].

Щоправда, на форштадті, у дворі Успенської церкві на Федорівській вулиці, мешкав «кирпичной ма*й*стєръ для дєланія на он*ꙋ*ю цєрковъ кирпичєй Өєдоръ Микитєнко *ѿ*рожєнєцъ слобо*д*ского А*х*ти*р*ского по*л*ку сєла Бакалєвки, посполи*т* три*д*цати лє*т»*[150]. Однак, як бачимо, він виготовляв цеглу виключно для будівництва Успенської церкви. Можна припустити, що на той час уже планувалася й побудова нової мурованої Воскресненської церкви, бо на тій же вулиці у дворі цієї церкви жив «для присмотр*ꙋ* за дєлающимисъ на он*ꙋ*ю цєрковь кирпичами Ива*н* Глобєнко, *ѿ*рожєнєцъ по*л*ку Києвско*го* мэстєчка Остєря посполитъ, сорока лє*т*»[151]. Однак, до поширення в місті масової практики зведення мурованих будівель було ще далеко.

* * *

Отже, дослідивши вищеназвані питання, доходимо таких висновків відносно полтавських дворів:

Їхня стандартна площа не була сталою й коливалася в межах від 1,5 до 6,5 *сотки*. Широко практикувалося об'єднання кількох дворових місць в одне,

що спричиняло виникнення доволі великих за розмірами господарських одиниць – до 32,5 *сотки*.

Попри те, що дворові місця були закріплені за конкретними соціальними станами, вони постійно змінювали власників, які завдяки цьому могли переходити з міщанського в козацький стан і навпаки. Щоправда, записи з міщан у козаки в Полтаві траплялися частіше. Це створювало значні економічні проблеми для функціонування міського самоврядування, економічною основою якого були податки й повинності, сплачувані міщанами.

На момент створення Румянцевського опису міська нерухомість була перерозподілена таким чином, що представники соціально вищих і заможніших соціальних груп мали двори в більш престижній частині міста – фортеці/городі.

Полтавці набували свої двори в різноманітний спосіб, шляхом: купівлі, успадкування, обміну, поступки, пожалування, заповіту тощо. Найбільш поширеним – була купівля. Операції з купівлі/продажу дворів здійснювалися в місті постійно упродовж усього XVIII ст. до 1765 р. включно. Найбільш інтенсивно вони відбувалися в 1740-х рр. Діапазон цін був надзвичайно широким – від 10 до 1000 руб.

Значного поширення, на момент проведення Румянцевського опису, у місті була практика володіння кількома дворами. Власниками переважно були представники соціальної верхівки та заможні полтавці. Додаткові двори ставали для них засобом здобуття додаткового грошового прибутку. Такі садиби, зазвичай, населялися підданими – зазвичай позацеховими ремісниками, або здавалися під крамниці, шинки й житло.

Будівлі в полтавських дворах були дерев'яними. Кам'яне будівництво в той час у місті лише зароджувалося. Стандартний набір споруд двору складався зазвичай із житлових приміщень, комор, сараїв, стаєнь. Їхній набір залежав як від заможності господаря, так і топографічного розташування двору. Так, у дворах центральної частини міста було більше крамниць та шинків, а в дворах форштадту різноманітних майстерень, кузень, солодовень тощо.

Джерела та література

1. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII ст. – К., 1980. – С.43. Ймовірно «городом». Саме це слово широко вживається в Румянцевському описі для локалізації розташування дворів на вулицях форштадту, наприклад: «На Богословской улицы, идучи от <u>города</u> (підкреслення моє – Ю.В.) на правой стороне» (Центральний державний історичний архів України у м. Києві – далі: ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.235).
2. Див. Коваленко О. В. Полтава XVII-XVIII ст.: розвиток міської території просторова та міська забудова. дис. кандидата історичних наук. – Київ, 2009 – С. 59.
3. Там само. – С.63.
4. Пляшко Л.А. Вказана праця, С.44.
5. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1,арк.1-388.
6. Там само, ф.990., оп.2, спр.34.
7. Там само, арк.51-119.
8. Там само, арк.7- 50.
9. Там само, арк.6зв.
10. Про особливості статево-вікової структури населення див. мою статтю: Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. Наук. збірник. – Полтава, 2011. – №1. – С. 5-24.
11. Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Вид-во Дон. нац. ун-ту, 2003. – С.11,46.
12. Державний архів Полтавської області, ф.8831, оп.9, спр.1, арк.91.
13. Коваленко О. В. Вказана праця. – С. 92, 155-156.
14. Там само. – С.93-95.
15. Волошин Ю. «Для точнаго исчиленія и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765-1766 рр.) // Краєзнавство. – 2011. - №1. – С. 62.
16. Коваленко О. В. Вказана праця. – С. 97.
17. ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр. 1, арк. 1а-2.
18. Грінченко Борис. Словарь української мови. – т. І.: А-Ж. – К., 1907. – С. 362.
19. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – С.317.
20. ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр. 1, арк.109-111.
22. Там само, арк.244.
22. Там само, арк.302зв.
23. Максимович Г.А. Указ. соч., С.318.
24. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк.11.
25. Там само, арк.17.

26. Там само, спр. 1, арк.5.
27. Там само, арк.6, 10зв.-11, 9зв., 27зв., 32-32зв., 34.
28. Там само, арк.12.
29. Там само, арк.2,3,17зв.
30. Там само, спр.8, арк.125.
31. Кісіль І. М. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII - друга половина XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс]; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2006. – С.11.
32. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.3зв.
33. Там само, арк.11.
34. Там само, арк.22.
35. Волошин Ю. Вказана праця, С. 58.
36. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.180зв.
37. Там само, арк.136зв.
38. Там само, спр.1, арк.2.
39. Там само, арк.3.
40. Там само, арк.13зв.
41. З іншого боку цей документ може свідчити про жіночу ідентичність в ранньомодерній Полтаві: попри довгий перелік торговельних операцій з двором вдову жодного разу не назвали власним іменем, лише вуличним прізвиськом, яке свідчило, що вона була дружиною Петра Грека.
42. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.140зв.
43. Там само, арк.168зв.
44. Там само, спр.1, арк.34.
45. Там само, арк.15зв., 33зв., 54зв.
46. ДАПО, ф.8831, оп.9, спр.7, арк.92.
47. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.9-356.
48. Там само, арк.24зв.-366.
49. Там само, арк.37-310.
50. Там само, арк.279зв.-379зв.
51. Там само, арк.63зв., 108зв.
52. Там само, арк.95зв.-376.
53. Там само, арк.52-238зв.
54. Там само, арк.46зв.-343.
55. Там само, арк.14-265.
56. Там само, арк.99зв.-385.
57. Там само, арк.185.
58. Там само, арк.17зв.
59. Там само, арк.59, 16зв.
60. Там само, арк.23зв., 383зв.
61. Там само, арк.69зв., 384.
62. Там само, арк.4, 384.
63. Там само, арк.127, 123зв.
64. Там само, арк.7, 146зв.
65. Там само, арк.26зв., 267зв.
66. Там само, арк.27, 194зв., 246, 334зв.
67. Там само, арк.82, 295, 317, 342.
68. Там само, арк.82зв., 83.
69. Там само, арк.96зв., 190, 234.
70. Там само, арк.186, 207зв.
71. Там само, арк.293, 346зв.
72. Там само, арк.206, 261зв.
73. Про ремесло в м. Полтаві досліджуваного періоду див.: Коваленко О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. – 2010. – №1-2. – С.130-135.; Її ж Гончарські родини Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С. 109.-115.
74. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.9.
75. Там само, арк.51зв.
76. Там само, арк.173.
77. Там само, арк.93зв.-94.
78. Там само, арк.52-52зв.
79. Там само, арк.238зв.
80. Там само, арк.174-175.
81. Там само, арк.279в.
82. Там само, арк.265.
83. Та само, арк.212зв.
84. Там само, арк.297.
84. Там само, арк.186.
86. Там само, арк.140.
87. Там само, арк.306зв.
88. Там само, арк.119зв.
89. Там само, арк.77.
90. Там само, арк.106.
91. Ринсевич В.П. Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 [Електронний ресурс] / В.П. Ринсевич; НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. — К., 2000. — 20 с. — укр. http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/[in=_scripts/ep.in]
92. *Актовые книги Полтавского* городового уряда XVII века. Справы поточныя 1664-1671 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып. 1. – 216с.; Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. Справы вечистыя 1664-1671 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып. 2. – 115с.; Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. Справы вечистыя 1672-1680 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1914. — Вып. 3. – 124с.
93. Там само. – Вып.3. – С.102.
94. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.4.

95. Там само, арк.4зв.
96. Там само, арк.17зв.
97. Там само, арк.2.
98. Там само, арк.30зв.
99. Там само, арк.34.
100. Про тогочасний грошовий обіг див.: Котляр М. *Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст.* – К., 1981. – 340с.; Бакалець О. Українські літописи *XVII - XVIII ст.* про економіку та грошовий обіг Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип. 11(1) – К., 2004. – С.218-232.; Його ж: Талер у грошовому обігу України кінця XVII-першої чверті *XVIII ст.* // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип. 12(1) – К., 2005. – С.142-171.
101. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.34.
102. Там само, арк.40зв.
103. Там само, арк.12.
104. Там само, арк.40.
105. Кошелева О.Е. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени. – М.: ОГИ, 2004. – С.107.
106. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.12.
107. Там само, арк.19зв.
108. Там само, арк.54зв.
109. Там само, арк.39зв.
110. Н. Ф. С-въ. [Сумцов Н.Ф.] К истории цен в Малороссии // Киевская Старина. – 1883. – Т.7. – №12. – С.696-697.
111. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів. – К., 1993. – С. 323.
112. ЦДІАКУкраїни,ф.57,оп.2,спр.1,арк.16,18зв., 32зв., 53.
113. Там само, арк.30зв.,50зв.,51зв.
114. Там само, арк.31,46,48.
115. Там само, арк.11.
116. Мазурівка – житловий квартал у м. Полтаві, який включили до складу фортеці в на початку 40-х рр. XVII ст. знаходився струмком Полтавкою та західним валом. Вважається, що свою назву він отримав від вихідців з північного сходу Польщі, які тут оселилися на початку XVIIст.
117. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.37зв.
118. Даль В. Толковый словарь живаго великорусскаго языка // < http://slovardalωa.net/word.php?wordid=41699>
119. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.5
120. Там само, арк.6.
121. Там само, арк.43.
122. Там само, арк.52-52зв.
123. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: «Стилос»,2010. – С.409.
124. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.53.
125. Там само, арк.2.
126. Там само, арк.55зв.
127. Мокляк В. Полтавський полк. – Полтава, 2008. – С.24-25.
128. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.10зв.
129. Там само, арк.12зв.
130. Там само, арк.613в.
131. Там само, арк.76.
132. Там само, арк.82зв.
133. Там само, арк.25, 29зв.
134. Там само, арк.109-111.
135. Там само, арк.23зв.,26зв.,30,31,32зв.
136. Там само, арк.23зв.
137. Там само, арк.26.,36.
138. Там само, арк.101зв.
139. Там само, арк.105.
140. Там само, арк.77зв.
141. Там само, арк.88зв., 90зв.
142. Там само, арк.202зв.
143. Там само арк.215зв, 216.
144. Там само, 323, 298, 226зв., 256, 256зв. 257зв.
145. Там само, арк.227зв, 198.
146. Там само, арк.307зв.
147. Коваленко О. Полтава XVII-XVIII ст., С. 157-158.
148. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.1а, 1азв., 12зв.
149. Там само, арк.52зв.
150. Там сам, арк.349.
151. Там само, арк.349зв.

Юрий Волошин

Дворы жителей Полтавы второй половины XVIII в. (по материалам Румянцевской описи)

В статье по материалам Румянцевской описи Малороссии исследуются дворы жителей Полтавы, анализируются их размеры, топографическое и социальное распределение в структуре города, практика приобретения и использования, цены, наполненность зданиями и т.д.

Ключевые слова: *двор, улица, домохозяйство, Румянцевский описание, Полтава.*

Yury Voloshin

Yards of inhabitants of Poltava at the second half of XVIII century (based on materials of Rumyantsev inventary)

At the article that is based on materials of Rumyantsev inventory of Little Russia is investigated the yards of inhabitants from Poltava, and is analyzed their sizes, topographic and social distribution in the structure of city, the practice of the acquisition and use, prices, filling of buildings, etc.

Keywords: *yard, street, household, Rumyantsev description, Poltava.*

УДК 94 (977.41)

Людмила Набок (м. Переяслав-Хмельницький)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА АРХІТЕКТУРНИЙ ПОРТРЕТ м. ПЕРЕЯСЛАВА У XIX СТОЛІТТІ

Автор аналізує історико-архітектурну дійсність м. Переяслава в період 1845-1859 років, намагається уможливити розуміння Шевченкових оцінок стосовно архітектурного краєвиду міста, атрибутує місцеві храми, згадувані у творчій спадщині поета.

Ключові слова: *Т.Г.Шевченко, місто Переяслав, архітектура, церква, краєвид.*

Питання ролі архітектури в творчості Тараса Шевченка здається не оминає своєю увагою жоден шевченкознавець. Зокрема, манеру Тараса Григоровича розв'язувати проблеми реалістичного пейзажу досліджували такі відомі мистецтвознавці як Я.Затенацький, Б.Бутнік-Сіверський, Є.Середа, З.Лашкул, К.Чумак, а Стефан Таранушенко не просто перелічив архітектурні образи, які присутні в поезії та живопису Шевченка, але й розглянув їх в музикальному аспекті, виявивши чарівну мелодику у ритмі барв й тембрах звукопису[1]. Проте сучасні дослідники, звертаючи свої погляди у русло мистецтвознавчих та літературознавчих пошуків, не полишають своєю увагою спадщину Т.Шевченка[2] й працюють над удосконаленням зробленого.

Метою розвідки є спроба шляхом аналізу історико-архітектурної дійсності Переяслава в період 1845-1859 років уможливити розуміння Шевченкових оцінок стосовно архітектурних пам'яток міста, атрибутувати зашифровані в його літературній спадщині місцеві храми.

Наслідуючи Тараса Григоровича спочатку опишемо топографію міста. Місцевість, на якій розбудований Переяслав, рівна, низинна, місцями заболочена, лише його східна частина розташована на природному плато. Основна забудова історичного середмістя знаходиться між заплавами річок Трубежу та його притоку Альти.

У 1845 році переяславську міську агломерацію складали цитадель, середмістя, три передмістя та хутори. Останні були розташовані у трьох місцях: на півночі за оборонним валом посаду – Закиєвобрамське передмістя з хуторами Кірасірщина, Святилівка, Коптевича Гребля, на півдні на правому березі Альти було передмістя – Заальтиця з хуторами Максимівка, Карань, Бабачиха, Попівка на сході лівий берег річки Трубіж займав Задовгомостянський форштадт, за ними - хутори Павлівка, Мар'янівка, Чирське, Каневського. Навкруги Переяслав оточували 30 вітряних млинів і 8 водяних, залишки селітряних бурт, дві цегельні. Своєрідності архітектурному образу міста додавали могильні кургани, що височіли на його східних, південних і західних околицях. Головний Київський шлях з XIX ст. став проходити Заальтицьким передмістям, тому дорога до міста перетинала місток через легендарну річку Альту, з якого відкривалась не вельми приваблива панорама: ліворуч по під річкою та валом посаду тулилися кузні та хати ковалів, а праворуч були розкидані неоковирні залишки цитадельного валу, обліплені хатками переселенців[3].

До середини XIX століття простір Переяслава містив 10 з четвертиною верст, який регламентувався оборонними валами, ровами і головними шляхами, що виходили з нього у трьох напрямках. Над цією площиною підносили свої верхи шість цегляних церков (Вознесенська з окремою дзвіницею, Варваринська, Покровська, Троїцька, Михайлівська з окремою дзвіницею, Фоми) та сім дерев'яних (Воскресенська, Спаська з окремою

дзвіницею, Успенська, Борисоглібська, Петропавлівська з окремою дзвіницею, Всіх Святих), а поміж ними так-сяк обгороджено було 1162 двори у яких стояло 1087 будинків дерев'яних і лише три кам'яних[4].

У розселенні Переяслава спостерігалось тяжіння до вільної забудови. Життя міста здавна пульсувало в середмісті, яке складалося з двох майданів. Головним і найбільшим був майдан, що обіймав простір між старовинною Київською брамою - Воскресенською та Троїцькою церквами - Вознесенським монастирем. Камертоном його архітектурного образу виступав ансамбль Вознесенського монастиря. Монументальні об'єми собору (1700), дзвіниці (1776), Варваринської церкви (1782) та двоповерхових мурованих будівель колегіуму (1753) й 29 крамниць (1830) чітко окреслювали західну панораму відкритого простору. На сході майдан замикали подвір'я Воскресенського храму (1796) та Троїцької церкви (1804), до якої з північної сторони підступало обійстя Андрія Козачковського, де зупинився Т.Шевченко. Обабіч церков зі сходу й півночі впритул підступали 22 житлових квартали неправильної конфігурації, де жили вперемішку нащадки козацької знаті, священики, купці, малярі, калачники, кравці, власники винних крамниць. Чотири рази на рік на площі вирував ярмарок, а двічі на тиждень тут відбувались торги, тому посередині майдану стояли альтанка мір та ваги й колодязь. В південній частині ярмарковища височів бронзовий пам'ятник на могилі графині Вітгейштейн. Його оточував невеличкий садок з квітником, а близько садової решітки спирався на цегляний стовп величезного розміру лучковий корабельний залізний якір, який переяславці знайшли у річці Трубіж в 1844 році[5].

Другий майдан утворився здавна в західній частині середмістя поміж Альтицької брамою – Спаською церквою – будинком Думи - Покровською церквою. Зі сходу до дерев'яної Спасо-Преображенської (1765) церкви щільно прилягали 5 кварталів та монастирське подвір'я. Південно-західний куток середмістя, попід напівзруйнованими цитадельними валами і навколо мурованої Покровської церкви (1704) був забудований 24 житловими кварталами[6].

Через ці два майдани по самісінькому центру середмістя проходив головний шлях з Києва на Яготин, Лубни, Полтаву. Одночасно Головно-трактова вулиця виконувала роль з'єднувальної ланки між двома передмістями: Задовгомостянським та Заальтицьким.

У XIX столітті Переяслав залишив за собою статус центрального міста повіту, а до 1862 р. ще утримував важливі позиції в церковному та освітньому житті Полтавської губернії. У 1845 році тут перебувала резиденція архієпископа Полтавської і Переяславської єпархії, діяв вищий навчальний заклад – семінарія, зберігались православні реліквії (мощі єпископа Макарія Канівського і Переяславського, голова мученика Данила Кушніра). Через місто пролягали головні поштові шляхи, що з'єднували Москву з Тавридою, Київ з Золотоношею, Пирятином, Лубнами, Богуславом. На час приїзду Т. Шевченка Переяслав славився як ремісничий осередок. На декількох мануфактурах у великій кількості шили селянські чоботи та черевики для продажу до інших міст й особливо Києва. Працювали сукновальні, завод по виробництву столярного клею, діяла іконописна майстерня при семінарії [7].

Ритм життя вимагав впровадження містобудівних організуючих заходів, а саме: об'єднання середмістя з колишніми форштадтами в єдине ціле, впорядкування транспортної розв'язки, спорудження цегляних споруд громадського призначення. В 1832 році генерал-губернатором М.Г. Рєпніним був затверджений новий архітектурний план, що передбачав докорінну реконструкцію міста. З 1837 року розпочались роботи по масштабному формуванню квартальної сітки вулиць, які здійснювались протягом добрих двох десятків років і переважно на території середмістя[8]. З метою об'єднання центру з передмістям та цитаделлю розпочались масштабні земельні роботи по прорізуванню вулиць в земляних валах, засипка ровів. У середмісті паралельно до головної прорізана була Полтавська вулиця, її трасували по під колишнім цитадельним валом. Вона виконувала транспортне (скорочений шлях між східним і західним передмістями) та житлове призначення [9]. Взагалі у 1837 році в середмісті було нарізано дев'ять вулиць. Чимало земель, що належали як мешканцям, так і закладам, відходили під вулиці, а натомість їх колишнім власникам надавались ділянки в інших частинах міста, або виплачувалась грошова компенсація. Звичайно, що цей процес вельми затягувався у часі, тому на момент приїзду Т.Шевченка місто, образно кажучи, виглядало розораним курганом.

Знайомлячись з переяславською старовиною, Т.Шевченко свою увагу зосереджує лише на храмах Вознесенському, Покровському та Михайлівському, але й серед названих зачарував художника

своїми формами лише один Вознесенський собор. Вочевидь Тарас Григорович вирішив розкрити всі принади архітектурного образу, тому не випадково обирає для етюду північно-західний фасад пам'ятки. Перспектива зі сторони монастирського подвір'я була в той час єдиною, яка вповні передавала грацію архітектурних форм споруди. Адже вівтарна абсида, а також, південний та західний портали собору майже впритул закривалися двоповерховими мурованими крамницями, дзвіницею, колонадою вздовж архієрейської доріжки та садом. На акварелі художник зафіксував: намет над льохом, арку головного входу до монастиря, верхній ярус і купол дзвіниці, частину архієрейського саду. Усі ці споруди були збудовані протягом 1698-1825 років. Окрім графічної фіксації Шевченко дав оцінку архітектурного образу в «Археологічних нотатках»: «Бывший монастырь, ныне Соборная церковь во имя Вознесения Господня, построенная 1701 года гетманом Мазепою, великолепная снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями»[10]. Шанувальникам Тараса Шевченка відомо, що ця пам'ятка переяславської старовини настільки вразила митця своїми досконалими пропорціями, що потім неодноразово ставала об'єктом його уваги в художніх творах та листуванні. Проте звертаємо увагу на той факт, що митець жодного разу красень Вознесенський храм ні в повісті «Близнецы» (1855), ні в поемі «Сон» (1847) не назвав його офіційним ім'ям. Можливо це авторський художній прийом, а можливо, Тарасу Григоровичу було жаль оминати пам'ять про гетьмана Мазепу. Хоча, припускаємо, що поет хотів бодай ще раз уславити Матір-Богородицю, адже в ході краєзнавчих досліджень з'ясувалось, що переяславці поміж собою Вознесенський собор часто-густо називали Богородичним. Чому? Цьому факту є дуже просте пояснення. У 1814 році монастирські іконописці прикрасили іконами ліхтар та фронтони. Зокрема на ліхтарі зобразили постаті восьми апостолів, а на фронтонах розмістили сюжетні ікони, присвячені образу Богородиці, покровительці насельників. Так вівтарний фронтон, звернений до головного майдану міста, прикрасила ікона Покровської Богоматері зі святителями переяславськими Єфремом і Сімеоном (так звана Переяславська Покрова), південний, зі сторони дзвіниці, який слугував прочанам входом до монастиря – Різдва Богородиці. А от на північному фронтоні, зверненому до монастирського подвір'я, монахи розмістили ікону Благовіщення, і лише над фронтоном західного входу, головного, возвеличувався образ Вознесіння. Таким чином барокові фронтони Вознесенського собору постійно асоціювались в зоровій пам'яті переяславців і подорожуючих із образами Богородиці, тому й не дивно, що часто-густо храм відповідно називали то Різдвобогородичним, то просто Богородичним. Тарас Григорович у своїй акварелі змальовує північно-західний фасад пам'ятки, на якому чудово було видно саме ікону Благовіщення. Цілком імовірно, що іконографічний сюжет став прототипом назви «Мазепиної церкви» з повісті «Близнецы», в якій Шевченко неодноразово милується обрисами Благовіщенської церкви: «Каждое воскресенье и каждый праздник он (Сокира) ездил к обедне с женою в соборный храм Благовещения. Вместе с прекрасной, гармонической архитектурой храма на него действовало и пение семинаристов...Вот церковь так церковь, хоть с нашим Благовещением рядом поставить…» [11]

Стосовно іншого архітектурного образу Переяслава, а саме, Покровського храму, то митець жодним словом не прохопився про нього у Археологічних нотатках, але й увагою оминути не зміг, тому змалював. Перспектив для зображення вказаного собору у Шевченка могло бути три. Перша на розі вулиць Вознесенської і Полтавської, але тут західний портал, згідно описів сучасників, повністю закривала незугарна дзвіниця. Друга перспектива була можливою зі сторони Головно-трактового шляху. Проте в такому разі композиція була б позбавлена соціального підтексту, тому ця вулиця була центральною, тому більш-менш впорядкованою. Для своєї композиції митець обрав третю перспективу – східно-південну сторону собору, яка відкривалася з нещодавно утвореної вулиці Полтавської, з того місця, де красномовно засвідчувалася давня й новітня історія міста. Вулиця пролягла на розрівняних валах колишніх укріплень переяславської цитаделі. Цей ґрунт був не придатний для ведення господарства, тому за рішенням магістрату «Замок», або «Крепость» (місцеві народні назви) та цитадельні вали віддані були під заселення єврейським переселенцям. Євреї стали масово прибувати до Переяслава в пошуках заробітків після третього розподілу Польщі з Каневського та Ржищивського кагалів і станом на 1846 р. із загальної кількості населення у 8413 душ іудеїв налічувалось 3525 осіб [12]. Ось чому на передньому плані з боків собору Шевченко зоб-

разив частину великого будинку з постатями українців та хату з прибудовами і євреєм, а посередині, як апофеоз, дві свині у великій калюжі. І лише як примара колишньої козацької слави, підносить свої верхи вдалині собор – фортеця.

Відомо, що на малюнку «Церква Покрови в Переяслове» Шевченко домалював купол над головною навою на відповідну для гармонійного вигляду споруди висоту. Адже короткі «барабани» та маленькі куполи по відношенню до величних і масивних стін будівлі вочевидь порушували загальну симетрію і пропорції собору. Неоковирність верхів величного храму декотрі з дослідників пояснювали місцевою легендою, згідно якої гетьман І.Мазепа заборонив його фундатору переяславському полковнику Івану Мировичу будувати вищим від Вознесенського собору. Але важко погодитись з такою аргументацією, хоча б за тією причиною, що гетьман був вельми освіченою і естетичною особистістю. Швидше за все непропорційність верхів пояснюється тим, що в 1809 році церква постраждала від великої пожежі, в результаті якої повністю згоріли нави. Покровська парафія була не багатою, тому у 1810 році спромоглася поставити з дерева фальшиві світлові восьмерики, таким чином, якими були автентичні маківки невідомо.

Архітектура церкви-фортеці, добре закарбувалися в пам'яті Т.Г.Шевченка. Через десять років після виїзду з Переяслава, у повісті «Близнецы» художник зважився описати її: «Церковь во имя Покрова, неуклюжей и бесхарактерной архитектуры, воздвигнутая в знамение взятия Азова Петром Первым полковником переяславским Мировичем, другом и соучастником проклинаемого Ивана Мазепы». Проте, незважаючи на негативну характеристику, припускаємо, що монументальні форми циліндричних абсид, могутні об'єми стін (завширшки до 2-х аршин) хвилювали Тараса Григоровича і, вірогідно, найкраще асоціювалася у нього з козацькою міццю й славою, з українськими звичаями. Адже не випадково поводивши по переяславським церквам своїх героїв, Шевченко обирає для старосвітської родини сотника за парафіяльну саме цю церкву[13], детально описує престольну ікону: «В этой церкви хранится замечательная историческая картина, кисти, можна думать, Матвеева, если не иностранца какого. Картина разделена на две части: вверху – покров пресвятыя богородицы, а внизу – Петр первый с императрицей Екатериной I, а вокруг их все знаменитые сподвижники его. В том числе и гетман Мазепа, и ктитор храма во всех своих регалиях».

Архітектурний образ Михайлівської церкви XVIII ст. також не справив враження на митця: «В той же цитадели церковь С. Михаила, по преданию бывший монастырь, построенный какимто князем черниговским Михаилом. Ни снаружи, ни внутри не осталось никаких признаков ее древности, окроме колокольни и при ней трапезы, где теперь помещается уездное казначейство» записав у нотатках Шевченко[14]. Не привабили Тараса Григоровича ні барокові ліплення над вікнами, ні дивовижні лілеї та ангелочки на керамічних розетках, ні стінопис, хоча цій усій красі було вже повних сто років. Не помітив навіть надмогильної плити 1720 р. на склепі полкового судді Івана Берла. Звернув увагу лише на дзвіницю, помилково визначивши, що вона є старішою за церкву, хоча, заради історичної правди, зауважимо, що вона була змурована лише на три роки раніше церкви, у 1747 році. Вірогідно Шевченку не до вподоби стало подібне до ковчегу планування церкви та риси світськості в її архітектурі. Певний дисонанс відносно об'ємів вносив до тогочасного архітектурного вигляду споруди восьмерик з куполом, що підносився над середохрестям. Дослідженнями встановлено, що це була дерев'яна надбудова, поставлена на склепіння вже у XIX столітті. І хоча вся конструкція здалеку створювала враження монолітної, тому що стіни були потиньковані й побілені, але для Шевченка архітектурна композиція церкви вочевидь здавалася неоковирною, лише шатровий купол дзвіниці був сприйнятий позитивно. Головним акцентом в композиції малюнку «Свято-Михайлівська церква в Переяславі» стала дзвіниця. Художник подає цю споруду збільшених форм, вірогідно тому, що не до снаги було зображувати пустку на місці колишнього монастирського подвір'я. А що саме так виглядала територія навколо церкви у 1845 році підтверджує малюнок козака Чепіги, та тогочасний план міста[15]. Не зважаючи на заповнення композиції архітектурними об'єктами, зокрема дзвіницею, собором, хатою, на малюнку виразно відчувається занедбаність колишньої фортеці, про що сповіщають напівзруйновані оборонні вали, пустка між церквою та обійстям. Настрій спустошеності поглиблює постать самотнього зажуреного чоловіка на ганку.

Смуток у серці Шевченка викликав й архітектурний образ Успенської церкви, яка стояла за якихось триста метрів від Михайлівської, у протилежному кутку фортеці, також попід

розрівняним валом: «В цитадели древней крепости, или в вышнем городе, церковь Успения Пресвятыя Богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю, сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней, деревянная о девяти византийских куполах с крещатыми окнами во фронтонах. А при Феодосии преосвященном Переяславском в 1825 году возобновлена; внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на неё, а не только рисовать...»[16]. Тарасу Григоровичу, мабуть, боліло байдуже ставлення переяславців до Успенської церкви, тієї самої «.. в которой в 1654 г. генваря 8 дал присягу Зиновий-Богдан Хмельницкий со всякого чина народом на верность московскому царю Алексею Михайловичу», що парафіяни «... когда, возобновляя исторический памятник этот, из шести куполов уничтожили пять, экономии ради»[17]. Вірогідно не знав Шевченко, що для переяславців «Богданова церква» не була головною святинею, тому що завжди слугувала для задоволення релігійних потреб виключно військових гарнізону, які проживали в цитаделі[18].

Статус головної церкви Переяславського полку, про яку турбувались козаки, належав іншому, розташованому у середмісті Воскресенському храму[19]. На превеликий жаль, митець, обійшов його увагою, та й про решту дерев'яних храмів Переяслава, які всі були збудовані ще у XVIII столітті, мали унікальні, характерні для української наддніпрянської архітектури конструктивні риси та зберігали у своїх ризницях справжні раритети, ніде не згадав[20]. Хоча їх архітектурні обриси полишили в серці Тараса Григоровича чимало «приємних спогадів»[21].

Більше тижня побув Шевченко у Переяславі в свій перший приїзд. Вдруге затримався майже на місяць. Але тоді, наприкінці 1845 року, хворів і, здається було йому не до розглядин місцевих принад. Проте в подальшому, він послідовно повертається у своїй пам'яті до архітектурних образів міста та околиць: чітко уявляє його краєвиди. Так в 1847 році в згадує в поемі «Сон», милується собором в листі до Козачковського у 1852 р., у 1853 році опосередковано згадує в повісті «Наймичка» - датуючи «1844 р. Переяслав». В 1854 році знову описує переяславські околиці у листі до Козачковського, в 1855 році героїв повісті «Близнецы» оселяє на переяславському хуторі. Нарешті у червні 1859 року приїжджає до міста[22].

Переяслав до приїзду Т.Шевченка залишився не впорядкованим. З 1853 року лише розпочалось інтенсивне межування земельних ділянок приватників[23], яке до речі не скінчилось й у 1860 році. Зокрема А.Козачковський в своєму листі до Т.Шевченка від 6 жовтня 1860 р. згадує про те, що ось-ось нарешті відбудеться межування його маєтку. На момент приїзду Т.Шевченка у 1859 р. частина центральної вулиці, від Покровського собору і до Вознесенського собору, вже була забудована будинками міської думи, поліції, поштової контори, поштової станції, повітового суду, повітового училища, лікарні. Вулицю навіть замостили дерев'яним тротуаром. У червні місто ярмаркувало, тому виглядало сповненим життя та енергії. На літній ярмарок, який починався через 4 дні після Трійці, а закінчувався в Петрівку, з'їжджалися купці з Болхова, Рильська, Києва, Білої Церкви, Богуслава, Бердичева, Чернігова, Ромен, Ніжина, Золотоноші. Тут можна було зустріти людей різних станів: «Купців-міщан, дам в чіпцях та селянок у плахтах, поміж них жидів у своїх потертих камзолах, панчохах і стоптаних черевиках»[24]. Вірогідно ярмарковий вир не дав можливості Т.Шевченку емоційно сприйняти зміни, які відбулись в архітектурі міста за період його тривалої відсутності.

Коли ж митець повертається до Переяслава майже за два місяці, у серпні, то перед ним відкривається зовсім інший образ міста. Другий поверх семінарського корпусу згорів і вже не відновлювався. Колишній цитадельний плац перед Успенською церквою набув невизначеної конфігурації внаслідок різнохарактерної забудови: залишки цитадельного валу щільно обліпили маленькі, чудернацької форми хатки, синагоги. В місті ще діяла заборона про розселення єврейських родин в межах середмістя, тому юдеї вирішували проблеми збільшення житлових площ шляхом різнохарактерних надбудов і прибудов до своїх осель. Правий берег Трубежу під фортечним валом був завалений лісом, млиновим камінням, бо тут були розташовані торгові крамниці господарсько-будівельного призначення, складські приміщення[25]. З пустки цитадель перетворилась на хаос, архітектурний образ міста пригнітив Тараса Шевченка, тому 18 серпня, в Переяславі народжується:

Як би то ти Богдане п'яний
Тепер на Переяслав глянув!
Та на Замчище подививсь
Упився, здорово упивсь!
І препрославлений козачий

Розумний батьку !.. і в смердячій
Жидівський хаті б похмеливсь
Або в калюжі утопивсь,
В багні свинячим...

Це було останнє враження поета від архітектурного образу старого Переяслава, висловлене у літературній формі. Виїжджав же Тарас Григорович з Переяслава, у серпні, по Яготинському шляху, тому, вочевидь, останнім краєвидом у його зоровій пам'яті залишились темні води Трубежу з широкою оксамитово-зеленою річковою заплавою, над якою з-поміж зеленої крони підносились свічки Вознесенського, Воскресенського та Троїцького храмів, а попереду широким пасмом підімалось плато Задовгомостянського форштадту з розкиданими на ньому біленькими хатками.

Джерела та література

1. Таранушенко С.А. «До питання про архітектуру в творчості Тараса Шевченка» // Мистецька спадщина Т.Г.Шевченка (матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка – художника). – Вип. І. – Вид. АН УРСР. – Київ. – 1959 – 175 с.
2. Шевченко Т. «Близнецы» // Твори в п'яти томах. – Т.4. – Київ. – Вид. «Дніпро». – 1978. – С.11.
3. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии составленные в 1846 году. Частное описание губернии // Ч.ІІІ. – Полтава. – Тип. Губернського Правления. – 1852. – С. 7, 125-126, 361, 480.
4. Там само. – С.420.
5. Там само. – С. 427-428; Набок Л. «Історія містобудівництва Переяслава: XVII – XX століття» //Наукове видання. – Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 3. – Вид. «Фенікс». – Київ. – 2007. – С.115-137.
6. Набок Л. Вказ. праця. – С.118.
7. Арандаренко Н. Вказ. праця. – С.361; Набок Л. «Містобудівна структура та населення Переяслава з XVII по XX століття» // Наукове видання «Переяслав у віках». – ТОВ «Світ успіху». – Київ. – 2007. – С. 330-343.
8. Набок Л. Вказ. праця. – С.333.
9. Національний історико-етнографічничний заповідник «Переяслав» інв. № р-4756 кв. 29119 – геометрический план уездного города Переяслава. 1837 год.; НІЕЗ «Переяслав» План части города Переяслава 21 мая 1860 г. Составил Мінькевич.
10. Шевченко Т. «Близнецы» //Твори в п'яти томах. – Т.4. - Київ. – Вид. «Дніпро». – 1978. – С. 214.
11. Тарас Шевченко . «Сон»// Твори в п'яти томах. Поетичні твори (1847-1861) т.2. – Київ. – Вид. «Дніпро». – 1978. – С.24, 37.
12. Набок Л. Вказ. праця. – С.333.
13. Набок Л. Колибенко О. «Православні храми Переяславщини. Історія. Дослідження. Сучасність» // Наукове видання – Київ. – 2007 – Видавничий дім від «А» до «Я»– С.99; Набок Л. Особливості архітектури Переяслава // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням) Інформаційно-методичний збірник. Випуск 12.– 1 частина. М. Переяслав-Хмельницький. травень – червень – 1994. – С.96-102; Шевченко Т. «Близнецы»... – С.24
14. Шевченко Т. «Близнецы»... - С.214.
15. Арандаренко Н. План города Переяслава до 1800 года // Атлас карт и видов к запискам о Полтавской губернии. – Полтава. – 1851. – С.12
16. Шевченко Т. [Археологічні нотатки] Переяслов // Тарас Шевченко. – Повне зібрання творів: У 12 т. – т.5. – Київ. – Наукова Думка. – 2003. – С.213.
17. Шевченко Т. «Близнецы»... – С.24.
18. Набок Л. Успенська церква – місце прийняття присяги 1654 // Нові дослідження козацької доби в Україні. Вип. 12. – Київ. – 2003. – С.178-183.
19. Набок Л. Колибенко О «Православні храми Переяславщини. Історія. Дослідження. Сучасність.»... – С.67.
20. Там само. – С.67, 70, 76, 102, 106.
21. Шевченко Т. «Близнецы»... – С.12.
22. Жур П. Труды и дни Кобзар я // – Л.: «Люберецкая газета», 1996. – С.435; Тарас Шевченко . «Сон»... – С.37.
23. Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В.Заболотного. Фонд рідкісна книга. План г. Переяслава Полтавської губернії XIX ст.; Набок Л. «Містобудівна структура та населення Переяслава з XVII по XX століття» ... – С.333.
24. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии составленные в 1846 году. Частное описание губернии // Ч.ІІ. – Полтава. – Тип. Губернського Правления. – 1849. – С.375; Пассек В. Очерки России // Кн.4. – Москва. – 1840. – С . 139-140, 226.
25. Набок Л. «Історія містобудівництва Переяслава: XVII – XX століття»... – С.124-125.

Людмила Набок

Тарас Шевченко и архитектурный портрет г. Переяслава в XIX веке

Автор анализирует историко-архитектурную реальность г.Переяслава в период 1845-1859 годов, пытается понять высказывания Шевченко относительно архитектурного пейзажа города, атрибутирует местные церкви, упоминаемые в творческом наследии поэта.

Ключевые слова: *Т.Г.Шевченко, город Переяслав, архитектура, церковь.*

Lyudmyla Nabok

Taras Shevchenko and architectural portrait of Pereyaslav city in XIX century

An author analyses historical– architectural reality city of Pereyaslav in the period of 1845-1859, tries to do possible understanding of Shevchenko's estimations in relation to architectural landscape of city, attribute local temples are mentioned in the creative inheritance of poet.

Keywords: *T.G.Shevchenko, Pereyaslav city, architecture, church, landscape.*

КРЕМЕНЧУКУ – 440 РОКІВ

Ювілейна історія Кременчука відносно свіжа, адже ані 100, ані 200, ані 300-річні ювілеї місто не зауважувало. Справжнім гучним стартом «ювілеювання» стала вже 400-а річниця – святкована 1971 р. Причому, з «Днем міста» визначилися легко і стандартно. Ним стало *29 вересня* – день звільнення Кременчука від гітлерівських окупантів. А ось з роком відліку все було за Остапом Вишнею:

> Кременчук – місто давнє…
> Тяжко точно сказати, коли воно заснувалося, бо ніхто з живих кремечужан про те не пам'ятає, а історики, як і завжди, плутають.
> Доведеться, значить, і нам плутати.

Зрештою, офіційною датою заснування *Кременчука*, за цілком фіктивною згадкою в хроніці Йоахима Бєльського (який продовжував історичну працю свого батька Мартина Бєльського), вважається 1571 рік. Дату цю «у масах» ще в XIX ст. спопуляризувала «Історія Малоросії» Миколи Марковича. У Бєльського ж згадка Кременчука навіяна проектом 1590 р., коли польський король видав наказ про побудову на цьому місці фортеці, куди планували вивести козаків з Запоріжжя, аби менше конфліктували з турками.

У вчених колах обговорювалася і альтернативна «дата» – кінець XIV ст. Адже, з класичної історіографії XIX ст., за непідтвердженою джерельно згадкою литовського історика Теодора Нарбута, походить версія про заснування Кременчука (1390-ті – 1420-ті рр.) великим литовським князем Вітовтом.

Якщо ж звернутися до сучасного стану вивчення джерел, то вони засвідчують безперервне існування Кременчука як урбаністичного осередку (а не рибальського ухода, згадуваного ще за ревізією Черкаського замку 1552 р.) лише з 1637 р., коли «осадив» тут місто шляхтич-поліщук Стефан Рудзький (Степан Рутський, Руцький). Утім, деякі охочі до старожитностей, відштовхуючись від археологічних даних про проживання людей на території сучасного Кременчука (наявні залишки осель), відстоюють києво-руський родовід міста (явно змагаючись з так само хитким 1100-літнім родоводом «обласної» Полтави, безперервне існування якої також лічиться лише з 1630 р.).

Врешті-решт, міфологічний компонент кременчуцького ювілею лише додає колориту святкуванню. Та й у широкої громадськості вже сформувались певні очікування щодо наступної «круглішої» річниці – 450-ліття. У ньому вже звикли бачити певний цивілізаційний рубіж, до якого прямує потужне наддніпрянське місто. Відтак, і нинішнє ювілеювання 440-ліття сприймається не в останню чергу як «остання репетиція» того знакового рубежу.

УДК 908:94 (477) «XVI-XVII ст.»

Дмитро Вирський (Київ)

КРЕМЕНЧУК: ПОЧАТОК ІСТОРІЇ (1571-1648)*

Стаття присвячена початковому періоду історії міста Кременчука. Проаналізований історичний контекст, у якому відбувалося становлення нового міського центра; викладаються факти, пов'язані із ранньою його історією, а також з'ясовується походження назви поселення.

Ключові слова: *місто, локальна історія, козаки, Дніпро.*

Українська конкіста: змагання з Диким полем (промисли, сакральний центр та «метрополії» колоністів)

У XVI ст., що по всій Європі проходило під знаком цивілізаційного зростання[1], Дике Поле[2] стало об'єктом потужного колонізаційного пориву українців. Відправною точкою для нього були «промисли» (рибний, пасічницький, звіроловний тощо), якими займались на т.зв. «уходах» – вдало розташованих тимчасових, а згодом і постійних промислових факторіях.

Відомий український історик О.Грушевський писав, що користались з цих уходів як мисливці і рибалки з фаху, так і звичайне селянство й міщанство, відриваючись від своєї щоденної праці. Для них уходи були певним резервом, з якого можна було черпати певну допомогу в той час, коли звичайні селянські та міщанські заняття несподівано давали менш. Тоді-то можна було звернутись до цього додаткового джерела, маючи з нього доповнення до звичайного захитаного бюджету. Коли щастило, то досить було й одного літнього сезону, щоб поправити свої звичайні справи і більше вже не відвідувати уходів в наступні роки. Але життя по уходах багатьох захоплювало своїми відмінними прикметами та відводило від повсякчасної селянської чи міщанської праці. Таким нудно було в звичайних умовах життя села чи міста. І знову, і знову тягнуло на степові річки, де ловили рибу, на дніпрові луки, на степові простори. Такі жили у себе дома пізню осінь та зиму, щоб потім знову навесні податись на уходи[3].

Ось як зобразив тутешній край тогочасний спостерігач (1550 р.):

> …щаслива та щедра Київщина багата і людьми, бо на Борисфені та інших річках, що впадають до нього, є немало багатолюдних міст, багато сіл, мешканці яких уже з дитинства привчаються плавати, ходити на судах, ловити рибу, полювати; з них якісь переховуються від влади батька, або від рабства, або від служби, або від [покарання за] злочини, або від боргів, або від чогось іншого; других же приваблює до неї, особливо навесні, більш рясна пожива та багатші місця. І, випробувавши радощі в її фортецях, вони звідти вже ніколи не повертаються; але невдовзі стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів та зубрів. Призвичаївшись до життєвих негод, вони стають вельми відважними. Тому там дуже легко набрати безліч добрих воїнів[4].

Можливо, не варто також скидати з рахунків ностальгію за звичним життям колишніх мешканців Великого Степу, закинутих долею на його «українські» околиці. Для нащадків, скажімо, п'ятигірських черкас[5], виведених наприкінці XIV ст. кн. Вітовтом з їх причорноморської батьківщини, освоєння Дикого Поля було взагалі-то не Конкістою, а Реконкістою[6]. Ще більшою мірою те саме можна сказати і про численних «ординських» емігрантів, примітних на теренах Великого Князівства Литовського.

Українській колонізації сприяв і розвиток геополітичної ситуації в регіоні. Адже Кримський ханат, що після розгрому 1502 р. (до речі також на Кременччині – у гирлі Сули) сил Великої (Заволзької) Орди ненадовго став господарем становища у степу від Волги до Дністра, уже з 1523 р. відчутно послаблюється. Відтак, більше не чуємо про кочування (зрештою, і доти нерегулярне) підлеглих кримського хана понад Дніпром аж до Черкас. А 1530 р. півторатисячний найманий корпус ВКЛ укупі з українським ополченням громить татар уже на передпіллі Дикого степу, на р. Говтві та Полузір'ї (с. Полузір'я Новосанжарського р-ну та річечка Полузір'я-Полузери, права притока Ворскли, знані і нині; між Говтвою і Полузір'ям чи не найближче сходяться басейни Псла та Ворскли)[7].

* Стаття є журнальним варіантом (зі змінами і доповненнями) підрозділу 1.1 («Уходи і замок») розділу 1 («Королівська фортеця /1571-1648/») моєї монографії « «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го» (К., 2011).

Кременчук, за ревізією 1552 р. замку в Черкасах – центру прикордонного Черкаського староства Київського повіту Київського воєводства[8], згаданий як *уход* місцевих міщан. Утім, із зростанням прибутковості уходів, на них усе частіше претендують старости, які здають їх в оренду «чужегородцям». Зокрема, про канівські уходи, «где Хорол речка у Псел упала», говориться 1552 р., що вони «там вси тепер на замок, але теперь пусты, половинники не ходят, а мещаном ходити там староста не дозволяет»[9].

Напевно, за посередністю старостинської адміністрації відбулася «приватизація» і Кременчуцького уходу. 14 квітня 1589 р. бачимо його вже в руках окремого власника – шляхтича з Київщини Яна (Івана) Ближинського (герба Корчак)[10]. 18 березня 1595 р. він поступився своїми правами пожиттєвого-«доживотного» володіння на цей маєток[11]. Не затримався Кременчуцький уход безпосередньо в руках замкової адміністрації, мабуть, через свою віддаленість – «старостинські» ж бо уходи знаходились або поблизу самих Черкас, або в районі порогів (експлуатувались, напевно, «сторóжами», що їх висилали старости).

Про початок процесу «приватизації» місцевих угідь може свідчити і згадка з 1552 р. про те, що «на Псле уходы вси боярин Драб [*Щасний Драб?*] занял»[12]. У цей самий час (1550 р.) чи не найпомітніший політичний мислитель Великого князівства Литовського Михалон Литвин закликав поставити охорону від татар біля Кременчуцького броду[13]. Тоді ж згадуються і зародки сталого населення на теренах уходів – «козаков, которые уставичъне там живуть на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з свепетов[14], и сытять там собе мед яко дома»[15].

Існували на Кременччині й монастирські уходи. До них належали гирло Сули та знаний *Пивський уход*[16] – власність Київського Пустинно-Миколаївського (Микільського) монастиря. Ця чернеча обитель у XV-XVI ст. змагалася за впливом із славетним Києво-Печерським монастирем і була особливо шанована панством Київської землі (займала тоді усі обшири української Наддніпрянщини). Українці-аристократи (Глинські, Дашкевичі, Горностаї) не жаліли для нього власних маєтків. Через це Пустинський монастир св.Миколая став одним із важливих центрів, з якого спрямовувалась українська колонізація Подніпров’я.

Перші пожалування цьому монастирю на Кременччині датовані 1489 р., коли великий литовський князь і польський король Казимир IV подарував йому угіддя в районі нинішнього Градизька[17]. 25 серпня 1512 р. овруцький підстароста Михайло Павша заповів йому маєток Клим’ятин[18] (нижча течія Сули, район Жовнина)[19]. На підставі цього тестаменту Сигізмунд I у 1514 р. на прохання монастиря ствердив за ним це володіння, а в 1533 р. ще раз підтвердив монастирські права власності на нього (потреба у цьому підтвердженні виникла в зв’язку з діяльністю черкаського старости Остафія Дашкевича, якому ще у 1528 р. король нагадував, аби він наказав «Черкасцом и козаком», «чтобы они в тыи уходы монастирскіи не вступали, и шкод и переказы там им ни в чом не делали», а 1532 р. монастир скаржився, що староста вступається в «уходы церковныи Климяньтинскіе… озера та затоны и бобровые гоны у них поотнимал»)[20]. 15 липня 1535 р. О.Дашкевич за королівським наказом ствердив монастирські володіння в Пивах і Білобережжі, надані ще «за перших державців Черкаських»[21].

25 березня 1515 р. пан Дмитро Івашенцов склав заповітний запис на користь цього монастиря на право збирати щорічно податки (2 копи грошей по 12 пенязей в грош) з максимівських людей (с.*Максимівка* за 4 км від Градизька)[22]. Ревізія 1552 р. за ченцями рахує – «уход на Дніпрі ж на 7 миль річкою, з стани в Білобережжі, і на гирлі Сули, і в Пивів»[23]. 23 вересня 1554 р. черкаський і канівський староста Оникій Горностай дав на користь монастиря вводний запис на володіння урочищами та угіддями з бобровими гонами й рибною ловлею по Дніпру від Веремїівки до с.Недогарки (тоді ще не існували)[24].

У вітчизняній історіографічній традиції утвердилася думка, що в 50-х рр. XVI ст. Микільський монастир починає приділяти більше уваги управлінню і влаштуванню своїх володінь. З цією метою в другій половині XVI ст. (не раніше 1552 р.) у Градизьку, на горі Пивисі, було засновано філію монастиря – *Пивогірський* (Пивський, Пивогородиський, Градизький Пустинно-Миколаївський) монастир (остаточне оформлення припадає аж на середину XVIII ст.), який управляв усіма лівобережними маєтками Київської обителі. Справа побудови в скиті першої церкви в ім’я св. Миколи (друга половина XVI ст.?) приписується священику Устимовичу[25]. З початку XVII ст. в «монастирці» був заведений пом’яник, він уже мав ігумена та певну кількість братії[26].

Придбавши на Лівобережжі величезні земельні володіння (за які ченці спорили навіть з такими магнатами, як Вишневецькі чи Жолкевські з

Даниловичами[27]), монастир, як міг, сприяв їх подальшому заселенню. А оскільки інші маєтності його знаходились також на теренах Київського воєводства, то здається слушним гадати, що саме мешканці цього воєводства задавали тон тутешній колонізації. Утім, уже згадані спори з Вишневецькими і Даниловичами, які контролювали потоки переселенців з Волині та Галичини, могли сприяти появі колоністів (котрих знаджувала монастирська протекція) і з цих регіонів.

Щодо чвар з Жолкевськими-Даниловичами, які присутні тут з 1596 р., то цей конфлікт почасти пов'язаний з виокремленням із давніх Черкаського і Канівського староств нового староства Корсунського[28] (не раніше 1585 р.[29]), з якого згодом, уже за часів Хмельниччини, виокремилося староство Чигиринське[30]. Корсунські урядники, здається, не бажали визнавати давніх конвенцій з черкаськими старостами, принаймні щодо правобережних володінь монастиря біля майбутнього Крилова (йдеться про т.зв. Білобережжя, див. випис з черкаських гродських книг з 1604 р. про захоплення човна та неводу при риболовлі на Дніпрі у священика Микільського монастиря І.Зулого чигиринським підстаростою Касковським[31]).

З появою Крилова справа ще більш ускладнилася. Так, 1628 р. ігумен (з 16.ІІ.1626 р.) Микільського монастиря Серапіон Бельський скаржився на вдову Яна Даниловича за згін уходів Климятинських і Пивських – її ж бо чоловік безправне осадив («од року 1620») слободу Крилів і «привернув» до нього давнє монастирське Білобережжя – «на урочищу Муравном футор Вороне лозы» (Воронівка), «урочище Караборок» (Калабарок), «Людкнипооса (?), Жоволий (?)» (Липове? Бужин?) та «озеро Пивское Дубок»[32]. Вірогідно, саме в цьому контексті слід тлумачити надання монастирю королем Сигізмундом III у 1630 р. нової грамоти про право вільної ловлі риби у р.Дніпро[33]. Причому, ченці тоді іще й перестрахувались і здали уходи Пивські та Білобережні в оренду старим знайомцям з Києва[34].

Останнє зайвий раз свідчить, що колонізаційні спроможності монастиря були-таки досить обмежені. А усталення культового центру великою мірою залежало від наявності пастви, яка з'являється тут у достатній кількості лише в XVII ст. Фундація воєводою руським Яном Даниловичем містечка Крилова у 1616 р. та колонізація Посулля Вишневецькими якраз і надала Пивогір'ю такі перспективи.

Відтак, не дивно, що саме крилівський «городничій» Семен Кременчук-Довбня (Долбня)[35] надав ченцям дозвіл на влаштування печери та будівництво церкви на Пивських горах[36]. Згодом монастир будує тут дерев'яну та кам'яну церкви, келії для монахів, різні господарські будівлі. На монастирських землях, крім поселення Пива, розташовувались селища Лози (Воронові Лози? Воронівка?) та Максимівка. Угору Сулою монастир претендував на землі аж до Жовнина (зокрема ті, де постануть Веремійвка та Чигирин-Діброва).

Претензії ці підкріплювала зростаюча популярність сакрального центру. Уже 1629-1630 рр. козаки Тараса Трясила підперли амбіції монастиря, допомігши йому «ґрунтів немало от староств ... Корсунського, Чигиринського і Крилівського ґвалтовне посісти і відняти». А саме: мова йшла про два села на урочищах Воронові Лози і Бужин плюс перевіз на Дніпрі під містом Криловим, «до Крилова здавна належачий», що ченці «відняли й ґвалтовне осягнули і ті ґрунти до пожитку своєму обернули і привласнили»[37].

Дії монастиря невдовзі оспорив новий корсунський і чигиринський староста Станіслав Данилович[38]. Як свідчить «декрет» від 26 січня 1633 р. ситуація з його точки зору виглядала таким чином: ченці незаконно осіли на ґрунтах чигиринських (на які мався королівський привілей), належних до міста Крилова – а саме «Пивських гір з уходами, Вороньїх Лоз і Бужина з іншими осадами і присілками». Причому, ігумен Микільського монастиря разом із запорізькими козаками на уходи Крилівські на річці Дніпро наїхав, а потім відняв перевіз Крилівський біля річки Йорданки («Ordanki») і хутори по обох берегах дніпрових: почавши від річки Безменни (Безіменної?) на правому крилівському боці над річкою Імбеком («Izbikoju») і Канібарською (Калаборак?) – Рашки і Подарилой («Podaryłoju»), а на лівому – Максимівки і Булдийовки, загалом пригорнувши до Вороньїх Лоз (Воронівки) і Бужина ґрунтів на 4 милі, а то й більше (отже бл. 40 км)[39]. Зрештою, 1635-1636 рр. Данилович ґвалтовно повідбирав у монастиря «добра», котрі на «ґрунті крилівському бути претендують», та вигнав звідси ченців[40].

З посульської Вишневеччини Пивогір'ю також загрожували, адже трактували монастирські володіння як частину маєтностей старовинного Жовнина. Нове осадження містечка на цьому ще давньоруському городищі та волості київської XV ст. відбулося бл. 1612 р. (це не означає, що доти місце було безлюдне)[41]. 1622 р. ігумен Микільського монастиря скаржився на кн.Костянтина Вишневецького, старосту чер-

каського, який 22 квітня того року послав урядника свого Жовнинського і з ним стрільців і міщан жовнинських та «іншої волості», всього до 50 осіб «з оружем военным» по ґрунти, урочища і луки монастирські – а саме урочища Білобережжя та Бражна Лука домонтовські і Луку над Сулою коло Дніпра між Боровицею і Жовнином «в чверти вниз Крилова». Адже навесні тут порядкував намісник-дозорця Микільського монастиря Ософрон, під доглядом якого «отаман уходний» Ілля з «челяддю» на тих уходах будучою, працювали «коло езов» – ловили осетрів. Нападники зігнали монастирських рибалок (побивши і поранивши) і захопили ці осетрові ези у власність князя-старости. Подібний напад на Білобережжя і Боровицю той самий магнат санкціонував і навесні 1625 р.[42]

Виписка з книг гродських київських від 8 листопада 1632 р. свідчить, що Я.Вишневецький «з своих маєтностей наехал на власность звечистую кгрунт протестуючих [ченців] Пивський и Белоозерский»[43]. 1633 р. вже той самий князь Ярема подав позов на ігумена Микільського монастиря за напад його підданих разом із запорожцями на князівські добра Жовнин (Жолнин, Sołtyn)[44]. 1635 р. Я.Вишневецький наслав «бояр кгвалтом з хорогвами, з бубнами и иншим оружем до войны належным, а при них и подданных своих з маетности Вишневецькой згромаджоных, которых было до килкосот по кгрунты монастыра Николского называемые Пивские и по кгрунт з села Лапинец до того ж монастира належачого». Насамперед нападники захопили череду та всю худобу монастиря та його підданих, а на другий день, витискаючи опонентів зі спірних земель, наказав «арматно наїхати» на с.Лапинці, підданих всіх «заграбити», а оселі спалити «до кгрунту»[45]. 1636 р. все той самий магнат фундує на спірних землях Чигирин-Діброву. А з 29 жовтня 1646 р. маємо запис про позов ченців на кн.Я.Вишневецького за відняття монастирських добр – села Лапинець[46] (див. мапу бл.1730 р. в Ілюстраціях).

Відтак союз із козаками для монастиря, який не мав, на відміну від магнатів, своєї «шаблі», аби постояти за власні права, швидко стає традицією Пивогір’я. Можливо, у зв’язку з політикою порозуміння з реєстровим козацтвом короля Владислава IV варто трактувати і останнє в історії монастиря королівське ствердження його прав 1641 р. (про те, як після 1638 р. обитель опинилась на межі ліквідації, мова буде в п.1.3)[47].

Датування кінцем XVI ст. побудови Градизької фортеці на горі Пивисі є явно хибним[48], але, не маючи певних звісток про кременчуцькі оборонні споруди (до плану 1748 р.[49]), наведемо дані про неї (за описами Градизька) як характерний приклад невеликого прикордонного укріплення. Місцева фортеця являла собою видовжений чотирикутник, розміщений вздовж Пивихи, площею в 5 десятин (5,45 га), обнесений високим земляним валом. Всередині фортеця ділилась на 3 частини. На чотирьох кутах її були високі кургани – сторожові пункти[50]. Варто зазначити, що Градизьк як регіональний центр і порт конкурував із Кременчуком аж до середини XIX ст., коли вже залізниця, а не річка, визначила «переможця».

Уже згадане містечко *Крилів*[51] певною мірою може бути окреслене як митрополія – містовзірець і «донор» населення та форм суспільної організації для Кременчука[52]. Відтак, варто поглянути на початки історії цього поселення[53]. Заснований 1616 р.[54] «на шляху татарському» Крилів у свою чергу був «колонією» Чигирина і належав до чигиринського староства[55]. Постання його в гирлі р.Тясмин знаменувало завершення колонізації Надтясминня і відкривало для корсунсько-чигиринських старост дніпровий простір, чим вони скористались, втрутившись у суперництво з кн.Вишневецькими за нижнє Посулля.

За актом «Фундація містечка Крилова»[56] (локаційним привілеєм), виданим 1 червня 1616 р., кордони крилівських володінь включили ґрунти «над р. Дніпром на Білобережжі й на Збойному (na Zbojnem) і на Пивнами (Пивихою) за Дніпром ... також хутори по обидва боки Дніпра, аж під Кременчук»[57]. Як бачимо, Кременчук (як місцевість) став безпосереднім сусідом Крилова, «Кременчуком» кликали (це явно прізвисько) і крилівського «городничого»-бурмістра.

Засновником Крилова був Ян Данилович (помер 1628 р.), воєвода руський, висуванець, а згодом і зять знаного коронного гетьмана С.Жолкевського. Старостою чигиринським і корсунським він був ще з 1597 р. (містечко Медведівку тоді навіть охрестили Даниловим[58]). Вірогідно, галицьке походження позначилося на ретельності, з якою Я.Данилович підійшов до своєї фундації. Цим Крилів суттєво вирізнився з-поміж сусідніх осадницьких проектів київських і волинських магнатів, які були значно менш «охайнішими» у таких справах. Тільки на його прикладі в регіоні можна простежити всі складові т.зв. міської локації, а саме: а) правову локацію (одержання міського привілею); б) просторову локацію (визначення кордонів міської території) та в) початки міського управління і самоврядування[59].

Крилів ураз отримав магдебурзьке право, герб і «слободу» (звільнення від податків, окрім служби військової) на 30 років. Цей 30-річний термін слободи також ставив містечко у доволі незвичайні умови, адже звичайнішими були 10–20-річні терміни «податкових канікул».

Крилів також був виведений з-під юрисдикції зем'янської та замкової старостинської (цього не мав навіть центр староства – Чигирин). Мало місто дозвіл на проведення трьох щорічних ярмарків (у дні св.Пречистої Богородиці, св.Михайла-Архангела та на Новий рік) і на два торгових дні на тиждень (п'ятницю та неділю). Усунута була й конкуренція з боку єврейських торговців (їм заборонялось як мешкати в місті, так і вести в ньому будь-яку торгівлю), за що крилівські міщани зобов'язувались нести військову службу проти «кожного неприятеля». На посаду війта міщани могли пропонувати чотири кандидатури, з яких староста обирав прийнятну[60]. Підстароста Даниловичів Андрій Павловський[61] вже у документі від 1 вересня 1630 р. зветься «корсунським, чигиринським і *крилівським*»[62] (у вже згаданій скарзі на Пивогірський монастир від 4 листопада 1630 р. маємо таке саме старостинське титулування).

Отже, як бачимо, Даниловичі високо цінували це своє володіння; можна лише уявити, яка б доля чекала на нього, якби чоловіча лінія Даниловичів не обірвалась трагічно у Дикому Полі. Тоді – у 1636 р. – син воєводи Яна – Станіслав був оточений, із власним загоном, буджацьким героєм – мурзою Кантемиром. Юного магната узяли в полон, а потім стяли у помсту за смерть одного з синів мурзи.

Корсунська та чигиринська фортуна Даниловичів дісталась спочатку представникові іншої гілки того самого роду – Яну-Миколаю Даниловичу (стриєчний брат Станіслава), а після його смерті у 1643 р. перейшла до спорідненого клану Конєцпольських. Олександр Конєцпольський старостував тут з 1643 до 1659 рр. і, як відомо, став причетним до конфлікту з нащадком клієнтів Жолкевських-Даниловичів – козацьким старшиною Богданом Хмельницьким. Справі цій судилося дати привід Козацькій революції, що так суттєво змінила долю України та її народу.

Зрештою, важливо додати, що Конєцпольські з кінця 1636 р. тримали і, суміжне із Корсунським, лівобережне Переяславське староство[63]. До нього належали землі вздовж річок Псел, Хорол, Ворскла, Орель і Самара. У акті від 20 квітня 1637 р. Кременчук також названий серед володінь переяславських старост[64].

Цікаво, що черкаські старости були не в захваті від різкого звуження підлеглої їм території. І за Кременчук вони навіть воліли поборотись. Так, підстароста черкаський Юрій Русинович 20 серпня 1637 р. збройною рукою зігнав з Кременчука державцю київського воєводи Т.Замойського Стефана Рудзького (Руцького)*, а сам староста Олександр Вишневецький виклопотав 20 березня 1638 р. у короля право поступитись своїм «доживотним», себто пожиттєвим, правом на урочище Кременчук Ольбрихту Кросновському[65]. Проте навряд чи Конєцпольські поступилися, відтак скромне урочище-містечко стало ще одним яблуком роздору між могутніми кланами (Вишневецьких і Конєцпольських).

Та повернемося до Крилова. За люстрацією 1622 р. він виглядав у очах ревізорів таким чином: «То містечко ... над Тясмином розташоване, є палями і острогом обнесене. Є в ньому міщан «послушних» 50, козаків 400[66], повинностей жодних не несуть, бо ще мають слободу 23 роки; гаківниць міських 2. Оренда за млини і перевіз дає 500 злотих»[67]. Люстраційний запис 1628 р. доповнює картину, повідомляючи, що в Крилові 50 димів (напевно, це «послушні» міщани), 20 городників, 2 млини (кола млинових), 3 крамарі, 1 піп[68].

Люстрація 1631 р.[69] демонструє певний поступ містечка. Люстратори згадують його як оточене дубовими палями та окопане ровом. Знайшли вони тут 560 будинків-господарств (osad), з яких 40 «димів» належало міщанам «замкового присуду», а «остаток», як висловилися ревізори, – то козацтво. Під містом згаданий млин на два «кола» борошномельних і одне ступне. Загальні прибутки від містечка (горілчана оренда з корчемним-«капщизною», млином, перевозом і митом) складали 600 злотих (флоренів) на рік. З них 100 злотих йшло на утримання артилерії («armaty»), а 100 на підстаросту, який беріг це «перше від піль диких» місто[70].

Утім, за люстрацією 1636 р. у Крилові лічиться лише 200 господарств (osiadłości)[71]. Пояснити, внаслідок чого відбулося таке значне скорочення порівняно з 1631 р. (татарський набіг? «донорство» щодо нових поселень? помилка ревізорів?) наразі не маю можливості[72].

Як і по всьому староству, тут не існувало сіл, а лише міські хутори[71]. Відтак, не дивно, що місцева політика в околиці завжди робилась у містах-містечках. Як Кременчук став одним з них, і піде мова далі[73].

Крім Крилова Даниловичів взірцевими фундаторами на Кременчуччині, як вже зазначало-

* Опис цього епізоду див. нижче.

ся, були Вишневецькі. На жаль, найбільш цікаві тут привілеї для Говтви та Вереміївки (Ієриміївка, Єреміївка)[74] невідомі. Але маємо привілейний лист Я.Вишневецького для *Чигирин-Діброви* з 1636 р. (див. Додаток 1 моєї монографії).

У ньому йшлося про надання місцевим міщанам магдебурзького права «яко в інших городах моих». Чигирин-дібровцям гарантувався 20-річний термін слободи, після якого вони мали платити чинш. Попри зверхність князівського «намісника» у судово-адміністративних справах, лишався простір для міського самоврядування. Міщанам дозволялось мати воскобійню з льодовнею та бровар (пивоварню), гарантувались також спадкові права по померлим[76]. Могли приймати в свою громаду нових членів. Звичайною платнею війту та бурмистру мав бути ярмарковий збір (по 2 гроші з воза). Війта та інших міських урядників міщани могли обирати лише за згодою князівського намісника (під загрозою смертної кари). Продаж алкоголю (одна з головних статей шляхетських прибутків) у місті регламентувався. На міщан накладалась повинність з ремонту гребель князівських млинів та оборонних споруд, а також караульна служба. Оборона фортеці мала бути загальною справою всіх чигирин-дібровців, у т.ч. і євреїв[77]. Про те, що православні міщани складали основну частину населення міста свідчить дозвіл «канун[78] два раза в рок употреблять» – один на Різдво Христово «*руское*» (себто за православним календарем), другий – на свято Козьми та Дем'яна (по три діжки меду, а віск віддавати до церкви). Про войовничість місцевих мешканців свідчить заувага князя, аби чигирин-дібровці не порушували спокою кордону з Московським царством та стежили, щоб свавільні люди – козаки та гультяї – не шкодили у їхній околиці. Щодо кількості населення Чигирин-Діброви маємо дані за 1647 р., коли тут зафіксовано 137 дворів і 6 млинових кіл[79].

Про не раз вже згадувану *Говтву* маємо цікавий її опис з 1638 р. пера Ш.Окольського. За ним, «місто Говтву обходить річка Псьол і [річка] Хорол з іншого боку. А той Псьол є в болоті потужному [себто із заболоченими берегами – *Д.В.*], як Дежа у Волощині[80]. Він омивав місто семикутником, а за водою ліси. І в тому семикутнику місто осаджене. Має воно замок потужний палями-частоколом обведений, так само і місто; один лише міст від замку через воду є, а над тими річками перед містом є глибокі яруги і чагарники»[81]. Цікаво, що на той час Говтва вже пережила один штурм. 1618 р. її здобули росіяни з Путивля – загін кн. Семена Івановича Борятинського (сина путивльського воєводи), стрільців Леонтія Литвинова, а також донських козаків[82].

За взірець немагнатської «локації» – заснування міста – в регіоні може правити *Білоцерківка* (нині село Великобагачанського р-ну Полтавської обл.). Привілей на право фундації тут містечка отримав 30 жовтня 1646 р. Іван (Ян) Клосинський – чиновник-організатор селітряного промислу, одної з монополій «корони»[83]. Відтак, він мав досить винятковий статус «слуги королівського» і міг «пролобіювати» власні інтереси на урядовому рівні (текст привілею див. у Додатку 1 моєї монографії).

За згаданим королівським актом, містечко «виростає» зі *слобідки* – осади вільних поселенців на кордоні давнішої міської та господарської фундації (Багачки[84]). Основні привілеї міщан – це виробництво і продаж алкогольних напоїв (мед, пиво). За основну статтю місцевої економіки визнається торгівля худобою. В умовах прикордоння особливого значення набуває також забезпечення можливості вільного пересування для відвідувачів містечка та його торгів-ярмарків.

Впадає в очі бажання власника Білоцерківки обмежити набір «міщанських вольностей». Він сам «подає»-призначає голову міського самоврядування – війта, вимагає у міщан брати участь у будівництві місцевої господарської інфраструктури (млина, греблі, гаті) нарівні з околичними хуторянами, а «також й інші повинності сповняти і виконувати … вічними часами». Зауважимо, що така «політика» сприяла слабкості соціальної стратифікації населення регіону, де кордони між селянином, міщанином, козаком і навіть дрібношляхетним «слугою магнатським» були вкрай розмиті.

Таким чином, взірці міста «з панської ласки» на Кременчуччині виглядають досить окреслено. Кременчук, однак, з цього шерегу вирізняла більша зацікавленість центрального уряду в його постанні (з військово-стратегічної точки зору). Цікаво, що і кількість річних ярмарків (за даними вже XVIII ст.) тут не видатна. Їх лише три, як і в Крилові.

На усвідомлене «стратегічне» значення Кременчука працює і факт затвердженого 27 травня 1643 р. заснування місцевої митниці (комори/прикомірки цельної). Вона мала стати ланкою в ланцюжку митних пунктів «від кордонів московських через Україну до Волощини»[85]. Можливо, про появу кременчуцьких «капіталістів» має

свідчити й скарб з близько сотні польських срібних монет початку XVII ст., який після повені знайшли на березі Дніпра в Кременчуці 1908 р.[86]

На останок згадаємо про *Омельник*. З його ранньої історії відома життєва бувальщина про місцевого козака Ониська (Онисима) Пальчика (з остерських бояр?), що міститься серед «чуд» Києво-Печерського монастиря у «Тератургимі» (1638) Атаназія Кальнофойського під номером 56 (датоване 8.IX.1633 р.).

Омельничанин брав участь у облозі та штурмі Азова, здійснених загоном Івана Сулими у серпні-вересні 1634 (1633?) р. Йому тоді «обидві кістки лівої руки при самому кулаку з жилами подробило, порвало, подірявило і наверх закинуло». Військові лікарі нічого з таким ушкодженням вдіяти не змогли. Відтак, Пальчик поклав свої надії на Матір Божу та дав обітницю, що, як зростеться його рука, буде він працювати нею на братію Києво-Печерського монастиря. Далі він повернувся «до міста своєї вітчизни» Омельника, де його стан швидко покращав; він навіть частково міг володіти власними пальцями. Проте, щось перешкодило йому відразу виконати свою обітницю. Лише 1 лютого 1637 р. він вирушив до Києва та прибув до Печерського монастиря 16-го числа цього ж місяця. Тут козак «колоди великі дубові на дрова для різних потреб усього Монастиря розбивав, рубав, виносив»[87].

Як свідчення успіхів колонізаційних зусиль на українському кордоні Корони Польської може бути згадана звістка д'Асколі –спостерігача з Криму (1634 р.). Цей італієць з Кафи записав, що татари вважають: набіги на «коронні» терени вже років десять обходяться їм задорого. Адже «…поляки побудували по всьому татарському кордону фортечки, що звуться паланками (palanche). Як тільки мешканці околичних поселень дізнаються про наступ татар, а вони завжди бувають про те повідомлені, навіть коли ті просто йдуть повз, то зі своїми пожитками уходять у ці фортечки, так що татари не лише не можуть полонити їх, але самі залишають на місці багатьох своїх же». Кримці кажуть: «король – усе вогонь», себто на землях Корони їх повсюдно зустрічають вогнепальною зброєю, відтак татари ладні вже забути туди дорогу[88]. Високо оцінили досягнення українної колонізації і польські історики. Ось, зокрема, краків'янин Ян-Александер Горчин, підсумовуючи королювання Владислава IV, записав, що за його часів набудованих – «проти усіляких набігів і випадів Кошів татарських» – «фортець, замків і міст на українних поділлях» лічиться, може, на «кількасот або й тисячі»[89].

Одіссея заснування

Як стратегічний пункт пограниччя Кременчук згадується у XVI ст. неодноразово[90], адже тут знаходилася одна з т.зв. «татарських переправ» (бродів) через Дніпро[91]. Ще Михалон Литвин 1550 р. закликав уряд Великого князівства Литовського укріпити це місце («Kermêczik»)[92]. До речі, можемо висловити припущення щодо загадкового Упська (*Upsk*) – згадується після Кременчука та перед Гербердієвим Рогом-Келебердою. Він, найвірогідніше, на якомусь етапі підготовки тексту до базельського друку з'явився як спотворення топоніму «u Psla» («u psle») – у гирла Псла. Отже, це знаний пізніше перевіз на Кам'яні Потоки?

Модерні історики люблять згадувати Кременчук під 1556 р., у зв'язку з виправою московського загону Матвія Івановича Ржевського (Дяка) проти Криму. Адже той на Пслі будував човни, на яких Дніпром ходив на татарські улуси[93]. Але чи дійсно це було біля Кременчука (а не, скажімо, у верхів'ях Псла, ближче до Путивля) – невідомо[94].

У 1559 р. тут-таки споряджав для аналогічної виправи 8-тисячне військо московський воєвода Данило Адашев, який діяв узгоджено з кн.Д.І.Вишневецьким, славетним українським Байдою. Причому тоді згадується якийсь «городок на Пслі» – укріплення, яке звели, мабуть, ті ж таки московські ратні люди спільно з дніпровськими козаками[95].

Утім, укріплення це носило тимчасовий характер (залишене взимку 1561/1562 рр.). Після Люблінської унії 1569 р., що віддала під владу Польської Корони розлогі українські землі Великого князівства Литовського, перед польським урядом стала нагальна потреба інвентаризації отриманого та організації охорони нових кордонів. З цією метою в 1570 р. був здійснений об'їзд і перепис коронних маєтностей (матеріали його, на жаль, втрачені), накреслена система необхідних заходів щодо укріплення кордонів. Керував цією акцією польний гетьман Юрій Язловецький[96].

Вірогідно, що такий стратегічний пункт, як Кременчуцький брід, не міг пройти повз увагу ревізорів. З цим, либонь, і пов'язана згадка про заснування в 1571 р. міста Кременчука генеральним обозним коронного війська Григорієм Свирговським[97]. Дата ця стала символічною точкою відліку існуван-

ня міста[98]. І, як кожен символ, вона доволі умовна, адже обмежений у коштах королівський уряд не був спроможний здійснити всі задекларовані оборонні проекти. Реально процес «усталення» міста розтягнувся на кілька десятиліть, що взагалі-то не є чимось незвичайним для історії.

Утім, можливо, зусиллями черкаських і канівських старост із роду Вишневецьких, який утримував ці уряди протягом другої половини XVI ст., у Кременчуці було збудовано якесь укріплення (чи підновлене те, що залишилося від згаданого Псельського города 1558-1561/1562 рр. чи Вітовта?), адже деякі дослідники називають саме цей славетний клан князів-козаків фундаторами Кременчука[99].

Та закріпитись тут остаточно Вишневецькі не змогли. У 1590 р. урочище Кременчук знову згадується як місце, що лежить за межею сталих людських поселень в Україні. У цей час тут пропонувалось оселити запорізьких козаків (прибравши їх, «від гріха подалі», від турецько-татарських поселень[100]) на чолі з шляхтичем-козаком з Холмщини Яном Орішовським. У Кременчуці знову пропонувалось звести замок[101]. Йому навіть надали статус державної фортеці Речі Посполитої[102].

Промотором цього проекту був староста снятинський Микола Язловецький, син уже відомого нам польного гетьмана та офіційний патрон запорозького козацтва. Проект цей також залишився на папері, адже козаки-«кременчужани», яким не було заплачено обіцяне та чинено різні утиски з боку прикордонних магнатів, удалися в 1591 р. до першої антиурядової акції, відомої як повстання К.Косинського.

Спокусливо угледіти в околицях Кременчука «літній табір» корпуса кварцяного війська під проводом С.Жолкевського (хоча йому навряд чи був сенс переправлятися на лівий берег Дніпра). Про нього відомо, що розташовувався він десь біля Дніпра, за межею сталої осілості. Тут жовніри влітку 1594 р. мали вартувати на кримського хана, який таки прорвався тоді до Угорщини[103]. Справа з «Кременчуцькою Січчю» остаточно заглухла по смерті М.Язловецького (1595)[104].

Посол австрійського імператора до запорізьких козаків Еріх Лясота, який проїздив Дніпром повз Кременчук у 1594 р., згадує лише «старий земляний замок», котрий, напевно, пробували відновити у дещо раніші часи[105]. Утім, зацікавленість запорожців Кременчуччиною, як зможемо ще не раз переконатись, перетривала віки[106].

На фрагменті карти-врізки Дніпра, відомої карти Великого князівства Литовського Миколая-Криштофа Радзівіла (Сиротки) (Амстердам, 1613[107]), Кременчук-Кременчик («Krzemienczyk») уже позначений як населений пункт (три стилізованих будиночки на узвишші, середній з яких вищий за інші)[108].

Остаточно справа із замком у Кременчуці була вирішена тільки в середині 30-х рр. XVII ст. У 1635 р. над проектуванням фортеці на місці «старовинних руїн» тут працював французький інженер, який перебував на службі коронного гетьмана С.Конєцпольського. Це той самий Гійом Левасер де Боплан, уславлений згодом своїм «Описом України». В останньому він пише про Кременчук як «місце дуже гарне і зручне для проживання»[109].

Проект Боплана передбачав зведення замку з тесаного каміння (у складі 4-кутного форту та укріплень передзамчя) на пагорбі лівого берега Дніпра, навколо якого ріка утворювала закрут. Це диво сучасної європейської фортифікаційної техніки бастіонного типу, так і лишилося у кресленнях. Натомість, між 1636 і 1638 рр., адже за люстрацією 1636 р. кременчуцькі терени ще «...лежать пустим полем», а в 1638 р., за повідомленням Ш.Окольського, тут уже розміщений королівський гарнізон[110], напевно, з використанням старих земляних укріплень, про які згадував Е.Лясота, будується невеличкий замочок архаїчної конструкції, про який уже згадувалось вище. Отже, маємо тут вічне як світ – «хотіли як краще, а вийшло як завжди».

Згаданий люстраційний запис 1636 р., як одна з відправних точок кременчуцької історії, є дуже цікавим. Ревізори знають, що Кременчук «бував колись містечком» і, попри сучасний стан «пустого поля», він, як маєтність, має окреслені кордони («з іншими урочищами до того належачими лежить»). Прибутки з рибної ловлі на його озерах обраховані в 100 злотих («флоренів»). Належав маєток (за ленним правом) шляхтичу з Київщини (родове гніздо на Овруччині), ротмістру коронних військ Стефану Рудзькому (Степану Рутському, Руцькому)[111].

За свідченням В.Липинського, саме цей шляхетний поліщук осадив тут місто та кілька сіл[112]. Гадаю, що підставою для цього твердження був випис із книг київського гродського суду від 2 грудня 1637 р. у справі С.Рудзького з кн.К.Вишневецьким[113].

З нього довідуємося, що Рудзький «спокійно» тримав Кременчук як маєтність від 1633 р.[114], але, коли дійшло до заснування тут міста «ново осілого»[115] (судячи по-всьому, у весняно-літній

будівельний сезон 1637 р.[116]), це викликало невдоволення старостинського уряду в Черкасах, який перебував у руках кн. Костянтина Вишневецького. Підстароста черкаський Юрій Русинович зі збройним загоном 20 серпня 1637 р. прибув до Кременчука, пограбував його та побив і розігнав приятелів Рудзького, а самого його поранив і вигнав з маєтності. Рудзький у скарзі, що була подана вже 16 вересня 1637 р., оцінив нанесені наїздом шкоди на 20 тис. польських злотих і вимагав повернення собі кременчуцького держання.

Здається, суть конфлікту в тому, що Рудзький 17 березня 1637 р. поступився своїми правами на маєтність київському воєводі та підканцлеру коронному Томашу Замойському. Вже як адміністратор-державця цього магната він засновував-розбудовував тут місто. Це й викликало невдоволення Вишневецьких, які контролювали черкаське староство. До речі, за описами з актів від 11 та 17 березня 1637 р. дізнаємося, що «ґрунт Кременчук», «над Річкою Дніпром лежачій», «здавна» обіймав у своїх кордонах урочища Вовче (Wolczą)[117], острів Ревучий (Ostrowem Rewacza), Романків (Romankow), Протовче (Protowcy) та Яламське (Jałamskie)[118].

Цікаво, що Замойські були не єдиними «новими» магнатськими претендентами на Кременчук. Адже 28 лютого 1637 р. це володіння, знову позначене лише як «урочище», разом з іншими лівобережними маєтностями, було надане королем Station Станіславу Конєцпольському (по смерті його родича Лукаша Жолкевського)[119]. Зацікавленість великого гетьмана коронного Кременчуком пояснює і попередню працю Боплана, і появу в Кременчуці місії єзуїтів з Переяслава[120], і жовнірську залогу 1638 р.

До речі, із Кременчуком Конєцпольський, певно, зловживав службовим становищем, адже він формально належав до черкаського, а не до переяславського староства[121]. Це швидко пригадав черкаський староста (1638-1639) кн.Олександр Вишневецький. Він 20 березня 1638 р. оформив документ, за яким поступався своїми правами на урочище Кременчук «з усіма ґрунтами, ріллею, річками, пожитками, корчмами, млинами, ставами, лісами, борами, доходами, підданими, їх роботами, чиншами, податками, повинностями та усіма приналежностями» Ольбрихту Кросновському – до «живота» останнього, себто до смерті[122]. Отже, ця маєтність, либонь, також лягла тягарем на стосунки Конєцпольських і Вишневецьких, які надалі лише загострювались*. А Кременчук, як й інші новозбудовані міста, ставав

> ...центром, навколо якого концентрувалася сільська людність, яка віднині могла пересидіти татарський набіг за стінами замочка (татари, як правило, не брали в облогу укріплень: їхня тактика спиралася на раптовий напад і блискавичну втечу). Відтак доволі швидко більшість нововитворених містечок обростало волостю, тобто селами, котрі, як тоді говорилося, тягнули до нього, витворюючи невелику адміністративну, церковну і торгову округу. Адже у містечку проживала урядницька адміністрація і знаходилася церква – центр приходу, оскільки більшість так званих сіл були поселеннями хутірського типу і не мали власних храмів. Тут же зосереджувалася і місцева торгівля. Власне, новоосаджені міста нерідко тим і відрізнялися від більших сіл, що в них у встановлені строки можна було вільно торгувати: раз чи двічі на тиждень – на так званих торгах, тобто базарних днях. У ярмаркові й торгові дні міське та довколишнє сільське населення звільнялося від різноманітних торгівельних податків, реалізуючи продукцію натурального господарства, нехитрі ремісничі вироби, худобу тощо. Населення переважної більшості містечок не перевищувало сотні дворів, тобто близько 600-700 чоловік, однак роль осередків, довкола яких снувалося життя, вони виконували. Більшість засновувалася на магдебурзькому праві, тобто певними, нехай і спрощеними, формами самоврядування[123].

Трохи випередили Кременчук у ближчій околиці Жовнин, Максимівка, Пива-Городище (Градизьк)[124], Чигирин-Діброва[125] (Чигирин-Дубрава) і, можливо, Вереміївка – всі п’ять (пов’язані з найдавнішою посульською зоною колонізації) усталюються вже в перші два десятиліття XVII ст. Плюс також Говтва (стратегічний пункт у регіоні, про насичену військову історію якого мова далі ще буде) та Манжелія[126] (на старому торгівельному шляху через Санжари на Крим). Говтва з Манжелією згадані люстрацією 1622 р., а «Манджалійське городище» показане і на згаданих Герітсових картах 1613-1614 рр. (Дніпра і Росії). До речі, 1619 р. кримський хан у листі до польського короля уперше скаржився на будівництво замочків і «паланок» на «кримському» (лівому) березі Дніпра та вимагав їх знищення[127].

* До речі, подальший спір за Кременчук між Ю.Немиричем (який мав за собою прихильність С.Конєцпольського) та С.Потоцьким (братом черкаського старости М.Потоцького) також можна сприймати за продовження «прикордонного конфлікту» між переяславським та черкаським староствами.

Приблизно одночасно з Кременчуком (друга чверть XVII ст.) залюднюються Броварки, Власівка[128], Келеберда, Новий Поток (Потоки), Омельник та ін.[129] Гіпотетично, певне «запізнення» конституювання Кременчука (якщо воно насправді мало місце) може бути пов'язане з відомою інертністю (незмодернізованістю) шляхти Київського воєводства (а Дніпро на відміну від деяких його малознаних приток міг вважатись саме її «життєвим простором») порівняно зі своїми західними колегами (галичанами, подолянами та навіть волинцями).

На Правобережній Кременчуччині – південніше Тясмину – сталі поселення з'являються хіба що у 1640-х рр. (раніше за таке уходити може досить загадкове «Чорноліс-городище» з карти 1613 р.). Маємо згадки про «хутори» вздовж Дніпра, належні до Крилова[130], присутність Крукова і Кам'янки (Кам'яних Потоків?) при вирахуванні навколокременчуцьких маєтностей з переліку 1646 р.[131], зимівник козака Онуфрієнка – предтечу Онуфріївки[132].

Основні господарські заняття колоністів усе ще мали переважно характер промислів[133]. Так, у 1640-х рр. про маєтності Немирича в районі Ворскли і Кобеляка говориться, що вони «з людьми на тых кгрунтах осаджоными, з ловленем риби и звіра, з млинами, корчмами, робенем салетр, паленем попелов [виробництво поташу – *Д.В.*]»[134].

Постійною реалією місцевого життя залишалася і загроза татарського набігу. Ось і десь наприкінці лютого 1647 р. згадується про переправу (напевно, по льоду, з правого на лівий берег) через Дніпро «вище Кодака під Кременчуком» татар, які тут захопили і п'ятьох бранців. Куди мали далі рухатись нападники – на московське прикордоння чи до українських осад – інформатор не знав[135].

Наприкінці нашого огляду згадаємо колоритну «профанну» реакцію на фахові «дискусії про заснування» Кременчука, яка вийшла у 1920-х рр. з-під пера знаного українського жартівника – Остапа Вишні:

> Кременчук – місто давнє…
>
> Тяжко точно сказати, коли воно заснувалося, бо ніхто з живих кремечужан про те не пам'ятає, а історики, як і завжди, плутають.
>
> Доведеться, значить, і нам плутати.
>
> Є (а певніше, були) перекази, що на тім місці, де тепер Кременчук, жив колись, давним-давно, рибалка, на прозвище Кремінь. Збудував той Кремінь тут ніби невеличкий хуторець та й прозвав його Кременчуком…
>
> Це – перекази.
>
> А історики кажуть, що зовсім не од рибалки Кременя пішла назва Кременчук, а від татарського слова «кременчик», що значить бугрувата, захищена місцевість. І знову ті ж таки історики кажуть, що перша ймовірна звістка про місто Кременчук є у Боплана (нічого спільного, між іншим, з Держпланом не має) і звістка та відноситься до тридцятих років XVII століття…
>
> Ті ж таки історики зв'язують заснування Кременчука з князівством литовсько-руського князя Вітовта.
>
> У деяких істориків був погляд (потім, слава богу, спростований), що Кременчук заснував польський круль Сигізмунд II Август.
>
> Отак, як бачите…
>
> Кому його вірить, хто й зна. Справа дуже заплутана, і я гадаю, що ніхто нічого не потеряє, як і ви все оце спростуєте.
>
> Одно тільки здається вірно: мабуть, таки Кременчук заснувався в XVII віці і що на тім місці, де він тепер, був перевіз через Дніпро.
>
> Але й це не так важно. Факт той, що Кременчук тепер є, […] і що ніякі історики цього не спростують…
>
> Це – факт…[136]

Ім'я-доля

Наприкінці підрозділу мусимо зупинитися на походженні назви «*Кременчук*». Слід зважити, що на ній відбилося постання міста в результаті колонізаційного наступу українців на «тюркський» світ. За твердженням філолога П.І.Кеппена, назва міста походить від татарського слова «Керменчик» (див. «Уход *Керменъчуцкий*» в ревізії 1552 р.), що складається з двох частин: «ке (кир)» – підвищення, «чик» – маленький; отже, означало невеличке укріплення на узвишші[137]. Згодом, українізуючись, назва ця почала звучати як «Кременчук»[138]. У XVI ст. в Україні, крім нашого міста, аналогічну назву носили: 1) поселення над р.Дністром на місці майбутнього Ямполя, на шляху з Києва до Сороки (через Брацлав); 2) острів, урочище, а також зручний брід на р.Південний Буг поблизу гирла р.Мертві Води, на звичному татарському шляху (Кучманському)[139]. Існували свої «Кременчуки» й за межами України (причому назва тих, що виникли на російсько-татарському прикордонні, звучить як «Кременчуг», тому згодом росіяни пробували переінакшити на свій манер і наш дніпровський Кременчук). Така своєрідна «серійність» назви міста (на кшталт минулих давньоруських «Новгородів», або майбутніх радянських «Комсомольськів» тощо) ще раз

промовляє на користь висновку про заснування Кременчука як частини широкомасштабних соціально-економічних зрушень у регіоні.

Фольклор пробував вивести назву міста і від патроніму – імені першозасновника. Один такий оригінальний пізній переказ-фантазію згадував Д.Яворницький. За ним, був колись «батько Чуг», від якого бере свою назву Чугуїв, а у нього був син «Кремен-Чуг», котрий подарував своє ім'я нашому місту[140]. У популярній краєзнавчій літературі прижився також вище вже згадуваний переказ про першопосельника – рибалку Кременя, від імені якого виводиться назва міста[141].

Назва річки Кагамлик[142], у гирлі якої постав Кременчук і басейн якої став першозоною локального цивілізаційно-урбаністичного освоєння, також має тюркське походження. Зазвичай цей гідронім перекладають як «заросле зникле озеро» та «сире заболочене місце»[143].

Ім'я правобережної частини сучасного Кременчука, а колись окремого поселення Крюкова (до русифікації кінця XVIII-XX ст.[144] ця назва звучала як «Круків»), традиція воліє пов'язувати з «ку-ру-канням» журавлів на озері Куруківському (нині не існує). Однак відомий польський дослідник Олександер Яблоновський на рубежі XIX-XX ст. висунув гіпотезу про також тюркську етимологію цієї назви, виводячи її від послов'яненого словосполучення «курук-ова»[145] – «Курукова твердиня», «укріплення на р.Курук»[146] (порівняй з «Очак-ова» – «дніпрова твердиня» з турецької[147]). Сам тюркський термін «*курук*» має кілька значень: 1) у X-XV ст. так позначалася заповідна (від випасів і полювань) територія (від *коруг, куриг* – «охорона, захищати»), яка під час оголошення військового походу може стати пунктом зосередження військ та «базою» постачання[148]; 2) інша назва татар у народів Поволжя (від *ку-іірк*, де *ку* – «білолиций», а *іірк* – синонім етноніма *бігер* – «хазяїн, багатий»); 3) палиця з петлею (арканом) на кінці, яка використовувалась вершниками для полювання; 4) хвіст (у тварин, птахів), зокрема наразі існує технічний сорт винограду *те́льті-куру́к*[149] (тельті-куйрук) від татар. *төлке койрыгы* – лисячий хвіст (хвіст – *койрык*)[150].

Отже, тюркські «імена» явно домінують серед найдавніших топонімів Кременчуччини. Причому, навіть у зовні слов'янских назв можна підозрювати давньотюркські «родоводи». Ось, наприклад, топонім Власівка (Уласівка), можливо, є спомином про половецьке плем'я (рід), зване в давньоруських літописах *Улашевичі*[151].

Джерела та література

1. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. – Т.3. Час світу. – К., 1998. – С.65.
2. Формально Кременчуччина не вважалася Диким Полем, його кордоном вважалися на лівому боці Дніпра р.Орель, на правому – р.Тясмин і Чорний ліс, але фактично відразу за Черкасами починалося його широке «передпілля» (на початок XVI ст. укріплення Лівобережжя закінчувалися вже на лінії Посулля, див. згадку «Жолважа»/Жовнин? верхів'я Псла?/ Сніпороду та Путивля у ярлику 1506 р. кримського хана Сигізмунду І).
3. *Грушевський О.* Промисли в Україні XVI ст.// На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С.256.
4. *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С.100-102.
5. Під назвою *черкас* наддніпрянські українці фігурували в Московському царстві ще у XVII і на початку XVIII ст. (і далі ще цей термін зберігався на Слобожанщині).
6. Зрештою Кременчуччина, здається, мала за києворуської доби певну «осілу» традицію (у т.ч. і в Кременчуці, як щойно підтвердила археологічна експедиція О.Супруненка, розкопавши тут у 2004 р. сліди давньоруського періоду, хоча принципи визначення, що це XIII ст. – передмонгольська доба, а не, скажімо, XIV ст. – часи Вітовта, для мене неясні), пам'ять про це могла бути ще живою. Спомини про «татарську» осілість взагалі збереглися до модерних часів. Ось, наприклад, Д.І.Яворницький повідомляв: «По рассказам старожилов, близ Плахтиивки [нині – с.Успенка Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.] одно время очень долго жили турки и тут, в трех верстах от села, прямо на юг от теперешней волости, у них стояла мечеть, сделанная из камня. Она построена была на песчаном высоком горбу, около нее повыкапаны были ямы, наполненные гречой и просом. Теперь крестьяне 'вылупали' ее» *Яворницький Д.І.* Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. – Дн-ськ, 2005 (першодрук – СПб., 1888). – Ч.І. – С.30.
7. *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006. – С.187.

8. *Київський повіт*, що утворився після «укрупнення» повітів воєводства по Люблінській унії (з 9 їх стало 3), був найбільшим з трьох повітів (інші – житомирський та овруцький) Київського воєводства (20% території Речі Посполитої у 1632 р.) і обіймав 54% його території (до 1569 р. цікаві нам терени формально належали до окремого Черкаського та, частково, Канівського повітів). Значну частину його земельного фонду складали державні маєтності-королівщини (1587 р. з 99919 км^2 53995 км^2 – приватні землі, 45924 км^2 – королівщини; 1632 р. з 107113 км^2 – 56955 км^2 – приватні, 50158 км^2 – королівщини), див.: *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa, 2000. – S.23. У Черкаському старостві (на Лівобережжі тягнулось уздовж Дніпра від гирла Супою до Орелі), яке належало до т.зв. негродових староств (тут не було значних міських центрів, гродовим староством у повіті був лише Київ), королівщини цілком переважали.
9. *Архив ЮЗР*. – Ч.VII, т.1. – С.103.
10. *Руська* (Волинська) Метрика. Регести документів … 1569-1673. – К., 2002. – С.434 (документ 25). До речі, 20.IV.1589 р. М.Байбузі надано *уход р.Псьол*, що може свідчити про певні зрушення у регіоні (витіснення путивльських сторож-станиць з Надпсілля?), див.: *Николайчик Ф.Д.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине... – С.91-92. Щоправда, напевно, це Байбузине надання доповнювало (компенсувало?) попереднє (судячи з початку конфлікту з Вишневецькими 15.I.1583 р., див.: *Руська* (Волинська) Метрика. – С.364, десь бл.1582 р. – отже це одне з серії пожалувань за участь у Ливонській війні з Московським царством?), де йшлося про р.Сулу з прилеглостями, бо при затвердженні на сеймі 1590 р. уступки цієї маєтності Байбуз кн. О.Вишневецькому, згадано, що першонадання зроблене ще королем Стефаном Баторієм, див.: *Volumina Constitutionum*. – Т.2. – Warszawa, 2008. – S.156-157.
11. *Руська* (Волинська) Метрика. – С.450 (документ 166). Я.Ближинський був живий ще у 1600 р., коли він судився зі шляхтичем Закжевським, див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. – T.I. – S.277.
12. *Архив ЮЗР*. – Ч.VII, т.1. – С.103.
13. *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян. – С.99. Щоправда, йому йшлося про досить специфічну сторожу – «невеликі морські загони», які, діючи на річковому просторі (нападали «на суденцях з островів, із очеретяних хащ і верболозу»), здатні «перегородити шлях величезним татарським полчищам».
14. *Свепет* – вулик диких бджіл; дикий мед.
15. *Архив ЮЗР*. – Ч.VII, т.1. – С.103. Цікавим доповненням до переліку тутешніх занять була «чорна археологія» (про «копачів» з солдат-«драбів», «которые по городищам и селищам оным ходячи, могилы роскопывають, ищучи там оброчей и перстней, мощи погребенных выкидывають, на помсту за то живым и невинным», див.: *Там само*).
16. Від назви гори *Пивихи*, розташованої на околиці сучасної «рибної столиці» Кременчуччини – містечка Градизька. Уже на початку XVI ст. на території Градизька був «замок» та за півмилі від нього (приблизно 3,5 км) лежало «впусте» «селище Градище». Вірогідно, замок був на самій Пивисі. Тут існувало древнє поселення Пива, що належало руським боярам *Пивам* (сучасний російський фахівець з генеалогії руської аристократії Андрій Кузьмін повідомив мені, що рід «Пив» виводився зі смоленського боярства і представники його служили як у Великому князівству Литовському, так і у Великому князівстві Московському), з яких відомий у XVI ст. думний боярин Роман Михайлович Пива, див.: *Жук В.Н., Олексашенко Г.П.* Градизьк. Історико-краєзнавчий нарис. – Харків, 1968. – С.11. Маю також велику підозру щодо походження цього топоніму міг бути причетним київський міщанський рід, представник якого *Стефан Пивов* згаданий 9-м за списком міщан (тих, котрі під міським правом) за ревізією київського замку, що проводилась між 1543 і 1548 рр., див.: *Zrzódła* do dziejów polskich/ wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przezdzieckiego. – T.II. – Wilno, 1844. – S.131. Цікаво також, що в XVI ст. у Чорногорії також закладений монастир Пиви (на р.Пива).
17. *Жук В.Н., Олексашенко Г.П.* Градизьк… – С.11 (першоджерело мені виявити не вдалося – можливо, це «звістки від О.Матченка»).
18. Може бути, назва ця пов'язана із шанованим на Київщині св.Климентом – здається, тут ко-

лись існувала церква його імені. А взагалі-то топонім досить поширений – у Смоленській обл. є 7 сіл з назвою *Клемятино*.

19. «Записал есми свою верную вислугу, што есми выслужил на господари великом Жикгимонте, селеще Климятин у Черкаском повете на Днепре, ниже Черкас... с пашными землями и с сеножатми и з звериными ловищи, и с осетрими луками, и с езы и с езовищи, с пасеками и с пасечищи, и с Сулским входом, што в Суле реце Климятинскіи входы, езы и бобровые гоны, или потому ж озера и затоны со всими входы и приходы, как што изстарины к тому Климятину тягло и прислухало себе ничого не оставляючи», див.: *Архив ЮЗР.* – Ч.І, т.6. – К., 1883. – С.16-18; документ цей також розлого цитує М.Ткаченко, див.: *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст.// Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.24. – К., 1929. – С.60. До М.Павші (перед 21.ІІІ.1511 р., адже цією датою позначене підтвердження йому попереднього королівського надання, див.: *Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 8 (1499-1514). – Vilnius, 1995. – P.442-443) Климятинськими маєтностями володіли київський боярин Єсько Костикинич, а згодом кн. Юрій Смага, див.: *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини… – С.59-60.
20. *Акты*, относящиеся к истории Западной России. – Т.ІІ. – №153, №171. – С.188, 219. Цит. за: *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини… – С.60. Цей король підтверджував володіння монастиря і 1552 р., див.: *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря, нынешней Николаевской кладбищенской церкви в г.Градижске, Полтавской губернии. – Кременчуг, 1891. – С.5. Можливо, підтверджень Сигізмунда І було більше, принаймні докладний опис 1766 р. знає про привілеї від 6.ХІІ.1513 р., від 6.ХІІ.індикта 3 (1509?), 5.ХІ.індікта 13 (1519?), див.: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.58140. – Арк.2зв.
21. *Архив ЮЗР*. – Ч.VII, т.2. – С.11 (№IV). Згадані боброві і рибні гони, ставлення сіток на річкових входах і озерах. Володіння ці позначає спеціальне «знамя», а тягнеться воно вниз «по Ердань і по Мачилу (?), а на вверх идучи по Бистрицю».
22. *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря... – С.4.
23. *Непийвода Ф.А.* Опис Черкаського замку 1552 року// Краєзнавець Черкащини. – Вип. ІІІ. – Черкаси, 1992. – С.26.
24. Я, Аникій Горностай, «при тых всех угодьях с урочища Быстрица аж до Ердани, Игумена Алексея и всю братию заставил». *Бистриця* – урочище у Вереміївці, *Єрдань* (Йордан) – річка в Недогарках, себто 60 верст угідь в плавнях Сули: *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря... – С.5.
25. *Там само.* – С.5-6. Побудову тут кам'яної церкви гадяцьким полковником Антоном Крижанівським Матченко явно хибно датує початком XVII ст., а не серединою XVIII ст., як воно мало місце насправді. На мою думку, нема джерельних підстав датувати виникнення Пивогірського монастиря часом, ранішим за 1620-і рр. Припускаю, що автономна структура на Пивських горах знадобилася київським ченцям у зв'язку з розривом ланцюжка подніпровських маєтностей монастиря. Адже з 12 і 22.ХІ.1612 р. відомі скарги Микільської братії на кн.Януша Острозького, який заволодів: 1) ґрунтами Білоберезькими над озером Боровицею; 2) ґрунтом Конончи (Konączy) на р.Рось, де звелів поставити хутори та млин, який названо Хмільчим, див.: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.11 (запис №166 і 167). Ці маєтності, як бачимо, були якраз посередині між Києвом і Пивогір'ям.
26. *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря... – С.6. Здається, тут все ж таки йдеться про загальномонастирський пом'яник, див.: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.1789 (Пом'яник Києво-Микільської пустині).
27. Даниловичі нещодавно дочекалися в Україні на спеціальне дослідження, див.: *Целуйко О.П.* Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження. Автореф. дис… к.і.н. – Львів, 2003. Утім, воно мало що додало до наших знань про наддніпрянські інтереси перших представників цього роду.
28. До цього староства, за описом 10.ХІІ.1636 р., належали цікаві тут Чигирин, Медведівка, Крилів, Бужин, Воронівка та лівобережна Максимівка «з перевозом на Дніпрі», див.: *AGAD*. – МК 182. – К.141-142.
29. Привілей 8.ІІ.1585 р. короля Стефана Баторія м.Корсуню на магдебурзьке право, див.: *ЦДІАУК*. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.20.

30. Раніші згадки «Чигиринського» староства слід тлумачити як Корсунсько-Чигиринського (окремий «чигиринський підстароста» згаданий люстрацією 1616 р.).
31. *ЦДІАУК*. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.47.
32. *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.58157. – Арк.3зв.
33. *ЦДІАУК*. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.567.
34. Контракт з київським райцею *Кирилом Андрійовичем Пінчуковичем* від 10.І.1630 р. та новий контракт з ним уже як київським бургомістром укупі з райцею *Йосипом Федоровичем Ходикою* та міщанами м.Києва від 1.І.1631 р., див.: *ЦДІАУК*. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.570 та 572. До речі, орендарі з тим контрактом мали чимало клопоту, про що свідчить позов від 24.І.1633 р. міщан київських на монастир Микільський, бо монастирський ігумен, заорендувавши їм маєтності Пивські і Білоцерківку (може, помилка, і мало бути Білобережні?) з усіма приналежностями, але потім ченці самі озера повіднімали – те озеро Кисілевське Дубок, Сопотицін/Сопотицю (Солониця з мапки бл. 1730 р.?), Караслов і Гирман («jezioro Kisielewskie Dubok, Sopotycin [або Sopotyciu], Karasłow y Herman»), а зрештою і люди кн.Яреми Вишневецького на став Пивський напали, рибу забрали і вивезли до Жовнина, див: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.40 (№554).
35. Вірогідно, він був родичем (сином?) чигиринського «козака і міщанина» «пана *Терешка Кременчука*» – свідка відомого заповіту козака Тишка Волевача від 1600 р., див.: *Материалы* по истории козацкого землевладения (1494-1668 гг.)// Киевская старина. – К., 1894. – №8. – С.13-15.
36. *Архив ЮЗР*. – Ч.І, т.6. – К., 1883. – С.621-622; *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт. – Т.1. – М., 1954. – С.88. Скоріше за все це, сталося близько 1628 р., за ігуменства Серапіона (Серафіна) Бельського (за вищезгаданою його скаргою 1628 р. «монастирець» під Пивськими горами уже існує).
37. *Архив ЮЗР*. – Ч.І, т.6. – К., 1883. – С.621-622; *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы... Т.1. – С.88-89. Добрі стосунки Київського Пустинно-Микільського монастиря із запорожцями існували вже наприкінці XVI ст., принаймні з часів гетьмана Самійла Кішки, про що згадано у охоронному універсалі на маєтності монастиря (в т.ч. і «Пивський уход») гетьмана Гаврили Крутневича, див.: *Универсал* гетмана Гаврила Крутневича, 1603 года// *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Ч.IV. – К., 1898. – С.123-126.
38. На нього 12.VIII.1631 р. вдова мати оформила акт поступки правами на корсунське староство (у «державі корсунській» тут лічаться Корсунь, Чигирин, Стеблів, Лисянка, Звенигородка, Крилів, Данилів або Медведівка та ін.), див.: *Руська* (Волинська) Метрика. – С.657.
39. *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.43зв. (№592).
40. Див. скаргу (декрет) Микільської братії про наїзд Даниловича на добра Вороні Лози, належні до Крилова від 5.III.1635 р.: *Руська* (Волинська) Метрика. – С.684. А також лист Лукаша Жолкевського від 26.VII.1636 р. зі згадкою згону Даниловичем ченців з маєтності: *Korespondencja* Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646/ Opracowała A.Biedrzycka. – Kraków, 2005. – S.303. Мова там йде про «*miasteczka Buzyn, Worone, Łozy, Piwa*». Можливо, тут є зайва кома і слід читати «Вороні Лози» (Воронівка?). Данилович тоді ж пробу-вав «розібратись» і з експансією Я.Вишневецького, якого звинувачував у забранні «понад данину Байбузину» земель, що межують з р.Сулою, див. відповідний «декрет» від 9.III.1635 р.: *Руська* (Волинська) Метрика. – С.684.
41. Див. запис про акт від 30.VIII.1612 р.: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.11зв. (№177: Позов … по кн. Міхала Вишневецького про відібрання добр Климятинських і осадження міста Жолнина на тому ґрунті). Напевно, з цими подіями слід пов'язати й інший запис з київських гродських книг з 20.І.1612 р.: Освідчення (Wizya) возним Микільського монастиря, що озера їх захоплені підданими Жовнинськими (в оригіналі – «Sołkowskich»), див.: *Там само*. – Арк.330зв. (№33). Є ще згадка з пізньої справи (між 1734 і 1736 рр.), де осадження Жовнина укупі із заволодінням монастирським селищем Климятин датоване 1600 р. Там-таки оповідається, що 1618 р. Микільський монастир отримав вирок («выпись») Люблінського коронного трибуналу, яким Ю.Вишневецькому відмовлено у праві на володіння Жовнином, див. публікацію оригінального екстракту судової справи: *Мариновський Ю.* Черкаська ми-

нувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси, 1997. – Кн.І. – С.45-47. Про позов від 30.VIII.1612 р., позитивну судову ухвалу 1618 р. (передача Жовнина монастирю плюс відшкодувань на 1 тис. коп литовських грошей) та спробу її реалізації 1619 р., заблоковану в Жовнині Добкою, урядником кн.Раїни Вишневецької, див.: *Лазаревський А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв.// Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн.XI. – К., 1896. – С.147-148; *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. – Т.1. – Вып.2. – Прага, 1926. – С.240-241; *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XXI. – C.290 (акт від 15.VI.1618 р.). Новий позитивний для себе вирок Люблінського коронного трибунала ченці отримали 9.VIII.1624 р., див.: *AGAD.* – Tzw. Metryka Litewska. – Dz. IV B, sygn. 37. – K.116-117; *Руська* (Волинська) Метрика. – С.694; *Николайчик Ф.Д.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине... – С.155-156, 163-165 (винесена 10.XI.1639 р. на варшавський сейм справа так і не була розглянута, відклали її і 26.III.1643 рр.). До цього додамо, що жовнинці-«жолнинці», які разом із «чигиринцями» роблять «великі кривди і шкоди» пивогірським маєтностям Микільського монастиря, згадані ще 22.V (1.VI.) 1603 р., див.: *Универсал* гетмана Гаврила Крутневича… – С.125 (оригінал: Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Інв.№АЛ-638. – Арк.1-1зв.). З 21 і 29.VII та 6.VIII.1604 р. знаємо про збіглих з Домонтова, Вербкович і Жереб'ятина до Жовнина, див.: *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XXI. – S.464, 489, 508. Там-таки див. про збіглих сюди від 8, 12 і 21.V.1607 р., 26.VIII.1609 р., 19.VIII.1616 р.: *Ibidem*. – S.108, 116, 165, 584 (з Домонтова, Жереб'ятина, Трипілля).

42. *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.58157. – Арк.3; *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XXI. – S.631-632 (аналогічний позов від 12.V.1623 р.).
43. *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини… – С.69.
44. Існує кілька актів 1633 р. про ці події: *Декрет* від 15.І. з вимогою присяги ігумена Микільського та двох ченців, що монастирські піддані не насилалися на Жовнин, маєтність кн.Яреми Вишневецького; «*Зиск*» від 20.І. того-таки князя на того-таки ігумена за напад із козаками запорізькими на його дідичну маєтність Жовнин; та «*Зиск*» від 24.І. київських міщан-орендарів маєтностей Микільського монастиря за напад людей кн.Я.Вишневецького на «став Пивський», з якого вони рибу повибирали та до маєтностей міста Жовнина вивезли, див.: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.29-29зв., 37, 40 (№412, 520, 554).
45. *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.58157. – Арк.4.
46. *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.118зв. (№1371). До всього, 15.VI.1618 р. розпочалася справа ченців з Я.Вишневецьким за озеро *Росохач* або *Розсохин* (Rosochen) з ґрунтами, яке князь прилучив до своєї маєтності Мошни, див.: *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XXI. – C.289, 365. З 18.VI.1643 р. є апеляція монастиря про те озеро і ґрунти (котрі декретом Люблінського Трибуналу було наказано йому повернути), див.: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.212зв. (№2669). Гадаю, що з конфліктом з Я.Вишневецьким пов'язаний і вирок від 10.XI.1639 р. проти Дрогойовського в справі щодо «взяття ґвалтовного» добр Микільського монастиря Клим'ятин (Klimatycz) над Сулою, див.: *Руська* (Волинська) Метрика. – С.751.
47. Я маю лише згадку про це ствердження в описі власницьких прав Пивогірського монастиря за 1766 р., див.: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.58140. – Арк.2зв.
48. Можна говорити хіба про середину XVII ст. (докладніше про фортецю Городища XVII-XVIII ст. див.: *Полтавщина.* Енциклопедичний довідник. – С.200-201).
49. Утім, на тому плані позначено «замок», який, мабуть, і був спадкоємцем кременчуцьких протоукріплень. Відповідали вони 1/3 градизьких (хоча поділ Градизької фортеці на 3 частини підштовхує до думки, що одна з них і була первісним замочком-укріпленням, відповідником кременчуцького).
50. *Жук В.Н., Олексашенко Г.П.* Градизьк… – С.12-13.
51. Назва *Крилів* може бути пов'язана з давнім Криловим на холмсько-волинському прикордонні (нині це містечко на польському боці кордону, неподалік польського Грубешова та українського Володимира-Волинського). До речі, той надбузький Крилів також мав вигляд форту на острівці, див.: *Słownik* Geo-

graficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słówiańskich. – T.IV. – S.747. Можливо, засновник наддніпрянського Крилова – Ян Данилович, таким чином, вшановував свої рідні західноукраїнські місця. Менш вірогідним є зв’язок Крилова на Тясмині з с.Крилів у володіннях кн.Острозьких на Волині (в 50 км на північний схід від Острога). Примітність нового міста засвідчила і згадка «*города Крилова*» у думі козацькій про Івана Коновченка. Спадкоємцем давнього Крилова на Тясмині є нині м.*Світловодськ*.

52. Конкуренцію йому може скласти хіба лівобережна *Говтва* (здається, одноліток Крилова за часом осадження – 1615 р.), яку польський історик О.Яблоновський бачив на чолі округа нижнього Псла (до 60 кв.миль) у межах Черкаського староства (основні населені пункти Кременчук, Городище, Омельник, Манджалія), див.: *Н.М.* Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации// Киевская старина. – К., 1896. – №5. – С.259. Натяком на традиційний особливий статус Говтви щодо Кременчука може вважатись народна пісня-примовка:

    Ой, чук, Кременчук, недалеко Голтва!
    А в тій Голтві паляниці жовті!

    (цит. за: *Подгородний Старожил.* Историческое описание города Кременчуга с его уездом. – Кременчуг, 1891. – С.4). До речі, 1709 р. у Говтві існував єдиний на Пслі стаціонарний міст (див.: *Письма* и бумаги императора Петра Великого. – Т.9. – Вып.2. – М., 1952. – С.734), отже, якщо така ситуація була характерна і до давніших часів, то «особливий» статус Говтви в регіоні мав і таке («транспортне») підкріплення. Власниками Говтви були кн.Вишневецькі (Костянтин, потім Ярема), див.: *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы... – Т.1. – С.10; *Дневник* Симеона Окольского (1637-1638 г.)// Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вип.II. Перв. половина XVII ст. – К., 1896. – С.220.
53. Кременчужан історія Крилова може зацікавити також в контексті останніх проектів із приєднання до Кременчука м.Світловодська – прямого спадкоємця Крилова.
54. Чи, може, вже у 1615 р. як дають підстави вважати люстраційні записи 1622 та 1636 рр., див.: *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.V. – Warszawa, 1877. – S.115; T.XX. – S.61-62.
55. *Чигиринське староство* взагалі лише напередодні Хмельниччини починає виокремлюватись із староства корсунського, яке, у свою чергу, виділилось з черкаського у 1590-х роках. Потреба у початковому розлогому корсунському старостві була пов’язана із необхідністю перекрити татарський Чорний шлях (аби не зустрічати татар щораз уже під Білою Церквою). З цим давніший старостинський центр – Черкаси, який розташовувався трохи осторонь, не справлявся, а давній Звенигород (нині м.Звенигородка Черкаської обл.) перестав існувати як примітна фортеця на початку XVI ст. За ревізією 1552 р., черкаські старости мали тримати в «місці урочистому» «*на Тясмени у Чигирина*» «польну сторожу», на випадок набігів татар (це найдальша від замку Черкаського з семи таких сторож), див.: *Архив ЮЗР*. – Ч.VII, т.1. – С.95. Перший чигиринський замочок, який згадується 1577 р., був зруйнований татарами наприкінці 1570-х рр., див.: *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XXII. – S.697. У 1589 р. Чигирин треба було закладати понову (у кордонах: почавши від Тясмину /річка чи м.Сміла? – логічніше річка/ – вище Чигирина, до Дніпра, далі вниз до р.Сула /Сура – в цитаті з привілею Медведівки і це логічніше, бо Сула не нижче Тясмину/, а звідти на захід аж до р.Буг і до кордону Корсунщини). Загалом черкаські старости Михайло та Олександр Вишневецькі (батько та син) до 1594 р., як «заслону» на цьому напрямку, своїм коштом побудували замки Корсунь, Чигирин і Лоєву (Ілейову)-гору, див.: *Zrzódła* do dziejów polskich... – T.II. – S.158. З сучасної літератури про чигиринське староство див.: *Kotiużyński A.* Starostwo czehryńskie// Pamiętnik kijówski. – T.5. – Warszawa, 1995. – S.66-70 (стаття малоінформативна і загалом науково-популярна).
56. *Руська* (Волинська) Метрика. Регести документів... – С.576 (документ 128).
57. Цит. за: *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XX. – S.533 (цілком привілей цей з екстракту прав Крилова з 30.III.1792 р. див. Додаток 1 моєї монографії).
58. *Archiwum* Panstwowy w Krakowie. – Archiwum Sławuckie (R.Sanguszki). – №92. – S.142.
59. Див.: *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII

століття. – Львів, 2003. – Розділ III. Структурні елементи міської локації. – С.91-162.

60. *Стороженко М.* Осадження м.Крилова// Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн.I. – К., 1919. – С.118; *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. – S.257.
61. Можливо, це той самий *ротмістр Павловський*, якого погромили козаки на дніпровій переправі під час повстання 1630 р.; він таки 1633 р. їздив запрошувати запорожців на Смоленську війну 1632-1634 рр. та брав участь у антикозацьких кампаніях 1637-1638 рр. Вірогідно, це родич Самуеля Павловського, який у 1615 р. одружився з Ганною зі знаних нам уже Ближинських, див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. – T.1. – S.277. Цей факт можна розглядати як зайве свідчення на користь клановo-корпоративних тенденцій в освоєнні кременчуцького Подніпров'я. До речі, в козацькому реєстрі 1649 р. у Черкаському полку (сотня Мошенцева) зустрічаємо Матвія Павловського, а згодом (1669 р. і пізніше) був відомим компанійський полковник Яків Іванович Павловський.
62. *Кривошея В.В., Орел В.М.* Українська шляхта напередодні Визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000. – С.75.
63. Воно також виокремилося з розлогого Черкаського староства десь 1580-х рр. з інспірацій кн.Острозьких (які понову фундували Переяслав 1585 р.). Принаймні 1588 р. черкаський і канівський староста кн. О.Вишневецький здійснив низку нападів на Переяслав та його околиці, тоді ж уперше згаданий і переяславський підстароста – Ян Чирський, див.: *ІР НБУВ*. – Ф.I. – Спр.4104. – Арк.255зв. (№3418). 1629 р., по смерті Януша Заславського (з роду родичів-спадкоємців Острозьких), Переяславське староство отримав Лукаш Жолкевський, по смерті якого воно переходить до рук Станіслава Конєцпольського (15.XII.1636 р.). 20.IV.1637 р. останній отримав королівський дозвіл на передачу Переяславського староства синові Олександру.
64. *AGAD*. – MK 182. – K.271v.
65. *AGAD*. – MK 183. – K.4v-5.
66. *Крилівські козаки* вперше з'являються на історичній арені під час відомого походу П.Сагайдачного на Москву 1618 р. На початку 1619 р. серед полонених козаків у Москві згадані 2 крилівчанини з полку Сагайдачного та 2 – з полку Яцька Люберського, див.: *Сас П.М.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр. – Біла Церква, 2010. – С.143-144.
67. *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XX. – S.61-62.
68. *Ibidem*. – S.86.
69. *Люстрація* Київського, Брацлавського та Подільського воєводств, про яку іде мова, зберігається в архіві Сангушків у Кракові. Датування її там визначене між 1629 і 1632 рр., але згадка щойно заснованої Полтави (а цю подію звичайно датують 1630 р.) та «чотирьох років» слободи, що ще лишилися Крилову, схилили мене до думки, що люстрацію слід віднести саме до *1631 р.*
70. *Archiwum* Panstwowy w Krakowie. – Archiwum Sławuckie (R.Sanguszki). – №92. – S.147-148.
71. *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XX. – S.115.
72. Не зовсім ясним для мене є й слід акту від 2.VI.1645 р., збережений у виписках з книг гродських київських (з XIX ст.). Документ засвідчив вічний (вечистий) продаж за 10 тис. коп грошей литовських панами Стефаном Івановичем Любевичем (Luibiewicz) та Кохановським Станіславу Конєцпольському, гетьману великому коронному, «добр» у Київському воєводстві – Лебедина, *Крилова*, Круглика, Долчка (Должка?), Попова, Майданова, див.: *Rps BJ* 4503/IV. – K.nlb.5. Варіантом цієї оборудки є інший запис з тих таки київських гродських книг – датована 31.V.1645 р. «вічна даровизна» від пана Стефана Лузкевича Кохановського добр Лебедина, *Крилова*, Громазс («Hromazs»), Крухтиліс долзин («Kruchtylis dołzyn» – Круглик/Круглий-ліс і Должек?), Понов (Попов?) і Майданов у Київському воєводстві С.Конєцпольському навічно з ґрунтами, див.: *ІР НБУВ*. – Ф.I. – Спр.4104. – Арк.368-368зв. (№745). Якщо брати ці акти до уваги, то в історії Крилова як маєтності після Даниловичів і перед С.Конєцпольським були й інші власники.
73. *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XX. – S.115.
74. Чигиринсько-крилівських колоністів у Кременчуці, можливо, слід убачати в помітному згодом у XVII-XVIII ст. козацькому роді *Трущенків* (Трушенків). Чигиринський міщанин Трохим Труша у 1634 р. купив пасіку в крилівського козака. За реєстром 1649 р. у Кременчуці 21-м згаданий Ясько Трущенко.

1659 р. Васько Трущенко 4-й за списком кременчуцького посольства у Варшаві. На середину XVIII ст. Труші-Трушенки доволі поширене прізвище на Кременчуччині (1741 р., наприклад, Федір Трушенко згаданий як козак с.Недогарки Власівської сотні).

75. Саме її слід вважати центром володінь князя Яреми у гирлі Сули, на 1631-1640 рр. тут зафіксовано 327 господарств проти 137 у Чигирин-Діброві, див.: *Słownik* Geograficzny Królewstwa Polskiego… – T.XIV. – S.238.
76. Нагадаю, що скасування практики привласнення урядовцями майна померлих було традиційною вимогою українського козацтва.
77. Неучасть євреїв у загальних міських мілітарних структурах було одною з постійних тем скарг міщан-християн на Україні.
78. Тобто ситити святковий мед. Цей привілей свідчить про те, що в Чигирин-Діброві існувало т.зв. *церковне* (або медове) *братство*.
79. *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. – С.69 (першоджерело: *Przeździecki A.* Podole, Wołyn, Ukraina: obrazy miejśc i czasów. – Wilno, 1841. – C.42).
80. *Деж*, нині невеличке містечко в Румунії на р.Сомешул (недалеко Клуж-Коложвар).
81. «…miasto Holtew obchodzi Pszoł Rzeka y Horoł z drugiey strony/ a ta Pszoł iest w błoćie potężnym/ iako Dzieża w Wołoszech/ oblała Miasto wsemicyrkuł/ a za wodą lasy/ y w tym semicyrkule Miasto osadzone/ ma Zamek potężnie palmi tak obwarowany/ że iako y Miasto; ieden tylko Most od Zamku przez wodę iest/ nad temi zaś rzekami przed Miastem/ są głębokie iarugi y chrosty», див.: *Okolski Szymon.* Kontinuacya diaryusza woiennego [...] nad zawziętemi w uporze, krzywoprzysięgłych, y swawolnych kozakami w roku 1638 odprawiona… – Kraków, 1639. – S.nlb.19.
82. Послані 20.VII.1618 р., вони тоді «город и острог выжгли и урядника Ондрея Дроздовского и многих литовских людей побили, а писаря Станислава Пашковского да 12 человек Литвы привели в Путивль», див.: *Памятники* истории Восточной Европы. – Т.1. – Варшава, 1995. – С.92.
83. Можливо, це виходець з Волині. Принаймні його дружина *Софія Загоровська* була з дуже примітного волинського роду. На теренах регіону присутній принаймні з попереднього року: див. три записи про акти від 25.V.1645 р.: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.12-12зв. (№104: Delacya Panu Alexandru Zamoyskiemu Dzierzawcy Miasta Lukomla [i] O Zabranie u Jana Kłosynskiego dobr Xcia Wisniowieckiego Berezani [i] Bykowa; №106: Dekret między Panem Janem Brunowskim a Panem Janem Kłosinskim o odięcie Dokumentow na siolo Frydrowkę dobra pana Lobockiego; №107: Dylacya od Pana Alexandra Zamoyskiego Dzierzawcy Miasta Lukomla y o Pana Jana Kłosynskiego o odięcie Dobr xcia Jeramiasza Wisniowieckiego Berezan, Bykowa, Krupola y Innych).
84. У Київських гродських книгах є запис від 12.I.1633 р., де зазначено, що «Pana Iwana Kłosinskiego wieś Bohaczka Dziedziczna»/ «пана Івана Клосинського *село Богачка* дідичне», див: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.34 (№472).
85. Див. ухвалу вального сейму: *Volumina Legum*. – T.IV. – Petersburg, 1859. – S.41. Назву «Кременчук» у публікації передано дещо спотворено – «*Rzemieńczuk*».
86. *Известия* Императорской Археологической комиссии. – Вып.27, прибавления. – СПб., 1908. – С.61-62.
87. *Teratourgima* lubo cuda, które były tak w samym swietocudotwornym monastyru pieczarskim kiiowskim, jako y w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożey błogosławieni Oycowie Pieczarscy pożywszy, y ciężar ciał swoich złożyli: wiernie y pilnie teraz pirwszy raz zebrane i światu podane przez oyca Athanasiusza Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż S. Monastyra Pieczarskiego/ introduction P.Levin. – Cambridge (Mass.), 1987: Harvardr Library of Early Ukrainian Literature, Text 4. – S.273-274. Цит. за: *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2008. – S.231-232.
88. *Описание* Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // ЗООИД. – Т.XXIV. – Одесса, 1902. – С.116.
89. *Gorczyn J.-A.* Pamięc o cnotach, szczęsciu, dzielnosci, naiasnieyszego y niezwyciezonego monarchy Władysława IV… – Kraków, 1648. – S.50-51.
90. На мапі Б.Ваповського 1526 р. (див. Ілюстрації) між Черкасами і Таванню є два анонімні пункти, під кожним з яких може ховатися саме Кременчук (хоча віро-

гідніше це той, що показаний між гирлами Псла і Ворскли). Не розглядатимемо тут поширену в історіографії версію про заснування Кременчука кн. Вітовтом на рубежі XIV-XV ст. (уперше вона озвучена Т.Нарбутом, див.: *Narbutt T.* Dzieje narodu litewskiego. – T.VI. – Wilno, 1839. – S.564; назву «Кременчук» історик тлумачив як «син Кременця». Згодом версію про «вітовтове заснування» підтримав і М.Владимирський-Буданов, див.: *Архив ЮЗР*. – Ч.VII, т.1. – К., 1886. – С.56, а М.Грушевський уважав, що Нарбут сфальсифікував цей історичний факт, використавши перелік переправ-зручних для укріплення місць з тексту Михалона Литвина, див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.IV. – С.315-316). З джерелом цього «вітовтового заснування» накопичилося багато плутанини. Ось знаний польський дослідник А.Прохаска пише (*Prochaska A.* Dzieje Witolda Wielkiego Księcia Litwy. – Kraków, 2008 /першодрук – Wilno, 1914/. – S.328), що Вітовту приписують заснування таких портів та замків, як Качибей, Очаків (Дашів), Тягиня (Тягинка), Бургун, Мишурин Ріг, Чікалей (Балаклій?), *Кременчук*, і посилається на «на с.145 Київського літопису видання Оболенського». Проте перевірка цього (?) видання: *Супрасльская* рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. – М., 1836 (видана М.А.Оболенським) змушує спростувати таке посилання (ані на с.145, ані на будь-якій іншій сторінці згаданої інформації немає). Та немає сумніву, що на 1420-і рр. Вітовт таки став твердою ногою на Кременчуччині. Сталося це завдяки вигнанцям з Великого Степу. Як писав сам Вітовт 1427 р.: «незлічена сила [людей] прибула в околиці Києва, до Помор'я [=Причорномор'я] нашого та на Поділля, знеохочені до війн, вони шукають спокою і прагнуть мешкати в нашій країні» (*Prochaska A.* Op. cit. – S.231).

91. За золотоординських часів (з XIII ст.) дніпровські Лівобережжя та Правобережжя усталилися як дві різні адміністративні округи, див.: *Русіна О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.23. Отже, «рубіжне» значення бродів по Дніпру тоді стало (могло стати) особливо відчутним.
92. *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян. – С.99. Російські видавці дали доволі дивний коментар (автори І.Старостина та А.Хорошкевич) цій згадці Кременчука, нібито: «*За Кременчугом сплав был затруднен, пороги же начинались ниже по течению. У Кременчуга, где находилась сооруженная Витовтом крепость, купцы разгружали суда, часть товара продавали, а часть везли дальше на возах. Таким образом географическое положение способствовало развитию города*» (с.140). Не заперечуючи, що місце для міста є справді непогане, завважу, що все інше – суцільні домисли. Дніпро, що справді за Кременчуком трохи міліє, не був непереборною проблемою для не таких уже великих тогочасних суден, «фортеця Вітовта» (якщо вона таки існувала) на той час лежала в руїнах, так що не зрозуміло, кому в цьому дикому краї купці продавали частину своїх товарів і де вони брали вози для подальшого сухопутного шляху. До речі, аби не бути голослівним щодо можливостей дніпрового судноплавства, наведу характеристику сплаву з Брянська 45 великих російських суден з 24.VII.1737 р. (а кінець липня – то вже час «низької води»): «*и Днепром шел до Кременчуга чрез мели, а от Кременчуга ж чрез мели и подводные камни с великою трудностию до Переволочно пришел благополучно*», див.: *Материалы* для истории русского флота. – Ч.VI. – СПб., 1877. – С.624.
93. *Соловьев С.М.* Сочинения. – Кн.III. – Т.6. – М., 1989. – С.477.
94. Мені знана лише одна згадка «*устья реки Псла*», як місця, де московіти хочуть будувати «*замок*». Вона відноситься до 2.V.1557 р., див.: *Книга посольская* Метрики Великого Княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда-Августа с 1545 по 1572 год: Издана по поручению Императорского Московского общества истории и древностей российских: В 2-х тт. – Т.I / Ред. И.Данилович, М.А.Оболенский. – М., 1843. – №88. – С.139.
95. *Соловьев С.М.* Сочинения. – Кн.III. – Т.6. – С.480; *Сборник* РИО. – Т.59. – СПб., 1887. – С.581 («Пселский город»).
96. Докладний опис маршруту походу Язловецького 1571 р. навів Б.Папроцький у «*Herby rycerstwa polskiego*» (Краків, 1584). За ним, гетьман об'їхав лише правобережні терени Наддніпрянщини і найближче був до Кременчука, коли відвідував околиці

Чигирина (тоді дуже свіжої осілості, яка згодом перервалась).

97. Це явно міфічна особа. Здається, з'явилася вона, коли автор «Історії Русів» помилково назвав відомого *Івана* (Яна) *Свирговського* (Свірчевського), гетьмана козаків 1574 р., Григорієм. Причому, зауважив, що до гетьманства він був «генеральним обозним» (з 1570 р.). Згодом за ним це повторив історик Микола Маркевич, який і додав, що наступного (1571) року, після «обрання» Свірговського генеральним обозним, «*над Днепром была заложена крепость противу татар, что ныне Кременчуг*», див.: *Маркевич М.* Історія Малоросії. – К., 2003 (першодрук – М., 1842). – С.33. У пізнішій своїй статті цей автор договорився навіть до того, що Свірговський не заклав нове місто, але «заложив крепость на берегу Днепра, '*возобновил* старинный город Кременчуг'», див.: *Маркевич Н.* Реки Полтавской губернии// Записки императорского русского географического общества. – Книжка XI. – СПб., 1853. – С.347.

98. Велику роль тут зіграла широковідома хроніка Й.Бєльського, яка спопуляризувала саме цю дату. До модерної історіографії тезу про заснування у 1571 р. Кременчука Свірговським (щоправда, історичним Іваном-Яном, а не фантазійним Григорієм), крім Маркевича, впровадив і польський історик Маріан Дубецький, див.: *Dubiecki M.* Kudak, twierdza kresowa, i jej okolice. – Warszawa, 1879. – S.14, 31-32. Утім цікаво: опитувані у 1804 р. «старожили» стверджували, що чули вони, що селитись місто почало понад 200 років тому, див.: *Труды ПУАК*. – Вип.1. – С.73 – отже місцевий переказ стояв саме за кінець XVI ст.

99. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.146. Утім підозрюю, що йдеться тут уже про епізод 1637-1638 рр., про який буде сказано далі.

100. Взагалі-то Кременчук міг трактуватися як «початок» Запоріжжя. Ось, зокрема, як описав дніпрову течію у цьому місці Остап Вишня у середині 1920-х рр.: «Дніпро тут широкий, глибокий і бистрий. Бистрий він од того, що *вже тут він порожитися починає*, камінцями вищиряється і далі вже до Катеринослава дедалі більше. З Дніпра камінь витикається, аж доки вже він Кічкасом перепиняється і всілякими іншими Ненаситецькими…», див.: *Вишня О.* Твори у 5 тт. – Т.2: Усмішки, фейлетони, гуморески. 1924-1926 рр. – К., 1974. – С.106. А Маркевич нотує: «От Кременчуга появляются подводные скалы; одна находится между Крюковым и Кременчугом; …при местечках Кереберде [Келеберді – *Д.В.*] и Орлик группы камней затрудняют судоходство», див.: *Маркевич Н.* Реки Полтавской губернии… – С.342.

101. На запитання, чому саме в цьому місці, вповні відповідає зауваження з листа Станіслава Конєцпольського до Миколая Потоцького від 30.III.1638 р.: «tam nie może żadnym sposobom, kto by lądem i wodą szedł, pominąć Krzemienczuku, bo tam już Dniepr nie idzie w rzeczki…»/ «там не може жодним способом, хто б суходолом і водою йшов, проминути Кременчука, бо там вже Дніпро не йде у річки [себто у гілки-протоки]», див.: *Korespondencja* Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. – S.489.

102. *№XI* (Приповідний лист на Кременчук 1590 р.)// *Архив ЮЗР*. – Ч.III, т.1. – С.28-31. «А щоб [козаки] ту повинність свою захисту від сваволі української ліпше виконувати могли, і піддані також наші лежами [тобто постоями] від них обтяжені не були, назначаємо тим людям місце *на урочищу Кременчуку*, або на полі, де буде їм видаватись ліпше і зручніше, на цьому місці наказали ми збудувати Замок («Castell») з дерева, зі староств і держав наших, гадаємо подніпрових, про що до староств наших держав, котрі над Дніпром лежать листи наші з Канцелярії дати наказали» (переклад цього уривку з польської – *Д.В.*). Свого часу Андрій Стороженко висловив сумнів, що в цьому документі йдеться про дніпровський Кременчук, див.: *Стороженко А.В.* Ян Орышовський, запорожский гетман// *Його ж.* Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С.260-261. Він гадав, що публікатор джерела виправив «nad Dniestrom» на «nad Dnieprom», не знаючи про існування дністровського («бессарабського») Кременчука. Стороженко вважав, що «только укрепление в бессарабском Кременчуке могло воспрепятствовать вторжению запорожских козаков в соседние государ-ства т.е. в Молдавию, Валахию, Турцию и т.д.». Далі історик припускав, що «местоположением Кременчука объясняется и то,

что командование отрядом поручалось старосте *снятынскому*. Если бы дело шло о теперешнем полтавском Кременчуге, то наверное командиром отряда был бы назначен ближайший староста каневский и *черкасский* князь Александр Михайлович Вишневецький». Стороженко також посилається на пізній переказ «добродушного старика», обивателя наддністрянського Кременчука про те, що мешканці давнього тутешнього містечка «были разогнаны татарами и дали названье полтавскому Кременчугу» (Стороженко тут посилається на статтю «По Днестру», див.: *Киевская* Старина. – 1899. – Т.64, кн.1, отд.2, стр.18). Утім слушність стороженкових міркувань сумнівна. Адже ще один замок на Дністрі (де, крім шерегу дрібніших укріплених пунктів, існувала така велична оборонна потуга, як Кам'янець-Подільський) навряд чи міг суттєво завадити запорожцям. До того ж дніпровським січовикам він абсолютно не перешкоджав нападати на Крим, Очаків та Білгород (а саме через такі походи кінця 1580-х рр. і стало питання про «кременчуцький замок»). Снятинський староста М.Язловецький на той час був фактично і польним гетьманом коронним, а саме під керівництвом великого та польного коронних гетьманів знаходились тоді усі «регулярні» (оплачувані безпосередньо держскарбницею) військові підрозділи, а відтак і кременчуцька козацька залога. Та й неуспіх проекту більше вказує на дніпровський Кременчук, де «снятинський староста» не мав реального економічного впливу і міг розраховувати лише на добру волю та законослухняність того-таки черкаського і канівського старости. Щодо версії про перенесення назви «Кременчук» на дніпрові береги переселенцями-наддністрянцями, то вона вкрай сумнівна (нижче буде показано, як широко використовувався цей топонім на кордонах Великого Степу). Зрештою, нещодавно С.Леп'явко спростував твердження Стороженка, увівши в науковий обіг нові джерела (*AGAD*. – Archiwum Zamojskich. – 3112 – F.47), див.: *Леп'явко С.* Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI ст.// States, Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski/ edited by Janusz Duzinkiewicz… – New York, 2004. – P.567.

103. *Kocowski B.* Wyprawa Tatarów przez Węgry na Polskę w 1594 roku. – Lublin, 1948. – S.35-36.
104. Можливо, ця сторінка історії знайшла відбиток у фольклорі. Так, Д.Яворницький записав у Капулівці, зі слів «дідів» Дмитра Сукура та Семена Онікієнка, переказ, де йдеться і про генезу Запоріжжя. За ним, козаки спочатку мали Січ у Стебліві, згодом «під Россію», де їх вже зібралось чимало. Звідси «подались вони під Косий яр, у Йванівку, що коло Кременьчюка. А там, під Косим яром, проживав собі чоловічек, сказать би гайдамака, Корж [невеличке с.*Коржівка*, у підпорядкуванні с.Гориславці, дійсно існує під Кременчуком]; у нього була своя шайка, така, що він її розсилав по різним шляхам. Так запорожці візьми та й кинься до того Коржа; прийшли і просятця сісти коло Івановки [с.*Ново-Іванівка*, нині в межах міста?]. 'Ну шо ж? Коли хочьте, то й сідайте'. Сіли вони, жили-жили, не понравилось і тут. 'Ну як так, то справлю вас, хлопці, туди, куди знаю, – аж у Софієвку [Херсонської губернії і уєзда, поблизу с.Милове (Мелового) нині Бериславського р-ну Херсонської обл.], до турків. Там на Дніпрі єсть острів, так там і живіть'…», див.: *Яворницький Д.І.* Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. – Дн-ськ, 2005 (першодрук – СПб., 1888). – Ч.ІІ. – С.75.
105. *Ляссота Э.* Путевые заметки/ Пер. с примеч. Ф.Бруна. – Одесса, 1873. – С.26. Можливо, більш коректним перекладом рядка про Кременчук («…Krzemenczek, eine Walstadt eines alten schlosses oder Hordistie…», див.: *Tagebubuch* des Erich Lassota von Steblau. – Halle, 1866. – S.208) буде «*Кременчук, місце битви – старий замок або городище*». Якщо читати «wallstadt», то буде «міський вал – старий замок або городище».
106. Можливо, саме з цим епізодом козаччини пов'язана згадка Кременчука як місця однієї з козацьких Січей у праці Яворницького, див.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. – Львів, 1992. – Т.1. – С.59. Утім, його посилання на Мишецького (*Мышецкий С.И.* История о козаках запорожских. – Одесса, 1852. – С.9, 10) хибне. У Мишецького серед місць розташування десяти відомих йому «Січей» є згадка (під №3) Переволочни, але не Кременчука, див. відтворений за згаданим одеським виданням 1852 р. текст: *Мышецкий С.И.* История о козаках запорожских// *Шумов С., Андреев А.*

История Запорожской Сечи. – Киев-Москва, 2003. – С.31-32.

107. Укладання мапи на кошт магната велося з кінця XVI ст. за участі відомого картографа баторіанських часів Мацея Струбіча та несвіжських єзуїтів (реальним виконавцем особливо цікавої тут мапки-врізки нижнього Дніпра був Томаш Маковський, який, вірогідно, 1596 р. виїзджав сюди робити конкретні виміри, див.: *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) – wojewoda wileński. – Warszawa, 2000. – S.211-212). Перше видання її (бл.1603 р.) загинуло, але на його підставі голландський гравер Гесель Геритс приготував згадане амстердамське видання, див.: *PSB*. – T.XXX/2. – Z.125. – S.358. Отже, не виключено, що поява тут Кременчука – це відлуння проекту 1590 р. Мапа неодноразово передруковувалася (є варіанти без деяких топонімів). Ймовірно, звідси Кременчук «перекочував» і на Герітсову карту Росії (Амстердам, 1613; 1614).

108. *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000. – С.38. Див. також ілюстрацію наприкінці цієї книги.

109. *Боплан Гійом Левасер де.* Опис України// *Його ж.* Українські козаки та їхні гетьмани; *Меріме Проспер.* Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.33. У першодруці в Руані 1651 р. (с.14) назву Кременчука спотворено – *Kremierczow* («Plus bas, mais du costé de Moscovie se voit Kremierczow, il y a là une masure antique ruinée ou ie traçay un Chasteau l'an 1635 ce leiu est fort beau et commode, pour habitation; aussi c'est la derniere ville, car plus bas au delà c'est tout pays desert»).

110. *Дневник* Симеона Окольского (1637-1638 г.)// Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вип.II. – С.279.

111. *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.V. – S.226. Згадується як власник Копаткевичів ще 16 і 20.V.1618 і 24.VII.1624 рр., див.: *Ibidem*. – T.XXI. – S.214, 246, 341. Можливо, належав до герба *Венжик* (Змійка, Вужик), був протестантом (кальвіністом?) і родичем уніатського митрополита В.-Й.Рутського. До речі, на протестантське віровизнання засновника, можливо, натякає те, що жодна з двох відомих за пізнішими актами кременчуцьких церков не розташовувалась на території замку.

112. *Lipiński W.* Z dziejow Ukrainy. – Kijów-Kraków, 1912. – S.350.

113. *Rps PAN* w Krakowie 3583. – Арк.21-22.

114. Сучасний польський дослідник Г.Літвін подає, без посилання на джерело, що Рудзький володів кременчуцькою волостю з 12 березня 1635 р. до 17 січня 1637 р., див.: *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. – Warszawa, 2000. – S.193. Особисто мені відомо лише про існування таких актів у Коронній Метриці: *Potwierdzenie konsensu królewskiego na dochodzenie prawa do dóbr Krzemieńczuk w woj. kijowskim nad Dnieprem wraz z nadaniem tych dóbr Stefanowi Rudzkiemu, rotmistrzowi (11.III.1637 р., Варшава)*, див.: *AGAD*. – MK 181. – K.189v-190 та *Potwierdzenie cesji prawa do gruntu Krzemienczuk w woj. kijowskim nad Dnieprem na osobę Tomasza Zamoyskiego, kanclerza wielkiego koronnego i Katarzyny, jego żony, dokonanej przez Stefana Ruckiego, rotmistrza (17.III.1637 р., Варшава)*, див.: *AGAD*. – MK 182. – K.233-234. Т.Замойський недовго претендував на Кременчук, вже 1638 р. він помер. Можливо, згодом Ярема Вишневецький – за дружиною Гризельдою Замойською – міг обґрунтовувати свої претензії на Кременчук.

115. Можна припустити, що укріплення Кременчука стали відповіддю на рекомендацію М.Лігези та сейму (січень 1637 р.) щодо справ козацьких – «…tamte mieysca/ gdzie przechody Dnieprzem maią/ aby się przy woysku kwarcianym zbudowali/ y potężnymi walami osypali» / «тамтешні місця, де переправи на Дніпрі маються, аби при кварцяному війську забудували і потужними валами огородили», див.: *Ligęza M.* Votum na seym walny warszawski pro 20 die Januarij w r. 1637 przypadaiący. – Kraków, [1637?]. – S.nlb.14. До речі, заснування Кременчука передусім як укріплення, а не класичного міста, пояснило б відсутність традиційного установчого (локаційного) привілею для нього (якщо він не є загубленим).

116. Нещодавно польський дослідник Вітольд Бобінський датував заселення городища Кременчук 1630-1632 рр. (див.: *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. – S.282), але послався як на підставу такого датування на: *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XXI, index, S.700; T.XXII, S.176. Перевірка даного посилання не підтверджує датування Бобінського.

117. На карті-врізці Дніпра 1613 р. *Вовчий (Wolczny) острів* показаний при гирлі Псла. Як «уход» він згаданий ще ревізією Черкаського замку 1552 р. Забора *Волчек* на Дніпрі згадується ще 1872 р. у 3-4 км нижче Келеберди.
118. Ревізія 1552 р. знає «*уход на Ревучім*» (у Переволочні?), «*уход Романовський*» і «*уход Протовч*» (вище Орелі?), «*уход і стан Еланський*» (вище Кременчука). До цього додати можу лише таке: 1) між Кременчуком і Градизьком, колись був відомий рукав Дніпра *Ревучий*. Кам'яна забора *Ревуча* на Дніпрі відома нижче Крюкова проти с.Кам'яні Потоки, див.: *[Яворницький Д.І.]* Вольности запорожских козаков. – СПб., 1898. – С.49. 2) Нині відоме маленьке селище *Романки*, у підпорядкуванні сільради Рокитного Кременчуцького р-ну. 3) *Протовчею* називали зарослу лісом (товщею) частину річки, плавні. 4) *Ялан*, *Яланлик* з татарської – *відкрите поле, гола місцина*.
119. *AGAD*. – MK 182 (mf № 210). – K.190-191 (див. Додаток 2 моєї монографії). Попередню колонізаційну активність Л.Жолкевського ілюструє інший документ Метрики Коронної: *Zezwolenie na założenie słobód na uroczyskach: Krasnopole, Hadiacz, Sarskie, Rusawka, Lutyńka, Hrunie, Glinsk, Bielsk, Opale «do administracyi saletr ukrainnych należących» w woj. kijowskim Łukaszowi Żółkiewskiemu, staroście kałuskiemu, chmielnickiemu i perejasławskiemu (26.X.1634 р., Львів)*, див.: *AGAD*. – MK 181. – K.31-31v. Перехід переяславського староства до С.Конєцпольського так само зафіксував інший акт: *Nadanie star. perejasławskiego Stanisławowi Koniecpolskiemu, kasztelanowi krakowskiemu, hetmanowi wielkiemu koronnemu, po śmierci Łukasza Żółkiewskiego, wojewody bracławskiego (15.XII.1636 р., Гродно)*, див.: *AGAD*. – MK 182. – K.143v-144v. Причому цитованому тут документу передував інший, менш амбіційний: *Nadanie pewnych miast, w których wyrabia się saletrę, oraz dóbr: Bykow, Jabłonna, Berezany, Mirgrod i Hadziacz w woj. kijowskim Stanisławowi Koniecpolskiemu, kasztelanowi krakowskiemu, hetmanowi wielkiemu koronnemu, po śmierci Łukasza Żółkiewskiego, wojewody bracławskiego. (20.XII.1636 р., Гродно)*, див.: *AGAD*. – MK 182. – K.145v-146. По смерті С.Конєцпольського королівське надання від 28.V.1647 р. на ці володіння отримав син коронного гетьмана – Олександр Конєцпольський, див.: *Rpis Ossol.* 1905/II. – K.15-15v. Там йдеться про «добра і слободи» Гадяч, Миргород, Яблунів (Яблуневе), Чумгак (Czamhak), Полтаву, Краснопіль (Сорочинці), Зигмунтів (Устивицю), Лютенки та «всі інші здавна і свіжо осаджені», що їх доти тримали Бартоломій Обалковський, потім Лукаш Жолкевський і зрештою Станіслав Конєцпольський.
120. За свідчення, що саме у цей час життя у Кременчуці пожвавішало, можна приймати й факт, що 1637 або 1638 року його відвідали місіонери із свіжозаснованого (1635 р.) дому єзуїтів у Переяславі, див.: *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С.140 (авторка посилається на: *Archivum* Romanum Societatis Iesu. – Prov.Pol. –Vol.52; *Historiae* et Litterae annuae Provinciae Poloniae. – Pereaslaviae. 1637. – F.104, Residentia Pereaslaviensis. 1638. – F.148; *РГАДА*. – Ф.1473. – Оп.1. – Д.928. – Л.4об., 6об., 7; *Wojewódzki* Archiwum Państwowe w Krakowie, dział I na Wawelu. – Teki Schneidra. – Teka 707. – Missiones Periaslaviae Ukrainensis ad orientem. – F.246-246v). Припускаю, що метою місії було задоволення духовних потреб жовнірської залоги.
121. 2-е власне виділилося з 1-го, і розмежування між ними на той час ще не набуло сталості.
122. *Pozwolenie na ustąpienie prawa do uroczyszcza Krzemieńczuk w star. czerkaskim na osobę Olbrychta Krosnowskiego dokonanej przez Aleksandra Wiśniowieckiego, starostę czerkaskiego (20.III.1638 р., Варшава)*, див.: *AGAD*. – MK 183. – K.4v-5; protokół MK 355. – K.8. У наданні згадано, що О.Кросновський служив «під корогвою» О.Вишневецького. Щодо особи О.Кросновського, то це брат Миколая Кросновського (бл.1590-1653), знаного львівського католицького архієпископа (з 1645). Цей шляхтич походив з равського повіту, кар'єру робив на Поділлі та Львівщині (1653 р. – стольник подільський, 1662 р. – підстароста львівський і далі також Львівщина). Цікаво, що А.Бонецький згадує про надання О.Кросновському староства кременчуцького («Krzemieńczugskie») (див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. – T.XII. – Cz.1. – Warszawa, 1908. – S.317), але щодо староства він явно випередив час і заплутав науковців, які стали підозрювати, що йдеться про Кременчук на Поділлі. Саме в число

подільських урядників «кременчуцького старосту» О.Кросновського залічили і видавці сучасної серії «Урядники давньої Речі Посполитої XII-XVIII ст.», див.: *T.III/3*: *Urzędnicy* podolscy XIV-XVIII wieku. – Kórnik, 1998.

123. *Яковенко Н.М.* Нарис… – С.144-145.

124. Поселення безпосередньо прив'язане до Пивогір'я, див. у реєстрі монастирів з 1723 р.: «*Монастырь Пивскій Николаевскій, прозываемый Городище*»: *Описание* документов и дел… Синода. – Т.III (1723 г.). – СПб., 1878. – С.CXI [Приложения].

125. О.Лазаревський вважав можливою причиною заснування Чигирин-Діброви татарське розорення Чигирина у 1611 р., після якого і могла частина чигиринців виселитись на Лівобережжя, див.: *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв… – С.146. Не певен, чи не мав на увазі Лазаревський напад листопада 1610 р., див.: *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie. 1595-1623. – Warszawa, 2004. – S.164. Наразі Чигирин-Діброва затоплена водами Кременчуцького водосховища, населення, здебільшого, переселене до с.Мозоліївка Глобинського р-ну Полтавської обл.

126. З татарської назва містечка перекладається як «*водосховище*», а отже зручне місце водопою – пункт украй важливий для степового буття. Така інтерпретація назви «Манжелія» цілком узгоджується і одним з перших його описів (люстрація 1631 р.), за яким містечко «криницею Манжелійською чисто колом навкруги оточене і ровом окопане», див.: *Archiwut* Panstwowy w Krakowie. – Archiwum Sławuckie (R.Sanguszki). – №92. – S.134. Якщо ж топонім давніший за татарську добу, то можна згадати, що на санскриті «madhula» – це «медовий», а «manjula» – то «вродливий».

127. *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie. 1595-1623. – S.227. Додамо, ханові було про що турбуватися, адже після Деулінського перемир'я з Москвою 1618 р. Річ Посполита фактично позбулася давньої російської конкуренції на Лівобережжі.

128. «*Уход і стан Воловський*» ревізії Черкаського замку 1552 р.?

129. *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст... – С.66.

130. Див. локаційний привілей місту Крилову 1616 р.

131. *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.106 (№1230).

132. *Історія* міст і сіл. Кіровоградська область. – К., 1972. – С.646. Слід завважити, що то доволі сумнівне джерело, а козак Василь Онуфрей, засновник хутора, який стали кликати Онуфріївкою, то взагалі-то діяч першої половини XVIII ст.

133. Тут слід додати, що Кременчук від природи не мав великих перспектив для розвитку рільництва – з суходолу його оточували водойми-ща, піщані та заболочені місця (і це було добре для оборони та відпочатку провідного рибальського промислу, згодом останній потіснило тваринництво, а аж ніяк не землеробство).

134. Цит. за: *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII вв. – К., 1931. – С.82. Загалом як ілюстрація магнатського господарювання на «Задніпров'ї» велике значення має докладний орендний контракт від 15.XI.1643 р. на Гадяцьку волость (володіння С.Конєцпольського) на 1644-1647 рр., див.: *Грушевський М.С.* Господарство польського магната [С.Конєцпольського] на Задніпров'ю перед Хмельниччиною// Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – Т.1. – К., 1908. – С.25-44.

135. Звістку про це вторгнення у Варшаві отримали 8.III.1647 р., див.: *Bibl. Czart.* – Rps.373. – S.571.

136. *Вишня О.* Твори у 5 тт. – Т.2. – С.105.

137. Не так далеко на Лівобережжі, на кордоні Запорізької та Донецької областей, між Гуляйполем і Маріуполем (у Великоновоселківському р-ні Донецької обл.) існують с.с.Старий *Керменчик (*до 1947 р., нині Старомлинівка) та *Малий Керменчик*. Спочатку це були Старий *Керменчик* і Ново-*Керменчик* (засновані греками-вихідцями з Криму, в т.ч. і з села *Керменчик*, у 1779 і 1793 рр. відповідно). Свій *Новий Кременчук* є у Дніпропетровській області (село Криворізького р-ну).

138. *О древностях* южного берега Крыма и гор Таврических. – СПб., 1837. – С.4-6. Цікаво, що в козацькому реєстрі 1649 р. поруч із прізвищевою формою «Кременчук» трапляється і форма «Кремінчик» (Васько Кремянчик з сотні Гаврила Гладченка Миргородського полку).

139. *Український* степовой кордон в середини XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)/ Упорядн. Мальченко О.Є. – Запоріжжя-Київ, 1997. – С.34, 69. Нині на оригінальність звучання

назви, похідної від «кременчук», може претендувати, зокрема, с.*Кременчувате* (у підпорядкуванні селищної ради Богодарівки Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.). Село *Кременчуки* є у Красилівському р-ні Хмельницької обл. Хутір *Кременчук* знаний і на Миколаївщині. У XVIII ст. фіксується селище *Кременчук* десь недалеко с.Чубинці (нині Сквирський р-н Київської обл.).

140. *Яворницький Д.І.* Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. – Дн-ськ, 2005 (першодрук – СПб., 1888). – Ч.І. – С.60.
141. Здається, найраніше цей переказ згадує: *Справочная* и адресная книжка г.Кременчуга на 1875 год/ сост. К.Сторчаков и Г.Розенталь. – Кременчук, 1874. – С.15.
142. Нині назва річки звучить як *Сухий Кагамлик*. Це ліва притока Дніпра, яка протікає територією Глобинського та Кременчуцького районів Полтавської обл. (витоки біля с.Устимівка Глобинського р-ну). Довжина – 64 км, ширина річища – 94 м, ширина заплави – 0,6 км. Наразі частково засипана та взята в труби. Її давніми притоками на теренах Кременчука (1874 р.) були річечки *Безкровна*, *Недогарок* і *Лапченя* (Суха Лапинка, згадана в описі 1798-1800 рр.?).
143. Причому, це не єдиний варіант тлумачення. Якщо перекладати «каган лаєк», отримаємо «*гідний кагана*» (така версія, напевно, буде близька тим, хто бачить Кагамлик місцем відомої битви 1299 р., яка поклала край життю і державі темника-хана Ногая). А ось «комлик» дасть у перекладі «*піщану місцину*».
144. Можливо, для російської адміністрації мала значення асоціація зі «столичним» топонімом – *Крюковим каналом* у Санкт-Петербурзі.
145. *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. – T.XX. – S.176. О.Яблоновський не навів власного перекладу цього словосполучення («kuruk-owa»), обмежившись констатацією його тюркського походження.
146. Джерела свідчать, що існувало не лише «озеро Курукове», але й «річка Курук», див.: *Żurkowski S.* Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w.kor. – Lwów, 1860. – S.99. «*Річку Курук*» біля Крюкова у середині XVIII ст. згадує сербський офіцер С.С.Пищевич (*Известие* о похождении Симеона Степановича Пишчевича. 1731-1785. – М., 1884. – С.455). Ці озеро-річка були пов'язані одне з одним (найвірогідніше, тут взагалі малася на увазі дніпрова затока, яка лише в посушливі часи могла перетворюватись на озеро). У середині XIX ст. Круків («Крюков») званий і «*рукавом*» Дніпра, див.: *Экономическое* состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. – Ч.2. – СПб., 1863. – С.25.
147. *Dziubiński A.* Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagellonów// Kwartalnik Historyczny. – R.CIII. – Warszawa, 1996. – №3. – S.54.
148. *Дмитриев С.* (Санкт-Петербург) Термин «курук» в военно-политической культуре монгольских кочевников// Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий/ Отв. ред. А.Г.Селезнев, Н.А.Томилов. – Омск, 1998. Це тлумачення має найбільшу інтерпретаційну перспективу. На його користь свідчить і те, що Крюків був стратегічною точкою на відомій дорозі вздовж правого берега Дніпра (пізніше він навіть називався Крюковським шляхом). Крюків як зручне місце для табору-«бази» козаків згаданий 1625 та 1676 рр. Зрештою, у цьому разі Кременчук-Крюків можуть бути осмислені як система укріплень стратегічного вузла (лівобережний шлях через Старі Санжари на Крим і правобережний – уздовж Дніпра на Січ і далі у кримські володіння та Кременчуцький «татарський брід» як сполучник цих двох транзитних артерій). На користь цього тлумачення може бути інтерпретований і топонім «Цареві піски» – урочище поруч із Крюковим, що згадується у 1740-х рр., див.: *Пивовар А.В.* Вказ. праця. – С.164, 183. Єдиним «царем», пам'ять про якого могли б зберігати ці «піски» (якщо не вбачати тут дуже глибокого сліду скіфських часів), був котрийсь з татарських ханів (їх на Русі звали «царями»).
149. Поширений переважно в Білгород-Дністровському районі Одеської обл. Використовується для виготовлення столових вин і шампанських виноматеріалів.
150. *Татарсько*-український словник/ За заг. ред. С.Ш.Замалєєва. – Х., 2002.
151. *Алаша* – одне з основних племен казахів (потомки кипчаків-половців) історичного Молодшого жуза (Західний Казахстан). Згадка *Улашевичів* є у літописній оповіді про відомий «похід Ігоря Святославовича на половців» 1185 р.

Дмитрий Вырский

Кременчуг: начало истории (1571-1648)

Статья посвящена начальному периоду истории города Кременчуга. Проанализирован исторический контекст, в котором происходило становление нового городского центра; излагаются факты, связанные с ранней его историей; а также выясняется происхождение названия поселения.

Ключевые слова: *город, локальная история, казаки, Днепр.*

Dmitry Vyrs'kyj

Kremenchug: The Early History (1571-1648)

The paper is devoted to the initial period of the history of the city of Kremenchug. We analyze the historical context in which it was becoming a new urban center, the statement of the facts related to his early history and origin of the name turns out the settlement.

Keywords: *city, local history, the Cossacks, the Dnieper.*

УДК 355.415.8(477.53-21):94«1914/18»

Віктор Саранча (м. Кременчук)

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КРЕМЕНЧУЦЬКОМУ ГАРНІЗОНІ

У статті досліджено правове становище та умови перебування військовополонених Першої світової війни на території Кременчуцького гарнізону в другій половині 1916 року. На основі архівних даних визначено кількісний склад полонених, його розподіл за національною, соціальною та конфесійною ознаками. Досліджено динаміку чисельності, побутові умови та використання праці військовополонених.

Ключові слова: *Перша світова війна, військовополонені, Кременчуцький гарнізон, військовий магазин.*

Майже сто років відділяє нас від початку однієї з найтрагічніших сторінок в історії людства − Першої світової війни. Цей глобальний конфлікт змінив напрям цивілізаційного руху, дав поштовх для розвитку в ньому негативних тенденцій, які призвели до загострення кризи буржуазно-ліберальної ідеології. Подібні процеси найбільш яскраво спостерігаються в методах і засобах, які застосовувалися під час війни при вирішенні проблем гуманітарного характеру, таких як: біженство, примусові депортації, утримання військовополонених тощо. Сумний досвід Першої світової в сфері ігнорування норм міжнародного права та дегуманізації суспільної свідомості став характерною ознакою для всіх наступних війн XX століття.

Глобальний характер конфлікту надав військовому полону Першої світової значного масштабу. Так, загальна кількість військовослужбовців європейських країн (без Російської імперії), які перебували в полоні Першої світової, становить 5 328 447 чол.[1], в той же час подібні втрати Росії в абсолютних цифрах складають 2417 000 військовополонених, або 16,1 % від загальної кількості мобілізованих[2]. Невдалі дії австро-угорської армії призвели до того, що в полоні опинилося 1800000 її вояків (20 % від загальної кількості мобілізованих). Відповідні втрати іншої держави – члена Троїстого союзу − Німеччини складають 1000000 військовополонених, або 7,5 % від загальної кількості мобілізованих[3]. Протягом війни значний контингент німецьких та австро-угорських військовополонених утримувався в таборах, які були розташовані на території Російської імперії*, де загальна кількість бранців на 1 вересня 1917 р. дорівнювала 1 813 458 чол.[4]

Тривалий час у вітчизняній науці в проблематиці військового полону досліджувалися лише його

* Так, в Київському військовому окрузі на 01.09.1917 знаходилося 406 078 полонених, а в Одеському - 217 566 чол. Існують дані, що загальна кількість військовополонених Першої світової на території Російської імперії становила 2,3 млн. осіб.

окремі аспекти, що не давало можливості створити об'єктивну картину даного явища. З огляду на загальний розвиток історичного процесу можна виділити наступні етапи у вітчизняній історіографії військового полону Першої світової війни:

- дореволюційний період (1914 – 1917 рр.);
- радянський період (1917 – 1991 рр.);
- сучасний період (з 1991 р.).

Перші публікації з даної проблематики з'явилися у вітчизняній історіографії ще під час самої війни і мали агітаційний, політично заангажований характер. Вони несли інформацію про важкі умови, в яких перебувають російські вояки в німецькому та австрійському полоні[5]. Повідомлення про становище іноземних полонених на території Росії мали уривчастий характер та використовувалися виключно для порівняння з «набагато гіршим положенням російських військовополонених».

У перше десятиліття радянської влади видаються праці, в яких розглядається внесок військовополонених-інтернаціоналістів в боротьбу за перемогу влади Рад та можливості використання їх в майбутній світовій революції[6]. У період 1930 – 1940 рр. змін в науковому дискурсі не відбувається: в світ виходять праці, в яких історія військового полону пов'язана з інтернаціоналістським та революційним рухами[7]. З середини 1950-х і до кінця 1980-х рр. в радянській історіографії військовий полон розглядається в традиційному дискурсі, але з'являються праці, в яких розкривається допоміжна роль військовополонених в народному господарстві Російської імперії[8].

Зняття ідеологічного пресингу з науки та відкриття засекречених архівних справ на початку 1990-х рр. дали можливість історикам пострадянських країн досліджувати нові аспекти військового полону, використовуючи при цьому достатньо популярний на Заході з 1960-х рр. історико-антропологічний метод. Але слід відмітити, що в даному напрямку з кінця 1990-х рр. і до теперішнього часу плідно працюють лише російські вчені. Ними захищено низку дисертацій, в яких досліджуються регіональні аспекти та система управління військовим полоном[9], студіюються психологічні та соціокультурні проблеми даного явища[10]. Відсутність широкої джерельної бази та некритичне ставлення до наративних матеріалів часто призводять до домінування в працях сучасних істориків елементів описовості, окрім того, суперечливими виглядають їх глобальні висновки в дослідженнях, які базуються лише на регіональному матеріалі.

На сучасному етапі розвитку історичної науки вітчизняні вчені досліджують військовий полон Першої світової війни в розрізі перебування вояків-українців в таборах Німеччини та Австро-Угорщини. Особлива увага в таких дослідженнях приділяється ідеологічній роботі, яку проводили з бранцями з Наддніпрянщини діячі Союзу визволення України[11]. Серед іноземних досліджень з даної проблематики слід відзначити публікацію німецького вченого Р.Нахтігаля в «Українському історичному журналі», яку присвячено історії Дарницького табору військовополонених[12].

Майже повна відсутність праць з проблематики військового полону Першої світової на території України та виняткове значення даного збройного конфлікту для історії людства зумовлюють актуальність обраної теми дослідження. Наукова новизна роботи полягає в спробі дослідження та узагальнення на основі друкованих видань та архівних матеріалів різних аспектів становища військовополонених в місті Кременчуці Полтавської губернії. Практичне значення роботи полягає в можливості використання її матеріалів в краєзнавчій роботі та в написанні узагальнюючих робіт з історії військового полону в Україні періоду Першої світової війни. Розглянута автором джерельна база визначає хронологічні (червень – грудень 1916 р.) та територіальні (Кременчуцький гарнізон) рамки дослідження. Об'єктом дослідженням є контингент військовополонених австрійської армії, який підпорядковувався керівництву кременчуцьких військових магазинів. Предмет дослідження – становище військовополонених в Кременчуцькому гарнізоні, взяте в сукупності, починаючи від статусу і до визначення їх місця в житті міста.

Мета дослідження полягає у визначенні складу та становища військовополонених Першої світової війни, які знаходилися на території Кременчука в другій половині 1916 року. Відповідно до поставленої мети в роботі передбачається вирішення наступних дослідницьких завдань:

- визначення складу Кременчуцького гарнізону напередодні та під час війни;
- дослідження міжнародних та російських нормативно-правових актів, які визначали статус військовополонених під час Першої світової, та їх дотримання під час війни;
- визначення кількісного складу полонених, його розподіл за національною, соціальною та конфесійною ознаками, динаміку чисельності та чинники, що впливали на зміни в чисельності даного контингенту;

- аналіз побутових умов та використання праці військовополонених;

За кількістю дислокованих військових підрозділів на початок Першої світової війни Кременчуцький гарнізон посідав перше місце в Полтавській губернії. Територіально в довоєнний період гарнізон входив до Київського військового округу (КВО), але частина військових підрозділів, розташованих на його території, підпорядковувалася командуванню Одеського військового округу (ОдВО)*. Склад кременчуцького гарнізону на 1914 рік мав наступний вигляд:

- 2-га бригада 9-ї піхотної дивізії в складі 35 Брянського та 36 Орловського піхотних полків;
- Кременчуцька місцева артилерійська команда;
- Кременчуцький артилерійський склад ОдВО;
- Кременчуцький інтендантський речовий склад ОдВО;
- Кременчуцький військовий млин ОдВО;
- Одесько-Кременчуцький продовольчий магазин ОдВО;
- Кременчуцька конвойна команда[13].

Відповідно до Височайшого указу від 20.07.1914р. «Про оголошення в деяких місцевостях Імперії військового стану» даний особливий правовий режим з підпорядкуванням всього цивільного управління керівництву військових округів запроваджувався в Золотоніському, Переяславському та Кременчуцькому повітах Полтавської губернії. Наприкінці липня – початку серпня 1914 р. відбуваються зміни в складі Кременчуцького гарнізону: на театр військових дій відбувають 35 Брянський та 36 Орловський піхотні полки, а в місті залишаються сформовані з кадрового резерву даних полків та новобранців 26 та 27 піхотні запасні батальйони. Протягом Першої світової де-факто Кременчуцький гарнізон був тиловим, але де-юре його територія була прирівняна до зони бойових дій. Дослідження складу гарнізону під час війни ускладнюється чисельними передислокаціями військ. Так на початок 1916 року він мав наступний вигляд (без польових запасних військових шпиталів та резервних польових гуртів худоби):

- 26 запасний піхотний батальйон;
- 118, 119, 120 та 121 команди одужуючих;
- 497 піша Воронезька дружина;
- Кременчуцькі караульна та робоча команди;
- Команда коменданта 3-го тилового етапу Південно-Західного фронту;
- Кременчуцька місцева артилерійська команда;
- Кременчуцький інтендантський речовий склад;
- Кременчуцький артилерійський склад;
- Кременчуцький військовий млин;
- Кременчуцький базисний продовольчий магазин (колишній Одесько-Кременчуцький) та запасні продовольчі магазини № 1 та № 2[14].

Джерельна база дослідження не дає можливості встановити точної дати надходження до Кременчука перших партій військовополонених, їх підпорядкування та розміщення на території гарнізону. Велика ймовірність того, що це відбулося в березні-травні 1915 року, коли протягом шести тижнів з Печерської фортеці Києва в тилові гарнізони Російської імперії було відправлено 118 000 австрійських військовослужбовців, які капітулювали в Перемишлі (22.03.1915) та були захоплені в полон в Карпатах[15].

Спочатку Київ, а з 14.07.1915 Дарницький табір військовополонених (Дарниця − район сучасного Києва – В.С.) відігравали важливу роль в системі військового полону в Російській імперії. Саме в Дарниці відбувався розподіл бранців за національною ознакою, який вирішував їх подальшу долі. Етнічних німців, австрійців та угорців висилали до Сибіру та на Далекий Схід, військовополонених-слов’ян розміщували на території українських та центральних великоросійських губерній. Визнаючи важливість цієї справи, при Штабі Київського військового округу було створено Особливий комітет з охорони та розподілу полонених слов’ян.

У кінці 1915 - першій половині 1916 року надходження нових військовополонених з Південно-Західного фронту до Дарницького табору майже припинилося, але з початком літнього наступу (Брусиловський прорив) ситуація змінилася корінним чином. Тільки наприкінці червня в таборі було зафіксовано понад 25 тисяч військовополонених, в середині липня − 20 тисяч, щодня до Дарниці прибувало по 8 ешелонів з бранцями, а до внутрішніх районів Росії вирушало 5 евакуаційних поїздів[16].

Основним нормативним актом Російської імперії, який визначав статус військовополонених, було Положення «Про військовополонених», розроблене Військовим міністерством та затверджене 7 жовтня 1914 р. Миколою ІІ. В основу Положення було закладено принципи Гаазької конвенції 1907 року «Про закони та звичаї сухопутної війни». Згідно з даною конвенцією став-

* З початком війни КВО та ОдВО отримують назви Київській військовий округ на театрі військових дій та Одеський військовий округ на театрі військових дій відповідно.

лення до військовополонених як до «законних захисників своєї вітчизни» мало бути гуманним, а їх основні майнові та особисті права не повинні були порушуватися. У першу чергу це стосувалося права власності на особисті речі, на працю, яка мала оплачуватися, з вирахуванням частини на утримання, заборону використання праці полонених для військових потреб, свободу для виконання релігійних обрядів тощо[17]. Слід зауважити, що Гаазька конвенція та інші норми міжнародного права порушувалися під час війни як Росією, так і іншими державами.

Основні порушення стосувалися використання праці військовополонених та її оплати. Так, рескрипт імператора Миколи ІІ від 20 серпня 1914 р. встановлював «бажаність примусового направлення військовополонених на казенні й суспільні роботи, причому без якого-небудь особливої за виконання таких робіт винагороди з наданням їм лише встановленого казенного пайка». Слід додати, що доповнення до Положення «Про військовополонених» від 8.03.1915 р. все-таки надавало право видавати військовополоненим грошову винагороду за працю.

Сучасний дослідник історико-правових аспектів становища військовополонених Першої світової війни в Сибіру О.Ф. Гордєєв наголошує на тому, що «місцева влада не особливо озиралася на Положення («Про військовополонених – В.С.) і діяла, керуючись власними положеннями»[18]. На підтвердження своєї думки О.Ф.Гордєєв наводить накази по Красноярському гарнізону, які свідчать про жорсткий контроль за військовополоненими, обмеження їх пересування. Дані обмеження перешкоджали, в тому числі, і виконанню церковних ритуалів.

Джерельна база, яку було використано в даному дослідженні, дає можливість говорити про відсутність вищенаведених порушень Гаазької конвенції в діях військового керівництва Кременчуцького гарнізону. Можлива причина цього криється у відмінностях в національному складі військовополонених та ставленні до них гарнізонного керівництва: в Сибіру більшість контингенту складали німці, австрійці та угорці, а в Кременчуці, бранцями були виключно слов'яни. Особливості використання праці військовополонених в Кременчуцькому гарнізоні, які можна кваліфікувати як порушення міжнародних правових актів, буде розглянуто нижче.

У першій половині червня 1916 року з Дарницького табору в розпорядження військового керівництва Кременчуцького запасного продовольчого магазину № 2 (далі − КЗПМ № 2) прибула партія військовополонених в кількості 150 осіб, а вже 17.06.1916 р. із залізничної станції «Кременчук» до Дарниці було направлено новий конвой з нарядом на 200 осіб[19]. Облікові документи КЗПМ № 2 містять інформацію про те, що на 01.07.1916 р. в розпорядженні начальника даного магазину перебувало 612 військовополонених австро-угорської армії[20]. Переважна більшість полонених (510 осіб) працювала в двох військових магазинах гарнізону, решта − на казенних та громадських роботах в Кременчуці. Третього липня 1916 р. КЗМП № 2 передає весь контингент військовополонених в кількості 610 осіб у розпорядження Кременчуцького базисного продовольчого магазину (далі − КБПМ)[21].

Зважаючи на великий обсяг робіт та нестачу робочих рук, в середині липня 1916 р. керівництво КБПМ звертається до Штабу Київського військового округу з проханням надіслати нову партію полонених, в кількості 200 осіб[22]. Прохання залишилося поза увагою окружного керівництва: в липні - грудні 1916 великі партії військовополонених до магазину надходити не будуть[*23]. Незначне поповнення контингенту та переведення військовополонених з Кременчука до інших військових підрозділів вплинуло на зменшення динаміки їх чисельності протягом липня – червня 1916 року (Діаграма 1[24]).

В липні 1916 року відбулися наступні переміщення військовополонених з Кременчуцького гарнізону:

- 04.07.1916 р. до Лохвицького військового магазину відправлено групу в кількості 100 осіб;
- 07.07.1916 р. в розпорядження Полтавського губернського земства відправлено 55 військовополонених;
- 19.07.1916 р. до Вапнярського військового магазину відправлено 50 осіб[25].

Дані про повернення даного контингенту до Кременчука відсутні.

Наступне суттєве зменшення чисельності військовополонених в Кременчуцькому гарнізоні припадає на листопад 1916 року. Згідно до розпорядження Начальника Штабного Управління КВО від 20.10.1916 р. з Кременчуцького базисного запасного магазину до Дарницького ізоляційного перепускного пункту мали бути відряджені 75

* Так, в липні 1916 року до Кременчука прибуло лише 18 військовополонених, а в серпні того ж року – 20.

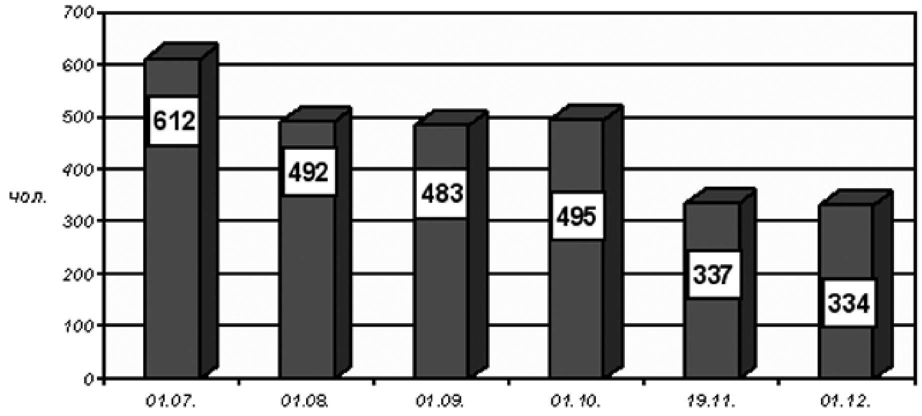

Діаграма 1. Динаміка чисельності контингенту військовополонених у Кременчуцькому гернізоні (липень - грудень 1916 р.)

Супровідна документація на військовополонених, листування керівництва Кременчуцького базисного запасного магазину зі Штабом КВО та внутрішні документи гарнізону дають уявлення про національний, соціальний та конфесійний склад даного контингенту. Усі військовополонені, які знаходилися на території Кременчуцького гарнізону та були закріплені за КБПМ, були слов'янами та належали до рядового складу австро-угорської армії. Окрім сербів, чехів та словаків, про яких згадувалося вище, серед військовополонених були хорвати, поляки, словенці, румуни та українці (русини). За соціальним походженням переважна більшість бранців була селянами і ремісниками з достатньо низьким рівнем фахової підготовки.

За конфесійною приналежністю значна кількість військовополонених належала до римсько-католицької Церкви (чехи, словаки, хорвати, словенці, поляки, частина українців) і тільки серби та румуни до православної. На початку вересня 1916 р. до доглядача КБПМ надвірного радника П.К.Попова листом звернувся капелан Кременчуцького Римсько-католицького костелу Святого Йосифа. Капелан просив направити в його розпорядження бранця - католика для допомоги у відправленні треб для військовополонених. Це прохання було задоволене – помічником капелана став українець А.Мельник – Мельницький[30].

Казармене приміщення для військовополонених було розташоване на Сінній площі (будинок Гебгольда) неподалік від залізничного вокзалу та приміщень КБПМ[31]. Після пожежі, що сталася в даному приміщенні в серпні 1916 р., було проведено акт перевірки побутових умов військовополонених, стану опалення та освітлення, які було визнано задовільними[32]. Задовільними визнавалися також харчування та медичне обслуговування військовополонених, яке здійснювалося в Кременчуцькому гарнізонному шпиталі. У червні 1916 р. зусиллями Всеросійського Земського Союзу в Кременчуці відкривається лазня для військовослужбовців гарнізону та членів їх родин[33].

військовополонених, які мають такі цивільні спеціальності: столяри (10 осіб), слюсарі (4 особи), ковалі (8 осіб), теслярі (8 осіб), пічники (8 осіб), каменярі (18 осіб), тарники (4 особи), машиністи (14 осіб), казаняри (1 особа)[26]. На заміну відрядженим особам Дарницький пункт мав надіслати до Кременчука відповідну кількість військовополонених, які не мають фахової підготовки. Виконання даного розпорядження викликало певні труднощі, пов'язані з відсутністю серед військовополонених Кременчуцького гарнізону необхідної кількості фахівців, тому до Дарниці 10.11.1916 р. було відряджено лише 71 особу* замість 75 замовлених[27].

У листопаді 1915 року в Одесі розпочалося формування 1-ї Сербської добровольчої дивізії, яке закінчилося навесні 1916 року. Протягом 1916 року відбувалося формування 2-ї подібної дивізії, об'єднаної в жовтні цього ж року з 1-ю дивізією в Сербський добровольчий корпус. У листопаді 1916 року на формування 2-ї дивізії до штабу даного корпусу в Одесі було відряджено з Кременчука 89 військовополонених сербської національності[28]. У цей же час в Дарниці відбувалося формування Чехословацької добровольчої бригади, до складу якої також відправлялися полонені з Кременчуцького гарнізону[29].

Втечі військовополонених в Кременчуцькому гарнізону не набули масового характеру і не мали суттєвого впливу на зміни в їх чисельності**. Окрім того, в звітах та облікових відомостях КБПМ не зустрічається повідомлень про випадки смерті серед військовополонених.

* З них 63 фахівця з високою кваліфікацією і 8 з низькою.

** Під час передачі військовополонених від КЗМП № 2 до КБПМ в липні 1916 повідомляється лише про одного втікача. Інформація про те, що подібні випадки частішають зустрічається в документації КБЗП за серпень, а повідомлення про втечу 1-2 військовополонених можна зустріти серед документів майже щомісяця (серпень-листопад 1916)

На початку вересня 1916 року доглядач магазину звернувся до завідувача лазнею з проханням дозволити купати в його закладі «військовополонених нижніх чинів в кількості 505 чоловік»[34].

Гроші на утримання військовополонених асигнувалися з Кременчуцького повітового казначейства. Так, 20.07.1916 р. було запитано 2000 крб. на утримання 510 чоловік, а 12.08.1916 р. аванс 1000 крб. для видачі полоненим заробітної плати[35]. Але подібне матеріальне забезпечення не задовольняло потреб військовополонених, і вони вимушені були знаходити засоби для покращення ситуації. Одним з таких засобів були самовільні відлучки в найближчі села, де в цей час була достатньо відчутна нестача робочих рук. Військовополонені наймалися в жінок, що залишилися без чоловіків, на сільськогосподарські та інші роботи, за що отримували гроші та цивільний одяг. З огляду на подібні випадки, військове керівництво магазину складало рапорти, в яких вказувалося на необхідність задоволення потреб військовополонених в грошах та одязі[36].

З настанням холодної пори року достатньо гостро постало питання щодо стану взуття військовополонених. В акті огляду, підписаному членами спеціально створеної гарнізонної комісії, задовільний стан «австрійських військових черевиків» відзначено лише в 247 осіб з 506 оглянутих. В 172 військовополонених «австрійські черевики мають бути відремонтовані», а ще 85 осіб були взуті в ликові личаки, які «потребують заміни»[37]. Не краща ситуація була ще з одним елементом військового одягу − онучами. За нормами військовополоненим видавалася лише одна пара онуч, якої на тривалий термін не вистачало. Саме тому військовополонені вимушені були здійснювати крадіжки мішків в приміщенні магазину та різати їх на онучі. Для запобігання таких випадків керівництво магазину виділило для використання військовополоненими 1000 мішків, які були визнані непридатними для використання та призначалися на продаж[38].

Серед правопорушень, які здійснювали військовополонені, окрім вищезгаданих самовільних відлучок, крадіжок мішків (як на онучі, так і на продаж) слід виділити також крадіжки м’ясних консервів в магазині під час роботи. Саме за таке правопорушення (крадіжку 2-х банок м’ясних консервів 22.11.1916 р.) військовополоненого Петра Процика було віддано під військово-польовий суд, який діяв при 757 пішій дружині*. Керівництво КБПМ намагалося відправляти подібних правопорушників до Дарницького табору, зазначаючи в супровідних документах ступінь їх провини (крадіжка м’ясних консервів під час роботи в магазині, «буйна вдача», самовільна відлучка тощо)[39].

Праця військовополонених в межах гарнізону використовувалася як керівництвом військових магазинів[40], так і іншими організаціями та установами*. З 01.07.1916 р. у дворі будинку Фіалкова (на розі Петровської та Олексіївської вулиць**) діяла хлібопекарня, в якій працювали військовополонені. Там же знаходилася комора, розрахована на 3 роти військового складу***, в якій можна було зберігати виготовлену продукцію та інший провіант[41]. На початку вересня до керівництва магазина надійшла інформація про смерть внаслідок захворювання на тиф одного з мешканців будинку Фіалкова, з огляду на це постало питання про можливе перенесення хлібопекарні в інше місце. Виходячи з того, що вищезгаданий смертельний випадок стався в Богоугодному закладі, а не в будинку Фіалкова Кременчуцький міський лікар дав висновок, в якому дозволяється випікання хліба на старому місці[42].

2 липня 1916 р. на ім’я доглядача КЗМП № 2 надходить лист з проханням надсилати щоденно 20 військовополонених в розпорядження завідувача Кременчуцьких складів по заготівлі Уповноваженим Південно-Західного району****. У листопаді місяці потреба в робітниках на складах зростає: нова заявка, яка надходить до КБПМ, містить прохання надсилати мінімум 40 військовополонених щодня[43].

Протягом періоду, що розглядається в дослідженні, 8 військовополонених знаходилося в розпорядженні Кременчуцького трамвайного товариства та займалися обслуговуванням паровозів при транспортуванні бойових припасів. Під час набору добровольців до Сербської дивізії командування ОдВО дозволило залишитися в розпорядженні Кременчуцького трамвайного товариства двом військовополоненим – машиністам Узелацу та Петровичу[44]. Окрім того, військовополонені використовувалися на роботах в Піщаній горі (район Кременчука – В.С.), де в цей час були розташовані

* Військово-польовий суд в Кременчуцькому гарнізоні було утворено на початку листопада внаслідок заворушень на місцевому розподільчому пункті.

* В ремонтних майстернях 2-х продовольчих магазинів у липні – грудні 1916 працювало в середньому 250-300 військовополонених.

** Сучасні вулиці Жовтнева та Шевченка.

*** За штатним розрахунком чинів від 06.05.1910 (за військовим складом) в роті мало бути 4 (5) офіцерів та 240 нижніх чинів.

**** Склади були розташовані на території Південно-Російського Акціонерного Товариства (колиш. Німець та сини) по вул. Веселій (тепер 1905 року).

Нова дільниця артилерійських складів та евакуйований з Варшави завод «Лільпоп, Рау і Левенштейн», який виконував військові замовлення[45].

У листопаді 1916 року до керівництва КБПМ з проханням про виділення 15 військовополонених звертається Кременчуцький військово-промисловий комітет. Даний контингент був потрібен для пофарбування візків, які були виготовлені комітетом на замовлення Етапно-транспортного відділу Окремої Армії Південно-Західного фронту для потреб державної оборони[46].

Вищенаведені факти дають можливість кваліфікувати працю військовополонених в Кременчуцькому гарнізоні як таку, що «має відношення до військових дій» та яку було заборонено Гаазькою конвенцією (ст.6)[47] і «Положенням про військовополонених» (ст.12)[48].

У макроісторичному вимірі на період червень-грудень 1916 року припадають остання в дореволюційному періоді війни спроба керівництвом країни змінити ситуацію на фронті, загострення внутрішньополітичної та економічної кризи. Поразки російської армії в весняно-літніх кампаніях 1915 рр., затяжний характер війни, поява в місті біженців і дезертирів, зростання кількості лазаретів та нових військових підрозділів сформували в провінційному соціумі «нову свідомість військового часу». На пізню осінь - зиму 1916 - 1917 рр. припадає криза цієї «нової свідомості».

Військовополонені достатньо органічно вписалися в повсякденне життя Кременчука, нарівні з хворими та пораненими вояками, біженцями вони стали його «новими мешканцями». Їх праця використовувалася військовими і громадськими установами та приватними особами, випадки кримінальних злочинів, спрямованих проти цивільного населення, нами виявлено не було. До цього слід додати надану їм керівництвом гарнізону можливість без перепон справляти свої релігійні потреби, вести листування зі своїми родичами та достатньо вільно пересуватися територією міста[49(*1)]. Для вирішення проблем, які виникали в повсякденному житті, військовополонені могли звертатися до Особливого комітету з охорони та розподілу полонених слов'ян при Штабі КВО[50(*2)]. Підтвердженням загальної доброзичливості атмосфери, в якій перебували військовополонені в Кременчуці може слугувати бажання галичанина А.Мельника-Мельницького перейти до російського підданства[*51].

Таким чином, нами було досліджено становище військовополонених - слов'ян, колишніх вояків австро -угорської армії, які прибували з Дарницького ізоляційно-перепускного пункту до Кременчуцького гарнізону в червні - грудні 1916 року. Підпорядкувався даний контингент Кременчуцькому запасному продовольчому магазину № 2, а з 03.07.1916 р. – Кременчуцькому базисному продовольчому магазину. Правовий статус військовополонених визначався «Положенням про військовополонених» та іншими міжнародними та російськими нормативно - правовими актами, які порушувалися в питаннях використання їх праці на військові потреби та матеріального забезпечення.

Основними чинниками, що вплинули на зменшення чисельності контингенту протягом липня - грудня 1916 р., стали незначне поповнення з Дарницького табору та відрядження військовополонених до інших військових підрозділів.

За соціальним походженням більшість військовополонених була селянами та ремісниками, за конфесійною приналежністю – католиками. Умови праці військовополонених були задовільними, а побутові умови та матеріальне забезпечення знаходилися на достатньо низькому рівні, що викликало занепокоєння військового керівництва. Загальна атмосфера, в якій перебували військовослужбовці в Кременчуці, була доброзичливою, вони не зазнавали релігійних утисків, їх пересування гарнізоном не було жорстко регламентовано.

Як зазначалося вище, джерельна база даного дослідження на дає можливості дослідити становище військовополонених в Кременчуцькому гарнізоні в 1915, а також в першій половині 1916 року та на початку 1917 року. Поза увагою залишився контингент військовополонених, який було розташовано в інших гарнізонах Полтавської губернії, його становище та використання в якості робочої сили. Недостатньо висвітлені повсякденне життя військовополонених, їх стосунки з військовослужбовцями гарнізону та цивільним населенням Кременчука. Дослідження даних аспектів передбачає використання матеріалів центральних російських і українських архівів, місцевих періодичних видань та джерел наративного походження. Розширення джерельної бази дасть можливість створити більш ґрунтовну картину такого багатогранного явища, яким є військовий полон Першої світової війни.

*[1] Про занадто вільне пересування територію гарнізону військовополоненого - помічника капелана було повідомлено в костел Святого Йосифа.

*[2] Так, військовополонені, які працювали на Піщаній горі скаржилися на хорвата Каленича, який затримував або не видавав їм листи в канцелярії наглядача Кременчуцького військового магазину.

* За російським законодавством такі клопотання мали розглядатися по закінченню війни.

Джерела та література

1. Мировая война в цифрах. − М - Л.: Военгиз, 1934. – С.22.
2. Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне / Николай Головин. – М.: Вече, 2006. – С.171.
3. Мировая война в цифрах. − М - Л.: Военгиз, 1934. – С.22.
4. Россия в мировой войне 1914-1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С.41.
5. Див., напр.: Навоев П. Е. Как живется нашим пленным в Германии и Австро-Венгрии. − Петроград Воен. типография императрицы Екатерины Великой, 1915. − 48 с.- ил. 23.
6. Див., напр.: Шипек А. Военнопленные и их использование в мировой и гражданской войне // Война и революция. – 1928. – № 2. – С. 64 -72; Хабас Р. К истории борьбы с чехословацким мятежом // Пролетарская революция. – 1928. – № 5. С. 56-65.
7. Див., напр.: Шнейдер И. Революционное движение среди военнопленных в России в 1915-1919 гг.//Борьба классов. – 1935. – № 3.
8. Див., напр.: Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны / Аркадий Сидоров. – М., 1973. – 656 с.; Китанина Т.М. Война, хлеб и революция: продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917. / Таисия Китанина. – Л.:, Наука, 1985. – 382 с.
9. Див., напр.: Васильева С.Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы первой мировой войны: Автореф. дисс. канд. ист. наук. М., 1997; Исаев А.П. Российские органы управления и военнопленные противника: вопросы взаимоотношений (1917-1922 гг.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. СПб., 1998; Безруков Д.А. Система управления военнопленными и использование их труда в Новгородской губернии в 1914-1918 гг.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Великий Новгород, 2001.
10. Див., напр.: Сенявская Е.С. Образ врага в сознании участников первой мировой войны // Вопросы истории. –1997. – № 3. С. 140-145; Миронов В.В. Социокультурный облик фронтовика-австронемца в годы первой мировой войны: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Тамбов, 2001; Абдрашитов Э.Я. Источники личного происхождения по истории российских военнопленных первой мировой войны: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Казань, 2003.
11. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: Автореф. дис. канд. іст. наук: 22.02.22 / Й.Й. Саєвич; Нац. ун-т «Львівська Політехніка». - Львів, 2007. – 19 с.
12. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль. - // Український історичний журнал : наук. журн. – 2010. – № 2. – С. 103-116.
13. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год, издание Полтавского Губернского Статистического Комитета. – Полтава, 1914. – С.222-225
14. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф.990, оп.1, спр.2., арк. 30-30 об.
15. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль. – // Український історичний журнал : наук. журн. – 2010. –№ 2. – С.105.
16. Там само. – С.108.
17. Вторая Конференция Мира 1907. Министерство Иностранных Дел. С.-Пб: Типография В.Ф. Киршбаума, – 1908. – 272 с.
18. Гордеев О.Ф. Военнопленные Первой мировой войны в Сибири (август 1914 февраль 1917 гг.): Историко -правовые аспекты проблемы / О.Ф. Гордеев // Актуальные проблемы теории и истории государства и права: сб. науч. ст. Красноярск: КГУ, 2002.
19. ДАПО, ф.990, оп.1, спр.3., арк. 3-4
20. Там само, арк. 63 зв.
21. Там само, арк. 77.
22. Там само, арк. 21.
23. Там само, арк. 63 зв., 124
24. Там само, арк. 63 зв.,112, 124, 156, 211, 334.
25. Там само, арк. 11, 13, 22.
26. Там само, арк. 16, арк. 197, 520.
27. Там само, арк. 197.
28. Там само, арк. 235.
29. Там само, арк. 289.
30. Там само, арк. 127.
31. ДАПО, ф.990, оп.1, спр.4, арк.15.
32. ДАПО, ф.990, оп.1, спр.3, арк.106.
33. ДАПО, ф.990, оп.1, спр.2, арк.90.
34. ДАПО, ф.990, оп.1, спр.3, арк.128.
35. Там само, арк. 20, 56.
36. Там само, арк. 78.
37. Там само, арк. 186.
38. Там само, арк.174, 520.
39. Там само, арк. 286-288.

40. Там само, арк. 300 - 451.
41. Там само, арк. 105, 110.
42. Там само, арк. 105, 116-116 зв.
43. Там само, арк. 6, 201.
44. Там само, арк. 18 зв., 250.
45. Там само, арк.119.
46. Там само, арк. 212.
47. Вторая Конференция Мира 1907. Министерство Иностранных Дел.- С.-Пб: Типография В.Ф.Киршбаума, – 1908. – С.123.
48. Авербах Е.И. Законодательные акты, вызванные войною 1914-1915 гг. Том 1 / Авербах Евсей. – Петроград, Труд, 1916. – С.339.
49. ДАПО, ф.990, оп.1, спр.3, арк.248.
50. Там само, арк. 119.
51. Там само, арк. 114-115.

Виктор Саранча

Военнопленные Первой мировой войны в Кременчугском гарнизоне

В статье исследовано правовое положение и условия пребывания военнопленных Первой мировой войны на территории Кременчугского гарнизона во второй половине 1916 года. На основе архивных данных определен количественный состав пленных, его распределение по национальной, социальной и конфессиональной принадлежности. Исследована динамика численности, бытовые условия и использования труда военнопленных.

Ключевые слова: *Первая мировая война, военнопленные, Кременчугский гарнизон, военный магазин.*

Viktor Sarancha

War prisoners of the World War I in the Kremenchug garrison

In article the legal status and conditions of stay of prisoners of war of the First World War in territory of the Kremenchug garrison in second half of 1916 is investigated. On the basis of contemporary records the quantitative structure captured, its distribution on a national, social and confessional accessory is defined. Dynamics of number, conditions of life and uses of work of prisoners of war is investigated.

Key words: *the First World War, prisoners of war, the Kremenchug garrison, military shop.*

Василь Марочко (м. Київ)

З ІСТОРІЇ ВОДОПРОВОДУ МІСТА КРЕМЕНЧУКА

Рец. на кн.: Єрмак О.П. Історія водопровідно-каналізаційного господарства міста Кременчука. – Кременчук:ТОВ «Кременчуцька міська друкарня», 2010. –340 с., 84 іл.

Рецензована монографія є екскурсом в історичне минуле «Кремечуководоканалу» – одного з найстаріших і найважливіших життєзабезпечуючих підприємств, що здійснює централізоване водопостачання та водовідведення міста на Дніпрі.

Сторічний ювілей, який КП «Кременчукводоканал» відзначив у 2010 році, – це важлива віха в житті підприємства, яке має не тільки цікаву історію, але й не менш яскраве сьогодення. Створений ще на початку минулого сторіччя, у 1910 році, водоканал став першим комунальним підприємством міста. Літопис цього підприємства – це історія Кременчука, його відомих і не дуже відомих людей; це розповідь про різні часи: революції, війни, розбудову та стрімкий прогрес. Це історія нашої національної ріки Дніпра, що стала джерелом водопостачання як для Кременчука, так і для інших прибережних українських міст. Багато бачили води сивого Дніпра за останні сто років... Увібравши в себе і радість, і лихо, течуть води до моря. Вмілі руки працівників Кременчуцького водоканалу беруть цю воду й перетворюють її на чисту та життєдайну рідину – питну воду для сотень тисяч людей. І такою ж чистою повертають її в річкове русло.

Метою видання стало описати всі етапи розвитку підприємства, яке нині називається КП «Кременчукводоканал». За допомогою книги можна дізнатися про той період, коли в наддніпрянському Кременчуці лютували епідемії хвороб, коли місто спустошували пожежі. Тут – сторінки Громадянської війни та героїчний подвиг співвітчизників у роки Великої Вітчизняної війни. Система водозабезпечення то руйнувалася майже вщент, то відновлювалася невтомними працелюбними руками. Незалежно від того, хто

був при владі, вода перетікала, як сам час, – щохвилини. Вона живила, плекала і виростила велике промислове місто. Водоканал має наймасштабніші мережі в Полтавській області. Якщо до війни довжина водопровідних мереж у Кременчуці становила 45 км, – то сьогодні водоканал обслуговує більше ніж 441 км водопровідних та понад 242 км каналізаційних мереж. Незважаючи на те, що Кременчук змушений використовувати воду з Дніпра, якість якої з кожним роком погіршується, завдяки впровадженню передових сучасних технологій, удається подавати в оселі мешканців міста питну воду, котра відповідає всім державним стандартам. Сучасні вражаючі обсяги робіт, екологічні проблеми, технологічні зміни описані на сторінках книги.

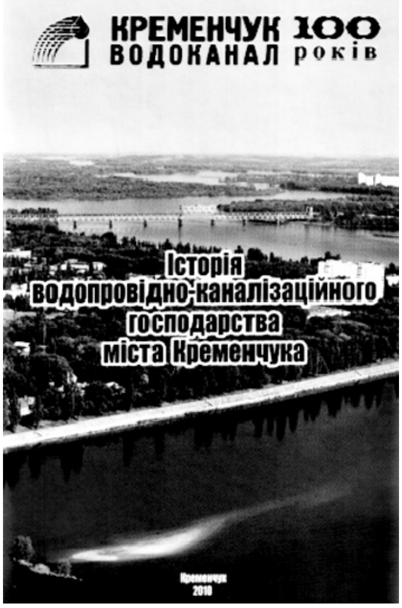

Аби дійти такого розвитку, якого досяг Кременчуцький водоканал, треба було докласти гострого розуму й наполегливість, що завдячується кільком поколінням керівників підприємства, його працівникам, керівникам міста та галузі, проектантам і партнерам. Коли влітку 1910 року перший водопровід було прокладено від Піщаної гори до тодішньої Ярмаркової площі, на підприємстві працювало два десятки співробітників. Нині ж на підприємстві трудяться близько тисячі робітників, службовців, інженерно-технічних працівників. На Кременчуцькому водоканалі у будь-які часи цінували насамперед людину. І зараз підтримується шана одне до одного в колективі, до ветеранів праці, до їх досвіду. Заохочується активний, здоровий спосіб життя. А до споживачів, якими є практично всі мешканці міста, виявляється уважне ставлення з розумінням проблем та питань, що виникають.

Творці рецензованої монографії довго і копітливо збирали свідчення, які стосуються діяльності підприємства. Пошуки інформації вийшли далеко за межі Кременчука. Подекуди вони проходили марно, а інколи завершувалися приємними несподіванками. Так, у книгосховищах Петербурга і Москви вдалося виявити розроблений у 1892 році інженером А.К. Єншом проект Кременчуцького міського водопроводу та каналізації центральної частини міста, «Доповідь Кременчуцької міської управи про спорудження водопроводу», опубліковану в 1913 році окремою брошурою.

Книга побачила світ, завдяки екс-меру Кременчука М.В. Глухову, генеральному директорові КП «Кременчукводоканал» В.В. Медведовському, ветеранам підприємства, співробітникам Кременчуцького краєзнавчого музею, які надали архівні документи, спогади та фотоматеріали.

Як підсумок зазначимо, що монографія О. Єрмака має науковий характер, відзначається актуальністю і практичністю для спеціалістів водопровідно-каналізаційного господарства, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією виникнення й розвитку систем водопостачання та водовідведення в Україні й на Полтавщині.

Володимир Маслак (м. Кременчук)

МИНУЛЕ КРЕМЕНЧУКА ОЧИМА КРАЄЗНАВЦІВ

11 травня 2011 р. Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського гостинно приймав учасників III регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 440-й річниці заснування наддніпрянського міста. Вже втретє за останні п’ять років найбільший навчальний заклад Полтавщини збирає науковців і краєзнавців регіону на подібному заході, метою якого є репрезентація новітніх досліджень регіональної історії та обмін досвідом в сфері наукових студій. Незважаючи на те, що краєзнавчі традиції Кременччини мають глибоке коріння, перша регіональна науково-практична конференція на базі Кременчуцького державного політехнічного університету* (КДПУ) відбулася не так давно, у 2006 році, і була присвячена 435-й річниці заснування міста. Ініціатором та основним організатором проведення такого важливого для міста заходу виступила кафедра українознавства КДПУ в особі її завідувача, кандидата історичних наук В.І.Маслака та відомого краєзнавця, доцента кафедри, кандидата мистецтвознавс-

* Назва Кременчуцького національного університету (КрНУ) імені Михайла Остроградського у 2000 – 2009 роках.

тва А.М.Лушакової. «Перший млинець» не взявся грудкою: ініціативу кафедри українознавства підтримали краєзнавчий музей і Кременчуцька міська рада. Конференція відбулася за участі викладачів та студентів університету, працівників музею та краєзнавців. Зусиллями кафедри було видано збірник матеріалів конференції, до якого увійшли статті, які висвітлювали різні аспекти історичного досвіду та сучасних суспільно-політичних і культурних процесів в регіоні. Окрім того збірник матеріалів І регіональної науково - практичної конференції містить в собі ґрунтовну добірку спогадів кременчужан.

За три роки, 20 жовтня 2009 р. в Кременчуці відбулася ІІ регіональна науково-практична конференція «Велика Вітчизняна війна в історії українського народу». Конференцію було присвячено 65-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників, тому в центрі уваги дослідників, які прийняли участь в пленарному та секційних засіданнях, були Кременчук та оточуючий регіон під час Другої світової війни. Традиційною стає участь в конференції студентів університету, які роблять вагомий внесок щодо збору та обробки спогадів старожилів про історію міста і регіону. В своїх доповідях учасники ІІ регіональної науково-практичної конференції висвітили маловідомі сторінки історії наддніпрянського міста від найдавніших часів до сьогодення, його соціально-економічний та культурний розвиток та звернули увагу на проблеми збереження історичних пам’яток, шляхи розвитку дослідницької краєзнавчої роботи.

Регіональний статус конференції не передбачає участі в ній великої кількості вчених з провідних наукових установ України. Але до здобутків організаторів слід віднести зростаючу кількість і географію учасників конференцій, залучення до співпраці в напрямку розвитку краєзнавства місцевої влади та засобів масової інформації. Так, в ІІІ регіональній науково-практичній конференції взяли участь 58 науковців і краєзнавців* з Кременчука, Києва та Світловодська. Втретє на конференцію надсилає свої матеріали відомий кременчуцький краєзнавець, доктор історичних наук, професор Л.І.Євселевський, який зараз мешкає в м.Сан-Франциско (США).

Як і в минулі роки, організатором ІІІ регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 440-й річниці заснування Кременчука виступила кафедра українознавства КрНУ імені Михайла Остроградського яку підтримав міський краєзнавчий музей. Метою конференції було визначено:

- висвітлення актуальних проблем загальної історії України;
- апробація накопиченого дослідницького матеріалу із історичної, культурної та соціально-політичної сфер життя міста та регіону від найдавніших часів до сьогодення;
- введення в науковий обіг нових літературних та документальних джерел з історичного краєзнавства;
- організація практичної взаємодії науковців, громадських організацій та органів місцевого самоврядування для збереження історико-культурної спадщини та використання її для патріотичного виховання підростаючого покоління.

Відкриття та перше пленарне засідання конференції, за традицією, відбулися в конференц-залі університету. Під час відкриття учасників наукового зібрання привітали проректор з гуманітарної освіти і виховання КрНУ імені Михайла Остроградського, кандидат філософських наук, професор В.В. Сергієнко та заступник міського голови Кременчука В.О.Малецький.

Перше пленарне засідання (модератор А.М.Лушакова) розпочалося з доповіді незмінного учасника попередніх регіональних конференцій голови Автозаводської районної ради м. Кременчука В.М.Коваленка, який звернув увагу присутніх на необхідність втілення в місті програм щодо збереження історичної пам’ять поколінь. Очолювана Володимиром Миколайовичем Автозаводська районної рада має достатній досвід щодо практичної реалізації подібних програм: побудова алеї Слави і музею військової техніки в парку Миру, пошукова робота тощо.

В наступній доповіді голова Кременчуцької районної Ради ветеранів, член міжрегіональної спілки письменників України, І.Ф. Паліївець, поділився з присутніми досвідом дослідження антифашистського опору на Кременчуччині та презентував свою книгу «Комуністичний «Набат». Книга присвячена боротьбі молодих патріотів міста Кременчука і придніпровського села Білецьківка під час тимчасової окупації 1941-1943 рр.

Доктор історичних наук, професор Г.Т.Капустян окреслила основні етапи розвитку української державності, зазначивши особливості даного процесу, обумовлені природно-географічними, етно - політичними, економічними, зовнішньополітичними чинниками, тощо. Виступ професора Г.Т.Капустян визвав жваву дискусію.

* В І конференції взяло участь 45 науковців і краєзнавців, в ІІ – й – 49.

Від актуальних проблем сучасності та дискусійних питань новітньої історії України до новоросійського періоду в історії Кременчука перевів увагу учасників пленарного засідання своєю доповіддю провідний науковий співробітник Інституту історії АН України Д.С.Вирський. Наукові дослідження та краєзнавчі розвідки відомого українського вченого-кременчужанина завжди із великою зацікавленістю сприймаються його земляками, що відбулося і цього разу.

Після перерви роботу конференції було продовжено в секціях. Перша секція (модератор В.І.Саранча) об'єднала дослідників проблем загальної історії України та військово - історичного краєзнавства. В своїй доповіді «Чинники формування суспільно-політичного статусу жінки періоду Київської Русі» аспірантка кафедри українознавства КрНУ М.Ю.Барановська визначила «чоловічий фактор» таким, що є вирішальним і основоположним у формуванні статусу української жінки в суспільно-політичному житті Давньоруської держави.

До творчої спадщини М.С. Грушевського, яка не втратила своєї актуальності і на початку XXI століття, звернувся в своїй доповіді к.і.н., доцент кафедри українознавства КрНУ В.О.Крот. В матеріалі, який він запропонував учасникам засідання було досліджено участь М.Грушевського у виданні народної газети «Село», а також проаналізовано статті вченого, опубліковані на сторінках тижневика та визначено їх вплив на сучасників.

Безліч «білих плям» має одна з героїчних сторінок в історії наддніпрянського міста − участь в бойових діях з німецько-фашистськими загарбниками в серпні 1941 року Кременчуцької дивізії народного ополчення (ДНО). Краєзнавець - пошуковець В.Е. Івушкін у своїй доповіді проаналізував матеріали, які висвітлюють діяльність Кременчуцької ДНО, продемонстрував карти - схеми її бою з німецькими підрозділами, та артефакти, які він знайшов під час пошукової експедиції на місці подій серпня 1941 року. Напередодні 70-ї річниці з дня формування Кременчуцької ДНО та бойових подій за її участі В.Е.Івушкін розкрив невідомі сторінки історії цього підрозділу, повернув імена героїв, які мужньо зустріли німецько-фашистські війська на підступах до міста.

Інший краєзнавець − С.І.Коваль присвятив свою доповідь малодослідженому епізоду в історії міста − кременчуцьким маневрам російської армії у травні 1787 року під час візиту до Кременчука імператриці Катерини II.

Керівник секції, аспірант кафедри українознавства КрНУ В.І.Саранча повідомив присутніх про власний досвід роботи з пошуку матеріалів щодо історії міста періоду Першої світової війни. Він ознайомив учасників засідання про перебування на території Кременчуцького гарнізону у 1916 році військовополонених – підданих Австро - Угорщини.

Цікаві сторінки з історії Кременчуцької губернії часів підписання Ризької мирної угоди (1921 р.) висвітив у своїй доповіді здобувач кафедри українознавства КрНУ С.Ю.Сезін, а директор Світловодського краєзнавчого музею В.Ю. Сергєєв розповів про маловідомі події, які відбувалися на Кременчуччині в жовтні 1943 року під час її визволення від німецько – фашистських загарбників.

В другій секції зібралися дослідники історії Кременчука XIX - поч. XXI ст. Модератор секції, завідуюча відділом історії дореволюційного періоду міського краєзнавчого музею О.В.Коваленко, ознайомила присутніх з історією громади старообрядців Кременчука кінця XVIII – поч. XX ст. та визначила основні причини які спонукали «древлєправославних християн» до заселення краю.

Завідуюча відділом природи Кременчуцького краєзнавчого музею Н.В.Музиченко поділилася результатами пошуку біографічних даних двох відомих в Російській імперії др. половини XIX – поч. XX ст. кременчуцьких садівників К.Є.Рамма та К.І.Бера. Особливостям судноплавних умов на Дніпрі поблизу Кременчука у другій половині XIX – початку XX століть було присвячено доповідь заступника Кременчуцького краєзнавчого музею з наукової роботи І.М.Соколової.

У минулому році відзначалося 200 років з дня народження відомого російського художника Є.Ф.Крендовського. Художник народився в Кременчуці, вивчення його біографії в працях мистецтвознавців та краєзнавців було досліджено завідуючою відділом мистецтв міської бібліотеки О.П.Шиндіною. Результати дослідження дають можливість стверджувати, що припущення деяких мистецтвознавців та краєзнавців щодо місця смерті та поховання Є.Ф.Крендовського є хибними*.

Цікавою виявилася доповідь студентки КрНУ Ірини Бутової, яка дослідила роль земських установ в організації бібліотек на селі в кінці XIX – на початку XX ст. Наступні повідомлення в даній секції відносилися до радянського періоду в історії Кременчука.

---

* Тривалий час вважалося, що Є.Ф.Крендовський помер у Кременчуці, де був і похований. За матеріалами, які наводить в своєму дослідженні О.П.Шиндіна, художник помер і похований у Нижегородській губернії.

Старший науковий співробітник відділу історії сучасного періоду Кременчуцького краєзнавчого музею Г.О. Близнюк зробила дві доповіді: одну з яких присвятила «вірному лицарю музики» П.М.Сапсаю, а іншу історії вищого професійно-технічного училища № 7 м. Кременчука. Із захопленням присутні слухали розповідь про життєвий і творчий шлях талановитого земляка Петра Миновича Сапсая − людини унікальної обдарованості, музиканта і співака, актора і режисера, композитора і диригента.

Не менш цікавою була доповідь краєзнавця - старожила П.С. Потапенко, який поділився з присутніми спогадами про кременчуцький колгоспний базар у 1941 - 1945 роках.

Одним з пріоритетних напрямків у дослідженнях місцевих краєзнавців є відтворення історії освітніх закладів Кременчука та регіону. Як зазначалося вище, Г.О.Близнюк дослідила історію ВПУ №7, екскурс в історію кременчуцької дитячої художньої школи зробила науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи міського музею І.Г. Селезньова, а архівіст архівного відділу виконавчого комітету Кременчуцької міської ради Ю.О.Пугасєй ознайомила присутніх зі своїм дослідженням повоєнної освіти Кременчука.

Третя секція (модератор В.В. Шабуніна) об'єднала два напрямки − «Документознавство та джерелознавство» та «Історія Кременчука в спогадах кременчужан та гостей міста». З 2004 року кафедра українознавства КрНУ імені Михайла Остроградського готує фахівців зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність», тому студенти-документознавці є постійними учасниками регіональних науково-практичних конференцій, які відбуваються в Кременчуці. Альона Душенко дослідила історію Кременчука кінця XIX-початку XX століття на основі адрес-календарів та пам'ятних книжок Полтавської губернії, а Анна Елоян визначила місце і роль документа у діяльності Кременчуцького краєзнавчого музею.

Заступник директора Кременчуцької міської централізованої бібліотечної системи (ЦБС) для дорослих Н.А.Сизон проінформували учасників засідання про можливі шляхи взаємодії бібліотек і громадськості в популяризації матеріалів про рідний край. Доповідь Н.А.Сизон продовжила головний бібліограф Н.М.Ткаченко, яка поділилася досвідом краєзнавчої роботи ЦБС.

Спогади кременчужан завжди привертали велику увагу краєзнавців. Особливим теплом по відношенню до історії рідного міста була сповнена доповідь краєзнавця Д.А.Артозея, який поділився спогадами про дореволюційний Кременчук А.І.Риндіної. «На долгую память с неизменной благодарностью» − таку назву мала доповідь - спогади А.М.Лушакової про Заслуженого вчителя України, засновника відділу природи Кременчуцького краєзнавчого музею М.М.Кулішова, яка завершила роботу секції.

На заключному пленарному засіданні (модератор А.М.Лушакова) в ході обговорення роботи конференції були підведені її підсумки та сформульовано рішення, згідно до якого наступний подібний захід має відбутися у 2013 році. До участі в наступній конференції мають залучатися викладачі усіх вузів міста Кременчука, науковці - краєзнавці з Полтави, Дніпропетровська та інших міст регіону, духівництво, представники діаспори.

Отже, свою основну мету III регіональна науково-практична конференція, присвячена 440-й річниці заснування міста Кременчука реалізувала: ще тривалий час її учасники не залишали приміщення університету, обговорюючи доповіді, що найбільш запам'яталися. Залишається сподіватися, що наступні наукові форуми кременчуцьких дослідників будуть не менш представницькими та сприятимуть піднесенню розвитку краєзнавства в регіоні в цілому.

Володимир Крот (м. Кременчук)

КРЕМЕНЧУК У ДЗЕРКАЛІ ЧАСУ

Рец. на кн.: Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764-го. — 2-е вид., випр., доп. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 681 с.: іл.

Вивчення історії рідного краю, міста, села має неабияке виховне значення для нашого суспільства. Традиція дослідження минулого регіонів України була започаткована в другій половині XIX століття представниками історичної школи Володимира Антоновича. Тоді з'явилися ґрунтовні праці Д.Багалія з історії Слобожанщини, М.Грушевського з історії Київщини та ін. В цей час була написана і перша історія Кременчука Федора Ніколайчика, який також належав до

вказаної школи. Другий етап краєзнавчих досліджень припадає на 20-ті роки минулого століття. Тоді у Всеукраїнській академії наук під керівництвом М.Грушевського було створено відділ з вивчення регіональної історії. Один з учнів Великого українця М.Ткаченко опублікував «Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII століття» в Записках історико-філологічного відділу ВУАН.

У часи сталінізму дослідження з місцевої історії, м'яко кажучи, не віталися владою. Тоді були розгромлені товариства краєзнавців, а їх учасників репресовано. Лише в 50-70-ті роки XX століття ситуація в названій царині поліпшилася. Саме в цей час була підготовлена багатотомна «Історія міст і сіл України» під керівництвом академіка П.Тронька. Історію Кременчука вивчали в ці часи Л.Євселевський, О.Осташко, А.Лушакова та інші. Однак, в їхніх працях козацьке минуле Кременчуччини практично не відображалося. Історики, якщо і писали про XVI-XVIII століття, то робили це, широко використовуючи монографію Ф.Ніколайчика. Можна, констатувати, що названий період з історії нашого краю до останнього часу залишався малодослідженим.

Тому книга Дмитра Вирського «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го», яка нещодавно побачила світ, представляє вагомий внесок в регіональну історичну науку. Її автор, відомий фахівець з ранньомодерної історіографії, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. Важливим напрямком його наукової діяльності виступає краєзнавство. Історії рідної Кременчуччини він присвятив дві монографії та ряд статей: «Кременчук 1917-1920 рр.: провінційні образи революції (К., 2003), «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764-го. – 1-е вид. (К., 2004), Кременчуцьке староство Першої Речі Посполитої // Кременчуку – 435 років: Матеріали науково-практичної конференції (Кременчук, 2006. с.15-20); Гадяцька унія та локальний інтерес (королівські надання кременчужанам 1659 р.) // 350-lecie unii hadziackej (1658-2008). (Warszawa, 2008. s.653-660).

Перше видання праці Д.Вирського «Українне місто…» побачило світ в 2004 році. Воно вийшло доволі скромним тиражем і майже відразу стало бібліографічною рідкістю. В подальші роки автор продовжив пошуки джерел з історії нашого краю в архівах Києва, Кракова, Варшави, Петербурга, Москви. Автору вдалося зібрати багато цікавих матеріалів, які значно доповнили його попередні дослідження. Зважаючи на це, Д.Вирський підготував до друку друге видання своєї фундаментальної праці. Навіть поверхове порівняння обох творів вказує на суттєві відмінності між ними. Загальний обсяг нового видання вдвічі переважає попереднє, також майже вдвічі більше в останньому використано літератури і джерел. Як скромно зауважив з цього приводу автор: «Нове видання вийшло ошатнішим та трохи більш «видовищним» (с.10.) До тексту залучені художні та народно-літературні пам'ятки, пов'язані з темою дослідження.

В зв'язку з тим, що, на жаль, в наукових колах перше видання праці Д.Вирського не знайшло належної уваги фахівців, вважаю за потрібним подати детальний огляд його праці. Монографія «Українне місто…» складається з вступної передмови, трьох розділів основного тексту та додатків і ілюстрацій, які охоплюють приблизно третину твору. У зверненні до земляків автор зазначає, що в його книжці «наголос стоїть не на сентименті до втраченого Раю природного привілля… а на людському в нашій історії, на щоденних свідомих, і не дуже виборах, значущих для людини і громади» (с.10). Його праця адресована тим, хто бажає «пізнати, що то є кременчуцька тотожність, як воно бути кременчужанином не тільки за просторовою локалізацію, але і за часовим виміром який передбачає щось знане як спільне «майбутнє» так і саме спільне «минуле» (с.10).

Об'єктом дослідження Д.Вирського виступає Кременчуччина, тобто головне місто і прилеглі до нього території. Спираючись на методологію відомого французького історика Ф.Броделя, який членував простір на кантони (само місто, містечко та найближча околиця, яка здатна забезпечити необхідною для простого відтворення сільськогосподарською продукцією), автор визначив історичний простір землі, яку він називає Кременчуччина. На його думку, вказаний регіон «локалізується вздовж Дніпра, обмежений з лівого боку нижніми течіями Сули та Ворскли (а вряди-годи може сягати і гирла Орелі), з правого – нижньої течії Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли» (с.14). Нині це територія чотирьох областей – Полтавської, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської. Її площа приблизно 10 тисяч квадратних кілометрів з населенням 1 мільйон чоловік. Тобто, автор визначив географічні межі свого дослідження, які не співпадають із сучасним адміністративним устроєм України.

Треба зазначити, що видатний український історик М.Грушевський в статті «Новий поділ України», яка була написана в 1918 році і носила рекомендаційний характер Установчим зборам в питанні адміністративного устрою УНР, обстоював поземельний поділ України з урахуванням історії кожного регіону. В його проекті Кременчук мав стати центром землі «Самара», яка включала повіти Кременчуцький, Кобеляцький, Новомосковський, частину Золотоніського і Хорольського*. Як бачимо, порівняно з цим, Д.Вирський дещо розширив територію Кременччуччини, включивши до неї частину земель Правобережної України.

Автор відмовився від традиційної періодизації історії регіону в залежності від державної приналежності. На його переконання, воно пов'язане, по-перше, з принциповим наголошенням на внутрішніх процесах місцевого соціуму, а по-друге, з його поглядом на весь означений часовий проміжок крізь призму генези феномену української Козаччини. В зв'язку з цим верхня межа дослідження пов'язана з ліквідацією козацького ладу на більшій частині Кременччуччини, яку поглинула новоутворена Новоросійська губернія (с.14-15). Далі вчений подав аналіз літератури як давньої, так і сучасної, з визначеної теми дослідження і схарактеризував його джерельну базу.

Перший розділ монографії «Королівська фортеця» охоплює період від 1571 до 1648 років. Він складається з трьох підрозділів, в яких вчений розкриває «дореволюційне» минуле Кременчука та прилеглих до нього територій. Воно тісно пов'язане з боротьбою з Диким полем і освоєнням нових територій. Кременчуцький уход відомий з другої половини XVI століття і він стає об'єктом приватизації місцевої шляхти. Офіційну дату заснування Кременчука – 1571 рік – Дмитро Вирський вважає доволі умовною. Він аргументовано доводить, що міста і містечка в цьому регіоні почали з'являтися в першій чверті XVII століття, а особливої інтенсивності заселення нашого краю набуло в 30-40-х роках цього століття. Однак, автор не виступає категорично і проти офіційної дати заснування міста, припускаючи, що на цьому місці могло існувати укріплення, яке згодом зруйнували татари. Вказану тезу він підтвердив уривками з джерел. Однак, безперервний розвиток Кременчука, на його думку, розпочався з кінця 30-х років XVII століття.

Вчений детально зупинився на проблемі заселення навколишніх територій. Він відзначає вплив шляхти та козаків на колонізаційні процеси. Королями прикордоння називає дослідник князів Вишневецьких. Не оминув науковець історичних подій, пов'язаних з участю Православної церкви в освоєнні нашого краю. Він подав історію створення Пивогірського монастиря, від перших згадок XVI століття (ще як просто монастирської маєтності).

Д.Вирський у своїй праці висвітлює події, пов'язані із заснуванням сусідніх міст і містечок – Крилова, Говтви, Градизька, Омельника, Власівки, Келеберди та ін. Він відзначає, що більшість назв населених пунктів має тюркське походження, вони «явно домінують серед найдавніших топонімів Кременччуччини. Причому, навіть у зовні слов'янських назв можна підозрювати давньотюрські «родоводи» (с.63.)

Розглядаючи проблему взаємовідносин між козаками і шляхтою, дослідник вказує, що до вибуху Хмельниччини вони були партнерськими, хоч і не рівноправними. «Обидві сторони відчували певний сентимент [лицарський – *В.К.*] один до одного (відлуння традиції вряди-годи відчувалося до кінця існування Речі Посполитої)» (с.85). Як приклад козацько-шляхетської співпраці він наводить їхню спільну боротьбу турками і татарами. Автор детально описав битву на Пивських горах, спираючись на поетичний твір «Epicedion», жалобний вірш пам'яті князя Михайла Вишневецького.

На думку автора, однією з причин протистояння між польською шляхтою і українським козацтвом стали різні геополітичні інтереси. Польща – це країна Балтійського басейну, Україна – Чорноморського. Для українців властиво було обстоювати активну наступальну програму, спрямовану на південь проти Османської імперії. Поляки бажали жити з турками в мирі і потребували козаків як прикордонну сторожу (с.91). Тому конфлікт між ними був лише справою часу.

В монографії ґрунтовно проаналізовано козацьке повстання 1625 року. Його завершальна фаза відбулася на Куруковому озері біля Кеменчука. Автор описав битви козаків і поляків, зазначивши, що перші доволі добре могли вести оборонні бої, а другі мали перевагу у відкритому полі. На думку дослідника, «Куруківська кампанія серед 'козацьких війн' найбільш нагадувала 'лицарську війну'» (с.96). Вона закінчилася компромісною угодою, яка не передбачала традицій-

* *Грушевський М.* Новий поділ України // Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. – С.218.

ної видачі козацьких ватажків. На переконання автора «Куруківська угода була сприятливішою для польського уряду, що, однак, компенсувалося його неспроможністю ефективно слідкувати за її дотриманням» (с.97).

Зіткнення інтересів магнатів і козаків спровокували нові повстання 30-х років XVII століття, які охопили терени Кременчуччини. Автор описав перебіг цих подій у нашому краї. Йому вдалося відкрити ім'я першого кременчужанина, яке донесли нащадкам історичні джерела. Це був Ріпка, підданий С.Потоцького. Про нього згадувалося в щоденнику Симеона Окольського (с.101).

Другий розділ монографії Д.Вирського «Кременчуцький первоцвіт: Козацька революція і Руїна» охоплює період з 1648 по 1687 роки. Він складається з двох частин. Перша отримала назву «Столична околиця: від сотні до полку» – в ній відображена історія краю в часи правління гетьмана Б.Хмельницького. Другу ж автор назвав доволі поетично – «ПоХмілля». Тут оповідається про Кременчуччину в часи громадянської війни та іноземного втручання. На переконання автора, Козацька революція сприятливо вплинула на життя кременчужан. Місто з околицями увійшло до столичного чигиринського полку і було причетним до ядра козацької державності.

Позитивною рисою монографії Д.Вирського є те, що він «населяє» її живими людьми, тобто вихідцями з нашого краю, які прийняли активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу проти іноземних загарбників. Серед соратників Богдана Хмельницького «першого призову» прославився Михайло Криса, який походив із дрібної шляхти і проживав в Крилові. Він відзначився в битві під Жовтими Водами і згодом дослужився до посади київського полковника, а в 1651 році очолив столичний чигиринський полк. Однак, під час берестецької кампанії М.Криса перейшов на бік поляків, за що отримав прощення від короля. Автор повідомляє, що він пізніше служив гетьману Ю.Хмельницькому на посаді переяславського полковника. Потім попав до російського полону, якимсь чином уник страти і висланий до Сибіру. Д.Вирський наводить цікаву подробицю про спробу російського воєводи похрестити козацького полковника вдруге. Названий епізод свідчить про недовірливе ставлення московських можновладців до православних українців, які на їхню думку були зіпсовані католицизмом. Пізніше М.Криса отримав амністію і повернувся в Україну. Оповідає автор про козака Петличенка родом з Кременчука, який воював під командуванням І.Золотаренка проти Литви на території сучасної Білорусії. Згодом рід Петличенків загніздився в Кременчуцькому повіті і його представники брали активну участь у громадському житті нашого краю аж до революції 1917 року. В додатках до монографії наведено списки реєстрів та компутів XVII-XVIII століть і матеріали ревізій, у яких фігурують імена кременчужан та жителів навколишніх сіл. Чимало схожих прізвищ можна знайти серед наших сучасників. Читач нехай уважно прочитає їх, можливо, серед них є його далекі предки.

Д.Вирський наводить опис Кременчука турецьким мандрівником Евлія Челебі, який побував у місті в 1657 році. Значну увагу приділив автор висвітленню історії навколишніх сіл та містечок, зокрема Богомолівці, Савиному, Кривушам, Кохнівці. Виникнення Крюкова, який тепер є правобережною частиною Кременчука, дослідник відносить до 1659-1661 рр. (с.123). Важливу роль в його розвитку відіграв чумацький помисел, який набув розквіту у XVIII столітті. Аналізуючи господарське життя краю, автор вказує, що в Кременчуці в цей час успішно розвивалася торгівля, взагалі економіка регіону знаходилася на підйомі. Однак, після Переяслава почастішали напади кримських татар, а згодом громадянська війна привели до спустошення Кременчука і навколишніх територій.

Окрему увагу автор приділив Кременчуцькому полку, який існував з 1661 по 1666 роки. Д.Вирський зазначав, що він був створений за ініціативою наказного гетьмана Я.Сомка на базі лівобережних сотень Чигиринського полку. Далі він навів список населених пунктів, які входили до вказаної адміністративно-територіальної одиниці, однак він не є повним. Дослідник припускав, що до Кременчуцького полку могли належати і території сусідніх полків, зокрема Полтавського, Лубенського і Миргородського. Це могло бути пов'язане з проектом Кременчуцького староства Ю.Немирича, а також з метою ослаблення потужного Полтавського полку після придушення заколоту М.Пушкаря (с.129).

Д.Вирський подав інформацію про кременчуцьких полковників. Він припускає, що вже тоді існувала традиція передачі посад від батька до сина. «Склад кременчуцьких полковників, – пише він – між іншим, говорить про формування на Кременчуччині старшинських династій» (с.131).

Викликає інтерес нарис автора про адміністративно-територіальну одиницю, пов'язану з нашим

містом. Хоча українські землі після 1654 р. знаходилися в підданстві московського царя, польський король не визнавав цього. В 1657 р. він створив Кременчуцьке староство. Складалося воно з самого Кременчука та його лівобережної околиці навколо гирла Псла (с.141). Історія постання цього адміністративно-територіального утворення Д.Вирський пов’язує з персональними амбіціями Ю.Немирича, який в 1657 р. перейшов на бік козаків і прагнув повернути свої втрачені маєтки в нашому краї. Після його смерті в 1659 р. році титул кременчуцького старости отримав клієнт гетьмана Миколая Потоцького Маріуш-Станіслав Яскульський. «Цей популярний у жовнірському середовищі ветеран якнайкраще підходив на роль зверхника староства, яке ще треба було відстояти збройною рукою», – слушно зауважував автор з цього приводу (с.144). Незважаючи на те, що за Вічним миром 1686 р. Польща остаточно зреклася Лівобережної України, титул кременчуцького старости продовжував існувати. Д.Вирський наводить цілий список осіб, які його носили аж до початку XIX століття, тобто, коли вже не існувало і самої Речі Посполитої.

Доба «Руїни», яка почалася після смерті Б.Хмельницького, негативно позначилася на становищі Кременчуччини. Вже перший конфлікт між гетьманом І.Виговським і полтавським полковником М.Пушкарем спустошив наш край. «На Кременчуччині встигли побувати і гетьманські війська, укупі зі своїми татарськими союзниками, і запорожці з кошовим отаманом Яковом Барабашем на чолі. За умов війн XVII століття для мирного населення та місцевої економіки це було майже рівно нищівно» (с.153).

Автор подав свідчення татарського мандрівника Евлія Челебі про облогу Кременчука в квітні-травні 1658 року. Він зараховує цей епізод до початкового етапу громадянської війни. На думку дослідника, «найсутужніше в ці гіркі часи прийшлося ще свіжим паросткам попереднього козацького піднесення. Хоча ядро кременчуцького соціуму лишилося недоторканим, про попередній добробут кременчужани могли тепер лише згадувати» (с.154). Першими жертвами внутрішньої війни стали навколишні села Богомолівка, Броварки, перше фактично обезлюдніло, а друге розорено.

Гадяцька унія, як спроба повернутися у «звичний світ», знайшла прихильників серед частини кременчужан. Автор подав список десяти наших земляків, які брали участь на вальному сеймі у Варшаві, де затверджувалася польсько-українська угода. Тоді ж привілеї отримало і «королівське місто» Кременчук. На переконання Д.Вирського, гетьман І.Виговський користувався популярністю на Кременчуччині. Його військо отримало під Говтвою важливу перемогу над московською армією. Облога містечка і битва тривали з 7-го по 12 червня 1659 р. Як бачимо, названа подія трапилася раніше знаменитої Конотопської битви.

Після скинення І.Виговського з гетьманства розпочалася боротьба між прихильниками і противниками Ю.Хмельницького, втручання в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства. Все це негативно позначилося на житті мешканців Кременчука та його околиць. Розкол України по-живому розрізав Кременчуччину, адже її територія входила тоді до Чигиринського полку. Його володіння були розташовані на обох берегах Дніпра, що стало однією з підстав до створення в 1661 р. окремого Кременчуцького полку.

Того ж року в Кременчуці розташувався гарнізон московських стрільців та козаків з Ніжина під проводом полковника Івана Мозирі. Автор вказує на те, що «свої» козаки поводилися в місті як справжні окупанти, вдаючись до бешкетів і грабунку кременчужан. Д.Вирський пояснює таку їх поведінку «традиціями козацького найманства, адже, діючи за наказом Ромадановського ‘мозирці’ мали почувати себе саме як московські найманці, так і прочигиринськими настроями кременчуцького населення, що мали впадати в око саме ‘землякам’, які добре розумілися на місцевих справах, викликаючи з їх боку репресії» (с.171). Поведінка вояків спровокувала скарги до царського уряду. З цього приводу до міста виїхав спеціальний посланець, який мав розслідувати цю справу. Виявилося, що кременчужани мають претензії тільки до козаків, а не до московських стрільців. Вони прохали, щоб в місті залишили лише ратних людей. Прохання було виконане, але ремствування місцевих жителів не припинилися, тепер вони «били чолом» на майора Івана Березнякова, який розорює людей в Кременчуці (с.173).

З наведених фактів можна зробити висновок, що українці тоді потерпали і від московських військ, і від козаків, і від поляків та кримських татар. Проте, на нашу думку, в наведеному автором цікавому епізоді, можливо була спроба міщан оббілити московитів, а всю вину перекласти на козаків.

Подальші події можуть служити підтвердженням зазначеної думки. Коли кременчуцькі

козаки підняли заколот і впустили до міста вояків Чигиринського полку, то міщани попередили московських ратних людей і зачинилися з ними в замку. З приводу наведеного факту Д.Вирський зазначав: «Поведінка міщан стала ще одним проявом Руїни на кременчуцькій землі. Традиційно міщанський опортунізм пояснюють тим, що міщани як стан були зацікавлені у сильній і стабільній державній владі, що гарантувала б специфічні для кожного міста місцеві привілеї. А спроможність молодої Козацької держави забезпечити міщанські вимоги не виглядала очевидною» (с.175).

Дослідник вказує на запустіння нашого краю від початку 60-х років XVII століття. Кременчук покинула більшість його жителів, розбіглися і мешканці навколишніх сіл та містечок. Територія Кременчуччини стала ареною протистояння у «війні берегів». Автор оповідає про битви між протиборчими сторонами, що відбувалися тоді. «Населення втратило будь-яку орієнтацію і його лояльність, – як пише він, – залежала від того чиї військові сили знаходилися ближче до околиць рідного міста» (с.197). До 1686 р. Кременчуччина залишалася театром бойових дій. На її долі відбилися боротьба П.Дорошенка за об'єднання українських земель, а згодом, інтервенція турків, татар. Підписання «Вічного миру» нарешті завершило цю важку для нашого краю епоху.

Третій розділ монографії «На вістрі колонізації: змагання цивілізаторів (кінець XVII ст. – 1764 р.) складається з двох частин. Перший параграф названий доволі поетично «Закуток Гетьманщини». Автор наголошує на прикордонному статусі Кременчуччини, що саме і визначав її становище в цей час. Кременчуцька сотня увійшла до Миргородського полку. Вздовж Дніпра стояла прикордонна козацька сторожа. Була налагоджена система оповіщення в разі небезпеки. Край інтенсивно заселяється. Дослідник наводить цілий список сіл, які виникли наприкінці XVII ст. Серед них він називає Пироги, Погреби, Опришки, Савине, Демидівку, Кривуші, Піщане та ін. Козацька старшина робила спроби запровадити панщину, поставити в залежність місцеве населення. Проте, на думку автора, кріпак на Кременчуччині ще був дивиною, серед підлеглого населення переважали наймити і підсусідки. Цей факт він пояснює прикордонним статусом території та близькістю до Запорізької Січі. Протягом 1687-1691 рр. фіксуються виступи козачої голоти на території Миргородського та Лубенського полків. Антимосковське повстання під проводом Петрика знайшло відгук і в нашому краї. До того ж продовжувалися напади кримських татар. Отже, останнє десятиліття XVII ст. для нашого краю було відносно спокійнішим, порівнюючи лише з попередніми часами.

Окрему увагу в названому розділі автор приділив подіям, пов'язаним з Північною війною. Він наводить численні приклади брутального поводження російських військ в нашому краї. Вони переконують нас, що підстав для незадоволення політикою московського царя Петра І було в Україні більше, ніж достатньо. Д.Вирський вказує, що дії І.Мазепи підтримали запорожці та прилеглі до них території, зокрема південна Кременччина. Долю Батурина розділило містечко Переволочна, жителі якого були знищені московськими окупантами. Після погрому Переволочна вже не мала змоги конкурувати з Кременчуком.

Війни, які вів царський уряд у XVIII ст., привели до економічного занепаду України, і наш край не був винятком. Особливо позначилися на його господарстві російсько-турецька кампанія 1735-1739 рр. Кременчук став основною базою для російської армії. Тут розміщувався чисельний військовий контингент, склади з амуніцією та зброєю. Протягом 1737-1739 рр. Кременчуччина зазнала нападів кримських татар, які нанесли краю помітних господарських збитків та людських втрат. Автор наводить свідчення безпосереднього очевидця тих подій ієромонаха Пивогірського монастиря Парфтенія, а також, статтю поміщену з цього приводу в «Санкт-Петербургских ведомостях». Історик наголосив на тому, що це був останній напад татар на землі Лівобережної Кременччини.

Звертає увагу автор і на соціальне життя міста. Кременчук в ті часи був прикордонним форпостом Російської імперії на південно-західних землях. В ньому перебував певний штат російських чиновників – як військових, так і цивільних. Тут після реформи 1754 р. розмістилася митниця, запроваджено посаду лікаря.

Край переживав стихійні лиха, зокрема повені і епідемії. Вчений наводить приклади масового захворювання населення чумою, яка прийшла до нас з півдня.

Окремий підрозділ «Люди білого царя» дослідник присвятив політиці російської влади, спрямованій на заселення українських земель іноземними підданими. Спочатку це були грузини, а згодом серби. Автор детально зупинився на їхніх взаємовідносинах з місцевим населенням. Вихідці з Балкан не виправдали покладених на

них сподівань. Пізніше царський уряд відмовився від цього задуму. Серби в подальшому асимілювалися з українцями. Пам'ять про них залишилася в назві містечка Павлиш, та в прізвищі «Сербин», яке й сьогодні зустрічається в регіоні.

У другій частині третього розділу «Обрії матеріальної цивілізації. Химерний образ старосвітського суспільства на Кременчуччині» дослідник розглядає соціально-економічні процеси, що відбувалися в нашому краї у першій половні XVIII ст. Він вказує на «оселянювання козацтва» і домінування аграрного сектора економіки (с.326). Спираючись на американського професора економіки М.Чировського, Д.Вирський наголошує на двох основних причинах переважання саме сільського господарства в економіці краю: географічне середовище і іноземна агресія. «По-перше: вигідності аграрного сектора спряли особлива родючість землі та сприятливий клімат. По-друге: величезний 'потенціал мінералів, енергії та праці' на українських теренах не міг розвинутися внаслідок зовнішнього втручання та через воєнні фактори» (с.326). До цих факторів автор додав і цілеспрямовану політику Російської держави, яка прагнула перетворити українські землі в сировинний придаток імперії. Він наводить приклад, коли Петро I захопився ідеєю масового розведення овець. З цього приводу цар мав розмову з гетьманом І.Скоропадським і поклав на нього особисту відповідальність за забезпечення функціонування «овечих» заводів (с.327). Як стверджує дослідник, до середини XIX ст. вівчарство залишалося провідною галуззю економіки в нашому краю.

Щодо розвитку міст автор не погоджується з думкою відомого українського науковця Наталії Яковенко про зникнення міст в Гетьманщині і перетворення їх на ярмаркові центри (внаслідок економічних заходів російського імператора Петра I). Спираючись на методологію французького історика Ф.Броделя, Д.Вирський доводить, що міста в Україні продовжували існувати і виконували свої функції, а їхнє населення зростало. За різними підрахунками вченого кількість городян в Гетьманщині коливалася в межах 6-7%, тоді як загальноросійський показник становив – 3%, а в Англії – 16% (с.329). Правда, він визнає, що в більшості українських міст службове населення (козаки etc) значно переважало торгово-ремісниче.

Торкаючись безпосередньо розвитку Кременчука, історик вказує, що чисельність його мешканців протягом 1730-1764 рр. зросло з однієї тисячі до двох. Проте, воно не було стрімким, місто пережило епідемії чуми, повені, нашестя сарани, які позначалися на конкретній демографічній ситуації. Однак, попри всі негаразди, Кременчук, за влучним висловом автора, став містом-метрополією. Його колонія Круків в 1752 р. отримала вже статус містечка, чималим був внесок Кременчука і в розвиток Крилова (с.330).

Основною причиною економічного піднесення нашого краю в середині XVIII ст. стала торгівля. Дослідник звернув особливу увагу на розвиток транспортної системи Кременчуччини та її вплив на господарське життя регіону. Він вказує на важливість торгівельних зв'язків з Кримом та Запоріжжям, звідки везли сіль, рибу та «вироби Сходу». Автор детально проаналізував шляхи, що проходили через наш край, окрему увагу він звернув на роботу кременчуцької митниці.

«Лицарями та найколоритнішими представниками тогочасного українського бізнесу» назвав Д.Вирський чумаків. Їм він присвятив окремий параграф. Вибуяння чумацького промислу дослідник відносить до 40-х років XVIII ст. Той «бізнес» засновувався на засадах суто товарної асоціації. «Кременчуччина була традиційним чумацьким краєм, а сіль була одним з основних товарів місцевої торгівлі», – пише автор (с.347). За Круковим закріпився статус чумацької столиці. Історик, аналізуючи діяльність «магеланів українських степів», відзначає небезпечність вказаного промислу, наводить уривки з пісень, в яких розповідається про їхню важку долю.

Окрему увагу науковець звернув на соціальні стани українського суспільства середини XVIII ст. Він погоджується з твердженням українсько-американського історика З.Когута про те, що в Гетьманщині не отримали справжнього розвитку легальні корпоративні стани. Проте, соціальна структура нагадувала європейське корпоративне суспільство, оскільки мала вертикальну ієрархію, в якій політичний, правовий і соціальний статус особи визначався належністю до певної соціальної групи (с.348). Еліта українського суспільства поєднувала в собі елементи шляхти польських часів та козацької старшини. Її особливістю, зазначав автор, було те, що «вона надихалася старими річпосполитськими (властиво європейськими), а не новими російськими зразками. І в побуті старшина марила швидше приватним життям т.зв. джентльмена-фермера, аніж міського служаки-бюрократа» (с.349).

Козацтво становило проміжний стан між шляхтою та селянством. Воно було широко пред-

ставлене в нашому краї. Його економічне становище протягом XVIII ст. погіршується. «Загалом соціальна еволюція козацтва в Гетьманщині характеризується процесами ускладнення внутрішньої структури і розшарування до того монолітного стану-народу. Відтак, хоча соціальний престиж козацтва неухильно занепадає, його роль «прабатька» для модернізованих суспільних верств міцно закріплюється в матриці української культури» (с.351).

Міщанство було нечисельною верствою на Кременчуччині. Як зауважує автор, вирізнення міщан із загальної маси посполитих давалося гетьманським чиновникам не без труднощів. Як приклад, він наводить повідомлення Келебердянської сотенної старшини про відсутність в них міщан, хоча є козаки, які промишляють і бавляться ремеслом (с.352). Схожа ситуація була і в Кременчуці.

Щодо становища селянства, то воно в середині XVIII ст. залишалося вільним. А головним латифундистом краю (а отже і визискувачем підданської праці), на думку дослідника, була не шляхта, а Градизький Пивогірський монастир (с.354). На його землях працювали тисячі залежних селян, закабалених ще універсалами гетьманів І.Мазепи, І.Скоропадського та жалуваними грамотами московських царів Олексія Михайловича і Петра І. Вчений детально описав господарство монастиря, яке мало вражаючі розміри.

Дійсно, церква в нашому краї була головним феодалом і прагнула до розширення своїх володінь. Про це свідчать чисельні судові процеси з місцевими козаками. Церковна братія не зупинялася і перед насильницькими захопленнями маєтностей. У книзі наводиться приклад «рейдерської» атаки на Лялинську маєтність у 1749 р. (с.374).

Православна церква активно розширяла свою присутність на Правобережжі. Д.Вирський повідомляє про створення Крилівської протопопії. У Кременчуці та інших містечках зростала кількість храмів. Характеризуючи тогочасних священнослужителів, дослідник зазначав: «Взагалі духівництво не було частиною соціальної піраміди, оскільки не утворювало стану або замкнутої групи. Воно було різнорідним за соціальним походженням, достатком і політичним впливом. Юридично відокремлене від решти населення автономною адміністрацією й судочинством, духівництво звільнялося від податків, військової служби і трудових повинностей» (с.375).

Автор вказував, що священнослужителі в Гетьманщині займали проміжну позицію між козацтвом і шляхтою. Вони мали право користуватися працею селян, що єднало їх з козацькою верхівкою. Дослідник звертає увагу на те, що діти вищого духовенства займали найнижчий щабель у Значному військовому товаристві, а діти священників ставали козаками. У той же час в середині XVIII ст. частішають випадки прийняття священицького сану козаками (с.376). На думку вченого, «церквобудівний бум, особливо помітний по всій Кременччині у середині XVIII ст., супроводжувався й значними позитивними зрушеннями в освіті духовенства, а подекуди і поспільства. Адже, школа та шпиталь були звичайними супутниками нових церков» (с.423).

Територія Кременччини тоді була поділена між трьома полками – Лубенським, Миргородським і Полтавським. Д.Вирський зупиняється на житті та діяльності представників місцевої козацької старшини. Він наводить факти з біографії миргородського полковника Павла Апостола, детально описує перебування на цій посаді його наступника Василя Капніста. Вчений особливо відзначає його «осадницьку діяльність» в нашому краї. Той полковник розбудував села Ламане, Миколаївку, Пузикове та інші. Місцева козацька верхівка сприймала його як чужинця і чинила спротив. В.Капніст постраждав від несправедливого доносу, але потім був реабілітований. Пізніше він загинув в під час Семирічної війни. Новим миргородським полковником став Федір Остроградський. Автор наголошує, що саме роди Капністів і Остроградських відігравали важливу роль в житті нашого краю мало не два століття, аж до 1917 року.

Одиницями, з яких складався полк, були сотні. Дослідник зробив спробу відшукати прізвища всіх кременчуцьких сотників, починаючи з 1649 і закінчуючи 1764 роком. Він схарактеризував діяльність двох останніх сотників Федора і Якова Гаврилових. На основі архівних документів Д.Вирський відтворив біографію цих людей. Особливу увагу він звернув на майновий стан посадовців. «Ф.Гаврилов міг хизуватися правобережними володіннями в Крукові, Білецьківці, хуторі Березівському та Тонконогівці – разом це, за різними даними, на 1752 р. 47 родин підсусідків і посполитих. Плюс також окремі ліси, байраки та пасіка в Чорному лісі. На Лівобережжі Ф.Гаврилов мав у підданстві ще 17 родин посполитих у Кременчуці» (с.396).

Наводить автор список прізвищ кременчуцьких отаманів, осавулів, війтів, значкових това-

ришів. Вказує, що на середину XVIII ст. козацтво домінувало в нашому краї. Однак, матеріальний стан більшості рядового козацтва «виглядав зовсім не блискуче» (с.404). За кількістю посполитих Кременчуцька сотня поступалася сусіднім адміністративним одиницям. У цей час робилися спроби обернути козаків на посполитих. Д.Вирський наводить приклади боротьби у відстоювання своїх козацьких прав жителями сіл Кліщинці та Манжелії.

В останньому параграфі «Всякому городу нрав и права» автор робить спробу відтворити повсякденне життя нашого краю. Він вказує на мілітаризований характер буття в тодішній Гетьманщині, подає цікаву інформацію про кар’єрне зростання вихідців з Кременчуччини Г.Галагана, Г.Ілляшенка, Г.Рудя, П.Денисенка та інших.

Спираючись на архівні джерела, Д.Вирський наводить чисельні приклади панування в кременчуцькому соціумі права сили, яким не гребували посадовці, особливо представники козацької верхівки. Звичайна людина не була захищена від свавілля, як з боку можновладців, так і від своїх громадян. Сімейні вузи тоді не мали міцного підґрунтя. Доволі поширеним явищем в ті часи було кидання чоловіком дружини і дітей, двоєженство і навіть чотирижонство. Дослідник вказує на той факт, що багатоженці могли з’являтися цілком законно, «татарський полон, чи то тривала відсутність одного з членів подружжя ставала підставою дозволу на другий шлюб» (с.414)

Прийняття ісламу в часи перебування в турецько-татарському полоні теж не було рідкісною подією в тодішньому суспільстві, таких потурнаків потім хрестили другий раз. Як приклад автор подає справу козака Даниленка з Городища-Градизька, котрий повторно повернувся з магометанства в православ’я (с.414).

Кримінальна ситуація в нашому краї не вирізнялася стабільністю. Дослідник наводить приклади необґрунтованих вбивств, грабунків, работоргівлі своїми співвітчизниками. Люди, які не мали сталого помешкання, фактично перебували поза законом. Релігійність більшості населення носила поверховий характер. Духовенство також не завжди сумлінно ставилися до своїх обов’язків. Автор вказує на те, що Канцелярія Духовної консисторії була найбільше завантажена справами про ухиляння священників від відправлення обов’язкових служб та про їх негідну поведінку. В монографії наводяться приклади про побиття священнослужителями своїх парафіян, бійки монахів, п’янство та ін. (с.416).

У той же час історик вказує і на розвиток освіти в нашому краї, чому сприяло духовенство.

Російські впливи на Кременчуччині були більш помітними, ніж в інших регіонах Гетьманщини. Цьому сприяв в першу чергу прикордонний статус нашого краю, перебування тут значної кількості імперських військ. Автор зафіксував у 1752 р. появу першого російського купця в Кременчуці – Дімітрія Селіванова (с.420). Згодом росіяни домінуватимуть у міському купецтві. Не випадково саме Кременчук у 1764 р. стане центром новоствореної Новоросійської губернії. Автор на останніх сторінках свого тексту підводить до цього висновку.

Взагалі книга Д.Вирського справляє приємне враження. Вона написана доступною зрозумілою мовою, її може читати і науковець, і учень середньої школи. В той же час автор сумлінно дотримується всіх вимог, поставлених до наукових видань. Монографія вражає багатством фактів з життя звичайних людей. У ній широко використана різноманітна література, в тому числі і такі нетрадиційні джерела як вірші, народні пісні, перекази та легенди. Д.Вирський намагався відтворювати події, старанно слідуючи джерелам, паралельно він висуває цікаві гіпотези, робить власні припущення. Книга «населена» звичайними людьми, доля яких пов’язана з нашим краєм. Автор цілком відійшов від ідеологічних упереджень у відносинах між поляками і українцями, відзначив не тільки боротьбу, але й співпрацю представників двох слов’янських народів.

Окремо хотілося б підкреслити вірність автора науковій етиці. Він посилається на своїх колег по цеху, навіть коли їхні думки прозвучали під час неформальних розмов. Твір Д.Вирського читається з великим інтересом, він спонукає до роздумів над історією нашого краю і паралелей із сучасним життям.

ДО 70-Ї РІЧНИЦІ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ

УДК 94(477.6) «1941/1943»

Олег Бажан (м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ПО ОРГАНІЗАЦІЇ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СБУ)

У статті розглядаються питання підготовки, організації, розгортання чисельності партизанського руху у початковий період Великої Вітчизняної війни на окупованих територіях Української РСР.

***Ключові слова**: Велика Вітчизняна війна, партизанський рух, НКВС УРСР.*

Вище військово-політичне керівництво радянської держави ще з часів громадянської війни 1918-1920 рр. приділяло значну увагу партизанському рухові. Від «доктрини ведення партизанської війни» вищі ешелони влади в Кремлі не відмовлялися і в подальші роки. Наприкінці 1920-х років велася робота з підготовки розгортання партизанської боротьби в прикордонних районах Радянського Союзу на випадок ймовірного нападу з боку капіталістичних країн. Професійний вишкіл партизанських кадрів проводився у спеціальних школах НКВС. Створювалися запаси потрібних для партизанів ресурсів на випадок ведення бойових дій. За деякими даними в Україні було підготовлено понад 3 тисячі партизанських командирів та фахівців[1]. Проте в середині 1930-х років сталінське керівництво відмовилося від концепції партизанських дій. Ймовірно, що Й. Сталін мав певні побоювання, що накопичені арсенали зброї та боєприпасів можуть опинитися в руках осіб, які були вороже налаштовані до радянської влади. Заходи по підготовці партизанських кадрів було згорнуто під час політичних репресій 1938 року. У ході порушеної органами НКВС «справи Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу» у травні 1938 року було заарештовано велику кількість офіцерів, які мали досвід партизанської боротьби[2] (див. додаток).

Невтішні результати перших днів Великої Вітчизняної війни, коли частини Червоної Армії під тиском німецько-фашистських військ почали відступати вглиб радянських територій, спонукали керівництво СРСР вже в екстремальних умовах відновити роботу по організації партизанської війни в тилу ворога. Про основні завдання партизанського руху йшлося у спільній директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року, у виступі Й. Сталіна від 3 липня 1941 року та у постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Крім того, важливі напрямки роботи по створенню широкої мережі партизанських загонів були визначені в наказі наркома оборони Й. Сталіна від 5 вересня 1942 року. Питанням розгортання партизанського руху в окупованих областях України було присвячене одне із засідань політбюро ЦК КП(б)У наприкінці червня 1941 року, в якому взяли участь відповідальні працівники апарату ЦК, Раднаркому УРСР, НКВС. За дорученням вищого політичного керівництва республіки була створена Оперативна група з секретарем ЦК КП(б)У з кадрів М. Співаком, на яку покладалося завдання організації мережі нелегальних партійних організацій, створення партизанських загонів, підбір і підготовка кадрів для боротьби в тилу ворога.

Поряд з партійними осередками, організацією боротьби в тилу ворога переймалися і органи НКВС. 25 червня 1941 року за директивою з Луб'янки при НКВС УРСР та його обласних управлінь були створені оперативні групи для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника, на які покладалися і завдання організації партизанських загонів. За свідченнями Т. Строкача, прискорена робота по організації партизанського руху на окупованих територіях УРСР розпочалася на початку липня 1941 року, коли стало відомо про прорив мотомеханізованих частин вермахту на київському напрямку. За вказівкою вищого політичного керівни-

цтва республіки заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач спільно з начальником оперативної групи НКВС генерал-майором Петровим в терміновому порядку заходилися формувати партизанські полки та диверсійні групи з числа працівників органів держбезпеки та міліції, які мали діяти у ворожому тилу на київському та уманському напрямках просування німецьких військ. Відомо, що перший партизанський загін був сформований спільними зусиллями наркомату внутрішніх справ та розвідувальним відділом Південно-Західного фронту у Києві в ніч з 11 на 12 липня 1941 року з числа працівників міліції та органів держбезпеки (понад 40 осіб). Перед командиром загону, капітаном Демченком, командуючим Південно-Західним фронтом М. Кирпоносом було поставлене завдання розгорнути бойові дії в тилу вермахту, які наступали на Київ (у першій декаді серпня 1941 р. загін був розбитий німцями і розпався).

Швидкими темпами, упродовж 18-24 липня 1941 року, відбувалося створення 1-го та 2-го партизанських полків у складі 10 батальйонів кожний (усього понад 2 тис. чол. з числа співробітників НКВС). 3-й партизанський полк комплектувався на базі молодшого начальствуючого складу Прикордонних військ Українського округу з залученням добровольців серед комуністів та комсомольців (формування партизанського підрозділу так і не було завершене). Станом на 29 липня 1941 року згідно інформації центрального апарату НКВС УРСР зголосилося піти в партизани близько 5000 співробітників НКВС.

Озброєння загонів складалося з гвинтівок вітчизняного та переважно іноземного зразків, ручних кулеметів (з розрахунку 50-70 на загін), ручних гранат (не менш 3-х на бійця), протитанкових гранат (з розрахунку 50 шт. на загін) та термітної речовини для боротьби з танками противника.

Перед сформованими партизанськими загонами командуванням Південно-Західного фронту були поставлені відповідні завдання: організація диверсійних бойових дій в тилу противника методами партизанської війни; виснаження та деморалізація сил противника; військова розвідка. Перший партизанський загін на чолі з О. Чеховим у кількості 6 батальйонів був направлений на окуповану гітлерівцями Житомирську область. Другий партизанський полк (командир Платонов, а згодом В. Щедрін) був дислокований у південно-східну частину Київщини.

Розростання партизанської війни залишалась одним з найважливіших напрямків роботи органів НКВС і надалі. На серпень 1941 року кількісний склад, сформованих органами НКВС партизанських загонів та груп на території УРСР виглядав наступним чином[3]:

Найменування областей	**Організовано партизанських загонів та груп**	
	Кількість партизанських загонів	**Кількість бійців**
Київська	46	1307
Харківська	111	1535
Полтавська	62	2267
Чернігівська	78	667
Сумська	127	2995
Сталінська	137	1535
Ворошиловградська		468
Одеська		
Дніпропетровська	206	2437
Запорізька	14	560
Житомирська	33	368
Вінницька	63	837

Паралелізм в організації руху опору на тимчасово окупованій території (створенням партизанських загонів займалися одночасно партійні органи, відповідні структури НКВС, військові ради і політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій), невирішення питання про централізацію керівництва партизанським рухом спонукала наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнка наприкінці липня 1941 року звернутися до центрального апарату НКВС СРСР у вигляді службової записки, в якій виклав власне бачення і розуміння ведення зафронтової боротьби: 1. Керівництво партизанським рухом повинно бути покладено на органи НКВС. 2. Для повсякденного оперативного керівництва партизанськими підрозділами в тилу противника, координації дій по створенню та забезпеченню нових загонів народних месників необхідно утворити при НКВС спеціального оперативного відділу в складі відділень:

а) оперативного керівництва з представництвом воєнно-освічених оперативних працівників в штабах фронтів, армій та корпусів;

б) розвідки та пропаганди;

в) зв'язку;

г) матеріально-технічного забезпечення;

д) підготовки та організації.

3. Оперативний відділ НКВС повинен бути забезпечений джерелами постачання партизанських, винищувальних формувань технічними засобами зв'язку, боєприпасами, речовим та продуктовим постачанням та військово-топографічними картами, а також мати у своєму розпорядженні авіаланку.

Задум наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнка про створення спеціальної структури, яка б займалася формуванням та керівництвом партизанським рухом, схвально була зустрінута як у ЦК ВКП(б)У, так і на Луб'янці. У серпні оперативні групи НКВС для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника та розгортання партизанської боротьби в тилу противника були реорганізовані в 4-і управління (відділи) з організації керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп. До функціональних обов'язків новоутвореної структури входило формування і керівництво бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів, диверсійних груп; організація живого і технічного зв'язку з партизанськими загонами і диверсійними групами, які діяли у ворожому тилу; організація розвідки в районах майбутніх дій загонів і груп; забезпечення партизанських формувань зброєю, набоями, технікою, продовольством та одягом. 4-те управління НКВС УРСР очолив заступник наркома внутрішніх справ Т. Строкач. Як свідчать документи Галузевого державного архіву СБУ 4 відділ НКВС УРСР на початку своєї діяльності (наприкінці серпня 1941 року) був укомплектований на 75% від штатного розпису в основному з працівників НКВС евакуйованих областей та командирами прикордонних військ[4].

Після боїв під Києвом та відходу частин Червоної Армії зі столиці Української РСР на середину вересня 1941 року у 4 відділі НКВС УРСР налічувалось всього 6 осіб (інші співробітники перебували в тилу противника). Незважаючи на свою малочисленність, 4 відділ НКВС УРСР, перемістившись до м. Харкова, продовжував роботу по підготовці партизанських загонів та диверсійних груп. Силами 4 відділу НКВС у м. Харкові була створена матеріальна база, яка в період з 22 вересня по 3 жовтня змогла озброїти та обмундирувати 13 партизанських загонів чисельністю 275 осіб. Крім того у колишній столиці УРСР функціонувала спеціальна школа по підготовці партизанських загонів та диверсійних груп, в якій в ході 5-денних навчальних зборів пройшли вишкіл 67 чол. керівного складу та 1551 чол. партизан рядового складу, проведено спеціальні заняття з військової топографії та підривної справи, вогневої і тактичної підготовки з особовим складом 12 партизанських загонів, направлених у другій половині вересня до Харкова. Факти свідчать, що за другу половину вересня 1941 року силами 4 відділу НКВС УРСР сформовано та перекинуто в тил ворога 48 партизанських загонів загальною чисельністю 993 особи; 1 диверсійну групу у складі 6 осіб; 9 розвідників та зв'язкових. Відповідними підрозділами Управлінь НКВС областей у зазначений період було підготовлено 32 партизанські загони (1080 чол.), 26 диверсійних груп (125 чол.), 166 розвідників-зв'язкових. В цілому за другу половину вересня 1941 року було підготовлено та залишено в районах, окупованих фашистами, 3812 осіб: 86 партизанські загони (3378 чол.), 84 диверсійні групи (406 чол.), 28 зв'язкових-розвідників[5].

Як випливає з «Доповідної записки про роботу 4-го відділу НКВС УРСР по організації партизанських загонів, винищувальних батальйонів та їх діяльність» усього за вересень 1941 року у тил ворога для участі в партизанських загонах та диверсійних групах було надіслано 6191 особу. За неповними даними, зібраними 4-м управлінням НКВС УРСР за період з липня по вересень 1941 року, у боях і диверсіях партизанами було вбито 1145 та взято в полон 32 ворожих вояків (див. докладніше док. №2).

Набутий досвід перших місяців війни змусив НКВС УРСР шукати шляхи вдосконалення організації та керівництва збройною боротьбою в тилу ворога. На початку осені 1941 року були розформовані 1-й, 2-й, 3-й партизанські полки, чисельність яких утруднювала виконання поставлених завдань. Враховуючи низьку бойову діяльність перших партизанських полків та відсутність лісних масивів на території близьких тилів противника (лівобережні райони Київської, Полтавської, Сумської, Дніпропетровської, Миколаївської областей), наркомат внутрішніх справ УРСР переглянув принципи формування партизанських загонів. З вересня 1941 року задля досягнення більшої гнучкості та маневрованості партизанські загони почали формуватися чисельністю 20-25 осіб.

Розгортання партизанського руху в окупованих районах України потребувало вирішення нагальних питань, пов'язаних з удосконаленням служби зв'язку в бойовій діяльності партизан. На початку жовтня 1941 року заступник наркома внутрішніх справ УРСР Савченко визнавав, що «регулярний зв'язок з партизанськими загонами у більшості своїй відсутній, а з партизанськими загонами, діючими в правобережних районах Дніпра, зовсім втрачений».

Нагальна потреба в оперативному контактуванні з діючими партизанськими загонами зму-

сила центральний апарат та обласні управління НКВС УРСР у терміновому порядку організовувати спеціальні курси радистів, розвідників та зв'язкових. Як говориться у звіті 4-го відділу НКВС УРСР за вересень 1941 року для відновлення зв'язку з партизанськими загонами було направлено 175 зв'язкових[6].

Проблема нестачі в Червоній армії засобів зв'язку, яка не дозволяла забезпечити ними створювані партизанські загони, ускладнювалась ще й тим, що армійські табельні засоби радіозв'язку не відповідали специфіці партизанської боротьби, так як вони були великогабаритними і складними в експлуатації (у відданні 1-го партизанського полку НКВС перебувала радіостанція на автомашині, яка під час бойових дій в тилу ворога була швидко втрачена). З метою забезпечення технічними засобами зв'язку партизанських загонів та диверсійних груп по домовленості з Харківським радіозаводом у вересні було розпочато виготовлення 110 комплектів переносних радіостанцій. У першій декаді жовтня 1941 року перші зразки переносних радіостанцій було виготовлено і на Ворошиловградському радіозаводі. Для обслуговування радіостанцій 4 відділом НКВС УРСР у місті Харкові започатковано тридцятип'ятиденні курси радистів, в яких навчання проходило 30 осіб[7].

Попри зусилля в удосконаленні оперативного керівництва партизанським рухом, в листопаді 1941 року 4 відділ НКВС УРСР мав спорадичний зв'язок з лише з 40 партизанськими загонами (відомо, що за період з червня по вересень 1941 року НКВС УРСР підготував та перекинув у тил ворога 122 партизанські загони чисельністю 5,8 тисяч бійців). Відсутність надійного зв'язку не давало можливості органам НКВС належним чином відобразити у звітах до ЦК КП(б)У результати бойової діяльності партизанів. На основі оперативних даних, які надійшли до 4 відділу НКВС УРСР в листопаді 1941 року більш-менш успішно діяли партизанські загони на території Сумської, Полтавської, Київської, Харківської, Сталінської та Запорізької областей, якими було знищено 82 офіцерів, 1410 солдат, 5 представників фашистської адміністрації, взято в полон 13 ворожих вояків, підірвано 15 мостів та 1 склад з боєприпасами, спалено 2 склади із зерном, захоплено у вигляді трофеїв: 1 танкетку, 2 бронемашини, 13 автомашин, 2 міномети, 9 автоматів, 5 кулеметів.

На виконання вказівок Компартії України, директив Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) про створення широкої мережі партизанських загонів в областях України, тимчасово захоплених фашистами апаратом НКВС УРСР та Управліннями НКВС Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей у період з 1 по 30 листопада 1941 року було сформовано 15 партизанських загонів загальною чисельністю 389 чоловік. Процес формування та перекидання партизанських загонів у тил ворога не припинявся і на початку зими 1941 року. За час з 1 по 15 грудня 1941 року органами НКВС УРСР у ворожий тил було перекинуто 10 партизанських загонів, які налічували 64 бійця. Результативність партизанських загонів у першій половині грудня 1941 року виглядала таким чином: вбито 43 офіцери, 637 солдат; взято в полон 4 офіцери та 14 солдат; знищено: німецьких штабів – 3; залізничних составів – 2; літаків – 2; танків – 3; автомашин – 32[8]. У черговій доповідній записці на адресу ЦК КП(б)У про стан партизанського руху на окупованій території України у період з 15 по 31 грудня 1941 року заступник наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнко звертав увагу вищого політичного керівництва республіки на активізацію діяльності народних месників у ворожому тилу, особливо у нищенні живої сили противника (наприкінці 1941 року було вбито 46 офіцерів, в тому числі один генерал та 3009 солдат). Не менш важлива роль у звітах партизанських загонів, особливо наприкінці 1941 року, відводилась статистиці, яка стосувалася ліквідації колабораціоністів (старост, поліцаїв та ін.). Варто також відзначити і той факт, що у рапортах про бойову діяльність за грудень 1941 року окреме місце посідали підрахунки кількості спалених елеваторів, зерносховищ, а також сіл (11) та будинків (122)[9].

Регулярні звіти центрального апарату НКВС УРСР ЦК КП(б)У з розлогою інформацією про кількість новостворених партизанських загонів та результати їх бойової діяльності не завжди у повній мірі відображали справжній стан партизанського руху на окупованих землях України. Навіть після 6 місяців неперервної роботи зі створення партизанських загонів 4-е Управління НКВС УРСР змушене було констатувати про наявність «перепон і незрозумілостей» в налагодженні ефективної зафронтової діяльності. Про негаразди збройної боротьби в тилу противника йшлося в наказі № 0012 наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнка «Про стан роботи 4 відділу УНКВС Сталінської області по організації та керівництву діяльністю партизанських загонів, винищувальних та диверсійно-розвідувальних груп» від 5 лютого 1942 року. У цьому документі зверта-

лася увага зокрема на той факт, що «при відступі частин Червоної Армії з території Сталінської області, управлінням НКВС та його периферійними органами було сформовано та залишено для дій в тилу 166 партизанських загонів, з числа яких значна частина розпалася, частина відійшла разом з частинами Червоної Армії і тільки 80 загонів залишились на території, тимчасово окупованій противником. Причому про існування 46 загонів з цього числа жодних відомостей не має... На лінії фронту, спільно з частинами Червоної армії, діє 17 партизанських загонів, які внаслідок відсутності керівництва ними зі сторони УНКВС використовуються командуванням частин неправильно та не за призначенням... Причинами такого стану важливої галузі роботи УНКВС є: відсутність керівництва зі сторони начальника управління, значна неукомплектованість штату 4 відділу, причому і цей малочисельний апарат відділу укомплектований у більшості своїй малодосвідченим складом та використовується не за призначенням»[10].

З огляду на зазначене нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко наказував: «діючі партизанські загони разом з частинами Червоної Армії на лінії фронту використовувати тільки по прямому їх призначенню в тилу ворога. Категорично заборонено використання партизанських загонів для виконання завдань по знищенню ДЗОТів, бліндажів, вогневих точок та інших укріплень ворога на лінії оборони»[11].

Таким чином, ініціативи органів держбезпеки, спрямовані на вдосконалення керівництва збройною боротьбою на окупованій території у початковий період Великої Вітчизняної війни, не знайшли належного схвалення на рівні вищого політичного керівництва у Києві та в Москві. Відсутність єдиного органу, який опікувався формуванням партизанських загонів, здійснював оперативне керівництво їх бойовою діяльністю, призводила до неузгодженості планів та форм використання партизанських сил. Суттєвими недоліками, пов'язаними з організацією перших партизанських загонів, слід назвати допущені прорахунки у відборі кандидатів у партизани, нетривалий період їх підготовки; недостатнє забезпечення озброєнням, боєприпасами, амуніцією, засобами зв'язку, необдумана практика засилання партизанів у незнайому місцевість або в степові та малолісисті райони без закладення там продовольчих баз та арсеналу зброї.

Незважаючи на складні обставини підготовки до партизанських дій в умовах нестримного наступу гітлерівського вермахту, вузьковідомчий підхід в організації партизанського руху за друге півріччя 1941 року та зимові місяці 1942 року за даними 4-го Управління НКВС УРСР було сформовано 1386 партизанських загонів та диверсійно-розвідувальних груп чисельністю близько 30 тисяч чоловік. Однак навесні 1942 року партизанський рух на окупованій території України все ще перебував у стадії розвитку. Станом на 1 травня 1942 року з 702 партизанських загонів, які стояли на обліку, вважалися діючими лише 200[12]. Здобутки партизанів за неповними даними за період з 1 серпня 1941 р. по 1 березня 1942 р. виглядали таким чином: вбито і поранено понад 12 тисяч ворожих солдатів та офіцерів, знищено 1652 об'єкти військового призначення, 45 баз і складів. Проте бойова та диверсійна діяльність партизанів у 1941 році не спричинила дезорганізації тилу німецького вермахту і не призупинила його просування вглиб СРСР.

№ 1

Записка наркома внутрішніх справ УРСР В. Успенського про результати слідства у справі Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу

27 травня 1938 р.

ЗАПИСКА по ПРОВОДУ № 3152*

МОСКВА НКВД СССР

тов. ЕЖОВУ Н.И.
тов. ФРИНОВСКОМУ
тов. НИКОЛАЕВУ
тов. ЦЕСАРСКОМУ

На Украине вскрыт и ликвидируется антисоветский военно-повстанческий партизанский штаб, состоящий из участников право-троцкистского и буржуазно-националистического подполья – бывших партизанских командиров.

В состав военно-повстанческого партизанского штаба входили:

* На документ приклеєна стрічка «27/5-1938 ГОДА. 11 ЧАСОВ 05 МИНУТ».

ДУБОВОЙ Наум, заместитель председателя Всеукраинской партизанской комиссии, в прошлом командир партизанского соединения на Киевщине (находится в Сочи, командированы работники для ареста);

КРАПИВЯНСКИЙ, работник Гулага НКВД, в прошлом организатор партизанских отрядов на Черниговщине (не арестован);

ПРОКОПЧУК, командир 51 стрелковой дивизии, в прошлом командующий Волынской партизанской армией (арестован);

БАГИНСКИЙ, старший военрук Харьковских ВУЗ'ов, один из организаторов «Червоного казацтва» (арестован);

КРИВОРУЧКО – бывший помощник командующего войсками Киевского Военного Округа, в прошлом командир отряда бессарабцев партизан (арестован в Москве);

МАЩЕНКО, директор сахарного завода, бывший секретарь Всеукраинской партизанской комиссии, в прошлом командир партизанского соединения на Волыни (арестован);

ЯКОВЕНКО, председатель инвалидной кооперации, член Всеукраинской партизанской комиссии, организатор партизанских соединений на Луганщине (арестован);

ВОЙНОВ – бывший секретарь партизанской комиссии, директор радиовыставки в Киеве, в прошлом командир партизанского соединения на Волыни (арестован);

БОГДАНОВ, бывший член Всеукраинской партизанской комиссии, председатель Осоавиахима УСР, в прошлом командир партизанских соединений на Харьковщине (осужден);

ВОЙЦЕХОВСКИЙ Юрий, бывший секретарь ЦИК'а УССР, председатель Всеукраинской партизанской комиссии (осужден).

Показаниями арестованных членов антисоветского партизанского штаба и всеми данными следствия по этому делу установлено, что Всеукраинский военно-повстанческий партизанский штаб был создан верховным комендантом «Польской Организации Войсковой» на Украине Станиславом КОСИОРОМ, в соответствии с военными планами польского и немецкого главштабов. Основной задачей военно-повстанческого партизанского штаба являлась организация партизанской войны и диверсионных действий в тылу войск Красной армии Юго-Западного фронта.

Организация антисоветского партизанского штаба и его подпольных повстанческих отрядов велась на Украине в течение ряда лет КОСИОРОМ Станиславом через руководящих-участников антисоветского право-троцкистского центра, в лице ПОПОВА, ШЕЛЕХЕСА, ХАТАЕВИЧА, ВЕГЕРА и других и через руководителей антисоветского украинского националистического центра ЛЮБЧЕНКО, ЗАТОНСКОГО, ТРИЛИССКОГО и других.

Однако, основное руководство антисоветским военно-повстанческим партизанским штабом принадлежало польскому главному штабу через «Польскую Организацию Войскову» и ее верховного коменданта на Украине Станислава КОСИОРА, который военно-повстанческую работу партизанского штаба направлял в соответствии с военными планами поляков и немцев на Украине.

В составе военно-повстанческого партизанского штаба имелись следующие отделы:

повстанческий, которым руководили члены штаба БАГИНСКИЙ, КРИВОРУЧКО и ВОЙНОВ;

диверсионный, которым руководили члены штаба ДУБОВОЙ и КРАПИВЯНСКИЙ;

разведывательный, которым руководил член штаба ПРОКОПЧУК;

организационный, которым руководили члены штаба ЯКОВЕНКО и МАЩЕНКО и

отдел по подготовке кадров, которым руководил член штаба БОГДАНОВ.

Над каждым из этих отделов, по назначению верховного коменданта «Польской Организации Войсковой» Станислава КОСИОРА, стояло доверенное лицо «Главной коменды» «Польской Организации Войсковой» на Украине. Эти доверенные лица фактически являлись польскими военными советниками по руководству всей военно-диверсионной работой антисоветского партизанского штаба.

Так, к повстанческому отделу партизанского штаба от «Польской Организации Войсковой» в качестве советника был прикреплен участник «ПОВ» БЕГАЙЛО (осужден); к диверсионному – польские шпионы АЛЕКСАНДРОВСКИЙ, БРЗЖЕЗОВСКИЙ, бывшие работники Особого отдела КВО (осуждены); СУЛАЦКИЙ, бывший работник Разведупра РККА (арестован); к разведывательному отделу – участник «ПОВ» КВЯТЕК (арестован); к организационному – участники «ПОВ» СКАРБЕК и ЛАЗОВЕРТ (осуждены).

Отделом по подготовке кадров антисоветского партизанского штаба руководи сам Станислав КОСИОР, пополнявший через каналы антисоветского право-троцкистского центра, антисоветского националистического центра и «Польской Организации Войсковой», кадры военно-повстанческого партизанского подполья.

Всеукраинский антисоветский военно-повстанческий партизанский штаб организовал во всех областях Украины областные партизанские штабы, возглавлявшиеся участниками право-троцкистской и националистической организаций – бывшими партизанскими командирами.

В Черниговской области – КУЛИШОМ, зам. зав. отделом Черниговского Обкома КП(б)У, в прошлом руководителем партизанских отрядов на Конотопщине (арестован) и КРАПИВЯНСКИМ (не арестован);

В Киевской области – БУХАНОВЫМ, бывшим зав. Облсобезом, бывшим командиром партизанского соединения на Киевщине (арестован), ТКАЧЕНКО, секретарем вечернего Комвуза, бывшим участником партизанского отряда на Киевщине (арестован) и ДОБРОВОЛЬСКИМ, бывшим политбандитом, ныне работающим председателем Малинского Райисполкома (дано распоряжение об аресте);

В Харьковской области – БАГИНСКИМ, ЗЕМБИЦКИМ, директором Учкомбината Ю.З. ж.д., участником партизанского отряда на Харьковщине и БОЙЧЕНКО Федором, бывшим руководителем партизанского соединения на Полтавщине (дано распоряжение об аресте обоих);

В Житомирской области – КРИВОРУЧКО, бывшим комкором (арестован), ГРАЖЕВСКИМ, директором школы, бывшим руководителем партизанского соединения на Волыни (арестован), ШЕРЕМЕТЬЕВЫМ, работником Леспромхоза, бывшим участником партизанского соединения на Киевщине (арестован);

В Донецкой области – ЛЕСНИЧИМ, председателем ОИК’а, бывшим командиром партизанского соединения в Лисичанском районе (арестован), ГОДОСОМ, инженером завода имени Ильича, бывшим политруководителем партизанского соединения на Мариупольщине (дано распоряжение об аресте) и БАЛАГУРОЙ, инженером завода имени Ильича, бывшим членом партизанской комиссии, в Сталино, в прошлом командиром партизанского соединения в Донбассе;

В Днепропетровской области – ЯБЛУКОВЫМ, заведующим кооптахом, бывшим командиром партизанского соединения на Днепропетровщине (дано распоряжение об аресте) и ТУРЧЕНКО, директором Научно-исследовательского института кукурузы, бывшим организатором партизанского соединения на Синельниковщине (дано распоряжение об аресте);

В Полтавской области – РЕШЕТНЮКОМ, директором музея, бывшим руководителем партизанского соединения на Полтавщине (дано распоряжение об аресте).

Областные военно-повстанческие партизанские штабы по разработанному плану в «Главной коменде» «Польской организации Войсковой» на Украине в соответствии с военными планами поляков и немцев формировали на базе антисоветского подполья всех мастей, из состава бывших партизанских командиров, – военно-повстанческие и диверсионные отряды. Эти отряды охватили собой важнейшие стратегические направления на Правобережьи Украины, промышленность и транспорт на Левебережьи Украины.

Повстанческие отряды, формировавшиеся областными антисоветскими партизанскими штабами, в соответствии с военными планами поляков и немцев, должны были в момент выступления против Советской власти, сводиться в крупные повстанческие армии. Эти армии именовались названиями партизанских соединений, существовавших во время гражданской войны, на базе которых они формировались.

Так, повстанческая армия на Киевщине именовалась «Богунско-таращанской»;

Повстанческая армия на Одещине – «Тилигуло-березанской»;

Повстанческая армия на Волыни – «Волынской повстанческой армией»;

Повстанческая армия на Черниговщине – «Армией нежинских партизан»;

Повстанческая армия на Полтавщине и в Северо-восточной части Черниговщины «Армией вильного казацтва».

Эти армии должны были возглавить партизанские авторитеты, по назначению антисоветского партизанского штаба.

Так, ДУБОВОЙ должен был возглавить «Богунско-таращанскую армию», БАГИНСКИЙ армию «Вільного казацтва»; КРАПИВЯНСКИЙ «Армию нежинских партизан»; РЫКУН Федор, помощник ПРОКОПЧУКА по «Волынской повстанческой армии» во время гражданской войны (устанавливается), – «Волынскую повстанческую армию».

Как сейчас устанавливается следствие, все отряды партизанского штаба были вооружены индивидуальным оружием, частично оставшимся у партизан со времен гражданской войны, а, главным образом, оружием, розданным при создании легальных партизанских формирований за счет оружия Осоавиахима через участников антисоветских организаций, работавших в Осоавиахиме.

Предварительная проверка оружия, произведенная нами в Осоавиахиме, показывает, что в Украинском Осоавиахиме расхищено, начиная только с 1934 года – 54 пулеметов, 1189 русских боевых винтовок, 845 иностранных боевых винтовок и 3887 учебных и неохолощенных винтовок, которые могут быть использованы после небольшой переделки, как боевые.

Диверсионным отделом штаба, в с соответствии с указаниями польского главштаба и верховного коменданта «Польской Организации Войсковой» КОСИОРА Станислава в течение ряда лет, создано на Украине, особенно на Правобережьи, 25 крупных диверсионных отрядов и заложено 94 базы с оружием и взрывчаткой. Эта работа проводилась через польскую агентуру в ГПУ-НКВД и Разведупре РККА,

в основном через СОСНОВСКОГО в ГПУ НКВД и БОРТНОВСКОГО в Разведупре и связанных с ними польских агентов в НКВД и Разведупре на Украине АЛЕКСАНДРОВСКОГО в НКВД и СУЛАЦКОГО в Разведупре КВО, который сейчас арестован и дает об этом показания.

Вместо того, чтобы закладывать базы с оружием на территории Польши и Румынии и там формировать диверсионные отряды, т.е. в тылу у противника, эти отряды и базы с оружием заложены на Правобережьи Украины, в том числе и в г. Киеве, т.е. в тылу будущего Юго-Западного фронта.

В последнее время, ввиду создания укрепрайонов на Украине, поляки и немцы, через своего доверенного Станислава КОСИОРА, озадачили «Польскую Организацию Войскову» вывести из строя укрепрайоны путем использования диверсионных отрядов антисоветского военно-повстанческого партизанского штаба. Это задание должно было проводиться в жизнь после перехода всех частей Красной армии Юго-Западного фронта в наступление, т.е. тогда, когда укрепрайоны будут в тылу действующей Красной армии.

Как показывает СУЛАЦКИЙ, расчеты польского и немецкого штабов заключались в том, чтобы после того, как Красная Армия будет на территории Польши и Бесарабии – поляки и немцы разрушают укрепрайоны в тылу Красной армии и, сосредоточив свои силы, переходят в наступление против частей Юго-Западного фронта, лишенных своих укрепленных районов.

В соответствии с этим, в зоне укрепленных районов, антисоветским партизанским штабом по директиве Станислава КОСИОРА, были сформированы следующие диверсионные отряды и базы оружия:

В зоне Коростенского укрепрайона сформирован диверсионный отряд № 2 и для него заложено 11 баз оружия и взрывчатых веществ, которыми Коростенский укрепрайон фактически обложен со всех сторон;

В зоне Новоград-Волынского укрепрайона сформирован отряд № 4 и для него заложено 12 баз оружия и взрывчатых веществ;

В зоне Летичевского укрепленного района сформирован отряд № 7 и для него заложено 10 баз оружия и взрывчатых веществ;

В зоне Могилев-Ямпольского укрепленного района сформирован отряд № 11 и для него заложено 4 базы оружия и взрывчатых веществ;

В зоне Тираспольского и Рыбницкого укрепленных районов сформирован отряд № 15 и для него заложено несколько баз оружия и взрывчатых веществ.

Все эти базы оружия созданы в виде земляных погребов и известны только участникам военно-повстанческого партизанского штаба, руководителям антисоветских партизанских отрядов и польским советникам военно-повстанческого штаба.

Для большей конспирации, по указанию польского главштаба, базы с оружием и взрывчатыми веществами несколько раз перекапывались с места на место.

Как показывает арестованный ЧАБАН, который должен был командовать диверсионным отрядом № 11, после закопки баз оружия в зоне его отряда, он получил указания военно-повстанческого партизанского штаба перекопать эти базы в другое место, что им и было проделано.

Арестованный СУЛАЦКИЙ показывает, что указания о перекопке баз оружия были им даны всем командирам диверсионных отрядов, – участникам антисоветских организаций.

О последних местах нахождения баз оружия и взрыввеществ СУЛАЦКИЙ передал данные КОСИОРУ Станиславу через КВЯТЕКА, с которым он был связан и бывшему польскому военному атташе в СССР КОВАЛЕВСКОМУ, с которым он находился на связи до последнего времени и имел личную встречу в Варшаве в 1935 году.

Кроме того, диверсионный отдел штаба для уничтожения аэродромов, ангаров и материальной части – в авиационных бригадах 54-й, 87-й скоростно-бомбардировочных, 56-й и 36-й истребительных и 18-й тяжело-бомбардировочной создал диверсионные отряды №№ 1, 3, 5 и 6, сформированные в Белоцерковском, Васильковском, Житомирском, Овручском и Запорожском районах, где дислоцированы эти бригады.

На все диверсионные отряды на Правобережьи Украины возлагалась задача уничтожать железнодорожные узлы, моты и все шоссейные пути стратегических направлений, идущих к границе.

Значительные военно-диверсионные отряды созданы военно-повстанческим партизанским штабом на побережье Черного моря, главным образом, в районе Одессы и Николаева, которые должны были произвести разрушения береговых батарей обороны Черного моря.

В соответствии с этим, на побережье Черного моря диверсионным отделом военно-повстанческого партизанского штаба, по указанию польского советника БРЖЕЗОВСКОГО, бывшего пом. нач. особого Отдела КВО (Осужден) были командированы в созданные штабом рыбацко-партизанские колхозы участники организации – партизанские командиры.

Следствием по делу антисоветского партизанского штаба вскрыта еще одна линия польской работы на Украине, которая заключалась в том, что поляки в течение ряда лет для пополнения своей проверенной агентурой диверсионно-партизанских отрядов перебрасывали с территории Польши бывших партизан-

ских командиров, уроженцев Западной Украины и Волыни, оставшихся после войны с поляками на территории Польши и из числа партизанских командиров, попавших во время войны в плен к полякам.

Вся эта польская агентура из партизанских командиров перебрасывалась по явкам к руководителю разведывательного отдела антисоветского партизанского штаба ПРОКОПЧУКУ, который оформлял их под «красных партизан» и вливал в диверсионно-партизанские отряды.

Также установлено, что верховный комендант «Польской Организации Войсковой» на Украине Станислав КОСОР передал полякам всю закордонную работу по линии КПЗУ, сосредоточенную ранее в ЦК КП(б)У.

Под руководством члена право-троцкистского центра ПОПОВА, находившегося в руках у Станислава КОСИОРА, создавались боевые отряды КПЗУ, которые должны были действовать в Западной Украине. Все эти отряды возглавляли активные участники или «Польской Организации Войсковой», или военно-повстанческого партизанского штаба, которые действовали на территории Западной Украины по указаниям польской разведки.

СУЛАЦКИЙ показывает, что боевые отряды КПЗУ, созданные ПОПОВЫМ и КОСИОРОМ, организовывали среди революционных элементов Западной Украины провокационные выступления, подставляя их под разгром польской политической полиции.

Эти же отряды использовались поляками для вербовки агентуры и переброски ее на нашу сторону под видом политэмигрантов из Польши, бегущих от преследования польской полицией.

Военно-повстанческий антисоветский штаб финансировался Станиславом КОСИОРОМ и ЛЮБЧЕНКО из касс ВУЦИК'а и Совнаркома Украины.

Устанавливается, что значительные суммы из резервных и особых фондов ВУЦИК'а и Совнаркома УССР, по указанию Станислава КОСИОРА и ЛЮБЧЕНКО, передавались антисоветскому партизанскому штабу.

Организационный отдел военно-повстанческого партизанского штаба захватил в свои руки для создания материальных благ своему антисоветскому активу, значительные средства инвалидной кооперации, которая возглавлялась членом антисоветского партизанского штаба ЯКОВЕНКО.

Во многих партизанских комиссиях были созданы «черные кассы» из средств ВУЦИК'а и Совнаркома, а также инвалидной кооперации, из которых выдавалось жалованье, не состоявшим на Советской службе участникам организации – партизанским командирам.

Из этих же касс велись все расходы на формировавшиеся штабом военно-диверсионные отряды и повстанческие соединения.

Сейчас мы приступили к разгрому всего антисоветского диверсионно-повстанческого подполья партизанского штаба на Украине и проводим во всех областях аресты актива этого подполья.

Приступили к розыску оружия, расхищенного в системе Осоавиахима, раскопкам баз с оружием и взрывчатыми веществами по всему Правобережью Украины, а также изъятию индивидуального оружия у участников антисоветского подполья партизанского штаба и у всех партизан в районах формирований диверсионных отрядов и повстанческих соединений.

С рядовым составом партизан проводим разъяснительную работу по добровольной сдаче оружия и переключения их на честных партизанских командиров.

По этой линии Обкомам партии даны специальные указания ЦК КП(б)У.

Подняты и прорабатываются архивы Польбюро ЦК КП(б)У, Нацменсектора ЦИК'а УССР, польского научно-исследовательского института и Всеукраинской и областных партизанских комиссий.

Созданы финансово-экспертные комиссии, обследующие резервные фонды ЦИК'а УССР и Совнаркома, валютный фонд ЦК КП(б)У и финансовую деятельность партизанских комиссий, инвалидной кооперации, Наркомсобеза и Деткомиссии ЦИК'а, в целях выявления скрытых фондов и каналов, по которым шли государственные средства на антисоветскую работу.

Протоколы допросов арестованных ПРОКОПЧУКА, БАГИНСКОГО, ВОЙНОВА, ЧАБАНА, СУЛАЦКОГО и других будут высланы в ближайшие дни.

Прошу арестовать и направить нам майора государственной безопасности КРАПИВЯНСКОГО, члена антисоветского партизанского штаба, работающего в системе ГУЛАГ'а НКВД.

Следствие интенсивно разворачиваем во всех органах НКВД Украины.

НР 1202/СН УСПЕНСКИЙ

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

Успенский

«27» мая 1938 года.

ДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 4 (1951 р.), арк. 242-265. Копія

№ 2

Довідка 4-го відділу НКВС УРСР про результати бойової діяльності партизан

м. Харків 5 жовтня 1941 р.

Сов. секретно

1. Убито солдат –1132 чел.
2. Убито офицеров – 13 чел.
3. Убито фашистских чиновников – 20
4. Убито агентов, диверс. развед. – 133
5. Освобождено пленных красноармейцев –15
6. ВЗЯТО В ПЛЕН:
1. солдат – 28
2. сержантов –1
3. офицеров – 3
7.ЗАДЕРЖАНО:
1. летчиков – 27
2. парашютистов – 7
3. дезертиров – 82
8. ЗАХВАЧЕНО:
1. станковых пулеметов – 3
2. автоматов – 6
3. винтовок – 13
4. ручных пулеметов – 11
5. бронемашин – 1
6. гранат – 1
7. автомашин – 12
8. мотоциклов – 18
9. минометов – 3
10. мотошлюпок – 1
11. катер – 1
12. радиостанция – 1
9. УНИЧТОЖЕНО:
1. Сожжено домов – 4
2. Нефтебаз – 2
3. Мостов – 7
4. Танков – 25
5. Мотоциклов – 4
6. Переправ – 2
7. Складов сена – 8
8. Машин с боеприпасами – 1.
9. Скирд хлеба – 7
10. Штаб батальона – 1
11. Грузовых автомашин – 14.
12. Танкеток – 2
13. Пулеметное гнездо – 1
14. Автомашин – 2
15. Орудий – 2
16. Бронемашина – 1
17. Подожжен состав с горючим – 1
18. Экипажи танков и мотоциклов – 16
10. РАССЕЯНЫ ВОЕН.СОЕДИНЕНИЯ:
1. Немецких отрядов – 2
2. Мотомехколонна -1
3. Разведка – 1
11. ОБОРВАНА СВЯЗЬ – 3.

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
СТРУННИКОВ

ДА СБ України, ф. 60, спр. 83501, арк. 145-146

Джерела та література

1. Вовк О. В. Червоний партизанський рух в Україні і органи НКВС-НКДБ (1941-1944 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – X-XI. – С. 43.
2. ДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 4 (1951 р.), арк. 242.
3. Там само, ф. 60, спр. 83501, арк. 12.
4. Там само, арк. 134.
5. Там само, арк. 135-136.
6. Там само, арк. 142.
7. Там само.
8. Там само, ф. 60, спр. 83501, арк. 310-318.
9. Там само, арк. 318, 388-390.
10. Там само, ф.9, спр.52, арк. 5-8.
11. Там само.
12. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944). – К, 2005. – С.53.

Олег Бажан

Деятельность органов госбезопасности по организации партизанского движения в Украине в начальный период Великой Отечественной войны (за документами ведомственного государственного архива СБУ)

В статье рассматривается вопрос подготовки, организации, численности, разварачивания партизанского движения в начальный период Великой Отечественой войны на окупированных территориях Украинской ССР.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, партизанское движение, НКВД УССР.*

Oleg Bazhan

The Security Organs’ Involvement in the Partisan Movement Organization in the First Phase of the Great Patriotic War (from SBU Archives)

The article examines the issues of the preparation, organization and spreading of the partisan movement on the occupied territories of Ukraine on the early stage of the Great Patriotic war.

Key words: *Great Patriotic War, partisan movement, NKVD.*

УДК 63.3 (2) 622.5

Володимир Поляков (м. Сімферополь)

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ І КЕРІВНИЦТВА ПАРТИЗАНСЬКИМ РУХОМ У КРИМУ В 1941-1944 РОКАХ

Два з половиною роки партизанської боротьби в Криму багато в чому тривали в кардинально різних військово-політичних умовах у порівнянні з іншими регіонами України. У чомусь це було зумовлено об’єктивними умовами і в тій або іншій формі знайшло вияв у з’єднаннях Ковпака, Федорова, Сабурова, а щось мало суто кримських характер і не мало аналогів. Ця стаття вперше розглядає особливості організації й керівництва партизанським рухом в Криму 1941-1944 рр. у контексті загальноукраїнської практики.

Ключові слова: *Крим, партизани, Друга світова війна, особливості управління, фронт, структура, обком ВКП (б), загін, район.*

Постановка проблеми. Внаслідок того, що в роки Великої Вітчизняної війни Кримський півострів адміністративно входив до складу РРФСР, а з 1954 року до складу Української РСР, то історія організації партизанського руху в Криму всі ці роки розглядалася, як би ізольовано від загальних процесів партизанської боротьби. Як результат це відсутність об’єктивного порівняльного аналізу в роботах більшості істориків, котрі розглядають цю проблему.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема організації і управління партизанським рухом в Криму в тій чи іншій мірі розглядалася такими дослідниками як О. Басов[1], В. Брошеван[2], Є. Мельнічук[3],

А. Мальгин[4], К. Шамко[5] і ін. Знайшла ця тема відображення і в низці публікацій спогадів учасників партизанського руху: І. Вергасова[6], І. Генова[7], М. Лугового[8], Ф. Федоренко[9] та інших.

Метою публікації стала необхідність проаналізувати особливості організації і управління партизанським рухом в Криму і його відмінності від аналогічних процесів, які мали місце в окупованій Україні.

Кримський півострів через свою унікальну конфігурацію з військової точки зору є швидше островом з двома географічними зонами: 3/4 степу і 1/4 горби й гори. Гори не високі і мають безліч перевалів, шість з яких були адаптовані для проїзду автотранспорту.

Поєднання лісу й гір створило певні переваги: зручність в разі ведення бою в обороні, наявність умов для засідки, можливість обхідного маневру. До того ж кримські гори мають безліч печер, в яких могли на якийсь час сховатися одна – дві людини або декілька чоловік одночасно. Примітно, що ще в XIX століття кримський «Робін Гуд» – Алі Розбійник знаходив притулок в подібних печерах, багато з яких до цих пір носять його ім'я. Проте, про перебування в лісі крупних незаконних озброєних формувань, та ще протягом довгого часу, історії не відомо. У роки Громадянської війни кримський ліс був притулком багатьох людей. На якийсь час вони збивалися в різні за політичною орієнтацією озброєні групи. Оскільки влада в Криму мінялася з калейдоскопічною швидкістю, то і тривалість дій цих груп була невелика. Примітно, що населення називало їх «зеленими», як би виводячи за межу традиційного протистояння: «червоних» і «білих».

Як відзначали всі без виключення «старі кримчани» міжнаціональні стосунки передвоєнної пори були дуже гарними. На жаль, на державному рівні не все було так безхмарно. Украй хворобливо пройшло розкуркулення, в ході якого впродовж двох років було вислано близько 25–30 тисяч осіб, до того ж значна частина тих, що підлягали розкуркуленню самовільно пішли зі своїх сіл в різні міста Криму.

Традиційні для СРСР репресії мали в Криму свою особливість. Річ у тому, що Голова КРИМЦИК Велі Ібраїмов начебто намагався протистояти заселенню Криму єврейськими переселенцями. Органами НКВД тут же була інспірована змова щодо уявному відторгненню Криму до Туреччини. Вели Ібраїмов і багато кримськотатарських керівників були арештовані і в 1928 році розстріляні.

Не додав любові до радянської влади і 1937 рік, в ході якого була репресована значна частина кримських комуністів, багато з яких були безпосередніми учасниками встановлення в Криму Радянської влади. Проте, влада вважала зміни, що відбуваються в Криму, позитивними, що знайшло віддзеркалення в нагородженні Криму в 1934 році орденом Леніна.

З військової точки зору тривогу можновладців викликало мешкання на півострові значного числа жителів, чия етнічна приналежність входила до недружніх в той період держав, що знайшло віддзеркалення в спеціальному указі, у відповідність з яким, в РККА не призивалися болгари, що проживали на півострові, – 7320 осіб, греки – 9805 осіб, німці – 23284 особи, поляки – 2292 особи, чехи – 801 людина, що загалом становило 45 тисяч або 8,22 % від числа всіх осіб[10]. Як ми бачимо, вірмени і кримські татари в цей період вважаються лояльними до радянської влади, а ось над кримськими болгарами, греками, італійцями, німцями вже був занесений Дамоклів меч.

У зв'язку з тим, що заздалегідь продуманих планів з організації партизанського руху не існувало в принципі, влада на місцях діяла в режимі «ручного управління». Перший секретар Чернігівського обкому Федоров О. Ф., як і інші секретарі обкомів України, отримав завдання формувати партизанський рух 5 липня 1941 року. У Криму аналогічне рішення приймається лише 23 жовтня 1941[11]. У сумських партизан підготовчий період становив тридцять п'ять діб, з яких двоє вони провели безпосередньо в місцях своєї майбутньої діяльності[12]. У Криму він склав всього вісім діб. Лише за тиждень до заняття Сімферополя противником приймається постанова Кримського обкому ВКП(б) про призначення командувача партизанським рухом Криму. Лише за дві доби до окупації ухвалюється постанова про призначення командно-політичного складу керівників партизанських районів. При цьому багато людей, вказаних в цій постанові як майбутні організатори партизанської боротьби, вже знаходилися далеко за межами півострова. 23.10.41 р. О. В. Мокроусов вступає в командування, а 31.10.41 р., тобто за добу до окупації Сімферополя, він видає наказ № 1, в якому оголошує про вступ на посаду командувача партизанським рухом, призначає командирів, комісарів і начальників штабів всіх п'яти партизанських районів. При цьому знов фігурують прізвища людей, які в лісі ніколи не з'являться, оскільки, ймовірно, вони навіть не знали про своє нове призначення.

На відміну від інших регіонів України, де партизанські формування діяли в місцях свого постійного мешкання, в Криму спочатку був закладений екстериторіальний підхід, який полягав в тому, що більшість партизанських загонів повинні були діяти на незнайомій їм території, спочатку не маючи ні зв'язку, ні підтримки місцевого населення. Цей «екстериторіальний підхід» за своїми наслідками на весь характер партизанського руху в Криму виявився одним з найбільш трагічних. На відміну від інших регіонів Радянського Союзу в ліс хлинули відступаючі з Перекопу військові частини в такій кількості, що число бажаючих стати партизанами у декілька разів перевищувало «планову» чисельність і заготовлене за цим розрахунком продовольство. Саме у цей період починається конфлікт між «військовими» і «партизанами з числа партійно-радянської номенклатури» Криму, який продовжуватиметься з першого листопада 1941 року і досягне кульмінації весною 1942 року, що майже приведе до згортання всього партизанського руху в цілому. Всього в листопаді 1941 року в партизани влилося 1315 солдатів, матросів, командирів, що склало 35% від загальної їх кількості. Серед військовослужбовців було 438 командирів і політпрацівників[13].

В умовах осені – зими 1941 року всі загони де-факто існували автономно, хоча на відміну від партизанського руху в Україні в Криму відразу ж була передбачена централізована структура управління: Центральний штаб, якому підкоряються шість партизанських районів; командирові району безпосередньо підкоряються п'ять – шість загонів. Через відсутність зв'язку це підпорядкування виявилося абсолютно формальним. Якщо і доходила до загонів яка-небудь вказівка «зверху», то вона вже безнадійно застарівала. Все це мимоволі сприяло зростанню «сепаратизму».

Важко сказати, якими б заходами боровся з цим явищем О. В. Мокроусов, але в лісі виявився величезний резерв командно-політичних кадрів з числа прибулих в ліс оточенців. Він без коливань знімає командирів, що «зарвалися», і комісарів загонів, призначаючи на їх місця кадрових військових, чого не було ніде в Україні. Як відзначав в своїх щоденниках М. Д. Луговий: *«Вже через шість днів після початку партизанських дій почалися «чищення»*. Він наводить поіменний список командирів і комісарів загонів, які були усунені з посад від 6.11.1941 по 12.6.1942 – це тридцять дві особи! *«Багато з тих, хто залишився живий, після відчуження Мокроусова довели свою компетентність і знову стали командирами і комісарами загонів, бригад і навіть з'єднань»*[14].

У своїй кадровій політиці першого етапу О. В. Мокроусов необачно налаштував проти себе весь партійно-радянський актив Криму, оскільки зняті ним з посад командири й комісари – це були секретарі райкомів партій, голови райвиконкомів. Не замислюючись про наслідки, О. В. Мокроусов зробив ставку на кадрових військових, при цьому він не усвідомлював зростаючого їх впливу на всю атмосферу партизанського лісу. Уникнувши Сцилли, О. В. Мокроусов наскочив на Харібду.

Запізнення із закладкою продовольчих баз привело до того, що абсолютна більшість загонів не зуміли надійно заховати свої запаси. Десятки тонн продовольства залишалося на поверхні, сотні голів худоби безтурботно паслося біля партизанських таборів, що в найближчому часі стало легкою здобиччю противника під час першої ж каральної експедиції.

Головною відмітною особливістю дії кримських партизан, стало те, що впродовж чи не всієї Великої Вітчизняної війни Кримський півострів був лінією фронту:

Листопад 1941 – липень 1942: Севастополь.

Січень 1942 – квітень 1942: Кримський фронт на Керченському півострові.

Жовтень 1943 – квітень 1944: фронт на Перекопі і плацдарми на Керченському півострові.

Все це привело до такої концентрації військ противника, що було не порівнянне ні з однією областю України. В результаті прочісування грудня 1941 року німецьке командування розгромило 16 партизанських баз. Було захоплено сім складів з продовольством, знищено чотири склади з продуктами[15].

У радянській мемуарній та історичній літературі всі продовольчі бази вже давно були «розграбовані татарами». Насправді, як ми бачимо, вони припинили своє існування в результаті першого прочісування. Збереглися в недоторканості лише продовольчі бази: Зуйського, Джанкойського, Евпаторійського і Ак-Мечетського загонів[16].

Загони, що залишилися без продовольства, стали добувати його в мирного населення під час так званих «продовольчих операцій». Окрім того, що напади на крупні села приводили до безглуздої загибелі партизан – не партизанська це тактика! Вони мали і украй негативні наслідки для стосунків з місцевим населенням. Після кожного

такого «партизанського нальоту» множилося число «самооборонців». Люди були вимушені захищати своє майно, свій будинок. Розвідка доносила *«В рядах самооборонців бродіння посилюється. Неохоче йдуть проти партизан. Без наказу не йдуть. Розмови такі серед баксанських самооборонців: «Якщо партизани нас не чіпатимуть, ми їх не чіпатимемо!»*[17]. На жаль, чіпали!

Зі встановленням радіозв'язку з командуванням Чорноморської Групи військ, кримські партизани починають отримувати продовольчу допомогу, але вже від самого початку вона має якийсь потворний, дискримінаційний характер. От як описує цю подію О. С. Ваднев: «*Прийшла звістка про те, що літак скине продовольство. Чекаємо його в районі Колан-Баїра на висоті Середня. Раптом приходить якийсь командир і говорить, що продукти скидають для військового загону. Мене зацікавило, до кого відношуся я – прикордонник? Він відповів, що до цивільних. Ми обурилися. Перша скидка пройшла, але наше становище не покращало – продукти забрали в штаб району. У скидці було масло, консерви, мука і боєприпаси. Ми продуктів не побачили. Друга скидка була прямо над табором. Був строгий наказ за приховування продуктів – розстріл. Командир відділення Ліповец все ж вкрав перший парашут з концентратами. Його зловили. Городовіков і Кураков наполягали на розстрілі, а Соловей, знаючи бойові справи Ліповца, не погоджувався. Наказ про розстріл був підписаний, але розстріляти все не наважувалися, оскільки гнів партизан був би великим. Продукти стали ділити між всіма загонами»*[18].

Насправді історія з Ліповцем закінчилася трагічно. Як вказується в його картці обліку: «Дезертирував із загону». Оскільки після війни його ім'я не спливло, то, найімовірніше, він загинув. Примітно й те, що згадані в спогадах Городовіков і Кураков, були з Червоної армії, а Соловей, військовий які виступив проти розстрілу, – прикордонник. Всі подальші місяці партизанської боротьби продовжувалася ця жахлива, дискримінаційна практика «цільових скидань»: «військовим», «спецгрупі НКВС» тощо.

Постачання партизан як і раніше залишалося з рук геть поганим. Як з'ясувалося згодом, і багато що це пояснювало, що член Військової Ради фронту Лазар Каганович був переконаний, що партизани самі повинні добувати собі продовольство у ворога. У мемуарах одного з керівників партизанського руху в СРСР полковника Старінова є вражаючий епізод: «Я зумів попасти на прийом до Кагановича. Але як тільки мова зайшла про кримських партизанів, він різко перервав мене, заявив, що милостиню не подає, облаяв і виставив з кабінету»[19].

Створюється унікальна, нехарактерна для партизанського руху СРСР дистанційна система управління. Начальник штабу партизанського руху в Криму, він же перший секретар Кримського обкому Володимир Булатов, знаходячись в Краснодарі, а потім в Сочі, командує всіма партизанськими загонами Криму. Він призначає командирів і комісарів, визначає кого нагороджувати, а кого ні.

Як спостерігачі в Криму знаходяться два секретарі обкому партії Рувім Ямпольський і Рефат Мустафаєв. Ворожнеча між військовими і «партійно-радянською номенклатурою» не утихає. Були вивезені з Криму Мокроусов і Мартинов та їх візаві полковники Лобов і Попов, але конфронтація продовжується вже між новим командиром бригади капітаном Кураковим і його комісаром – секретарем Зуйського райкому партії Миколою Луговим. Поступово перемогу бере «партійно-радянська номенклатура», яка на завершальному етапі зуміла просунути практично на всі ключові посади в партизанському русі Криму своїх представників: командирів і комісарів партизанських з'єднань. Втім, після звільнення Криму військові узяли реванш – Москва відмовила в нагородженні партизан.

Однією з особливостей в оцінці партизанського руху в Криму стала гіпертрофована роль підтримки окупантів кримськотатарським населенням і мінімізація участі в колабораціонізмі слов'янського населення. Насправді як і по всій території України в 1941–1942 населення Криму незалежно від своєї національної приналежності спочатку відносилося до нових властей дуже лояльно.

Ось донесення партизанських розвідників: «*Добровольців – татар в Сімферополі 8 000 осіб, українців – добровольців 9 000 осіб. 2 березня 1942 за даними розвідки, що повернулася з Бахчисараю, було встановлено, що 16 березня 1942 р. до Бахчисараю прибув ешелон військовополонених з України (у формі добровольців), які були відправлені на фронт під Севастополь. У Бахчисараї перебуває до 3 тис. військових, більшість з них добровольці*»[20].

Весь післявоєнний період замовчувалася участь кримських татар в партизанському русі, хоча вже на 1 січня 1944 року кримські татари виходять в загонах на друге місце. З 3973 осіб на першому місці російські – 1922 осіб, на другому

кримські татари – 320 осіб, на третьому – українці 270 осіб, далі вірмени – 118 осіб[21].

Вже за два тижні, не дивлячись на важкі бої з карателями і великі втрати, приплив в ліс нових людей продовжується. Росіян – 1944 осіб, кримських татар – 598 осіб, українців – 348 осіб, вірмен – 69 осіб[22]. 77 кримських татар було нагороджено і представлено за свої бойові подвиги до урядових винагород. Вражає і частка кримських татар в командному складі партизанського руху. Примітно, що абсолютна більшість росіян і українців – прийшли в партизани з частин РККА, Чорноморського флоту, НКВС.

Ще одна особливість, яка разюче виділяє кримських партизан – це масове використання авіації в організації доставки продовольства, боєприпасів, евакуації поранених, в ротації командного складу. Було здійснено до партизанів 711 вильотів, доставлено 725 тонн вантажів, вивезено на Велику землю 1856 осіб[23]. У той же час до всіх українських партизанів з січня 1942 по березень 1943 року було здійснено 396 літако-вильотів при цьому було вивезено 437 поранених партизанів і 178 членів їх сімей[24].

Остання особливість партизанського руху в Криму, ймовірно, полягає в тому, що після звільнення півострова на відміну всієї території Україні, де командири партизанських загонів ставали секретарями райкомів, міськкомів, обкомів, практично всі вищі посади в партійно-радянської післявоєнної номенклатурі Криму зайняли люди «зі сторони».

Джерела та література

1. *Басов А.В.* Крым в Великой Отечественной войне 1941-1945 / А. В. Басов – Москва, 1987. – 334 с.
2. *Брошеван В. М.* Крымский штаб партизанского движения / В. М. Брошеван. - Симферополь, 2001, – 103с.
3. *Мельничук Е. Б.* Боевые действия разведчиков Черноморского флота на территории оккупированного Крыма в 1943—1944 гг. [Электронный ресурс: Режим доступу: forum.sevastopol.info/viewtopic.php?f=27...]
4. *Мальгин А. В.* Руководство партизанским движением Крыма 1941–1942 гг «татарский вопрос»./ А. В. Мальгин // Историческое наследие Крыма. – №14– 2006. – С. 78 – 115.
5. *Шамко Е.* Партизанскими тропами. Путеводитель по местам боев крымских партизан в годы Великой Отечественной войны./ Екатерина Николаевна Шамко.- Симферополь: Крым, 1969. – 133 с.
6. *Вергасов И. З.* Крымские тетради / Иван Захарович Вергасов. – М.: Советская Россия, 1974.– 448 с.
7. *Генов И. Г.* Дневник партизана / Иван Гаврилович Генов. – Симферополь: Крымиздат, 1983.– 279 с.
8. *Луговой Н. Д.* Страда партизанская: 900 дней в тылу врага / Николай Дмитриевич Луговой. – Симферополь, Эльинью, 2004. – 732 с.
9. *Федоренко Ф. И.* Годы партизанские, 1941–1944 / Федор Иванович Федоренко – Симферополь, 1990 – 288 с.
10. *Брошеван В. М.* Военная мобилизация в Крыму / Владимир Михайлович Брошеван. – Симферополь. – 2005– С. 18
11. Державний архів автономної республіки Крим (далі ДААК), ф. 1, оп. 1, спр. 2068, арк. 75.
12. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд. О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін. – К., 2001. – С. 271.
13. *Шамко Е.* Партизанское движение в Крыму / Екатерина Николаевна Шамко. – Симферополь: Крым, 1959. – 133 с.
14. *Луговой Н. Д.* Страда партизанская: 900 дней в тылу врага / Николай Дмитриевич Луговой. –Симферополь: Эльинью, 2004. – С. 330.
15. Поляков В. Е. Страшная правда о Великой Отечественной. Партизаны без грифа «Секретно» / Владимир Евгеньевич Поляков – Москва, 2011. – С. 89.
16. *Мальгин А. В*. Партизанское движение в Крыму в период Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. 1941-1942. [А. В. Мальгин, Л. П. Кравцова, Л. Л. Сергиенко] – Симферополь, 2006 – С. 86.
17. ДААК, Ф. 1, оп. 1, спр. 2181, арк. 64.
18. Там само, Ф. 151, оп. 1, спр. 47, арк. 42.
19. *Старинов И.Г.* Записки диверсанта // Режим доступу: militera.lib.ru/memo/russian/starinov_ig/61.html
20. ДААРК, Ф. 151, оп. 1, спр. 25, арк. 108
21. Там само, спр. 95, арк. 33.
22. *Мальгин А. В.* Руководство партизанским движением Крыма 1941-1942 гг. «татарский вопрос» / А. В. Мальгин .- Историческое наследие Крыма. 14.2006. – С.93.
23. *Емельяненко В.Б.* Воздушный мост / Василий Борисович – М.: Советская Россия, 1998. – С. 180.
24. Україна партизанська. – С. 271.

Владимир Поляков

Особенности организации и руководства партизанским движением в Крыму в 1941-1944 гг.

Два с половиной года партизанской борьбы в Крыму во многом проходили в кардинально различных военно-политических условиях по сравнению с другими регионами Украины. В чем-то это было обусловлено объективными причинами, что нашло проявление в объединениях Ковпака, Федорова, Сабурова, а что-то носило чисто крымский характер и не имело аналогов. Настоящая статья впервые рассматривает особенности организации и руководства партизанским движением в Крыму 1941 - 1944 г.г. в контексте общеукраинской практики.

Ключевые слова: *Крым, партизаны, Вторая мировая война, особенности управления, фронт, структура, обком ВКП (б), отряд, район.*

Vladimir Polyakov

Features of organization and managing partisan motion in Crimea in 1941-1944

Two with half years of partisan fight in Crimea went on in cardinally different military-political terms as compared to other regions of Ukraine. In something it was contingently objective reasons, that found a display in the associations of Kovpak, Fedorov, Saburov, something carried exceptionally Crimean character and did not have analogues. The real article first examines the features of organization and managing partisan motion in Crimea of 1941 - 1944 in the context of allukrainian practice.

Keywords: *Crimea, partisans, war, management features, front, structure, regional committee of Communist party, detachment, district.*

УДК 94(47+571)«1941/1944»

Іван Капась (м. Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО АНТИНАЦИСТСЬКИЙ РУХ ОПОРУ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАН І ПІДПІЛЬНИКІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ҐЕНЕЗА, МЕХАНІЗМИ ПРОЦЕСУ

У статті розглядається процес формування офіційної політики пам'яті про антифашистську боротьбу радянських партизанів і підпільників та її інтерпретація у науковій літературі.

Ключові слова: *радянський рух Опору, звіти, списки, партизанське з'єднання, партизанський загін, районний комітет КП(б)У, обласний комітет КП(б)У.*

Питання антифашистського руху Опору на окупованій нацистами території України продовжує залишається актуальним і сьогодні. Це пов'язано, з одного боку, з формуванням в українській історіографії відмінної від радянської версії спротиву окупантам. З іншого – сама специфіка діяльності підпільних груп та загонів, коли в умовах конспірації багато інформації було відомо тільки обмеженому колу осіб і не фіксувалося в документах, стимулює подальший пошук. Відкриття альтернативних джерел, застосування нових методологічних підходів до історичних досліджень дозволяють розкрити нові аспекти перебігу подій підпільної боротьби. Особливо це стосується його проявів у різних регіонах країни. Дослідження саме невеликих складових частин руху Опору дозволить більш комплексно показати складності й багатовимірність цього процесу.

У радянській історіографії проблематика антифашистського руху Опору 1941-1944 рр. в Україні належала до одних із ключових питань історії Великої Вітчизняної війни. Ця тема показувалася як діяльність «комуністичного підпілля та партизанського руху», без урахування присутності інших політичних сил в окупованій Україні. Партизанський рух розглядався як складова частина збройної боротьби радянського народу проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території СРСР, який «з перших днів виникнення […] направлявся ЦК ВКП(б) і розви-

вався під керівництвом місцевих партійних органів, що діяли в тилу ворога»[1]. Політичне замовлення пануючої влади «ставило перед науковцями цілком конкретну мету: показати всенародний характер боротьби українського та інших народів проти окупантів у тилу, її героїку і звитяжність і створити надійний щит проти спроб «буржуазної фальсифікації»[2]. Інакше кажучи, проводилася цілеспрямована політика щодо того, як потрібно було писати, говорити і що треба було знати й пам'ятати про партизанський і підпільний рухи.

За визначенням В. Артюха, історична пам'ять, на відміну від історичної науки, є спрощеними колективними сприйняттями фактів свого минулого членами національної спільноти, де змістом пам'яті є не стільки факти минулого, скільки образи цих фактів, їх оцінкові уявлення. Поряд з цим існує індивідуальний рівень пам'яті. Безпосереднім її прикладом є життєвий досвід людини-очевидця, що сформувався під впливом пережитих подій. У свою чергу, колективна пам'ять є виявом спонтанної реакції індивідів і груп людей на пережиті ними досвіди[3]. Разом з цим, структурна складова колективної пам'яті, значною мірою, перебуває у фокусі офіційної політики. Невипадково автори спогадів, що вміщують окремі епізоди, не включені до загальноприйнятої концепції історії війни, зазначають: «Раніше про це не можна було говорити»[4].

У цій статті пропонується розглянути ґенезу історичної пам'яті, або ж інакше кажучи, офіційну політику пам'яті про антинацистський рух Опору на прикладі партизанського з'єднання № 8 імені В. Чапаєва, що діяло на території сучасних Київської і Черкаської областей. Головна увага буде спрямована не на політику влади в публічному просторі (періодична преса, література, фільми, кіно), а на особливостях формування документального масиву про партизанський рух в державних архівах. Адже процедура написання й затвердження партизанських звітів, списків особового складу загонів та з'єднань мала безпосередній вплив на подальшу інтерпретацію зазначеного матеріалу в науковій літературі.

Перша узагальнююча робота, присвячена німецько-радянській війні, датується 1956 р. і належить М. Супруненку[5]. Дослідник відмічає успішну діяльність підпільних партійних організацій по створенню партизанських загонів у Переяслав-Хмельницькому районі. Зокрема, наводить факт створення у березні 1943 р. О. Ломакою на базі підпільної партійної організації с. Григорівки партизанського загону ім. Шевченко, що у червні об'єднався із загоном І. Примака. А з приєднання до них сформованого комуністом В. Івановим загону с. Хоцьок і організацію з'єднання ім. Чапаєва, що вже до вересня того ж року налічувало у своєму складі 600 бійців[6]. Разом з цим М. Супруненко наводить окремі епізоди з бойової діяльності партизанського формування, допомогу частинам Червоної армії при форсуванні Дніпра. Серед останньої виділяє: надання човнів, перевезення червоноармійців на протилежний берег: «Тільки за ніч з 20 на 21 вересня 1943 р. вони на човнах переправили через Дніпро більше 400 радянських бійців»[7].

Видання 1957 р. авторів В. Клокова, І. Кулика, І. Слінька повідомляє про підрив загоном ім. Чапаєва під командуванням І. Примака у Переяслав-Хмельницькому районі протягом серпня-вересня 7 поїздів і 47 автомашин[8]. Дещо далі знаходимо відомості про розгром партизанами гарнізону у с. Хоцьки, допомогу частинам Воронезького фронту у битві за Дніпро. А саме: передання 6 понтонних човнів, затопленого порому. Також автори повідомляють про взяття 23 вересня 1943 р. 120 партизанами і ротою автоматників с. Григорівки, де загинуло 26 «чапаєвців»[9].

Велика допомогу надану партизанами по створенню плацдарму вказана і в «Історії міст і сіл Української РСР: Київська область» (1971 р.), де вказується на виведення із ладу на 2,5 місяців міського млину, збереження від вивезення устаткування маслозаводу, 5 тис. т. шкірсировини, 3 тис. кубометрів будівельного лісоматеріалу[10]. Окрім цього, підрив у ніч з 6 на 7 вересня 1943 р. залізничної колії поблизу станції Переяславська, внаслідок чого німецький ешелон пішов під укіс[11].

У 7-му томі «Історії Української РСР» щодо діяльності з'єднання ім. Чапаєва автори зазначають про розгром уже згадуваного німецького гарнізону у с. Хоцьках, очищення від гітлерівців лівого берега Дніпра у районі Переяслава, показ частинам Червоної армії зручних місць для переправи, передача 6 човнів та порому[12].

Історію антифашистського руху на Київщині висвітлює «Непокоренная земля Киевская» (1985 р.)[13]. Тут знаходимо про діяльність підпільних груп В. Іванова у с. Хоцьках, О. Ломаки у Григорівці, «Комітету № 8» І Примака, значну агітаційну роботу створеного партизанського формування. Вказується на існування партійної організації з'єднання імені Чапаєва, де у кожно-

му загоні були створені партійні групи, що нараховували 47 комуністів[14].

Серед бойових операцій «чапаєвців» автори книги зазначають акцію по визволенню більш як 1 тис. радянських військовополонених у Хоцьках, де в результаті бою партизани вбили більше 100 гітлерівців і визволили село[15]. Серед іншого подається інформація про злиття диверсійно-організаторської групи капітана О. Тканка із партизанським з'єднанням[16].

Книга друга «Народной войны в тылу фашистских оккупантов на Украине: Партизанская война» (1985 р.), як і зазначена вище, повідомляє про існування в з'єднанні під командуванням І. Примака партбюро – як найвищого партійного органу, організацію аварії 7 ворожих ешелонів. Окремо говориться про командира 3-го загону партизанського з'єднання імені Чапаєва Касима Кайсенова, який зі своїм підрозділом із 120 бійців утримував захоплений плацдарм до підходу Червоної армії[17].

Найповніше на сьогодні науково-довідкове видання із відомостями про партизанські формування «Україна партизанська…» звертає більше уваги на результати бойової й диверсійної діяльності. Повідомляється допомога надана партизанами з'єднання передовим частинам Червоної армії при форсуванні Дніпра. Зокрема: організація переправи 520 автоматників, передача 6 човнів-дубів, понад 3 т. бензину, забезпечення розвідданими, безпосередня участь 120 партизанів у боях по утриманню плацдарму на правому березі Дніпра у районі сіл Григорівки та Зарубенців. Зазначається, що 21 вересня 1943 р. після зустрічі з частинами Червоної армії з'єднання із 227 партизанів було розформоване[18]. У книзі А. Кентія й В. Лозицького «Війна без пощади і милосердя» (2005 р.) повідомляється таке: «впродовж 22-23 вересня 1943 р. з'єднання І. Примака і група партизанів О. Тканка разом з підрозділами 51-ї гвардійської танкової бригади 6-го гвардійського танкового корпусу форсували Дніпро в районі с. Григорівки, звідки почалося утворення відомого Букринського плацдарму»[19].

Перелічені факти із функціонування з'єднання ім. В. Чапаєва на сьогодні становлять цілісну картину тла історичної пам'яті. Як бачимо, головна увага дослідників партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва зосереджувалася на висвітленні бойових операцій та участі партизанів у створенні Букринського плацдарму. Але майже ніхто з них не вказував на той факт, що весь документальний матеріал, на основі якого відбувалася інтерпретація антифашистської діяльності партизанського з'єднання, створювався після визволення території Київської області Червоною армією. Головним чином це звіти партизанського з'єднання та загонів, підпільних організацій, обкому КП(б) Київської області. У архівних справах зберігається по декілька варіантів зазначених документів за різні роки. Ці звіти й списки партизанів неодноразово перероблялися. І в тому, який саме варіант документу затверджувався як остаточний, можна прослідкувати спрямування офіційної політики щодо того, яким має бути «радянський партизан», як він повинен був діяти.

Практичні кроки по створенню документальної історії українського партизанського руху стали можливими після визволення території республіки. Передусім це пов'язано із визнанням результатів діяльності антифашистських організацій, визначення приналежності людей до них. Тут основну роль відігравали відновлені райкоми і обкоми КП(б)У. Як правило, у межах району створювалися уповноважені комісії по розгляду цих питань, часто рішення приймалося на засіданні бюро райкому партії. Остаточне ж затвердження списків учасників, звітної документації відбувалося на бюро обкому. Такий підхід привів до того, що багато учасників бойових операцій не отримали статусу партизана, бо не відповідали, на думку уповноважених органів, необхідним для цього критеріям. Частина організацій не набула визнання, оскільки, за висновками перевіряючих, мала «націоналістичне забарвлення», тобто вороже радянській системі.

Як правило, списки і звіт загону чи підпільної групи складав безпосередній керівник, який подавав документи на затвердження до райкому партії в залежності від місця діяльності антифашистської організації. Райком за проведеною перевіркою виносив своє рішення і подавав до обласного комітету КП(б)У, де знову відбувався розгляд цього питання.

Серед архівних матеріалів нам вдалося виявити примірники звітних документів базових загонів 8-го партизанського з'єднання, де командирами були І. Примак (загін № 8) і О. Ломако (загін ім. Шевченка). Окрім цього, знайшли два варіанти «Звіту про бойові дії об'єднаного партизанського загону № 8 ім. Чапаєва». Перший з них, що знаходиться в Державному архіві Київської області, підписаний комісаром «об'єднаних загонів № 8 ім. Чапаєва» О. Ломакою, тоді як місце, де мав розписатися командир цього ж формування І. Примак, залишилося пустим[20].

У матеріалах фондової колекції рукописних матеріалів НІЕЗ «Переяслав» знаходиться другий варіант звіту партизанського з'єднання ім. Чапаєва. Він різниться від попереднього неправильним розташування і браком деяких сторінок. Наявна ж інформація подана у скороченому вигляді. Наприклад, порівнюючи «Висновок із бойових дій партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва» розміщений у двох архівних фондах, підсумовуємо, що примірник розміщений у ДАКО (орієнтовано датований 1943 р.) є повнішим, оскільки у тому, що з фондів НІЕЗ (орієнтовно створений в післявоєнні роки) присутня інформація подана у скороченому вигляді. Зокрема відсутні відомості про знищення взводом під командуванням Спіжевого в с. Бобриця винного складу, коли на землю було вилито 600 відер вина, знищено 2 сепаратори та в с. Студенець Канівського району, де також знищили сепаратний пункт (арк. 65); про створення партійної і комсомольської організації з'єднання, прийом до них, сувору дисципліну у загоні, коли перед строєм, за порушення дисципліни розстрілювали партизан (арк. 86). Під цим варіантом звіту, за командира «об'єднаних загонів № 8 ім. Чапаєва» І. Примака і комісара О. Ломаки підписалися колишні партизани з'єднання В. Клопов та К. Кайсенов.

Наразі, нам не вдалося знайти звіт партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва за підписом І. Примака. Ті ж варіанти, що ми бачили, складені на основі скомпільованих звітів загону № 8 і загону Шевченка. Можна припустити, що І. Примак його не підписав. Окремі непрямі свідчення цього, а також вживання поряд із назвою «з'єднання № 8 ім. В. Чапаєва» «об'єднання партизанських загонів № 8 ім. Чапаєва», знаходимо серед подробиць розформування антинацистського формування, і, насамперед, на думку колишніх партизанських командирів і рядових бійців – у присвоєнні роботи по створенню з'єднання командиром диверсійно-організаторської групи № 27 О. Тканком і отримання ним за це Зірки Героя.

Комісія, що займалася розглядом численних заяв партизанів, дійшла до висновку, за яким О. Тканко був не правильно представлений до урядової нагороди як командир партизанського з'єднання, а «всі бойові операції, проведені чапаєвським з'єднанням (командир Примак), присвоєні Тканко і ті, що значаться в його нагородному листі, підтверджені Асмоловим»[21]. Тут також вказується про неправомірність представлення до Героя Радянського Союзу Р. Клейна, який всю окупацію працював на посаді гебітстехніком, прийшовши до партизанського загону за 6 днів до з'єднання з Червоною армією. За цих обставин він «не заслуговує навіть звання партизана, адже був у загоні дуже мало і ніякого подвигу не здійснив». Клейн зав'язав особисту дружбу з Тканко і разом з ним у якості водія їздив до визволення території від окупантів. У свою чергу Тканко, «як самозваний командир партизанського з'єднання ім. Чапаєва представив Клейна до найвищої урядової нагороди». Поряд із цим, комісія констатувала, що по з'єднанню ім. Чапаєва нагородження не проведено навіть для тих партизан, що заслужили їх своєю роботою з 1941 р.[22]

На початку 1980-х років до Інституту історії партії та архіву Київського обкому КП(б)У надійшов лист від Касима Кайсенова, з приводу подробиць складення звіту командиром І. Примаком. Колишній партизан зазначав: «Звіт підписаний командиром партизанського об'єднання № 8 загонів ім. Чапаєва Примаком і комісаром Ломакою». І далі запитував співробітників зазначених установ: «Чому Об'єднання загонів, не Партизанське з'єднання? Чому подвійна назва цього з'єднання?»[23] На думку К. Кайсенова, коли Тканко довідався про те, що партизани знають про присвоєння їх результатів бойової діяльності, він разом із своїм другом Носковим (заступником начальника штабу партизанського руху при Південно-Західному фронті) пішли на крайнощі: начальника штабу Ф. Нагайцева і деяких інших, склавши на них фальшиві обвинувачення, відправили до штрафного батальону; комісара з'єднання О. Ломако, командира партизанського загону № 1 М. Попова залякали і примусили мовчати, терміново відправивши на цивільну роботу; командира І. Примака, не давши повністю відзвітуватися про діяльність, відправили у тил ворога; всіх командирів загонів, комісарів і начальників штабів загонів під конвоєм відправили до запасного офіцерського полку, де їх не прийняли і більшість розійшлась у різних напрямках; багатьох партизан відправили працювати до шахтарського Донбасу[24].

Коли Носков побачив, що за з'єднання звітується Примак, а Тканко про діяльність з'єднання не знає, тоді наказом за командира з'єднання залишився Тканко, Примаку вигадали посаду командира об'єднаних загонів. Так в історії з'явилося партизанське з'єднання № 8 ім. Чапаєва з командиром Тканком і партизанське об'єднання загонів № 8 ім. Чапаєва з командиром Примаком. Звіт же складений поспіхом у момент, коли І. Примак

перебував у нервовому стані, без участі начальника штабу з'єднання Нагайцева, який із ним стояв біля витоків з'єднання[25].

З цього приводу збереглися свідчення і самого командира І. Примака. Обурений авантюрою О. Тканка, він перед вильотом у тил ворога написав листа на ім'я колишнього начальника штабу його формування Федора Нагайцева. Зважаючи на трагедію партизанського командира, високу емоційну насиченість, що передає тогочасний стан організатора з'єднання, наведемо його повністю. Щоправда, окремі слова найімовірніше видалені цензурою: «Дорогий Федя. Твій лист отримав, але не у штабі, а на аеродромі. Я знову їду на виконання завдання. Життя моє тобі відоме, там поїхала частина хлопців до Переяслава, я сподіваюся, що тобі дещо розкажуть, всі ці […] або навіть гірше проститутток, ці дешеві люди штибу Тканка і Подображнікова і ряд інших, коли я залишився один, мені дуже важко вести боротьбу, я помилився і цим багато втратив. Якби я став на одному і звітувався перед ЦК України, побував би у тов. Хрущова, справа була б значно кращою. Але пишу прямо, що я […] для мене один захист своєї батьківщини і за батьківщину я віддам життя завжди і сподіваюся, що якщо я загину, то чесно за справу батьківщини, за справу свого народу. Звичайно цей […] ніколи не виведеться, підлабузники […] і різна сволота завжди у шані за рахунок чужої крові і життя. Справа дійшла до того що мені сказали, що ти не командир з'єднання, а з 5 вересня командир з'єднання Тканко, цей відомий базіка, підлабузник і […], а ти, кажуть, командир об'єднаних загонів. Я звичайно не побиваюся. Зрозумів, що правди зараз добитись важко, можливо я помиляюсь, та навряд чи»[26].

Організаторсько-диверсійна група І. Примака відразу після десантування з літака над територією Чернівецької області вступила у бій із переважаючими румунськими військами. Ворог оточив диверсантів і більшість з них загинула. Разом із командиром, там знайшли свій вічний спочинок знайома йому по партизанській боротьбі на Київщині радистка З. Зародова.

Начальник штабу з'єднання старший лейтенант Ф. Нагайцев загинув 11 листопада 1943 р. в бою на Букринському плацдармі і був похований разом з іншими солдатами із його «офіцерського штрафного окремого штрафного батальйону 1-го Українського фронту» у с. Грушів сучасного Миронівського району на Київщині[27].

Версія про те, що О. Тканко – організатор партизанського з'єднання № 8 ім. В. Чапаєва не знайшла вагомої підтримки у науковій літературі. Наразі вона існує серед його радіограм до представництва ШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту, звітній документації, особистих спогадах та інших прямих і непрямих матеріалах. Разом з ними серед архівних справ зберігається розсекречений висновок-пропозиція організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(бУ, в якому визнається факт незаслуженого нагороження найвищою державною нагородою СРСР О. Тканка і Р. Клейна. Щодо останнього зауважувалася необхідність підняти клопотання перед вищими органами про позбавлення його звання Героя Радянського Союзу. Стосовно О. Тканка це питання вирішили не піднімати по причині виконання ним іншого завдання при наступному десантуванні у ворожий тил[28].

Серед матеріалів колишнього Українського штабу партизанського руху зберігаються списки учасників партизанського з'єднання імені Чапаєва. Зокрема: 1) «Іменний список особового складу 8-го партизанського з'єднання імені Чапаєва /надіслані в штаб п/р ПЗФ/» за підписом командира І. Примака та комісара О. Ломаки – включає 28 бійців; 2) «Іменний список особового складу 1-го партизанського загону з'єднання імені Чапаєва» – включає 44 бійця; 3) «Іменний список особового складу 2-го партизанського загону з'єднання імені Чапаєва» – включає 45 бійців; 4) «Список особового складу 3-го партизанського загону з'єднання імені Чапаєва» – включає 60 бійців; 5) «Іменний список особового складу 4-го партизанського загону з'єднання імені Чапаєва станом на 23 вересня 1943 р. – включає 76 бійців»; 6) «Іменний список особового складу спецвідділу партизанського з'єднання ім. Чапаєва» – включає 22 бійця; 7) «Іменний список особового складу санчастини партизанського з'єднання № 8 імені Чапаєва» – включає 4 бійця; 8) «Список особового складу господарчого взводу 8-го партизанського з'єднання ім. Чапаєва» – включає 24 чол. Нескладні підрахунки показують загальну кількість партизан – 303 бійця.

Частина перелічених списків, складена командиром з'єднання І. Примаком і комісаром О. Ломакою при підготовці звітної документації до УШПР, тобто восени 1943 р. Натомість, перелік учасників 4-го загону був додатково надісланий В. Івановим від 23 серпня 1944 р. разом із документом «Бійці передані Хоцьківською підпільною організацією в партизанський загін до товариша Ломаки», де нараховується 43 особи.

Тож трапилося так, що партизани із цього списку зустрічаються серед учасників інших загонів. Зважаючи на це, у відповідності з проаналізованими нами документами можна говорити у підсумку про не менше як 340 бійців, яких командування з’єднання ім. Чапаєва вважало за партизан. Насправді ж, встановити точну кількість учасників цього антинацистського формування не можливо. Найбільше поповнення особового складу проходило у серпні-вересні 1943 р., коли Червона армія з переможними боями рухалася на захід. Певне число з них становили представники місцевих поліційних формувань. Так, колишній помічник начальника Переяславської жандармерії Л. Суботін прибув до партизанського загону разом із 46 озброєними чоловікам, з якими брав участь у боях по утриманню Букринського плацдарму[29].

Сучасне джерело називає кількість «чапаєвців» у 227 бійців[30]. Шукаючи першоджерело, знаходимо вказане число у витязі з протоколу № 144 засідання бюро обкому КП(б)У від 9.6.1945 р. «Про затвердження звіту і бойової діяльності партизанського з’єднання № 8 імені Чапаєва»[31]. Причому, там йде мова не про визнання 227 партизанами, а щодо проведення з’єднанням у цьому складі з червня по вересень 1943 р. бойових операцій. Натомість, у звітній документації формування зазначається, що до нього входили 600 бійців, 500 з яких передали при зустрічі з регулярною армією в розпорядження Переяславського військового комісаріату[32]. Наразі нам не вдається звести свої підрахунки до ймовірних 227, проте з повною впевненістю зазначимо, що це число не повне, хоча б через проведення через понад два десятиліття виявлення не визнаних партизанів. Так, Кагарлицький сільський виробничий парткомітет Київської області визнав додатково 11 чоловік партизанами з’єднання № 8 ім. Чапаєва[33]. Пізніше ця практика набула продовження у багатьох населених пунктах різних масштабів.

Зважаючи на зазначене, затвердженням звіту про діяльність з’єднання № 8 ім. Чапаєва у цілому, а також його складових загонів ім. Шевченка та ім. Чапаєва на території Переяслав-Хмельницького району, підпільної групи с. Григорівки, займався комісар О. Ломако. 27 червня 1945 р. відбулося засідання комісії Переяслав-Хмельницького райкому КП(б)У по розгляду звіту і списків особового складу партизанського з’єднання. Окрім перевірки достовірності фактів бойової діяльності значна увага приділялася комісією особам учасників антифашистської організації: чим займався в період окупації, з якого часу перебуває у загоні, які обов’язки там виконував і т.п. Серед «серйозних помилок і недоліків» у роботі партизанського з’єднання відмічалося входження до нього осіб, які не вселяють політичної довіри, «що характеризує про недостатню перевірку патріотичних якостей людей, що приймаються до партизанського загону». У цілому, комісія визнала: активними учасниками боротьби – 88 чоловік (список № 1); людей з компрометуючими матеріалами – 13 чол. (список № 2); людей, які прийшли за 20-25 днів до приходу Червоної армії – 87 чол. (список № 3); людей, які виконували завдання по розвідці, зв’язку, наданні конспіративних квартир, випічці хліба – 7 чол. (список № 4)[34].

До числа не визнаних потрапив лікар з’єднання Олексій Крячок. Після окупації О. Крячок подав на розгляд комісії «Звіт про діяльність підпільної організації Переяславського району», де керівником зазначив себе. Проведена перевірка не визнала її існування, відмітивши, що О. Крячок брав участь у роботі «німецько-української націоналістичної групи», де він «висловлював націоналістичні погляди на державний устрій»[35].

Затвердження звіту і списків особового складу 4-го загону з’єднання ім. Чапаєва проходило 13 квітня 1945 року. За результатами проведеної перевірки члени комісії прийняли рішення про визнання фактів антифашистської діяльності загону і підпільної групи В. Іванова. До основних недоліків роботи перевіряючі органи закинули «засміченість зрадниками батьківщини», оскільки до неї входили ряд представників карних органів окупаційної влади. Таким чином, із поданого Івановим списку особового складу партизанського загону у 119 прізвищ комісія виключила більше половини людей. Загалом, перевіряючі затвердили чотири списки. До першого увійшли члени «підпільної групи активних партизан» у кількості 40 чоловік. До другого – 24 чоловіки, «на яких є компрометуючі матеріали, які активно допомагали німецьким окупантам у боротьбі проти радянського народу». Серед них наступні характеристики: «служив в поліції», «розкуркулений, ніякої участі в підпільній групі і загоні не приймав», «вербувався гестапо», «посібник, зрадник» і т.п. Зокрема сюди увійшов керівник Переяславської МТС (в окупацію) І. Михайловський, який прибув до В. Іванова з групою своїх працівників та 2 вантажними автомобілями «ЗІС» з 6 тонами паливно-мастильних матеріалів, легковиком «Опель», дещо з цього за кілька

днів буде передано наступаючим частинам Червоної армії. Тут опинився і командир 4-го загону з'єднання ім. Чапаєва М. Лисенко, а тому цю роль на себе перебрав В. Іванов. Лисенку нагадали про участь його батька у період громадянської війни у антибільшовицькому формуванні отамана Зеленого, роботу начальником поліції, передачу десантованих радисток до Переяславської жандармерії[36].

До третього списку увійшли 38 чоловік, які прийшли до підпільної групи перед визволенням території і за висновком комісії «ніякої боротьби не приймали». У списку № 4 додатково визнавалися активними помічниками підпільної групи 6 осіб, що виконували обов'язки[37].

Рішення скріпили підписами голова комісії секретар РК КП(б)У Маліченко та члени: зав. оргінструкторським відділом райкому Алєксєєва, в.о. НКДБ Кутирьов, редактор райгазети Іллічева. Виправдання підпільника В. Іванова, що багато із поліцаїв робили корисну справу для його організації ні до чого не привели. Так, заступник Переяславської жандармерії Л. Суботін, за словами Іванова «приніс немало користі – передачі зброї, відомостей про арешти заручників. Відомий зрадник Шахворост цікавився моєю особою і Суботін мені передав – це послугувало втому, що я перестав ночувати вдома»[38].

Схожа ситуація із «ретушуванням» списків особового складу проходила і в інших партизанських загонах Наддніпрянщини. Комісар Димерського партизанського загону Олексій Школенко, який вів облік учасників свого формування, зазначає: «А уже после войны начали. <…> всех выкинули тех кто был перешел з власовцев и з этих… все сразу там их. Неизвестно куда дели. Ну, сразу те пошли в армию, а остальные, кто там не уцелел. Значит. А из списков всех повыбрасывали. У меня где-то до двухсотпятидесяти человек, стало где-то там меньше й меньше й меньше, а потом вообще… Ай!»[39].

Окрема тема – бойові операції партизанів. Окремі факти із діяльності з'єднання № 8 ім. В. Чапаєва значною мірою вкриті героїкою, що позначилося на історичній достовірності. Наприклад, відомий факт визволення полонених червоноармійців і розгром ворожого гарнізону 19 вересня 1943 р. у с. Хоцьках. Привертає увагу безпосередньо як момент звільнення та наслідки того бою. За спогадами учасника того бою Павла Стріхи, партизани близько опівночі підійшли до приміщення, де знаходилися військовополонені. Відкривши двері сараю більшість бранців відмовилися виходити, і тільки тоді, коли партизани запалили сарай для волів, що стояв поряд, полонені розійшлись у різних напрямках. З моменту пожежі розпочався двогодинний бій, після чого бійці з'єднання повернулися до лісу. Лише невелика частина з понад тисячі полонених долучилася до своїх визволителів[40].

Згідно висновку комісії по розгляду звіту підпільної групи В. Іванова партизани не тільки не захопили села Хоцьки, як зазначається у «Непокоренной земле…», а відступили. Натомість, німці розправилися з колгоспниками шляхом спалювання їхніх хат[41]. Одним із перших окупанти підпалили будинок Є. Солонець, у якому тривалий час проживав «замаскований» під чоботаря керівник підпільної групи на прізвисько «Дід Василь» (В. Іванов)[42]. Самій жінці вдалося врятуватися. Також, комісія відмітила що за «установленими даними і свідченнями жителів Хоцьок» під час бою ворог втратив до 40 чоловік, а не «більше 100 гітлерівців», як зазначається у літературі вище.

Що стосується партійної і комсомольської організації партизанського з'єднання № 8 імені Чапаєва, то вони взагалі не були визнані відновленою радянською владою[43]. Поряд із цим, керівника комсомолу партизанського формування П. Луценка та його дружину перевіряючі органи позбавили звання «партизана». Рішенням бюро Переяслав-Хмельницького РК КП(б)У від 29 червня 1945 р. подружжя Луценків виключалося із списків партизан як «посібники німецьких окупантів». Причиною виключення П. Луценка слугував донос, за яким, начебто, його заарештували й протримали у в'язниці 2 місяці, а звільнили лише після завербування органами гестапо. Також інкримінувалася організація і присутність на двох святкових заходах за участі представників окупаційної влади, позитивна оцінка німецької зброї та армії. Натомість, дружину виключили з наступним трактуванням: «На Луценко Любов Володимирівну компрометуючих документів немає, а факти підтверджуючі про те, що вона була тісно пов'язана із своїм чоловіком…»[44].

Петро Луценко до окупації працював вчителем у с. Хоцьки Переяславського району Київської області. Його батька Василя Луценка, активного учасника громадянської війни, голову колгоспу с. Сталінівки Ковалівського р-ну Полтавської області німецькі окупанти розстріляли як комуніста. Самого П. Луценка за «нового порядку» звільнили з роботи. Потім – участь у підпіллі та партизанському з'єднанні, де він очолював комсомольську організацію, не один раз із групою партизан

виходив на бойові завдання, зокрема відзначився при ліквідації поліційної дільниці у с. Ходорові[45]. Як бачимо, все це було марним, оскільки комісія щодо цього питання мала свої міркування.

Про позбавлення звання партизан Луценки дізналися лише у 1968 році. Інкриміновані звинувачення Петру Луценко вдалося спростувати з допомогою свідчень ще живих товаришів по антифашистській боротьбі[46]. І тому постановою бюро Київського обкому КП(б)У від 6.06.1973 р. подружжя Луценків таки визнали учасниками партизанського руху[47].

Як бачимо, наголошуючи на партійному і всенародному характері антифашистської боротьби радянська влада доволі підозріло ставилася до ініціативи місцевих жителів, «народних» партизанів, як загалом і до членів партії, не уповноважених на ведення відповідної роботи на окупованій нацистами території. Часто дійсність була відмінною від сформованих за декілька десятиліть усталених поглядів. Розпочавши роботу по затвердженню звітної документацій і списків особового складу антинацистських формувань КП(б)У вирішувала, що слід визнавати та кого вважати учасником руху Опору. Окрема тема – це взаємовідносини поліції і партизанів. Немало серед поліцаїв таких, що прийшли до партизан під натиском швидкого визволення території Червоною армією. Але разом з тим неодноразово згадуваний керівник підпільної партійної групи с. Хоцьок В. Іванов цінував окремих поліцаїв більше чим декого з керівництва 8-го партизанського з’єднання[48].

Наразі складно говорити про антифашистську боротьбу радянських партизанів і підпільників як «всенародну війну» у тому значенні, яке надавала їй радянська історіографія. Так, у Хоцьках проведена райкомом КП(б)У перевірка виявила 38 чоловік, які служили під час окупації в поліції. Натомість по партизанському загону № 4 (сформований у с. Хоцьках) було визнано 40 активних учасників руху Опору і 6 помічників. Як бачимо, різниця не дуже суттєва.

Зустрічаються випадки, коли українська поліція у гебіті «Переяслав» знала про партизанів і не тільки не перешкоджала їм, а й допомагала. Виявом дружніх відносин можна назвати випадок за спогадами очевидців, присутність багатьох місцевих партизан під час похорон в окупацію начальника переяславської поліції О. Лисенка. Після війни кілька учасників з’єднання ім. Чапаєва надали довідку дружині покійного, де вказали надану її чоловіком допомогу.

Один із засновників «Хоцьківського підпільного центру» В. Кругліков так охарактеризував ситуацію в окупованому селі за період з 1 листопада 1942 р. до 1 червня 1943 р.: «комендант – німець, перекладач із німців-Поволжя, каральний загін 10 німців, кущ поліції 14 чол. (в основному жителів Хоцьки), група націоналістів 15-20 чол. І група антинімецьких людей 15-18 чол. Населення стогне, але мовчить»[49].

Війна провела не зовсім чітку межу серед жителів українських сіл і міст по відношенню до «нового порядку» нацистів. Це саме стосувалося і радянських партизан, яких частина людей вважала навіть у рік «корінного перелому» за бандитів. Сталося так, що те, чого у мирний час могло не статися, загострилося під час найбільшої світової війни серед далеко немонолітного радянського соціуму.

Проводячи політику «ретушування» антифашистської боротьби КП(б)У намагалася згладити існуючі протиріччя у державі. Звідси колишній поліцай чи людина з кліше «націоналіст» мала небагато шансів вважатися учасником руху Опору, навіть попри очевидні речі. Щоправда, додаткові виявлення ініційовані ЦК КП(б)У в 60-70 рр. минулого століття дещо виправили цю ситуацію.

Подальше дослідження політики пам’яті є актуальним і перспективним. Застосування нових наукових підходів та методик має сприяти більш об’єктивному висвітленню питань пов’язаних із радянським рухом Опору 1941-1944 рр. в Україні.

Джерела та література

1. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия / [Гл. ред.: М. М. Козлов, ред. кол.: Ю. Я. Барабаш и др.]. – М. : Советская энциклопедия. –1985. – 832 с. – С. 530.
2. Лисенко О. Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941-1944 рр. / О. Лисенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Київ: НАН України. Інститут історії України. – 2001. – Ч. 2, № 6 (7). – 444 с. – С. 79-89. – С. 79.
3. Новак А. Історик на полі битви за пам’ять / Анджей Новак // Україна модерна: міждисциплінарний часопис / Львівський національний університет імені І. Франка та ін. ; Редкол. : Я. Грицак (редактор-засновник), А. Портнов (відп. ред.) та ін. ; – Київ : Критика, 1996–№ 4 (15): Пам’ять як поле зма-

гань / За ред. Я. Грицак (редактор-засновник), А. Портнов (відп. ред.) та ін. – Київ : Критика, 2009. – 360 с. – С. 95-102. – С. 97.
4. Реброва І. Формування індивідуальної та колективної пам'яті в его-документах про Другу світову війну: гендерний аспект / Ірина Реброва // Схід / Захід : Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. ; [Ред. кол. : В. В. Кравченко та ін.] – Харків : Майдан, 1998– Вип. 13-14: Спец. вид.: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / За ред. В. Кравченка. – Харків : ТОВ «НТМТ», 2009. – 428 с. – С. 238-248. – С. 240.
5. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.) / Н. Супруненко. – К. : Гос. изд. полит. литературы. – 1956. – 426 с.
6. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.) / Н. Супруненко. – К. : Гос. изд. полит. литературы. – 1956. – 426 с. – С. 320-321.
7. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.) / Н. Супруненко. – К. : Гос. изд. полит. литературы. – 1956. – 426 с. – С. 344.
8. Клоков В., Кулик В., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни /В. Клоков. – К. : Вид. Академії наук УРСР. – 1957. – 240 с. – С. 173.
9. Клоков В., Кулик В., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни /В. Клоков. – К. : Вид. Академії наук УРСР. – 1957. – 240 с. – С. 200.
10. Історія міст і сіл УРСР: Київська область / [Ред. колегія тому Рудич Ф. М. (голова), Бакуменко П. І., Бачинський П. П. та ін.]. – К: ГРУ УРЕ АН УРСР, 1971. – 792 с. . – С. 55.
11. Історія міст і сіл УРСР: Київська область / [Ред. колегія тому Рудич Ф. М. (голова), Бакуменко П. І., Бачинський П. П. та ін.]. – К: ГРУ УРЕ АН УРСР, 1971. – 792 с. – С. 511.
12. Історія Української РСР : [у 7 т.] / [Ред. кол. : А. Г. Шевелєв (гол. ред), І. А. Артеменко, Б. М. Бабій, П. І. Багрій та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1977 – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) / [Ред. кол. : В. І. Клоков та ін.]. – 536 с. – С. 275.
13. Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, О. С. Кременчугская и др.] ; Редкол.: Л. И. Павленко, Д. Б. Головко, В. Я. Мельник и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с.
14. Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, О. С. Кременчугская и др.] ; Редкол.: Л. И. Павленко, Д. Б. Головко, В. Я. Мельник и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с. – С. 75.
15. Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, О. С. Кременчугская и др.] ; Редкол.: Л. И. Павленко, Д. Б. Головко, В. Я. Мельник и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с. – С. 180.
16. Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, О. С. Кременчугская и др.] ; Редкол.: Л. И. Павленко, Д. Б. Головко, В. Я. Мельник и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с. – С. 149.
17. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: [в 2 кн.] / [Ю. В. Бабко, Д. Ф. Григорович, А. В. Кентий, В. И. Клоков и др.]. – К.: Наукова думка, 1985. – Книга вторая: Партизанская борьба. К. : Наукова думка. – 431 с. – С. 404.
18. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.) : Науков.-довід. вид. / [Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А.В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.] ; Ред. кол. : В. А. Смолій та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.: іл. – С. 85.
19. Кентій А. В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с. – С. 172.
20. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Оп. П-4. – Спр. 247. – Арк. 88.
21. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 62 – Оп. 1. – Спр. 1713. –Арк. 8. Асмолов А.М. – в той час представник штабу партизанського руху при Військовій раді Південно-Західного фронту.
22. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 9.
23. ДАКО, оп. П-4, спр. 247 а, арк. 1.
24. Фондова колекція рукописних матеріалів НІЕЗ «Переяслав». – Шифр «Архів», інв. № 123/6.

25. ДАКО, ф. П-4, оп.1, спр. 247 а, арк. 4.
26. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 7-8.
27. Центральний архів міністерство оборони Російської Федерації, ф. 33, оп. 11458, спр. 155, арк. 187 зв.
28. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 377, арк. 3.
29. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 21.
30. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.) : Науков.-довід. вид. / [Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А.В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.] ; Ред. кол. : В. А. Смолій та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.: іл. – С. 85.
31. ЦДАГОУ., ф. 1, оп. 22, спр. 329, арк. 4.
32. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 247, арк. 58.
33. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 203, арк. 6.
34. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 247, арк. 37-37 зв.
35. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 332, арк. 180.
36. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 19.
37. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 4.
38. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 3.
39. Інтерв’ю з Олексієм Михайловичем Школенком, 1923 р.н. від 30 червня 2011 р. / Особистий архів І. Капася
40. ДАКО, ф. П.4, оп. 1, спр. 249, арк. 126.
41. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 8.
42. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 45.
43. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 257, арк. 17.
44. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 257, арк. 10.
45. Фондова колекція рукописних матеріалів НІЕЗ «Переяслав», шифр РД-41, інв. № 41, арк. 16.
46. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 257, арк. 15.
47. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 257, арк. 1.
48. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 56.
49. ЦДАГОУ, ф. 260, оп. 1, спр. 1, арк. 84.

Иван Капась

Историческая память о антинацистском движение Сопротивления советских партизан и подпольщиков Надднепрянщины: генезис, механизмы процесса

В статье рассматривается процесс формирования исторической памяти о антифашистской борьбе советских партизан и подпольщиков и ее интерпретация в научной литературе.

Ключевые слова: *советское движение Сопротивления, историческая память, отчеты, списки, партизанское соединение, партизанский отряд, районный комитет КП(б)У, областной комитет КП(б)У.*

Ivan Kapas

The historical memory of the anti-Nazi resistance movement of Soviet partisans and underground fighters Naddniprianshchyna: genesis, mechanisms of the process

In the article the process of forming of official policy of memory is examined about an anti-fascist fight soviet partisan and underground workers and her interpretation in scientific literature.

Key words: *soviet motion of Resistance, reports, lists, partisan connection, guerrilla, district committee of KP(b)U, regional committee of KP(b)U.*

УДК 94 (477)«1941-1945»

Олег Корнієнко (м. Суми)

УЧАСТЬ С.В. РУДНЄВА У СТВОРЕННІ ОБОРОННИХ ФОРМУВАНЬ ПУТИВЛЬСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ НАПЕРЕДОДНІ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РР.

Розглядається участь С.В. Руднєва в 1940-1941 рр. у становленні Путивльської районної організації Тсоавіахіму та формуванні місцевого винищувального батальйону, котрі відіграли певну роль у подальшому розгортанні партизанського руху в Сумській області.

Ключові слова: *винищувальний батальйон, оборона, Путивльський район, Руднєв С.В., Сумська область, ТСОАвіаХім.*

Біографія видатного партизанського воєначальника Героя Радянського Союзу Семена Васильовича Руднєва (1899-1943) сповнена численних «білих плям» і маловідомих сторінок. З огляду на 70-річчя початку партизанського руху в Україні, цілком актуальним є спроба звернутися до питання роботи цієї непересічної особистості в оборонних структурах Путивльського району Сумської області протягом 1940 – першої половини 1941 рр.

Під час проходження С.В. Руднєвим служби на Далекому Сході в якості начальника політвідділу і комісара 1-ї військово-будівельної бригади, після арешту органами НКВС з лютого 1938 р. по жовтень 1939 р. він перебував під слідством по звинуваченню у створенні правотроцькистської організації, шпигунстві на користь Японії та участі у т. зв. «толмачовській опозиції». Зрештою, суд його виправдав, але Руднєв змушений був піти у відставку[1] .

Точну дату прибуття родини Руднєвих до м. Путивля – районного центру Сумської області, встановити складно. Звичайно, що певний час був потрібен на те, щоб оговтатися після півторарічних поневірянь Семена Васильовича слідчими ізоляторами, поновитися у партії і, зрештою, зібравши речі, дістатися малої батьківщини. Звичайно, що значну кількість часу зайняло владнання справ щодо звільнення з лав РСЧА, адже зловісна директива начальника Політуправління РСЧА Л.З. Мехліса від 14.01.1938 р. про учасників так званої «антипартийной армейской белорусско-толмачевской группировки», залишалася в силі[2]. Крім усього, переїзд залізницею з Далекого Сходу до України навіть сьогодні займає цілий тиждень.

Автори офіційних біографій С.В. Руднєва, численних газетних публікацій і навіть меморіальних знаків, встановлених на його честь, не враховуючи вищенаведеного, автоматично «переносили» Руднєва із зали судових засідань у м. Хабаровську до Путивля[3], причому одразу на посаду голови Путивльської районної ради «Товариства сприяння обороні, авіації та хімічному будівництву»(ТСОАвіаХім)[4]. Зрештою, можна погодитись із твердженням, що Семен Васильович пішов у відставку наприкінці 1939 – на поч. 1940 року[5] .

Як людина, котра не могла залишатися осторонь громадського життя, та й просто як чоловік, обов'язком якого було утримання родини, Семен Васильович через владні структури наполегливо шукав можливості для працевлаштування. З огляду на 20-річний стаж перебування в РСЧА, цілком природнім виглядає той факт, що він звернув свою увагу на місцеву організацію ТСОАвіаХіму. Відомо, що Руднєва на новій посаді було затверджено рішенням бюро Сумського обкому КП(бУ лише 03.01.1941 року[6]. Не виключено, що певний час пішов на перевірку лояльності та, можливо, на випробувальний термін. Ознайомлення з роботою районної ради добровільного оборонного товариства і окремих його первинних організацій привело С.В. Руднєва до висновку, що вона не відповідає вимогам часу. Довелося розпочинати заледве не з нуля: майже щодня разом із заступником з бойової підготовки Григорієм Гвамберідзе[7] він відвідував села, підбирав кадри для первинних осередків «ТСОАвіаХіму» організовував заняття з активістами.

У системі заходів, спрямованих на зміцнення обороноздатності СРСР у 1930-х роках, особливе значення надавалося фізичному вихованню молоді і широкій пропаганді військово-прикладних видів спорту. Спортивні товариства ТСОАвіаХіму проводили велику роботу із загальної фізичної під-

готовки, стрілецької справи, парашутного спорту. Залучення широких верств населення здійснювалося у т.ч. за рахунок проведення районних «Тижнів оборони», під час яких організовувалися вечори військової справи, огляди стрілецьких гуртків, військово-спортивні змагання, складання нормативів комплексу «Готов к труду и обороне»[8].

Рішенням Путивльського міськвиконкому для Будинку оборони ТСОАвіаХіму було виділене двоповерхове приміщення по вул. Кірова, який став центром всієї оборонно-масової роботи серед молоді району. Тут працювали гуртки й секції з вивчення гвинтівки і кулемета, топографії, надання першої медичної допомоги, відбувалися підготовка до складання нормативів ГПО та кінних змагань. Тут же були організовані курси інструкторів для активістів первинних осередків. Окремо варто відзначити підготовку жіночих груп з питань протиповітряної та протихімічної оборони, а сільський лікар Д.К. Маєвська[9] напередодні війни підготувала велику групу санітарок.

Попри декларовану добровільність, ТСОАвіаХім було воєнізованим формуванням, покликаним головним чином здійснювати первинний вишкіл кадрів для Збройних Сил. Крім того, з 1935 р. підготовка населення з питань протиповітряної оборони та протихімічного захисту набула широкого розмаху і мала здійснюватися у складі добровільних формувань Місцевої протиповітряної оборони (МППО). Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 08.08.1935 р. підготовка населення до здачі нормативів на значок «Готов к ПВХО» (з протиповітряної та протихімічної оборони), як і організація формувань МППО, були оголошені завданнями ТСОАвіаХіму.

27.08.1940 р. Центральна Рада ТСОАвіаХіму прийняла постанову «Про перебудову військового навчання членів ТСОАвіаХіму». Почався перехід від гурткової системи до занять у навчальних підрозділах. Були сформовані групи, команди та загони. Курсанти мали влучно кидати гранату, стріляти, вміти копати шанці, користуватися протихімічними і санітарними засобами, володіти знаннями та навичками з протиповітряної оборони. Вагомим заохоченням для тогочасної молоді були якісно виготовлені нагрудні значки оборонного товариства, котрі вручалися після складання нормативів відповідних комплексів. Найпоширеніші з них – ГТО (ГПО) («Готов к труду и обороне») та «Ворошиловский стрелок» мали два ступені. Норми на значок «Ворошиловский стрелок» II ступеня необхідно було виконувати виключно з бойової гвинтівки. Для школярів існував знак «Юный ворошиловский стрелок». Їх носили не тільки юнаки та дівчата – школярі, студенти, військовослужбовці, але і багато осіб старшого віку.

Враховуючи особливості завдань Місцевої протиповітряної оборони, РНК СРСР 07.10.1940 р. прийняла рішення про передачу МППО у відання НКВС. Виходячи з цього, дещо пізніше ТСОАвіаХім стане базою і для формування розвідувально-диверсійних груп.

Професія льотчика в СРСР 1930-х рр. без перебільшення була культовою. Проте у м. Путивлі, віддаленому від авіаційних і промислових центрів, вона залишалася недосяжною для юнаків і дівчат. С.В. Руднєв зробив майже неможливе: поїхав у Конотопський аероклуб і домовився про створення в Путивлі його філіалу. У ньому почали вчитися 40 учнів плодоовочевого технікуму, педагогічного училища, старшокласники середніх шкіл. За ініціативи С.В. Руднєва навесні 1940 р. на зібрані членами Путивльської районної ради ТСОАвіаХіму кошти були придбані три учбові літаки «У-2». За містом був обладнаний аеродром, на якому тренувалися курсанти, що вчилися у вільний від роботи час на курсах пілотів, організованих при районному Будинку оборони. Викладачі з Конотопу читали лекції з матеріальної частини, аеронавігації, метеорології тощо. Руднєв особисто проводив заняття з вивчення військових статутів. Крім цього, викладалися інші загальновійськові дисципліни. Вже через рік 35 курсантів аероклубу здійснили перші польоти[10].

Завдяки заповзятливості Руднєва, на р. Сейм було відкрито водну станцію, що мала сприяти підготовці з воєнно-морської справи. Школярі Путивльської середньої школи № 1 до урочистостей спромоглися збудувати човен, що міг ходити не лише на веслах, а й під вітрилами. Пізніше Сеймом, Десною та Дніпром на ньому було здійснено перехід за маршрутом Путивль-Київ[11].

Тсоавіахімівський значок «Ворошиловский всадник», запроваджений 02.06.1936 р., виготовлявся з бронзи, вкритої сріблом і емаллю, а тому був особливо привабливим. Менша поширеність цієї відзнаки пояснювалася тим, що навчання з кінного спорту вимагало недешевої матеріальної бази. У ряді великих міст СРСР – Москві, Ленінграді, Києві, Ростові, Ярославлі та інших були створені кінно-спортивні школи, як у системі ТСОАвіаХіма, так і в спортивних товариствах «Динамо», «Спартак», «Буревісник».

Саме тому ще одним вагомим досягненням Путивльської районної ради «ТСОАвіаХіму» стали «ворошиловські вершники» колгоспу «Вільний шлях» с. Воргол (тепер Кролевецького району Сумської області), яких готував колишній кавалерист Д.В. Лавринець. С.В. Руднєв зробив цей низовий колектив оборонного товариства опорно-показовим у районі. Навіть з точки зору сучасних вимог перешкоди, визначені програмою нормативів, достатньо серйозні. Крім того, виконання такої програми було можливе лише зі стройовими кіньми, а не із селянськими конячками, та за наявності належної матеріальної бази. Нормативи складалися з восьми розділів: догляд і збереження коня, кінське спорядження, верхова їзда (рух верхи, подолання перешкод у манежі, польова їзда, перехід на відстань 10 км по складній місцевості), тактична підготовка, стрілецька справа, володіння холодною зброєю, вольтижировка[12] (джигітовка), застосування протигазів (у т. ч. для коня – рух кроком і риссю у протигазі). Основна увага приділялася підготовці стройового коня, стрибкам, стрибкам з перешкодами і дистанційним пробігам. Жінки замість вольтижировки та рубання шаблею складали заліки із санітарно-ветеринарної служби та зі служби зв'язку. Виконання нормативів вимагало знання «Устава внутренней службы РККА», «Строевого устава конницы РККА», фахових посібників із кавалерійської тактики, володіння вогнепальною зброєю на рівні нормативу «Ворошиловского стрелка» І-го ступеню, навичками «Будь готов к ПВХО». Окремо у посібнику відзначалося, що «звание «ворошиловского всадника» получает только член Осоавиахима, являющийся ударником на производстве (в социалистическом сельском хозяйстве) и выполняющий свои обязательства перед государством и своим колхозом (совхозом, предприятием)»[13].

Регулярні змагання кавалеристів Путивльщини, що проходили в присутності великої кількості людей і представників військових частин, включали рух по азимуту, рубання лози. Про воргольських кавалеристів довідався К.Є. Ворошилов і первинний колектив ТСОАвіаХіму колгоспу був нагороджений Почесною грамотою наркома оборони СРСР. В цілому, за показниками оборонно-масової роботи за 1940 р. Путивльська райрада ТСОАвіаХіму, яку очолював С.В. Руднєв, зайняла перше місце на Сумщині[14].

Цікавим є той факт, що влітку 1941 р. Руднєв, як голова райради ТСОАвіаХіму, планував проведення масових учбово-тактичних навчань із залученням піхотних, кавалерійських і навіть танкових підрозділів РСЧА. Вони були призначені на кінець червня[15]. Але, як відомо, 22 червня почалася німецько-радянська війна.

З огляду на необхідність мобілізації МППО на ефективне вирішення завдань, що постали з нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз, РНК СРСР ухвалила постанову від 02.07.1941 р. «О всеобщей обязательной подготовке населения к противовоздушной обороне». Відповідно їй, всі радянські громадяни від 16 до 60 років мали оволодіти необхідними знаннями з МППО. Крім того, чоловіки від 16 до 60 років і жінки від 18 до 50 років зобов'язані були перебувати в групах самозахисту. Відповідальність за організацію загальної обов'язкової підготовки населення покладалася у т.ч. на ТСОАвіаХім.

Маловідомим фактом залишається участь С.В. Руднєва в організації Путивльського винищувального батальйону. Подібні воєнізовані добровольчі формування радянських громадян існували на початковому етапі радянсько-німецької війни. 24.06.1941 р. вийшла постанова Ради Народних Комісарів СРСР «Об охране предприятий и учреждений и создании истребительных батальонов». В ній наказувалося наступне.

При міських, районних і повітових відділах НКВС, дислокованих у прифронтовій смузі, створити винищувальні батальйони чисельністю 100-200 осіб з числа перевіреного партійного, комсомольського та радянського активу, здатного володіти зброєю. Начальниками батальйонів призначити надійних оперативних працівників НКВС і міліції. Кожне формування озброїти двома ручними кулеметами, гвинтівками, револьверами і при можливості гранатами, які, за заявками НКВС, мусить виділити Наркомат оборони. Винищувальним батальйонам надати право використання в необхідних випадках усіх видів місцевого зв'язку і транспорту (автомашини, мотоцикли, велосипеди, коні і підводи тощо)[16].

Одночасно наказувалося організувати групи сприяння (самооборони) по 10-20 осіб. У всіх селах під керівництвом голів сільських рад мали створюватися штаби самооборони. Вони ж керували і групами сприяння винищувальному батальйону, на які покладалося здійснення спостереження за можливою висадкою повітряних десантів противника та участь у їх ліквідації[17].

Підготовкою батальйонів і координацією їхньої діяльності переймалися спеціальні шта-

би, що створювалися при районних відділах, обласних і республіканських управліннях НКВС. Загальне керівництво винищувальними батальйонами здійснював Центральний штаб при НКВС СРСР. Як вже зазначалося, особовий склад складався головним чином із представників партійного та радянського активу, а також із добровольців, що не підлягали призову до діючої армії. У кожному адміністративному районі області формувався один винищувальний батальйон, чисельністю від 30 до 500 чол., найчастіше 100-200. Крім того, у багатьох селах створювалися т. зв. допоміжні групи або групи сприяння. Формально, за армійським зразком, батальйон мав ділитися на роти. В реальності, з огляду на обмежену кількість особового складу, вони складалися із взводів і відділень. Переважно це були піхотні підрозділи, забезпечені легкою стрілецькою зброєю.

Бійці винищувальних батальйонів вели боротьбу з диверсійними та парашутно-десантними ворожими групами, патрулювали вулиці населених пунктів, забезпечували охорону військових об’єктів і тилових комунікацій фронтових частин, підприємств, мостів, залізниць, складів, а також сприяли евакуації державного майна та цінностей, ретельно стежили за світломаскуванням у населених пунктах. Зазвичай несення служби здійснювалося у формі чергувань, а особовий склад винищувального батальйону продовжував виконувати свої посадові обов’язки за основним місцем роботи. Добовий наряд, час і кількість чергувань регламентувалися керівництвом формування. У разі потреби батальйон піднімався по тривозі. Не зважаючи на щільне завантаження, паралельно з чергуваннями здійснювалося навчання з військової підготовки. Із наближенням фронту посилювалися нічні чергування, батальйони переводилися на казармений стан. Пізніше винищувальні формування приймали участь в оборонних боях, використовувалися для поповнення частин РСЧА, на їх базі створювалися партизанські загони[18].

Як вище зазначалося, зазвичай командирами винищувальних батальйонів призначалися оперативні співробітники НКВС, військ НКВС або начальники районних відділів міліції. Путивльський же батальйон фактично формувався на базі районної ради ТСОАвіаХіму: С.В. Руднєв став начальником батальйону, а директор Путивльської середньої школи № 2 Базима – начальником штабу. Призначення на таку відповідальну посаду особи, що мала у партійній обліковій картці відмітку про участь в опозиції, напевно можна пояснити лише відсутністю у невеликому провінційному містечку кадрів з належною підготовкою, що після хвилі репресій 1937-1938 рр. було явищем цілком зрозумілим. Зрештою, і біографія Григорія Яковича Базими, що працював у районному ТСОАвівХімі на громадських засадах, теж не вирізнялася ідеальністю – під час Першої світової війни він отримав офіцерський чин прапорщика, а згодом дослужився до штабс-капітана.

Крім вищезазначених функцій, Путивльський батальйон відповідав за охорону стратегічно важливих мостів – у першу чергу через рр. Сейм і Клевень, за патрулювання м. Путивля та головних районних шляхів.

Необхідно наголосити, що серед протипіхотних і протитанкових гранат, котрі надходили на озброєння винищувальних батальйонів, переважали сучасні зразки. Крім того, у населених пунктах збиралися порожні пляшки, що начинялися запалювальними речовинами. Основне ж озброєння та спорядження батальйонів було переважно застарілим: російські гвинтівки Мосіна зразка 1891 р., англійські ручні кулемети «Льюіс» та гвинтівки під патрон 7,62х54, польські трофейні карабіни «Маузер», старі французькі шоломи Адріана. Відомо, наприклад, що у жовтні 1941 р. загін С.В. Руднєва, направлений через лінію фронту до Спадщанського лісу, був озброєний англійськими гвинтівками, мав 50 кг вибухівки (тротилу), 20 пляшок горючої суміші та 30 ручних гранат[19].

Наказом НКВС СРСР від 26.08.1941 р. організація і керівництво бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп, а також зв’язок із винищувальними батальйонами, які перейшли на становище партизанських загонів, а також із партизанськими загонами і диверсійними групами, що опинилися у ворожому запіллі, покладалися на оперативні групи НКВС[20], реорганізовані у 4-ті відділи територіальних управлінь. Опергрупи додатково мали здійснювати агентурну і військову розвідку в районах дій партизанських загонів і диверсійних груп, розвідку ворожого тилу і місць можливої переправи партизанських загонів, забезпечувати партизанські формування зброєю, боєприпасами, технікою, продовольством, спорядженням і одягом.

Таким чином, можна зробити висновок, що напередодні та на початку радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. в СРСР здійснювалася широкомасштабна мілітарна підготовка населення. Однак, з ряду об’єктивних і суб’єктивних при-

чин у подальшому виявилася малоефективною. Натомість досвід і наполегливість С.В. Руднєва не в останню чергу спричинили успішне розгортання в Путивльському районі партизанського руху, котрий згодом перетворився на найбільш успішне регіональне партизанське з'єднання.

Джерела та література

1. Галузевий державний ахів СБУ, спр. 75129 ф.п., т. 2, арк. 39.
2. *Невежин В.* "Если завтра в поход…". – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – С. 82.
3. *Стецюра В.* Тсоавіахімівців очолив Руднєв / Червоний промінь. – 14 грудня 1976.
4. Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (Тсоавіахім) (1927-1948) – громадсько-політична оборонна організація, створена на основі "Общества содействия обороне СССР" (1926), "Доброхим" та ін. Попередник ДТСААФ. Маються на увазі пам'ятні стели, встановлені у м. Путивлі на будинках, у яких мешкав і працював С.В. Руднєв (автор – С.П. Тутученко).
5. *Кириченко М.* Життя, як спалах зірки / Голос України. – 27 лютого 1999. – № 37 (2039). – С. 3.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. П-4, оп. 1, спр. 68, арк. 31.
7. Гвамберідзе Григорій (Ґеоргій) Новейович – заступник голови Путивльської районної ради ТСОАвіаХіму з бойової підготовки у 1940-1941 рр. У 1950-х рр. – співробітник Кіровоградського Навчально-авіаційного центру ДТСААФ.
8. Фізкультурний комплекс ГТО (ГПО) («Готов к труду и обороне СССР») – державна система програмно-оціночних нормативів і вимог з фізичного розвитку та підготовленості різних вікових груп населення СРСР, запроваджена у 1931-1934 рр. (зміни 1940, 1947, 1955, 1959, 1965 рр.). В основу покладено Військово-спортивний комплекс – аналог IV ступ. ГПО (1972).
9. Маєвська Діна (Надія?) Казимирівна – сільський лікар, згодом очолювала медичну службу партизанського з'єднання Ковпака-Руднєва.
10. *Палажченко О.* Подвиг комісара: Повість. – К.: Політвидав України, 1989. – С. 355; *Стецюра В.* Їх вчив комісар Руднєв / Ленінська правда. – 15 жовтня 1976.
11. *Стецюра В.* Тсоавіахімівців очолив Руднєв. Вказ. праця.
12. Вольтижировка (від франц. Voltiger – пурхати, літати) – один із видів кінного спорту. Спортсмен виконує комплекс спеціальних гімнастичних вправ одночасно із рухом коня.
13. Ворошиловский кавалерист. Учебное пособие для кружков и клубов ворошиловских кавалеристов / Сост. Л.Л. Федоренко. – М.: Изд-во Центрального совета ОСОАВИАХИМа СССР, 1950. – С. 13-16.
14. *Стецюра В.* Їх вчив комісар Руднєв. Вказ праця.
15. *Палажченко О.* Вказ. праця. – С. 366.
16. Органы госбезопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 2. Кн. 1 «Начало 22 июня – 31 августа 1941 года». М.: «Русь», 2000. – С. 64-65.
17. *Биленко С.В.* На охране тыла страны: Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – М.: Наука, 1988. – С. 24.
18. *Смирнов И.А.* Батальон истребительный // МВД России. Энциклопедия / Некрасов В.Ф. и др. – М.: Объед. редакция МВД России, 2002. – С. 44.; Великая Отечественная Война 1941-1945 гг. Словарь-справочник. – М.: Политиздат, 1985. – С. 195.
19. ДАСО, ф. П-4, оп. Зп, спр. 1, арк. 14.
20. Оперативні групи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі створені Наказом НКВС СРСР від 25.07.1941 р. Загальне керівництво здійснювалося Центральним штабом винищувальних батальйонів (П. Судоплатовим, Н. Ейтінгон і Ш. Церетелі).

Олег Корниенко

Участие С.В. Руднева в создании оборонительных формирований Путивльского района Сумской области накануне Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.

В статье рассматривается участие С.В. Руднева в становлении Путивльской районной организации ОСОАВИАХИМа Сумской области и формировании местного истребительного батальона в 1940-1941 гг.

Ключевые слова: *истребительный батальон, оборона, ОСОАВИАХИМ, Путивльский район, Сумская область, С.В. Руднев.*

Oleg Kornienko

Rudnev’s participation in the creation of the defense forces Putivl district of Sumy region on the eve of the Soviet-German War 1941-1945.

The article deals with participation of S.V. Rudnev in the creation local destroyer’s battalion and TSOAviaKhim organization in Putivl district of the Sumy region on the eve of the Soviet-German War 1941-1945.
Key words: *destroyer’s battalion, defense, Putivl district, Sumy region, S.V. Rudnev, TSOAviaKhim.*

УДК 351.853: 94 (477)

Галина Денисенко (м. Київ)

УВІЧНЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941-1945 РР. В ПАМ’ЯТКАХ

Стаття присвячена проблемі становлення і розвитку партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. Аналізується процес увічнення пам’ятних подій і видатних постатей партизанського руху. Розглянуті пам’ятки, які відображають боротьбу партизанів і підпільників на окупованій території України.
Ключові слова: *увічнення, пам’ятки, культурна спадщина, партизани, Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941-1945 рр., «Звід пам’яток історії та культури України».*

Із загарбанням німецькими військами української території і встановленням «нового порядку», український народ став об’єктом колонізаторської політики гітлерівців. Незважаючи на вкрай жорстокі репресивні заходи окупантів, українці розгорнули рух Опору. Більшість з них воювала в лавах Червоної армії, частина населення України боролася з окупантами в партизанських загонах і підпіллі під проводом комуністичної партії, в Українській повстанській армії, підпільних організаціях самостійницького спрямування. Важливу роль у відновленні багатьох сторінок історії боротьби на окупованій території, поверненні із небуття імен тисяч народних месників відіграють пам’ятки, присвячені національно-визвольній боротьбі, участі в ній партизанів і підпільників. Ці події потребують перегляду і об’єктивного висвітлення з позицій сьогодення, адже в історії партизанської боротьби були не тільки героїчні, але й трагічні сторінки, які тривалий час замовчувалися.

З перших кроків по створенню підпілля, партизанських загонів і з’єднань їх учасники зіткнулися з труднощами об’єктивного і суб’єктивного характеру. Оскільки воєнною доктриною Червоної армії передбачалось, що війна не вестиметься на радянській території, підготовку до партизанської боротьби було визнано недоцільною, мережа матеріально-технічних баз, створена на початку 30-х років, була ліквідована, а підібрані кадри звинуватили в підготовці замаху на керівників держави і знищили. Труднощі організації боротьби у ворожому тилу ускладнювалися поспішністю та формалізмом у доборі кадрів і підготовці їх до діяльності в нелегальних умовах. Більшість з них не володіли прийомами нелегальної діяльності та навичками конспірації. Проти них були кинуті гітлерівські каральні органи – гестапо й жандармерія, які мали великий досвід боротьби з підпіллям у Німеччині та в окупованих країнах Європи. Директивні документи, видані в перші дні війни, були у більшості своїй декларативними і не представили програму партизанської боротьби. Коли ж з’явилася 18 липня 1941 р. постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ», війська вермахту захопила третину України, майже всю Білорусію, Прибалтику і Молдавію.

Цифри, що наводилися для звіту перед директивними органами про кількість створених підпільних організацій і партизанських загонів, не відповідали реаліям і існували лише на папері. Один із керівників партизанського руху в Україні, І.Старинов, свідчив, що в перший рік війни на окупованій території було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, на червень 1942 р. діяли тільки 22 загони[1]. У вересні 1942 р. в Київській, Кіровоградській, Одеській, Полтавській та Харківській областях на базі 109 винищувальних

загонів були створені партизанські загони і групи[2].

Під ударами нацистських спецслужб не вистояли створені поспіхом партійні й комсомольські підпілля Києва та Одеси, Харкова та Дніпропетровська, а тисячі людей були кинуті у в'язниці, вбиті або закатовані. Всього до літа 1942 р. активну антинацистську боротьбу продовжували тільки 10% сформованих на початку війни підпільних осередків. Страти радянських підпільників відбувалися практично у всіх містах республіки. Загальна кількість жертв серед радянських патріотів сягнула 40 тис. осіб[3].

Координуючі функції в організації боротьби на окупованій території УРСР з 30 червня 1941 р. були покладені на оперативну групу ЦК КП(бУ, а з квітня 1942 р. – на 4-е Управління НКВС УРСР. У перші місяці війни реальний опір агресору в його тилових районах здійснювали групи оточенців та загони, створені органами НКВС. Від 1 серпня до 1 листопада 1941 р. підготували і закинули в тил противника 1724 групи[4]. На базі винищувального загону в Путивльському районі Сумської області було створено два самостійні партизанські загони — під командуванням С. Ковпака в Спадщанському лісі і С. Руднєва — в Монастирському, за 22 км від Путивля[5]. Відомо багато прикладів, коли бійці винищувальних загонів демонстрували приклади мужності та самопожертви. З 18 вересня по грудень 1941 р. винищувальний загін під командуванням Білоусова брав участь у боях на підступах до м. Ворошиловська (нині Луганська обл.), в районі с. Базилівки Печенізького району на Харківщині також відзначилися бійці винищувального загону[7]. Такі приклади були непоодинокі.

30 травня 1942 р. для забезпечення ефективного керівництва антинацистським рухом Опору Державний комітет оборони утворив при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху, а при військовій раді Південно-Західного напряму – Український штаб партизанського руху на чолі з Т.Строкачем, який в кінці червня був перетворений в республіканський у зв'язку з ліквідацією головнокомандування цього напряму. В період вирішальної битви Червоної армії під Сталінградом значно активізувалась діяльність радянських партизанів практично по всій території країни. У серпні – вересні 1942 р. за вказівкою ЦК ВКП(б) були проведені наради з представниками місцевих партійних органів, керівниками найбільших партизанських з'єднань з питань подальшого розгортання партизанського руху. Організованих форм партизанський рух набув у 1942 р., коли був виданий наказ НКО СРСР № 00189 від 5 вересня того ж року «Про завдання партизанського руху», який став конкретною програмою дій для всіх партизанських формувань і з'єднань. У наказі особлива увага приділялася зміцненню партизанських формувань, створенню резервів партизанського руху, посиленню ударів партизанів по тилах противника і поліпшенню координації їхніх дій з частинами Червоної армії[8]. 2 жовтня 1942 р. було прийнято спільну постанову політбюро ЦК ВКП(б) і Радянського уряду про розвиток партизанського руху в Україні і створення нелегального ЦК КП(б)У в складі 17 чоловік із членів основного ЦК КП(б)У і керівників найбільших партизанських з'єднань. Його завдання полягали у вивченні і узагальненні досвіду боротьби в тилу ворога, прийнятті відповідних рішень з метою покращення партизанського руху. Своєю збройною боротьбою партизани завдавали суттєвих воєнно-економічних збитків окупантам. Серед різних форм боротьби в тилу ворога, що на кінець 1942 р. точилася майже в усіх районах України, найефективнішими були збройні партизанські дії, напади на ворожі гарнізони, диверсії на комунікаціях, рейди по ворожих тилах, створення партизанських зон і країв, підтримка наступальних операцій радянських військ.

Перші спроби налагодити справу охорони і збереження пам'яток у роки війни відносяться до 1942 року. Це, в першу чергу, стосувалося обліку і охорони могил захисників Вітчизни, а також спорудження пам'ятних знаків на братських і одиночних могилах радянських воїнів. Постановою ДКО від 1 квітня 1942 р. відповідальність за стан братських могил радянських бійців і командирів Червоної армії покладалась на Військові ради фронтів і окремих армій[9]. 23 червня 1942 р. на спеціальній нараді, яку проводив голова Президії Верховної Ради СРСР М.І.Калінін за участю представників громадських організацій, державних відомств і установ, усім учасникам пропонувалося внести обґрунтовані пропозиції щодо спорудження пам'ятників, а також вжити конкретних заходів по їх проектуванню. Більшість заходів, які проводилися в Україні, погоджувалися у Москві і робилися за московським взірцем.

Розглянувши численні пропозиції, було визначено список подій і постатей, яким передбачалося спорудити пам'ятники в першу чергу. Переважна більшість обелісків, монументів, пам'ятних знаків, споруджених в роки війни, встановлювалося за спільним рішенням Військових рад фронтів, армій, органів місцевого самоврядування або ж за ініціативою учасників боїв, їх силами і засобами[10]. У більшості своїй вони споруджувалися без залучення фахівців і проведення конкурсів та громадських обговорень їх проектів, без узгодження з відповідними органами на місцях. З одного боку, це

призвело до фіксації пам'ятних місць боїв, відзначення поховань загиблих у роки війни, а з іншого до створення великої кількості тимчасових обелісків, виготовлених із нетривких матеріалів.

Значному розширенню роботи по увічненню пам'яті радянських воїнів, партизанів і підпільників, загиблих у роки війни, сприяла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Батьківщини». Згідно постанови, голови виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарі обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У і ЛКСМУ були зобов'язані до 1 травня 1944 р. взяти на облік і впорядкувати всі воїнські кладовища, братські та індивідуальні могили радянських воїнів, партизанів, що загинули в боях за визволення Батьківщини від німецько-нацистських окупантів, виготовити проекти пам'ятників силами обласних, міських і районних архітекторів, а також встановити їх на великих братських могилах.

На місцеві органи влади покладався не тільки облік всіх воєнних поховань, але й приведення їх у належний стан. На пам'ятниках передбачалося встановлення дощок з посвятою, прізвищами воїнів та партизанів, що особливо відзначились у боях із зазначенням військових звань. На братських могилах з малою кількістю похованих та індивідуальних могилах необхідно було встановити надгробні камені, чавунні дошки з написами із зазначенням прізвищ і військових звань похованих. На місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації покладався облік та занесення всіх братських й індивідуальних могил до Книг пам'яті, які зберігалися у виконкомах міських і районних Рад депутатів трудящих[11].

Спорудженням меморіалів, обелісків на братських могилах, монументів визначним військовим діячам влада прагнула не тільки відобразити минуле, але й створити в суспільстві особливу психологічну атмосферу. В усі часи влада використовувала пам'ятники, яким притаманна функція активного суспільного впливу, в якості пропаганди пануючого ладу. Республіканська верхівка прагнула популяризувати серед населення радянську версію української національної пам'яті і водночас намагалася обмежити публічний доступ до альтернативних наративів минулого. В кампанії був задіяний весь пропагандистський арсенал – від проведення конференцій із залученням істориків, письменників, художників – до перегляду експозицій і створення нових музеїв, монументів на місцях, пов'язаних з важливими воєнними подіями. Влада прагнула встановити тотальний ідеологічний контроль над всіма історичними місцями. Рішення про встановлення пам'ятників, спорудження музеїв контролювалися як партійними, так і державними органами. У 1944 р. з'являються окремі виставки на актуальну воєнну тематику, ініціюється створення у Києві та обласних центрах виставок трофейної зброї, свого роду музеїв просто неба. Так, розміщена у київському парку ім. О.С.Пушкіна, вона користувалася популярністю серед населення. 19 травня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію Республіканської виставки «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», яка мала бути використана для широкого показу і ознайомлення трудящих з боротьбою українського народу в тилу ворога з метою піднесення патріотичних почуттів населення[12]. Виставка для масового відвідування була відкрита 30 квітня 1946 р., але на початку 1950-х років її закрили. Частина експонатів була збережена в архівах, у тому числі і приватних. Значна частина документів осіла в архіві Інституту історії в Москві. Фотодокументальний фонд, речі, плакати виставки стали однією із складових частин фондового зібрання Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»[13].

У 1944-1945 рр. були ухвалені рішення про спорудження пам'ятників та бюстів командирам, бійцям і народним месникам, що відзначилися в боях у роки Великої вітчизняної війни. На території України мали бути встановлені пам'ятники і погруддя, зокрема, командуючому 1-м Українським фронтом, генералу армії М.Ватутіну, командуючому 3-м Білоруським фронтом, генералу армії І.Черняхівському, командиру танкового корпусу П.Волоху, командуючому 4-гвардійською армією, генерал-лейтенанту О.Зигіну, генерал-лейтенанту П.Корзуну, командиру 12-ї танкової дивізії Ю.Пушкіну, бронзові бюсти ─ двічі Героям Радянського Союзу льотчикам М.Бондаренку, Д.Глінці, О.Молодчему, П.Покришеву, С.Супруну, П.Тарану, командиру партизанського з'єднання С.Ковпаку[14].

Спорудження пам'ятників, обелісків, меморіальних дощок на честь партизанів і підпільників продовжується у перші повоєнні роки. Позитивним у цій роботі стали спроби музеєфікації меморіальних об'єктів, пов'язаних з підпільним та партизанським рухом. Десятки високохудожніх пам'ятників увічнюють подвиг партизанів Сумщини. У вересні 1941 р. з Путивльського району розпочався рейд партизанських загонів С. Ковпака і С. Руднєва, що переріс у з'єднання загонів на чолі з С.Ковпаком. По глибоких тилах ворога воно пройшло бойовими рейдами 15,4 тис. км те-

риторії України. Місцем концентрації партизанських сил став Спадщанський ліс, де у лютому 1942 р. об'єднались Путивльський, Глухівський, Шалигинський, Кролевецький і Конотопський загони[15]. На ознаменування цієї події у 1988 р. споруджено монумент партизанської Слави (скульптори С. Тутученко, Б. Никончук). У 1966 р. при в'їзді до Путивля на честь масової участі місцевих жителів у партизанському русі встановлено пам'ятник «Місто партизанської слави». У місті споруджені пам'ятники командиру з'єднання, двічі Герою Радянського Союзу С. Ковпаку та Герою Радянського Союзу С. Руднєву. Дорога з Путивля веде до узлісся, де у 1966 р. було встановлено монумент «Народні месники» (скульптор А. Івченко, архітектор М. Махонько) і відкрито Державний історичний заповідник у Спадщанському лісі. Всього на його території площею 697 га. розташовано 13 пам'ятників і Музей партизанської Слави[16].

Найбільш пристосованими до ведення бойових дій проти окупантів виявилися партизанські формування, які створювалися в лісистих районах України. Розгортанню партизанського руху на Поліссі сприяли партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, які передислокувалися сюди восени 1942 року. Рейд з'єднання під керівництвом О. Сабурова на Правобережну Україну тривав 30 днів. Кінцевим його пунктом стало с. Селезівка Овруцького району на Житомирщині, де розташувався партизанський штаб[17]. Тут відновлено штабну землянку і встановлено пам'ятний знак. Завдяки спільним бойовим діям партизанських з'єднань, Полісся перетворилось у великий партизанський край, що охоплював 14 районів з населенням понад 200 тис. чоловік[18]. Партизанський край в Рівненській області охоплював територію в 10 тис. км, тут було близько тисячі сіл і хуторів з населенням понад 300 тис. чоловік, в районах перебування партизанських загонів і з'єднань на території Волинської області села в радіусі 50-70 км були під повним контролем партизанських загонів[19].

Одним із центрів партизанського Полісся було с. Словечно Овруцького району. Пам'ять про партизанів увічнюють Музей партизанської Слави, відкритий у 1962 р. і пам'ятник, встановлений у 1970 році[20]. Українське та білоруське Полісся стало колискою п'яти молдавських загонів, на базі яких у вересні 1943 р. було створено два партизанські з'єднання. У лісі біля с. Дубники Новоград-Волинського району (Житомирська обл.) – місці розташування Першого молдавського партизанського з'єднання – була реконструйована партизанська землянка[21]. Партизанське Полісся стало базою формування національних загонів сусідніх країн. Так, у з'єднанні О. Сабурова діяли партизанський загін польських партизанів під командуванням Р. Сатанівського, перетворений у вересні 1943 р. у польське партизанське з'єднання, та загін словацьких партизанів. У бойових операціях з'єднання О. Сабурова брали участь болгарка Л. Карастоянова та її земляк А. Драганов, які загинули на українській землі.

Найбільшою бойовою операцією партизанського з'єднання О. Сабурова було визволення старовинного м. Овруч (Житомирська обл.) восени 1943 р. Завдяки чітко спланованій операції та мужнім діям партизанів місто було визволено ще до підходу регулярних частин Червоної армії. У листопаді 1943 р. під час визволення міста відзначився словацький загін під командуванням капітана Яна Налепки. Після тривалого 20-годинного бою партизани штурмом оволоділи містом і залізничним вузлом, де ворог чинив найбільший опір. В бою загинуло 40 партизанів, серед яких був і Ян Налепка, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В день визволення міста був виданий по з'єднанню бойовий наказ № 63, в якому поряд з високою оцінкою бойової операції йшлося про поховання загиблих: «Командирам і комісарам загонів наказую протягом 17 листопада 1943 р. тіла загиблих партизанів поховати в братській могилі м. Овруч»[22]. Місця боїв і загибелі партизанів, у тому числі Героя Радянського Союзу Яна Налепки, увічнюють пам'ятні знаки, встановлені в Овручі на площах Перемоги та Привокзальній[23]. У період наступу Червоної армії в кінці 1943 – на початку 1944 р. партизани захопили і втримували в своїх руках 27 важливих населених пунктів[24].

Полісся було не тільки партизанським краєм. У боротьбі з німецько-нацистськими окупантами активну участь брали і підпільні організації. На початок 1942 р. у Житомирі діяло 20 підпільних груп, на кінець року їх кількість збільшилася, підпільні групи діяли в 10 районах області. У липні 1942 р. в Житомирі були створені два підпільних міськкоми партії, діяв підпільний обком. У місті збереглися будинки (вул. Лєваневського, Лермонтовська, набережна Тетерева)[25], де знаходились конспіративні квартири, типографії, жили керівники підпілля Г. Протасевич, Г. Буржимський, О. Бородій, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу[26]. У м. Малин (Житомирська обл.) встановлений пам'ятний знак на могилі членів підпільної організації, Героїв Радянського Союзу Н. Сосніної і П. Тараскіна. У 1982 р. в центрі міста біля школи відкрито пам'ятник на честь Малинської підпільної організації.

Партизанам і підпільникам Рівненської області присвячено 47 пам'яток, серед яких більшість становлять обеліски на місцях страт і могилах за-

гиблих патріотів. Меморіальними дошками відзначені будинки, де знаходились конспіративні квартири, підпільні друкарні та мешкали підпільники. Монумент у м. Сарни присвячений одному із керівників підпільного руху в Україні, Герою Радянського Союзу Д.Медвєдеву (1969 р.), у м. Рівне – першому секретарю Рівненського підпільного обкому КП(б)У В.Бегмі (1968 р.)[27]. Під час війни в Дібровську Зарічненського району перебував Рівненський підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху, очолюваний В. Бегмою, а також редакція підпільної газети «Червоний прапор»[28]. На їх честь у 1968 р. було споруджено меморіальну стелу і пам’ятник[29]. «Партизанській матері» – так любовно називають жителі Рівного пам’ятник, споруджений у 1967 р. на братській могилі партизанів (кладовище «Грабник»»), які загинули в березні 1943 р. (скульптор Г. Шульман). Серед похованих – Марія Іллівна Струтинська, мати, яка виховала п’ятьох синів і доньку та разом з ними воювала в партизанському загоні. Скульптурний портрет безстрашної жінки виконано з мармуру, поруч – гранітна стела з барельєфним зображенням партизанів[30].

У 1978 р. на честь бойової співдружності радянських, польських і словацьких партизанів у Києві в парку Партизанської Слави було встановлено пам’ятний знак (архітектор К. Сидоров)[31]. З самого початку окупації Києва розгорнуло діяльність партійно-комсомольське підпілля. Для підпільної боротьби у місті було залишено основний і запасний міськкоми партії, 9 підпільних райкомів, 37 підпільних груп[32], але розгорнути активну роботу підпільникам не пощастило. В Києві зберігається чимало пам’яток, пов’язаних з партійно-комсомольським підпіллям. На будинках по вул. Гоголівській, Саксаганського, Контрактовій площі, де містилися підпільний міськком КП(б)У, підпільні райкоми КП(б)У, встановлені меморіальні дошки[33].

У період формування підпілля і створення партизанських загонів значна робота проводилась по підготовці конспіративних квартир, підпільних друкарень, штабів підпільних організацій. Понад 100 будинків позначено меморіальними дошками про діяльність партизанських загонів, патріотичних організацій, груп та їхніх керівників у Волинській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Харківській і Чернігівській областях[34]. На Чернігівщині партизани успішно діяли під керівництвом підпільного обкому КП(б)У на чолі з О.Федоровим, який був і командиром одного з найбільших та найефективніших за масштабами бойової діяльності з’єднань. У м. Щорс Чернігівської області споруджений «Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави «Лісоград». В Кіровограді пам’ять про діяльність підпільно-диверсійних груп увічнюють меморіальні дошки на будівлі молокозаводу, де діяла підпільна група (вул. Терешкової), на будинку, де жив командир партизанського з’єднання, Герой Радянського Союзу О.Єгоров (вул. Декабристів). В урочищі Лопатень Киверцівського р-ну (Волинська обл.) створений Меморіальний комплекс «Партизанська слава». За ініціативою молоді Полтавщини встановлені меморіальні дошки на будинку, де знаходився штаб підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Нескорена полтавчанка», а також на школі, де навчалася її керівник, Герой Радянського Союзу Ляля Убийвовк. На розі вулиць Пушкіна і Котляревського (м. Полтава) споруджений пам’ятник на честь діяльності молодіжної підпільної організації (скульптори Л. Жуковська, Д. Сова, К. Посполита, архітектор В. Пасічний)[35]. В специфічних умовах розгорталась підпільно-партизанська боротьба у Запоріжжі, де знаходився штаб командуючого групи німецьких армій «Південь». Тут особливо лютували каральні органи окупантів, часто проводилися облави і масові репресії. Навесні 1942 р. у місті розпочала діяльність підпільна організація, об’єднавшись із месниками Запорізького паровозоремонтного заводу. Залишені у місті підпільні організації не змогли організувати надійну конспіративну роботу. Через рік під час підготовки збройного повстання з метою визволення Запоріжжя і надання допомоги наступаючій Червоній армії, керівники «Ревкому» – Л. Ачкасов, В. Миронов, і практично вся група у кількості близько 50 чоловік – потрапили до рук карателів і загинули. Їхній подвиг увічнює пам’ятник, споруджений у 1965 р. за проектом архітектора М. Хілюка. У квітні 1942 р. розпочала діяльність підпільна група робітників і службовців заводу «Запоріжсталь», якою керував М. Гончар. Понад рік в умовах конспірації підпільники намагались перешкоджати знищенню заводу. 28 червня 1943 р. гестапівці натрапили на слід підпільників, більшість з них були заарештовані і розстріляні[36]. Про мужність цих людей свідчить передсмертний лист начальника штабу організації Л. Вайнера: «Помираю героєм. Всі люди групи Гончара розстріляні 14 вересня 1943 р. Вайнер»[37]. Біля центральної прохідної заводу «Запоріжсталь» у 1961 р. було відкрито пам’ятник підпільникам, які зображені перед стратою.

Під час формування партизанських загонів у Криму, при підготовці баз, створенні запасів продовольства, зброї та боєприпасів були допущені сер-

йозні прорахунки та помилки. Часто бази створювались поруч з населеними пунктами, під відкритим небом і без необхідної конспірації. На кінець 1941 р. практично було знищено підготовлений напередодні окупації річний продовольчий запас на 2,5 тис. чоловік. Голод, що почався невдовзі, знижував активність партизанів, негативно впливав на їх моральнопсихологічний стан. Але й у таких складних умовах народні месники організовували диверсії і саботаж, допомагаючи радянським військам[38].

Подвиги партизанів Криму увічнює пам'ятник на честь Перевальненського загону поблизу одноіменного села, відомий під назвою «Партизанська шапка». Гранітну брилу, що нагадує папаху, навскіс перетинає червона кам'яна стрічка. Поруч ─ стела з іменами партизанів, які полягли в боях. Автори пам'ятника ─ художники І. Петров, Є. Грабовецький, архітектор Л. Фруслов, скульптор Б. Усачов. Подвигам севастопольських партизанів під час оборони і визволення міста присвячені пам'ятні знаки на 17 та 18-му кілометрах Ялтинського шосе, в районі Байдарських воріт, на братських кладовищах та могилах[39].

У Севастополі після об'єднання трьох підпільних груп, до складу яких входили радянські військовополонені, робітники Морського заводу і порту, була створена єдина організація. Її штаб знаходився в будинку, де жив керівник організації В. Ревякін. У 1957 р. згідно з рішенням Севастопольського міськвиконкому в цьому будинку відкритий меморіальний музей підпільників, про що сповіщає дошка з білого мармуру на фасаді[40]. Незадовго до визволення Севастополя, 14-16 квітня 1944 р., підпільників було заарештовано і розстріляно в Юхариній балці. На місці страти 51 патріота, на 3-му кілометрі Балаклавського шосе, у 1966 р. було встановлено пам'ятний знак у формі вертикальної стели з прізвищами загиблих. 28 травня 1944 р. останки розстріляних підпільників були перепоховані на кладовищі Комунарів, а у 1963 р. ─ на братській могилі за проектом скульптора С. Чижа й архітектора А. Шеффера ─ споруджено пам'ятник. Біля монументальної стели з рельєфним зображенням прапора ─ діоритові плити, на яких викарбувані імена підпільників[41].

Дослідження руху Опору в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. потребує ретельного вивчення джерел і літератури, залучення свідчень учасників визвольного руху та візуального обстеження.

Джерела та література

1. Коваль М.В.Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.).-Т.12.-К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – С.258-259.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 21, арк. 161-169.
3. Гриневич В.А, Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т 2:Радянський проект для України. – К.: Наук. думка,2004. – С.217.
4. Там само.- С.218.
5. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 21, арк. 91.
6. Там само. – Арк. 164.
7. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. Т.1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941г.- 18 ноября 1942 г.). – К.: Наук. думка, 1980. – С.431-433.
8. Военно-исторический журнал. – 1998. № 1. – С.73.
9. Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – С.122-123.
10. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К.,1970. – С.220-221.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.70, спр.79, арк.13.
12. Легасова Л.В. З історії воєнно-історичних музеїв, виставок та експозицій в Україні // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Вип. 2. – К.,1998. – С.64, 65.
13. ЦДАВОВУ України, ф.2, оп.7, спр. 274, арк. 65-66.
14. Історія Української РСР. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 111.
15. Базима Г.Я. Спадщанський ліс: путівник по партизанському заповіднику. – Харків: Прапор, 1971. – С. 6.
16. Богатырь В.А. Борьба в тылу врага. – М., 1969. – С. 219.
17. ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 106.
18. Кучер В.І.Партизанські к5раї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944). – К.: Наук.думка, 1974. – С.23, 26.
19. Богатырь В.А. Борьба в тылу врага. – М., 1969. – С. 219.
20. Вайнер П. У партизанській землянці. – Радянська Житомирщина. – 1965. – 27 квітня.
21. ЦДАГО України, ф.65, оп. 1, спр.1, арк.284.
22. Там само. – Арк. 148, 153.
23. Кучер В.І.Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944). – К.: Наук.думка, 1974. – С.89.

24. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). - Ф. 1376.- Оп. 1. - Спр. 227. - Арк. 8-9.
25. Житомирський обласний краєзнавчий музей. Основний фонд: КП 9007/12. – Фото 943.
26. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наук. думка, 1987.- С.426-440 (підрахунок автора).
27. ЦДАВО України. - Ф.166. - Оп.2. – Спр.3. - Арк. 6.
28. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник.- К.: Наук. думка, 1987. – С.433.
29. Там само. – С.427.
30. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Том первый: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на ССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941г.-ноябрь 1942 г.). – К.: Изд-во политической литературы Украины, 1975. – С.479.
31. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.4, оп.2, спр.9, арк.106; ф.4, оп.2, спр.9, арк.106.
32. ДАКО, ф.4, оп.2, спр.9, арк. 115. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наук. думка, 1987. – С.21,24, 25,29,31,34.
33. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 21, арк. 145-150.
34. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф.Р-7055, оп.1, спр.331, арк. 2.
35. Памятники истории и культуры Запорожской области: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – Вып. 7. – К., 1990. – С. 100; Памятники истории и культуры Житомирской области. – Вып. 9. – К., 1991. – С. 94; Историко-культурное наследие Полтавщины (Сборник статей). – К., 1987. – С. 283.
36. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. 102, оп. 2, спр. 1, арк. 59.
37. Чайковський А.С. Партизанський рух в Криму: роздуми над проблемами і фактами // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 5. – С. 21.
38. Игумнова Е.М.Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. Тетрадь 5 (Авторская рукопись для обсуждения). – К.: Изд-во «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П.Бажана, 1991. – С.1051-1052;1057-1058;1059-1060; 1061-1062.
39. Шебек Н.В. и др. Музей героической обороны и освобождения Севастополя: Путеводитель. - Симферополь, 1973. – С. 44-49.
40. Щиголева А.Т. Братская могила подпольщиков // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. Тетрадь 4 (Авторская рукопись для обсуждения). – К.: Изд-во«УкраинскаяСоветскаяЭнциклопедия» им. М.П.Бажана, 1991. – С.653.
41. http: //zakon. rada. gov. na / cgi – bin / laws/ main. cgi ? nreg =3301-17.

Галина Денисенко

Увековечивание партизанского движения в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. в памятниках

Статья посвящена проблеме организации и развития партизанского движения в Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Анализируется увековечивание памятных событий и выдающихся деятелей партизанского движения. Рассматриваются памятники, которые отражают борьбу партизан на оккупированной территории Украины.

Ключевые слова: *увековечивание, памятники, культурное наследие, партизаны, Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945 гг., «Свод памятников истории и культуры Украины».*

Galyna Denysenko

Perpetuation of partizans' movement in the Great Patriotic War of the Soviet Union (1941-1945) in the monuments

This article is devoted to the problems of the organization and development of partizans' movement in Ukraine during the Great Patriotic war of the Soviet Union in 1941-1945 years. The perpetuation of memory events and prominent persons of partisans' movements has been analyzed. The monuments reflected the partizans' struggle on the occupied territory of Ukraine are described.

Key words: *perpetuation, monuments, cultural heritage, partizans, the Great Patriotic war of the Soviet Union 1941-1945 years, «The Register of the historical and cultural monuments of Ukraine».*

ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

УДК 94:271.2-773 (477.54)«18/19»

Юлія Селевич (м. Харків)

УЧАСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ У ВИРІШЕННІ КОНФЛІКТІВ СЕРЕД ДУХОВЕНСТВА ТА ПРОЧАН В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті всебічно розглядаються конфлікти що виникали у представників духовного стану між собою та з прочанами, окреслюються їх причини та засоби, що були в арсеналі консисторії для їх усунення.

Ключові слова: *консисторія, священнослужителі, конфлікт, прочани, взаємовідносини.*

Проблема морального обліку духовенства та взаємовідносин між кліром та паствою протягом багатьох століть була актуальною та доволі гострою як для церкви, так і для держави та суспільства в цілому.

Церковні реформи, що проводилися в країні при активній підтримці державної влади, здебільшого були спрямовані на покращення та упорядкування взаємовідносин між священнослужителями та прихожанами, загальному підвищенню авторитету церкви.

Головним органом колегіального управління єпархіями були духовні консисторії, створені наприкінці XVIII – XX ст. Консисторія опікувалася великою кількістю питань: реєстрацією актів стану, призначенням церковних покарань, місіонерською та благодійною діяльністю, освітою, будівництвом і ремонтом культових споруд тощо. Однією із найскладніших проблем, які часто доводилося вирішувати членам консисторії було вирішення конфліктів між священиками та прочанами та серед самих служителів церкви. Конфлікти подібного роду представляли все духовенство в негативному світі, цього і повинні були не допустити під час своєї роботи службовці консисторії.

Мета даного дослідження полягає в з'ясуванні, що собою уявляли в цілому відношення представників духовного стану між собою та з прочанами, окреслити причини цих конфліктів, та які засоби були в арсеналі консисторії для їх усунення. Вирішити подібне завдання на локальному рівні в зазначений період дозволяє звернення до матеріалів Харківської Духовної консисторії, а саме скарг, що надійшли до цієї установи як від прочан, так і самих священнослужителів.

Комплекс документів який складається зі скарг з приводу конфліктів в духовному середовищі, є одним із найбільших за кількістю справ архівного фонду Харківської консисторії. Так, за період з 1800 р. по 1917 р. в консисторії відклалося більш ніж 200 справ з приводу конфліктів у духовному середовищі, які мали саме форму скарг.

Скарги дуже різноманітні за характером і охоплюють майже всю сферу взаємовідносин, що виникали між представниками православної церкви та прочанами. Цю групу джерел, на наш погляд, логічно можна об'єднати зі справами, які радянськими працівниками архівів та дослідниками відокремлювалися в окремий комплекс матеріалів під назвою «справи про погану поведінку служителів культа». Таких справ в архіві відклалося близько 1150. Ці матеріали в обох випадках розглядають ті чи інші порушення з боку духовенства, до того ж справи подібні за формою. Різниця в деяких справах лише в тому, хто ініціював подібні судові процеси та хто виступав в ролі постраждалого: приватна особа чи церква, як наприклад, в справах про нанесення їй фінансових збитків.

Зацікавленість до скарг, особливо селянських, як до історичного джерела в російській, а пізніш і в радянській історичній науці, простежується дуже рано. Ілюстративно ці документи використовувалися і в історичній літературі дореволюційного періоду, проте їх систематичне вивчання розпочалося значно пізніше. Одне із виключень становлять дослідження Варадинова стосовно «просительных дел». В своїй праці він називає 6 різновидів «скарг» і таким чином першим дає визначення і класифікацію зазначеному виду документів[1].

До революції аналіз скарг на представників духовенства був ускладнений тому, що церква була повновладним представником духовної влади російських імператорів і будь-який прояв незадоволення представниками кліру розбирався в досить вузькому колі представників консисторії чи Синоду. Поодинокі згадування в історичній, церковній чи богословській літературі, в яких лише констатувався цей феномен, ні в якому разі не да-

вали комплексного уявлення про цей вид джерел.

Серед дослідників радянського часу слід відзначити також внески Л. Н. Юровського, Л. Б. Генкіна, Е .С. Паїної та Б. Г. Литвака в галузі вивчення скарг селян, як історичного джерела. Їх праці розширюють можливості аналізу достовірності викладених фактів, з'ясування результатів скарг, позиції сторін і установ[2]. Треба зазначити, що скарги як джерело, достатньо досліджене в радянській історіографії, вивчалося здебільшого однобоко. Основний акцент в історичних та джерелознавчих працях робився на вивчення селянських скарг на поміщиків та чиновників – бюрократів. Подібний підхід потребує значного перегляду, приймаючи до уваги сучасний стан розвитку історичної науки та історіографії.

Для кращого розуміння питання зазначимо, які справи підлягали розгляду саме відомству консисторії. Виключно до церковного суду відносилися цивільні справи щодо духовних осіб, порушені за скаргою на невиконання ними деяких службових обов'язків або через суперечки про право користування церковною нерухомістю або рухомим майном; позиви і скарги на церковні установи, за угодами підряду, поставки; також через суперечки, що виникали між членами церкви, церковними установами відносно різних церковних питань, а також усі суперечки між духовними і приватними особами. Дружини духовних осіб та члени їх сімей, за наказом Синоду від 1828 р., підпорядковувалися цивільній владі. На практиці судові позови членів сімей священнослужителів розглядалися також у консисторії[3]. Саме відомству консисторії підлягали також цивільні справи, в яких брали участь і церковна, і державна влади. Церковні установи брали у них участь на засадах інших казенних управлінь.

Не дивлячись на те, що вирішення більшості питань у житті єпархії мало колегіальний характер відповідно до російського права XIX – початку XX ст., існувало певне коло питань, яке безпосередньо вирішував єпархіальний архієрей:

– вчинки «необачності» і «невідання» духовних осіб, що потребують виправлення і очищення священослужительської совісті ієрархічними діями архієрея, та не підлягають гласності і формам звичайного суду;

– неблагопристойні вчинки тих духовних осіб, попередня поведінка яких була бездоганною;

– скарги, що надходили до архієрея з тим, щоб особу, яка невірно вчинила, виправити архіпастирським наставлянням без формального діловодства.

Зауважимо, що в XIX – на початку XX ст. першою інстанцією для вирішення суперечок, які виникали між кліром і парафіянами зі звинуваченню священнослужителів у провинах, що каралися не більш ніж доганою і зауваженням, був суд і рада благочинного. Другою інстанцією був суд консисторії й єпархіального архієрея. Слід підкреслити, що в більшості справ саме суд консисторії й єпархіального архієрея був першою інстанцією. Третьою інстанцією був Св. Синод. Він приймав апеляції на рішення консисторій і архієреїв, скарги і справ про духовних осіб, засуджених до позбавлення сану. По справах архієреїв, протопресвітерів та інших вищих духовних осіб Синод був першою і єдиною судовою інстанцією. Справи про злочини і провини духовних осіб могли починатися за скаргами парафіян або кліру, за відомостями, що надійшли до єпархіального архієрея чи за власним визнанням винного.

Статистика свідчить, що досить поширеною причиною суперечок та сперечань між служителями церкви була недостойна поведінка того чи іншого члену причту. Прагнення задовольнити власні потреби, низький рівень освіти приводили до того, що деякі клірики поводили себе не поважно по відношенню до інших причетників та прочан.

В цілому при вивченні проблеми вирішення консисторією конфліктних ситуацій в приходах можна виділити наступні принципи, на які звичайно спиралась консисторія при розгляданні тієї чи іншої справи: характеристика особистості, що подавала скаргу, звинуваченого, взаємовідношення між священнослужителями в приході, думка єпархіального керівництва.

Слід підкреслити, що при розгляданні таких справ службовцям консисторії доводилося постійно враховувати наступний фактор: чи вони на справді намагалися покарати недбайливого клірика, чи просто бажало звільнити з місця служби неугодного їм служителя.

Досить поширеним порушенням в скаргах священників було незадовільне виконання обов'язків членами причту відповідно до своєї посади, відмова виконувати певні треби. Справи такого роду були досить складними, так як очевидні докази були відсутні, і слідство могло затягуватися на досить тривалий час.

Доволі часто, як свідчать скарги, священики не відверто вимагали більшої платні за виконання тих чи інших треб, а просто ігнорували чи ставили в принизливе становище деяких парафіян, які сплачували за ці треби менше інших.

Це яскраво демонструє справа, що була розглянута консисторією «За скаргою селянина М. Шкарути на священика с. Степановки, Сумського повіту О. Артюховського за відлучення його від причастя за те що за сповідь дав 2 коп.». Суть конфлікту стає зрозумілою вже з назви справи і полягала в тому, що під час причащання священик нагадав Шкаруті, що «пожалкував 3 копійки дати за сповідь, дав лише 2». Шкарута йому відповів, «скільки було стільки і дав». Проте священик, не взявши до уваги тяжке матеріальне становище прочанина, наказав відійти йому і очікувати на причащання після всіх. Обурений Шкарута після цього звернувся зі скаргою до консисторії, яка, допитавши свідків по справі, винесла резолюцію якою присудила священику Артюховському двотижневе перебування у монастирі для проходження там епітимьї[4].

Консисторія до призначення покарання винному підходила досить диференційовано. Вивчивши ретельно обставини справи досить часто консисторія виявляла доволі м'яке ставлення. Це пояснювалось, зазвичай, наступними причинами: було скоєне неглибоке за ступенем тяжкості правопорушення, перша провина за весь період служби в приході, наявність нагород за попередні заслуги, прохання близьких правопорушників тощо.

Про це свідчить, наприклад, справа про священика слободи Мурафи Архангельської церкви, якого благочинний звинуватив у пропущенні запису новонародженого цієї ж слободи у метричну книгу. Належне ведення актів реєстрації стану вважалось одним із головних обов'язків священнослужителя, і його порушника очікували значні покарання. Однак консисторія, враховуючи його гарні службові характеристики, постановила: «хоча і слідувало б поступити як рекомендує Богодухівське духовне правління та за «нерадіння» по своїй посаді відіслати до Старохарківського монастирю на місяць, але так як наступає час, коли він повинен займатися сінокосом та збором хліба, вважаємо, що така тривала відсутність його може нанести тяжкі збитки його родині. Потому замість посилання до монастиря присудили покласти йому в Богодухівському соборі двісті доземних поклонів»[5].

Слід вказати, що для ув'язнення до монастиря консисторія робила повідомлення місцевій поліцейській владі про супровід зазначеної особи до монастиря, і одночасно відсилався наказ у монастир. Незважаючи на те, що така міра була виключною, застосовувалася вона досить часто, майже до ліквідації всієї синодальної системи[6].

Консисторія пильно слідкувала за дотриманням кліриками всіх церковних канонів під час відправляння служби в церкві, молебню та взагалі поведінці, що личить священнослужителю та членам їх сімей. Найменший відступ від правил, що повністю регламентували життя священників, міг стати приводом для скарги на нього до консисторії. Цією обставиною не барилися скористуватися і невдоволені прочани, і благочинні, що і забезпечувало перманентний потік скарг у консисторію з цього приводу. Так досить часто розглядалися справи про невірне відправлення молебню, самовільну відлучку до іншої єпархії тощо[7]. Причиною скарги могли стати також вживання священнослужителем скоромної їжі під час посту, використання негербового паперу в тих випадках, коли це було передбачено законом та навіть проживання в одному будинку із кліриками жінок, які не доводилися їм родичами[8]. Звичайними покараннями за такі дрібні порушення були дотримання суворого посту, поклони, стягнення пені і штрафу. Як трактував Синод у наказі від 20 червня 1805 р., різниця полягала в тому, що пеня – це тільки легкий визиск, що призводить до виправлення неслухняних, а штраф є вже само покарання"[9].

На жаль, значною частиною виникнення конфліктів в духовному середовищі, що потребували втручання Консисторії, були вади, поширені серед священнослужителів: пияцтво, перелюбство, хабарництво тощо. Саме за ці провини кліриків в разі визнання їх провини очікували найсуворіші покарання – посилання до Сибіру, направлення «на чорні роботи» до монастирю на кілька років та навіть позбавлення сану та віддання у рекрути.

Так, у 1823 р. консисторія розглядала справу «Про позбавлення сану священика та посилання до Сибіру св. А. Лободовського за протизаконні та ганебні його вчинки». Справа розглядалася протягом майже 3 років і супроводжувалася значною доказовою базою. Скарга була ініційована харківським благочинним проти заштатного священика А. Лободського, якого він звинувачував у багаторічному співжитті із вдовою М. Затуливтровою та прижиття 2 незаконнонароджених дітей. Благочинний для запобігання виникнення сумнівів у консисторії по його донесенню, спіймав А. Лободського, як-то кажуть на гарячому та ще і заручився свідками – двома місцевими священиками та понамерем[10]. Проте Лободський замість щиросердного зізнання про-

вини поводив себе дуже зухвало на судових засіданнях та навіть намагався позбутися своєї колишньої співмешканки під час сварки, стрікнувши її ножем у горло. Після цього справу проти А. Лободського консисторія розглядала вже сумісно із управлінням палати карного суду на засіданні якого і був винесений остаточний вирок «Позбавити сану священства, рукоблагословення та ношення ряси за провину, вчинену ним над селянкою Затуливтровою, визнати винним, не піддаючи його по силі наказу від 22 травня 1801 р. тілесному покаранню, так як цей злочин був задуманий та скоєний ним ще під час перебування в священному сані, відіслати його до Сибіру на поселення, де для очищення совісті відбувати епітимію під наглядом тамтешнього духовного начальства»[11]. Вдова М. Затуливтрова також не залишилася без покарання: її було відіслано на рік до Хорошевського жіночого монастиря.

У більшості випадків консисторія при щирому каятті осіб, що скоїли перелюбство та їх попередній гарній репутації, яка перевірялась через формуляри про якості священнослужителів схилялися до доволі м'якого покарання, а вже якщо порушник продовжував вести себе нечемно, то вживало більш суворе покарання. Це яскраво демонструє справа „Про виключення з духовного звання дяка С. Дякова через перелюбство». Назва справи, здавалось би, свідчить про виключення певного священнослужителя з священного сану, проте насправді факт перелюбства дійсно мав місце, але на перший раз консисторія переконавшись в бездоганній репутації підсудного та отримавши від нього щире каяття, наклала на нього лише штраф та епітимью. Проте коли С. Дьяков, знаходячись під пильним наглядом благочинного, в другий раз протягом цього ж 1823 року «вскочив у гречку», був позбавлений дяківського звання[12]. Дьякову, який нібито виправився, через декілька років дозволили заступити на вільне місце заштатного дяка. Однак, як покаже майбутнє, своїх злочинних схильностей він не полишив і через часті звертання його дружини до консисторії, в яких вона скаржилася на подружню зраду чоловіка був остаточно позбавлений духовного звання без права отримання будь-якого утримання[13].

Доказом того, що за пияцтво та буйну поведінку пов'язану з цим, порушників здебільшого очікувало відсторонення від посади виступають навіть назви справ: «Про позбавлення Шафранського через пияцтво духовного звання», «Про відсторонення від священицького місця І. Мальчевського за пияцтво, буйство та підозру у крадіжці», «Про висилку диякона О. Флоринського за пияцтво в Старохарківський Преображенський монастир із Архиєрейського дому» тощо.

Слід зазначити, що вирішення конфліктів у духовному середовищі стусанами, «тяганням за волосся» та іншими методами фізичного впливу не було чимось не звичайним. Інформація про це надходила до консисторії у вигляді скарг лише тоді коли в результаті таких сварок одному із її учасників наносилася вагома шкоду здоров'ю. Так, бачимо із однієї справи як саме з'ясовували відношення дяки слободи Довгенької О. Чернобаїв та М. Стефановський: «билися нещадно до безповоротної втрати здоров'я»; «За відсутністю лікаря у слободі потерпілий приклав до справи видраний у нього жмут волосся»[14]. До винесення вироку консисторії М. Стефановського помістили до Старохарківського Преображенського монастиря. Однак за примиренням сторін консисторія обмежилася лише накладанням штрафу та призначенням певної епітимьї, яку він проходив за місцем проживання[15].

У тих випадках, коли винний мав поганий послужний список та вже притягався до відповідальності по вирокам консисторії на поблажливість церковного начальства, годі було і чекати. Прикладом цього є справа про «Звільнення з духовного звання Гусинської Георгієвської церкви дяка Ф. Крамарева за пияцтво». Зі справи дізнаємось, що священик Крамарев під час сварки із місцевою дячихою В. Жуковою «дуже засмутившись лайливими словами вдарив її по голові палкою два чи більш разів і поранив її до крові[16]». Його становище погіршило ще й те, що отримавши повістку до куп'янського духовного правління для з'ясування обставин справи, дячок обурився скаргою В. Жукової на нього та запив і перестав відві-дувати служби. У наведеній у справі довідці про його особисті та службові якості бачимо «у всьому недалекий, в 1825 р. знаходився під слідством за нібито підпал будинку поміщика[17]». Враховуючи всі ці обставини, консисторія винесла наступну резолюцію «виключити Ф. Крамарева із духовного звання та направити його на перевірку здатності до військової служби». З наступних матеріалів справи видно, що «…оний Крамарев визнаний придатним до військової служби та відісланий до командиру Харківського гарнізонного батальону[18].

Значна кількість скарг надходила до консисторії також з приводу незаконного використан-

ня священнослужителями майна причту, відмови повертати гроші, що були взяті у борг у прочан на особисті потреби тощо. Назви справ, які розглядала консисторія з цього приводу, красномовно свідчать про характер таких порушень: «Про накладання штрафу на св. Т. Сираєвського за заклад ену рясу та кафтан за 45 крб.», «Про самовільне взяття священиком церковних грошей», «За скаргою купця Коробкова на священика І. Кочевського про неповернення йому грошей узятих у борг»[19] .

Жорстокі покарання завжди очікували і на священнослужителів, які знаходились під слідством за зґвалтування чи спокушання своїх парафіянок[20]. Скарги подавали як самі потерпілі-жінки, так і сторонні люди, які ставали свідками подібних інцидентів. Про різноманіття скарг за такі ганебні вчинки, що іноді мали місце в єпархії, можна судити навіть з початкових назв справ, які відклалися в консисторському архіві за будь-які роки її роботи: «За скаргою Галушкіної А. на псаломщика Лисицького за її спокушання»; «Про виключення дяка С. Дюкова із духовного звання за його перелюбство з дівою Є. Ликовою», «За скаргою псаломщика В. Алєксєєва на диакона М. Григоревича за перелюбство з його дружиною», «Про насильницьке перелюбство священика І. Чудковцева із дев'ятирічною дівчинкою" тощо.

По таким делікатним справам слідчі консисторії досить часто намагалися «зам'яти» справу, щоб не компрометувати представників церкви. Так, за скаргою сільської вчительки О. Шевцової, яка звинувачувала священика її села Ф. Рибалова у спонуканні до інтимних стосунків було проведено слідство, яке довело, що всі звинувачення на адресу священика наклеп, який лише компрометує шановну людину. Після цього вчительку навіть відсторонили від викладання у місцевій школі. Шевцова, для якої викладацька діяльність була єдиним джерелом доходів, звернулася до консисторії із новою скаргою, в якій вона зазначила, що «попередній слідчий та становий пристав під час допиту кричали на мене як на кріпосну, мої пояснення не слухали, намагалися заплутати мене та довести до стану близькому до божевілля»[21] . Під час нового, більш ретельного слідства були опитані нові свідки - жінки, які в різні часи також ставали об'єктами домагання священика. Нові обставини справи примусили консисторію поновити вчительку на посаді, а Ф. Рибалова позбавити його місця священика, дозволивши йому служити лише псаломщиком[22].

Незаконні провини священнослужителів обов'язково фіксувалися в їх особистих послужних списках. Це ставало на заваді отримання ними орденів та інших нагород і унеможливлювали подальший кар'єрний ріст та отримання певних привілеїв. В деяких випадках, коли священнослужитель мав гарну характеристику та притягувався вперше до відповідальності за протизаконні вчинки, архієрей міг особисто звертатися до Синоду із представленням, в якому він аргументовано благав не вносити цю провину до особистої справи, щоб не псувати майбутнього гідному представнику церкви.

Прикладом наведемо справу священика Миколаївської церкви слободи Чернетчини Охтирського повіту Іосифа Петровича, датовану 1912 роком, на якого була накладена місячна епітимья в монастирі за повінчання неповнолітньої. Цей факт, як і належить, був обов'язково зафіксований в його послужному списку. Проте Архієпископ Харківський і Охтирський Антоній враховуючи його бездоганну репутацію, звернувся у 1916 р. то Синоду із клопотанням, в якому прохав вважати не дійсним запис у послужному списку на тій підставі, що «вінчання скоїв не з користі, а по м'якосердю та із жалю до наречених, що названий священик є усіма вшанованим та зразковим пастирем і що за військові заслуги нагороджений вже декількома орденами, але не може їх отримати через вказану перепону у своєму службовому списку»[23]. Синод розглянувши ще раз обставини справи, постановив анулювати запис про скоєння цього протизаконного вчинку.

Слід відзначити, що більшість священників і членів причту були все ж глибоко порядними людьми, які завжди намагалися чесно та сумлінно виконувати свої обов'язки та гарно розуміли значну роль консисторії в підтриманні порядку серед духовенства. Близько 30 % скарг були визнані, тому що при ретельному вивчанні справи члени консисторії приходили до висновку, що скарга в даному випадку – це лише засіб вираження особистої чи службової неприязні до кліриком.

Кількість скарг на священнослужителів значно збільшилася на початку XX ст., особливо в 1904-1910 рр. та 1915-1918 рр., що пояснюється загальними змінами у суспільстві того часу та волелюбними настроями, викликаними надмірною розкутістю революційного духу. Скарги поступово стають більш грамотними, із посиланнями на законодавство. В них вже не відчувалась станова низькість прохача при звертанні до консисторії.

Підсумовуючи, приходимо до висновку, що суперечки та конфлікти між кліриками були серйозним випробуванням для духовної консисторії, яка

визнавала наявність цієї проблеми і намагалась вирішувати її всілякими способами та засобами, щоб зберегти в суспільній думці високий моральний облік та винятковий становий статус в цілому.

Джерела та література

1. Литвак Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации 19 – начало 20 вв. – М, – 1979. – С. 214.
2. Юровский Л. Н Саратовские вотчины Статистико-экономические очерки и материалы из истории крупного землевладения и крепостного хозяйства в конце XVIII и в начале XIX столетия. Саратов. – 1923. Гл.IV, Генкин Л. Б. Крестьянские жалобы первой половины XIX в. как исторический источник (по материалам Государственного архива Ярославской области). – В кн.: Вопросы истории сельского хозяйства крестьянства и революционного движения в России. Сб. статей к 75-летию академика Н. М. Дружинина. – М., 1961. – С. 164-171; Паина Э. С. Жалобы помещичьих крестьян первой половины XIX в. как исторический источник.- История СССР.- №6. - С. 110-111.
3. Знаменский П. Приходское духовенство со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 506.
4. ДАХО, ф. 40, оп. 71, спр. 1397, 21 арк.
5. ДАХО, ф.40, оп.10, спр. 512, арк.31.
6. Пругавин А. С. Монастырские тюрьмы в борьбе с сектантством. – М.: Типо-литогр. И. Н. Кушнерев и К., 1905. – 130 с.
7. ДАХО, ф.40, оп.13, спр.1907.
8. ДАХО, ф.40, оп.71, спр.184; те ж саме, оп.13, спр. 1202; те ж саме. оп. 9, спр.1407.
9. Суворов Н. О церковных наказаниях: Опыт исследования по церковному праву. – СПб., 1876. – С. 320.
10. ДАХО, ф.40, оп.14, спр.194, арк.1.
11. ДАХО, ф.40, оп.14, спр.194, арк.87.
12. ДАХО, ф.40, оп.14, спр. 552, арк.13.
13. ДАХО, ф.40, оп.14, спр. 552, арк.35.
14. ДАХО, ф.40, оп.15, спр. 686, арк.1-2.
15. ДАХО, ф.40, оп.15, спр. 686, арк.54.
16. ДАХО, ф.40, оп.108, спр. 51, арк.1.
17. ДАХО, ф.40, оп.108, спр. 51, арк.4.
18. ДАХО, ф.40, оп.108, спр. 51, арк.19.
19. ДАХО, ф.40, оп.9, спр 1312, 6 арк.; те ж саме, спр. 248, 18 арк.; оп. 14, спр. 758, арк. 32.
20. ДАХО, ф.40, оп.71, спр. 1511; те ж саме, оп.14, спр.55; те ж саме, оп. 71, спр. 173; оп. 14, спр. 163.
21. ДАХО, ф. 40, оп. 71, спр. 374, арк. 34.
22. ДАХО, ф. 40, оп. 71, спр. 374, арк. 83-84.
23. ДАХО, ф. 40, оп. 99, спр. 411, арк.124.

Юлия Селевич

Участие Харьковской Духовной Консистории в решении конфликтов среди духовенства и прихожанами в XIX – в начале XX ст.

В статье всесторонне рассматриваются конфликты, которые возникали у представителей духовенства между собой и с прихожанами, очерчены их причины, а также средства, используваемые консисторией для их устранения.

Ключевые слова: *консистория, священнослужители, конфликт, прихожане.*

Yuliya Selevych

The Kharkiv Ecclesiastical Consistory participation in the decisions of spiritual conflicts in XIX – early XX centuries

The article deals with conflicts, having been between .representatives of spiritual estate and parishioners, describing their reasons and facilities being in the consistory arsenal of their removals.

Key words: konsistory, clergymen, conflict, parishioners, mutual relations.

УДК: 281.9:726.1(282.274.444)

Анатолій Дзагалов (м. Київ)

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ НА ТЕРЕКУ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ

У статті висвітлюється історія появи християнських, православних храмів у Терському регіоні Північного Кавказу, опис минулого і сучасного стану церков у різних населених пунктах Кабардино-Балкарії та Північної Осетії, де проживають українці і нащадки українських переселенців XIX і XX віків.

Ключові слова: *Терек, Кабардино-Балкарія, Північна Осетія, українські переселенці, станиці, православні храми, священики.*

Будівництво православних церков та їх діяльність на території колишньої Терської області Північного Кавказу – є однією з маловивчених сторінок в релігійній історії регіону.

Християнство на Північному Кавказі почало поширюватися в період раннього середньовіччя. Це було пов'язано зі встановленням зв'язків північно-кавказців з Візантією, Іверією (Грузією), Тмутараканським князівством і Київською Руссю. Однією з історичних подій внутрішнього життя північнокавказького племінного союзу – Аланії стало прийняття християнської релігії, яка проникла сюди з Візантії. Ініціатором хрещення став константинопольський патріарх М. Містик. Хрещення, як вважають вчені, могло статися між 921 і 925 роками. В результаті цього була створена Аланська митрополія, куди призначали митрополитів з Константинополя. Прийняття християнства звичайно сприяла будівництву храмів і розвитку мистецтва фрескового живопису. В ущелині р. Великий Зеленчук був споруджений кафедральний собор Аланської єпархії – північний Зеленчуцький храм.

На Нижні-Архизському городищі відомо 14 церков і декілька християнських кладовищ того часу[1]. Фрески Сентинського храму, що збереглися, мають грецькі написи. На вівтарній стіні святині було зображення Богородиці, таке ж, як і в храмі св. Софії в м. Києві. Іконографічна схожість з собором в Києві, так само як і грецькі написи фресок, вказують на греко-візантійське походження. З утворенням централізованої грузинської держави в XI столітті і послабленням Візантії релігійно-християнський вплив на Аланію поступово переходить до Грузії. На території Аланії місіонерська діяльність вже здійснювалася її церквою. У другій половині XI століття, при грузинському католикосові Мелхіседекі I місіонерська діяльність на Північному Кавказі розгортається з новою силою. За участю грузинських майстрів споруджуються святилища Тхаба-Єрди і Алби-Єрди в Асинській улоговині, а також Зругський і Тлійский одноапсидні, типові для Закавказзя, храми[2]. Судячи з окремих фрагментів фресок Зругського храму, розпис його північної стіни відтворює сюжет «Диво Євстафія Плакіци»[3]. Подібні церкви зустрічаються і на території Грузії. До них відносяться Охта-Еклесіа, Дисеві, Даркветі, Горисджварі та інші[4].

Християнство проникло і до черкеських племен Північного Кавказу. Ось як описував італійський і польський хроніст XVI початку – XVII ст. О. Гваньїні[5] ситуацію з християнською вірою у черкесів-п'ятигорців: «Святі Кирила і Мефодій були [до них] послані константинопольським імператором Михайлом Палеологом, і навернули їх до християнської віри. Вони живуть між п'ятьма горами, які охороняють їх, тому їх називають п'ятигорцями… вони мають свою власну мову, християнське грецьке богослужіння, яке відправляють слов'янською мовою. Повертаючись від них св. Кирила узяв тіло св. Климента… це тіло нині знаходиться в Римі у церкві св. Климента»[6].

У 1560 р. московським царем Іваном Грозним в Черкесію і Кабарду, для хрещення своїх союзників – черкесів, були спрямовані дві експедиції під керівництвом гетьмана Д. Вишневецького і воєводи І. Черемісіна. Про це свідчать доповнення до Ніконівського літопису: «Отпустил царь и государь по челобитью кабартинских (*кабардинських – А. Д.*) князей и по неправдам Шевколовим воеводу Ивана Семеновича Черемисина и с Иваном отпустил попов христианских по их обещанию и челобитью, крестить их Кабартинских черкас[7].

В Черекській ущелині в Балкарії на стіні зруйнованого християнського храму виявлені части-

ни фресок. Залишки православних церков знайдені і в Чегемській ущелині. Перед дверима однієї з церков під назвою «Артла» було висічено зображення хреста[8].

Перші російські православні храми на Тереку виникли у кінці XVIII ст. після створення тут слов'янських поселень. Релігійною діяльністю займалася Астраханська єпархія, яка потім іменувалася Астраханською і Терською, Астраханською і Ставропольською, Астраханською і Кавказькою[9]. У Кізлярській фортеці був споруджений трьохпрестольний храм у візантійському стилі – Казанський собор. У другій половині XVIII ст. значним православним центром на Тереку стає м. Моздок. Найважливішу роль в долі офіційного православ'я на Тереку зіграло рішення влади в 1811 р. приєднати Грузинську православну церкву до Російської, і перевести богослужіння на російську мову[10].

Багато з ранніх культових будівель до цього часу вже сильно занепали. У 1824 р. генерал О.П. Єрмолов клопотав про побудову у Моздоці нової дерев'яної соборної церкви. Справа у тому, що з 1800 р. будівництво дерев'яних церков в Росії було заборонено. Але в даному випадку зроблено виключення, оскільки іншого матеріалу для будівництва церков на лівобережжі Тереку на той час не було[11].

З появою на Кавказькій козацькій лінії переселенців із України і південних областей Росії, церковне життя на Тереку помітно активізувалося. Саме з переведенням на Кавказьку лінію 1-го і 2-го Малоруських козацьких полків пов'язано зведення в заснованих ними станицях на Тереку православних церков, каплиць і молитовних будинків. Один з пунктів указу від 7 серпня 1832 р. – «О сформировании из четырех Малороссийских полков двух казачьих полков» – який встановлював порядок формування українських полків і переселення їх на Кавказ, передбачав призначити в кожен полк одного священика «с жалованием и прочим содержанием против священников легких кавалерийских полков»[12].

У 1842 р. Микола II затвердив постанову Синоду про створення Кавказької єпархії. Єпископська кафедра знаходилася у м. Ставрополі. Першим єпископом єпархії за рішенням Святого Синоду став вікарій Київської митрополії єпископ Чигиринський Ієремій (Соловйов)[13]. Церковним причтам станичних церков в усіх полкових округах Кавказької лінії відводилося по 99 десятин кожному причту[14].

У 1851 р. настоятелями головних соборів і церков на Тереку були: Кізлярського Казанського собору – Дмитро Георгійович Мурадханов; Моздоцької Успенської церкви – Яків Преображенський; П'ятигорської Скорботної церкви – Павло Олександрійський; Георгіївської, Миколаївської церкви – Василь Попов. Настоятелем станиці Тимашевської Війська Чорноморського був Діомед Несторович Попко[15] – батько дослідника історії і етнології кубанського і терського козацтва.

У 1894 р. Владикавказька єпархія була виділена в окрему єпархію[16]. Матеріали загального перепису населення за 1897 р. у Терській області свідчать про те, що тут богослужінням займалося 15 українців. Ще 16 чоловік знаходилися при церквах[17]. У 1909 р. колишній Владикавказький і Моздоцький єпископ, що проживав до цього часу у П'ятигорську при подвір'ї 2-го Афонського монастиря, за указом Святішого Синоду переїхав для проживання у м. Прилуки Полтавської губернії (нині районний центр Чернігівської області) про що повідомлялося в рубриці «місцеві вісті» газети «Терские ведомости»[18].

У станиці **Пришибській,** де згідно з рапортом командира 1-го Владикавказького козацького лінійного полку полковника М.Е. Нікорици[19] до 1860 р. було поселено 107 сімей (417 чол.) козаків з малоросійських полків[20], спочатку була побудована невелика дерев'яна церква, яка освячена 8 листопада 1850 р.[21] У станиці проживали козаки з сім'ями з колишніх Малоросійських полків, які повернулися з Польщі, і були набрані на службу повітовими комітетами Чернігівської губернії: Хома Хрущ (виходець с. Кукович Менській волості, Сосницького повіту), Федір Кармаліка (Борзнянський повіт с. Гужівка), Марко Чепурний (м. Кролевець), Аким Корнач (Конотопський повіт м. Митченок), Федір Рубец (с. Спаське Сосницького повіту), Йосип Погрібняк (с. Гаврилівка Роменського повіту), Іван Малюга (м. Ніжин), Василь Холодний (с. Степанівка Сосницького повіту), Василь Маренец (Борзняньский повіт с. Большагівка) та ін.[22]

Першим начальником станиці Пришибської, як писав П. Ницик, став ротмістр Корольов [Федір Миколайович]. У 1846 – 1855 рр. на цій посаді перебував Олександр Михайлович Любченко (Лубченко) – колишній козак Полтавської губернії. З 1856 р. начальник – Микита Іванович Плющ – з козаків Чернігівської губернії Шаповалівській волості, який був одружений на дочці священика Настасі Данилівні і мав синів Гордія і Степана[23].

У 1907 р. в ст. Пришибській була закладена церква св. Архистратига Михаїла Архангела.

Кошторисна вартість склала 24 тис. крб. Була виділена позика 14 тис. крб. на 25 років з описом джерел її погашення. Погашення позики передбачалося за рахунок здачі в оренду церковних земель у кількості 300 десятин, прибутковістю 600 крб. в рік.

Храм св. Архистратига Михаїла Архангела; м. Майський (колишня ст. Пришибська). Фото автора

Населення станиці пожертвувало 10 тис. крб. Цеглу для будівництва поставляли місцеві кустарні заводи, а в роботі брало участь усе населення. Церкву освятили в 1909 році.

Після Громадянської війни 1918 – 1920 рр. церква і служителі культу зазнали тиску з боку влади. Спочатку, з 1925 р. вони були позбавлені виборчих прав, потім їх обложили різного роду поборами у вигляді твердого завдання по здачі зерна, високого податку і примусової купівлі облігацій.

Пам'ятник терським козакам, засновникам ст. Пришибської; м. Майський (колишня ст. Пришибська). Фото автора

Потім почалися арешти, виселення з населених пунктів і закриття храмів. У 1935 р. рішенням партійних органів станичної ради церква св. Архистратига Михаїла Архангела була закрита. Храм був переданий під склад сільськогосподарської продукції і лише з початком Великої Вітчизняної війни був повернений віруючим[24].

Ст. Пришибська зараз є одним з мікрорайонів м. Майського Кабардино-Балкарської республіки.

Дерев'яна церква св. Миколи Чудотворця у ст. **Прохладній** була побудована в 1765 році. Дослідник С.Ф. Головчанський[25] підкреслював, що населення станиці на початку XIX ст. складалося виключно з малоросів-українців. І.Х. Тхамокова наводить дані про проживання у той час в ст. Прохладній 991 душі малоросіян обох статей[26].

Храм св. Архистратига Михаїла; м. Майський (колишня ст. Пришибська). Фото автора

Священиком церкви святого Миколая Чудотворця з 1839 року був Олександр Кондратов 38 років «из дьяконских детей, не окончивших но бывших в семинарии», який вів «себя хорошо, с прихожанами обходился хорошо, благоразумен и к обязанностям усерден»[27]. Церковний притч станиці складався з одного священика, який з громадських сум отримував 90 рублів жалування, і двох псаломщиків. Церкві належало 300 десятин зручної і незручної землі. До 1878 р. усе населення станиці сповідувало православну релігію.

Проте з цього року тут стала поширюватися секта хлистів, так званих «шалапутів», які читали Псалтир, Біблію і Євангеліє (російською мовою); вели тверезий спосіб життя, бездоганно виконували усі службові, громадські і релігійні обов'язки, але проте, викликали озлоблення місцевого православного населення[28].

З 1873 р. більше 10 років отаманом станиці був учасник російсько-турецької війни 1853-1856 рр. Онисим Іванович Клименко, нагороджений бронзовою медаллю на Андріївській стрічці на згадку про ці події[29]. У 1873 р. церква в станиці згоріла, а літургії були перенесені у будівлю школи. У 1877 р. жителі ст. Прохладній ухвалили «громадський вирок» про спорудження кам'яної церкви на місці згорілої. Від місцевих торговців і жителів щорічно поступало до фонду громадського капіталу 2000 рублів пожертвувань, які відразу зараховувалися до суми, призначеної для будівництва церкви. Таким чином, населення зібрало для зведення храму 60 тис. рублів[30]. У 1883 р. розпочато будівництво нової церкви св. Миколи Чудотворця за проектом архітектора Терської області Михайла Адамовича Сурмієвича. Церква була освячена 6 грудня

1886 році. Вона була побудована у формі хреста і забезпечена богослужебними книгами і ризницею. У 1894 р. з м. Моздок в ст. Прохладній перенесли ікону «Моздоцької Божої Матері». У 1898 р. на території храму знаходилося: 1. Церква кам'яна вартістю 40 тис. крб. 2. Церковно-приходська школа, дерев'яна (400 крб.). 3. Церковно-притчова будова, дерев'яна (2500 крб.). 4. Церковна сторожка, дерев'яна (450 крб.). У 1901 р. за проектом М.А. Сурмієвича[31] побудована дзвіниця, а в 1967 р. при настоятелеві Іоанні Остапчуку храм з дзвіницею сполучений притвором[32]. У 1938 р. за вказівкою влади, дзвони були скинуті. Указом Президії Верховної Ради КБАРСР від 29 серпня 1938 р. храм був закритий. Але у кінці 1943 р. його діяльність була відновлена[33]. Новий комплект дзвонів придбаний в 1989 р. при настоятелеві Іоанні Куба.

Свято-Микільский храм; м. Прохладний (КБР). Фото автора

Святині: ікона Моздоцької Божої Матері; ікона Почаївської Божої Матері; копія Стопки Почаївської Божої Матері; ікона святителя Миколи з часткою святих мощів[34].

Свято-Микільский собор знаходиться в м. Прохладний на території сучасної Кабардино-Балкарської республіки.

Миколаївская церква; ст. Миколаївска (РСО-А) (див.: Киреев Ф. Православная Осетия. Станичные храмы Осетии. Станица Николаевская. – Режим доступа: http://www.blagos.ru/newspaper/pdf/69.pdf)

Засновниками **ст. Миколаївської** були сім'ї колишніх військових поселенців. У 1848-49 рр. в станиці оселилося 56 сімей (56 чоловік і 59 жінок) – козаків українських, малоросійських полків[35]. У числі військових поселян також були і вихідці з України. Так, в списку нижніх чинів включених до складу військового поселення в 1838 р., значаться вихідці з Катеринославської губернії О.Т. Демченко, О.Я. Демченко, М.К. Михайлів. Усі вони, разом з сім'ями, були заселені в станицю Миколаївську[36]. У 1848 р. в станиці побудована Миколаївська церква в ім'я св. Миколи Чудотворця (6 грудня – день тезоіменитства імператора Миколи I), яка була перенесена на нове місце і наново освячена в 1884 році[37].

Очевидно, першим священиком церкви святого Миколая Чудотворця з 1841 року був Микола Троїцький, 45 років з дітей священиків, який вів себе з прихожанами дурно, був «своенравен, пристрастен к взяткам, доносам и к разноверцам и старообрядцам неравнодушен»[38].

Другим священиком станиці став престарілий ієромонах Самуїл[39], учасник багатьох битв, який вказував, що в числі поселян Миколаївської знаходиться з дружиною і дітьми магометанин Бухаров, який до приєднання до християнської віри непохитний. Повідомлення о. Самуїла, втім, було залишене без уваги, оскільки воно не відповідало державним принципам про віротерпимість[40].

У 1878 р. усе населення станиці було вже православного віросповідання. Із станичних земель священикові виділили 32 десятини, дияконові – 24, а причетнику – 16 десятин зручної землі. Всього ж церкві належало зручної і незручної землі 232 десятини. Священик отримував із станичних сум 150 рублів, а причетник 30 рублів щорічної платні. Крім того, з тих же сум в 1875 р. був куплений будинок священикові за 142 рублі[41].

Храм Спаса Нерукотворного ст. Павлодольської (РСО-А) (див.: Киреев Ф. Православная Осетия. Станичные храмы Осетии. Станица Ардонская. – Режим доступа : http://www.blagos.ru/newspaper/pdf/69.pdf)

Станиця **Павлодольска** заснована в 1787 р. казенними селянами Харківської губернії в числі 1030 душ чоловічої поли. У 1848 р. посилена 204 душами чоловічої статі з Харківської губернії[42].

18 травня 1889 р. на кошти генерал-майора Стефана Олександровича Венерівського в станиці була споруджена церква св. Миколи, яка освячена єпископом Йосипом. У 1912 р. був побудований новий храм Нерукотворного образу Ісуса Христа[43].

Свято-Георгіївський храм у м. Ардон (РСО-А)

З 1831 р. священиком церкви св. Миколи стає Олексій Семенов, 45 років, грузинського походження духовного звання, який не закінчив семінарію. Це була добра і комунікабельна, навіть з прихожанами різних сект, людина[44].

Першими поселенцями ст. **Ардонської** стали 199 сімей колишніх малоросійських козаків, переселених з України, в числі 521 душі чоловічої і жіночої статі.

У 1848-49 рр. до них були підселені 31 сім'я малоросіян, у складі 93 осіб[45]. У станиці уперше заснована церква св. Великомученика Георгія Побєдоносця (23 квітня день полкового свята 2-го Малоросійського полку). В той же час в Ардонському поселенні розташовувалася полкова похідна церква зі святим антимінсом від Полтавського архієпископа.

Храм св. Благовірного Олександра Невського; ст. Олександрійська (КБР). Фото автора

Першим священиком у 2-му Малоросійському полку був полковий священик Максим Затворницький[46], 47 років, який приїхав до Кавказу у 1832 р. разом з українськими козаками. Він характеризувався як дружелюбна, розсудлива людина, яка добре обходилася з прихожанами і була «снисходительна к старообрядцам и разноверцам»[47].

Новий храм Покрови Пресвятої Богородиці; ст. Котляревська (КБР). Фото автора

Нова Георгіївська церква в станиці була освячена 13 травня 1901 р. преосвященним єпископом Володимиром. Першими жителями станиці стали одружені козаки Малоросійського полку, вихідці селищ Олександрівка, Синявка, Авдіївка, Мени – з Менській, Синявській, Перелюбської Чорнотинської волостей Сосницького повіту Чернігівської губернії І.Т. Ларченко, Ф.І. Ходюк, З.Г. Чепурний, Д.М. Сидоренко, Г. Пилипенко (с. Шаповалівка), Г. Голуб (Козелецький повіт), К. Оксюта (Чернігівський повіт), М. Басанець (Борзняньский повіт)[48] та ін.

Начальником ст. Ардоньської в 1842-1850 рр. був осавул Патрикій Дмитрович Ницик, переселенець з числа дворян Полтавської губернії[49], автор одного з перших нарисів – спогадів про малоросійських козаків, опублікованих в 1871 р.[50]

Станиця **Олександрівська** (КБР) була заснована колишніми військовими поселенцями і козаками малоросійських полків. У 15 сім'ях козаків налічувалися 122 особи[51]. Першим начальником станиці був капітан Бабичев, а з 1855 р. цю посаду обіймав сотник Костянтин Олексійович Стасюков з дворян Чернігівської губернії. Він служив унтер-офіцером в колишньому 7-му Малоросійському полку в 1831 р., брав участь в ліквідації польського повстання, кавалер ордену св. Анни 4 ст.[52]

Станична Олександро-Невська церква (30 серпня – день тезоіменитства спадкоємця престолу Олександра Миколайовича), яка згадується в матеріалах 1846 р., була споруджена у вигляді хреста.

Першим священиком церкви був військовий священик Іоанн Соколов, котрий прославився при нападі на поселення 3000-го загону чеченців в квітні 1841 р.[53] 20 травня 1939 р. на підставі указу Президії Верховної Ради КБАРСР храм закрили[54]. За словами настоятеля нової церкви отця Сергія стара церква була підірвана в період переслідувань на священнослужителів і віруючих. Новий

св. Благовірного Олександра Невського храм побудований в староруському стилі в 2003 році[55].

Станиця **Котляревська** заснована колишніми військовими поселянами. У 1845 р. до них було підселено 23 сім'ї малоросійських козаків[56]. У числі перших жителів станиці дослідники М. М. і Л. К. Клівцови, посилаючись на сповідні розписи станичної церкви Петра Афонського за 1849 р. і архівні фонди ЦДА РСО-А в м. Владикавказі, згадують козаків колишніх малоросійських полків Н.Д. Свіріденка, А.С. Семерню, М.Л. Лемеш, В.Т. Захарченка та ін. Усі вони були вихідцями з Чернігівської губернії Остерського, Борзнянського повітів; поступили на службу козаками в 1831 р. в 2-й Малоросійський козацький полк, були в походах в 1831 р. з України у Віленській губернії, для «винищування польських бунтівників»[57].

Храм Святого Пророка Божого Іллі; м. Владикавказ (РСО-А). Фото автора

Начальником станиці у 1853-1857 рр. був сотник Андрій Григорович Малюга, вихованець Ніжинського повітового ліцею Чернігівської губернії. Був одружений на дочці колезького асесора Толмачеві – Вассі Іванівні і мав двох дітей: сина Григорія і доньку Єлизавету. У 1857 р. начальником станиці став 35-річний сотник Микола Семенович Котляревський. Він був одружений на дочці підполковника Камінецького – Катерині Кузьмінічні і мав дочку Олександру. Володів німецькою і французькою мовами[58].

Церква Різдва Пресвятої Богородиці; м. Владикавказ. Фото автора

Перший храм у ст. Котляревській – церква святого Петра Афонського, був побудований в 1849 році. Культова споруда була зведена на честь генерала Петра Степановича Котляревського[59], ім'ям якого названа станиця[60]. Другий – Покровський храм заснували в 1903 році. В 1936 р. він був розібраний на цеглу, для будівництва нової школи. За словами отця Сергія (Шевченка) церква була спочатку підірвана. Новий храм Покрови Пресвятої Богородиці споруджений на кошти жителів станиці і благодійників в 1996 році. Як стверджує отець Сергій, його створено у вигляді староруського човна і він є «єдиним, оригінальним, унікальним за своєю конфігурацією храмом на території усього північнокавказького регіону»[61].

Храм св. Благовірного Олександра Невського; ст. Архонська (РСО-А). Фото автора

Церква св. Пророка Божого Іллі побудована в **м. Владикавказі** в 1870 р. на Міщанському кладовищі, як кладовищенська каплиця. Після руйнування церков в місті, вона залишилася єдиним приходом для православних віруючих. Перебудова церкви дозволена в 1948 р. Вона проведена працями протоієрея Григорія Гончарова. Нині службу веде отець Володимир (Самійленко). На території храму знаходиться каплиця Блаженної Анастасії Владикавказької[62].

На території церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Осетинській слобідці м. Владикавказу, розташований пантеон видатних діячів Осетії. У радянський період тут знаходився музей осетинської літератури[63]. Кам'яний храм був побудований в 1823 р. на місці занепалої дерев'яної церкви. У 1861 р. храм був перебудований при діяльній участі князя Д. Святополк-Мирського.

Будівля зведена у вигляді хреста, а в західній частині влаштована дзвіниця. У 1897 р. в м. Владикавказі проживало 2162 українських переселенців[64]. У 1920-х роках ікони і фрески були знищені, а будівля збереглася. Церква відновлена в 1993 р. і освячена митрополитом Ставропольським і Бакинським Гедеоном.

Кафедральний Михайло-Архангельський со-

бор і Братська церква не збереглися. Вони розташовувалися на сучасних вулицях Бутиріна і Церетелі в м. Владикавказі. Фрески у Кафедральному соборі були виконані знаменитим російським художником А. Васнецовим. На місці собору був побудований житловий будинок для радянської еліти. Братська церква – це нинішній житловий дім на розі вулиць Кірова і Міллера у Владикавказі[65]. Фотографії храмів зберігаються в читальному залі ЦДА РСО-А.

Внутрішнє убранство храма св. Благовірного Олександра Невського; ст. Архонська (РСО-А). Фото автора

Станиця **Архонська** була заснована 85 сім'ями малоросійських козаків у складі 421 чол. У 1845 р. до них було підселено 42 сім'ї козаків (198 чол.)[66]. Начальником станиці в 1841 – 1850 рр. був колишній унтер-офіцер з Полтавської губернії Військовий старшина Федір Васильович Тимашевский[67].

Спочатку в станиці розташовувалася похідна церква св. Олександра Невського (23 листопада – день полкового свята 1-го Малоросійського полку), якої було передано церковне начиння полку, переселеного з України після придушення польського повстання 1830-1831 рр.[68]

Усе населення станиці Архонської в 1875 р. складалося з козаків православного віросповідання. Церква була дерев'яною, при ній жили священик і псаломщик, які не отримували платні, але користувалися станичною землею і «доброхітними подаяннями». Раз п'ять в році батюшка ходив по станиці, де йому в кожній хаті давали то «міру» картоплі, то «міру» пшениці, печений хліб, або до 20 копійок грошей, а на весіллі 12 рублів. Перед Різдвяними святами йому давали сало і інші продукти, отже у нього збиралася неабияка кількість припасів, які він потім продавав[69].

Кам'яна церква св. Благовірного князя Олександра Невського була освячена в 1886 р. Збір коштів на її будівництво почався ще в 1870-і роки. Станичники жертвували на зведення храму гроші, зерновий хліб і гречку. У 1913-1914 р. було вирішено будувати ще одну церкву і проведена підготовча робота, складені кошторис і проект. Проте будівництву перешкодили спочатку війна, вслід за тим революція і богоборство нової влади. 4 листопада 1945 р. насельник Свято-Троїцького чоловічого монастиря у Владикавказі Ієросхимонах Іоасаф (Яків Огійович Бунделів) освятив в ст. Архонській на вулиці Леніна №96 молитовний будинок. У 1947 р. ним був освячений молитовний будинок по вул. Казбегській №8. Зараз в храмі св. Благовірного Олександра Невського веде службу отець Євген

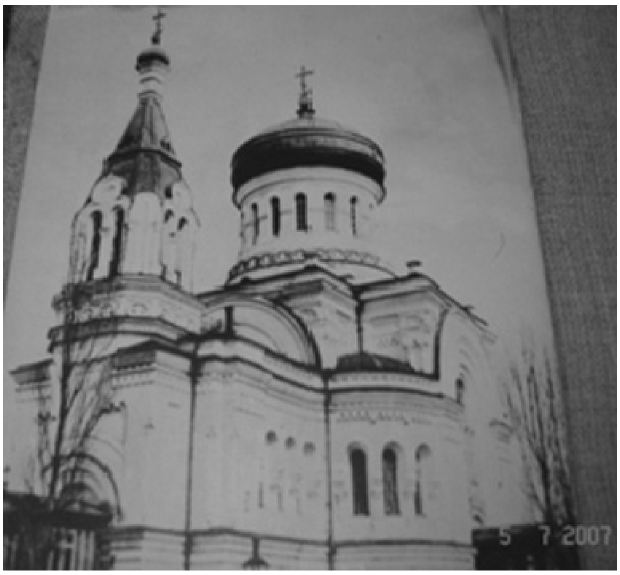

Братська церква в м. Владикавказі. Фото зроблене автором у читальному залі ЦГА РСО-А, м. Владикавказ

Кафедральний Михайло-Архангельський собор. Фото зроблене автором у читальному залі ЦГА РСО-А, м. Владикавказ ***(ліворуч)***

Стратійчук. У станиці також будується нова церква на кошти мецената Руслана Сабанова[70].

Станиця **Солдатська** заснована в 1787 р. дітьми солдатів і вихідцями з Харківської губернії. У 1836-1849 рр. в станицю було поселено 780 душ чоловічої статі з Чернігівської, Полтавської і Воронізькій губерній[71].

Священиком при будинку молитви св. Архистратига Михаїла з 1842 р. був 58-річний Яків Сероглазів. Збереглася його характеристика: «из детей священников, не окончивших курс науки, занимается пьянством, к обязанностям нерадив, с прихожанами поступает неприлично своему сану, со всеми слабостями»[72].

Нова церква у ст. Архонській (РСО-А). Фото автора

Церква Архистратига Божого Михаїла у 1936 році була зруйнована. До цього часу практично усіх служителів культу в станиці заарештували і репресували. 27 квітня 1929 р. у будинку церковного старости Акима Яковича Деменка оперативною групою ОДПУ були оточені і знищені декілька кабардинців, як їх визначила влада, «політ бандитів» що ховалися від нової влади. В ході розробки зв'язків убитих, ОДПУ виявило коло осіб, з ким вони підтримували стосунки, або ж були просто знайомі.

Були заарештовані жителі станиці: козак Єфрем Коневец, Федір Голик, священик Мануїл Павлович Кутовий (1889 р. н. уродженець Миргородського повіту Полтавської губернії, проживав в станиці з 1927 р.), а також Аким Деменко і його дружина Марфа.

Церква Архистратига Божого Михаїла; ст. Солдатська (КБР). Фото автора

Постановою засідання колегії Особливої наради при ОГПУ А. Деменка засуджено до розстрілу, М. Кутовий і Є. Коневец до 10 років ув'язнення в концтаборі «Соловки»[73]. У 1944 р. церкву відновили на базі колишнього житлового будинку.

У кінці XIX ст. слов'янське населення на Тереку значно поповнилося українськими селянами – вихідцями з різних губерній, які утворили у нових місцях селища і хутори. Архівні матеріали свідчать про те, що жителям Полтавської губернії Кременчуцького повіту Святиловській, Пироговській, Горбовській і інших волостей, селищ: Броварів, Тимчінківській, Солодовській, Маляровки, Сидоровки, Гринік, Сергіївки, Жуковки (82 сім'ї 415 чоловік) було придбано у князів Атажукіних 808 десятини зручної і незручної землі[74].

У документах наводяться відомості про те, що число дворів в сусідньому українському поселенні Ново-Костянтинівське складало – 42, а раніше засноване селище Ново-Полтавський знаходився у 12 верстах від них. «Ми неодноразово просили бути жителями с. Ново-Костянтинівського і одноголосно ухвалили утворити наше селище під назвою Ново-Кременчуцьке» – писали селяни в проханні на ім'я начальника округу[75]. 13 лютого 1896 р. Військовий старшина ТКВ клопотав про утворення однієї волості на основі навколишніх селищ Нальчицького округу: Полтавського, Ново-Костянтинівського, Ново-Микольського, Ново-Богуславського, Ново-Андріївського.

Згідно копії купчої на землю, угода була затверджена нотаріусом П. Резановим 8 березня 1893 року. З боку продавців землі повіреним кабардинської княгині Г. Атажукіної і від себе особисто виступав князь М. Атажукін, уповноважений дорученням отриманою у п'ятигорського нотаріуса Чилаєва за реєстром №1353. Покупцями виступали казенний селянин Е.К. Коваленко і козак Г.Ф. Чуйко, діючі особисто від себе і в якості повірених від інших покупців. Майже усі переселенці придбали від 7 до 15 десятин землі. Е. Коваленко і Г. Чуйко – відповідно 51 і 56 десятини.

Більшість сімей переселенців походили з одних і тих же селищ і були один одному родичами. Так, з Кременчуцького повіту, Мозолівскій волості вели родовід 6 сімей Мальків. З того ж селища приїхали 4 сім'ї Коваленків і по 3 сім'ї, які мали прізвища Рожко і Чуйко. З того ж повіту і волості, але с. Жуковки – 3 родини Ступаків. У справі міститься листування із Ставропольською казенною палатою, в результаті якої козаки, що подавали прохання, були зараховані від 10 березня 1898 р. до селянства новоутвореного селища **Кременчук-Костянтинівського**. Церква

в селі була закрита в 1934 р. Із слів жителів села значить, що нинішня церква освячена в 1993 р.[76]

Проте будівлю, де розміщується церква, важко назвати пам'ятником архітектури і православного зодчества. Вона з числа тимчасових будівель недавнього минулого. В день збору матеріалу, двері храму були наглухо замкнуті, а у дворі не було жодної людини – ані служителя культу, ані прихожанина. Між тим с. Кременчук-Костянтинівське було одним з найбільших сільських населених пунктів на території Кабардино-Балкарії, де проживали православні віруючі – етнічні українці.

Церква в с. Кременчук-Костянтинівському (КБР). Фото автора

Село **Ново-Полтавське** було засноване 44 сім'ями українських переселенців, вихідців з Полтавської губернії. Купча грамота здійснена 25 січня 1886 року, коли явилися до І. А. Веру – Владикавказького нотаріуса у контору на Олександрійському проспекті №6 присяжний повірений Д. Шанаєв та селянин Полтавської губернії Хорольского повіту Родионовської волості селища Родионівки Михайло Іванович Близнюк і козак того ж повіту Еньковскій волості села Червоного Куту Максим Сергійович Бундусь.

Свято-Володимирський храм; с. Ново-Полтавське (КБР). Фото автора

Переселенцями було придбано у полковника Т. Алтудокова 532 десятини землі з усіма на тій ділянці водами, дрібним лісом, випасом, ріллею, сінокосами в межах за відповідним планом. Усі переселенці – 220 чоловік, були вихідцями сіл Хорольского повіту: Попівка, Занчінец Іванівка, Владимірівка (2 сім'ї), Родионівка (12 сімей), Болбисівська (6 сімей), Семенівка, Вышнягівка (2 сім'ї), Деміна Балка (9 сімей), хутори Пітченка і Трубайцева[77]. Церква в с. Ново-Полтавському була зруйнована в 1918 р. У 1997 р. вона перебудована на базі колишнього сільського магазину[78].

За однією з версій церква Марії Магдалени в місті Нальчику була побудована приблизно в 1883 р. колишнім начальником П'ятигорського округу генерал-майором Володимиром Івановичем Мазараки – вихідцем з с. Талалаївки, Роменського повіту Полтавської області. Достовірність цих відомостей підтвердити досі не вдалося. Проте в книзі И.Ф. Павловського «Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели, и благотворители», яка вийшла в 1914 р. у Полтаві, з посиланням на дослідження Модзалевського повідомляється про те, що Мазараки дійсно побудував в Нальчику церкву.

Російські православні храми, що виникли на Тереку з кінця XVIII ст., зіграли важливу роль в соціально-економічному і духовному розвитку слов'янського населення краю. Вони стали центром добродійності і просвіти для багатьох російських і українських переселенців. Час і події, які промайнули над країною, знищили багато будов – пам'ятників архітектури і культури. Частина будівель на Тереку не збереглися і про них відомо лише за письмовими джерелами, або усними переказами і спогадами місцевих старожилів.

Огляд невеликої частини церков центральних районів на Тереку – це лише спроба короткого освітлення історії їх появи в регіоні; описи минулого і сучасного стану православних храмів в різних населених пунктах Кабардино-Балкарії і Північної Осетії, де проживають українці і численні нащадки українських переселенців XIX – почала XX століть.

У містах, колишніх козацьких станицях і селищах, де живе багато прихожан, храми, як правило, відновлені, відреставровані, або ж побудовані заново. Тут вони кам'яні, або цегляні, великі, просторі з дорогими іконостасами і куполами. У маленьких же селах нерідко церков немає взагалі, як наприклад в с. Чернігівському, а в інших – вони тягнуть жалюгідне існування. Проте, можна говорити, що роль православної церкви в громадському і духовному житті слов'янського населення на Тереку з кожним роком зростає. На сьогодні діяльність російської православної церкви спрямована також на підтримку мирного життя, стабільності,

міжнаціонального, міжконфесійного порозуміння представників традиційних релігій – ісламу і православного християнства, які значно впливають на релігійну і суспільно-політичну ситуацію в неспокійному і украй нестійкому північнокавказькому регіоні Російської Федерації.

Джерела та література

1. *Ложкин М. Н.* Новые памятники средневековой архитектуры в Краснодарском крае / СА. – 1973. – № 4. – С. 270-276.; История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. / Под ред. Б. Б. Пиотровского. – М., 1988. – С. 176.
2. *Долидзе В. О.* Хозита-Майрам – документ культурных связей Грузии с народами Северного Кавказа // Сборник АН ГССР. – Тбилиси, 1954. – Т. 4. – № 2. – С. 119-126.
3. История Северо-Осетинской АССР. – М., 1959. – С. 71.
4. *Дидебулидзе З. Ш.* К вопросу об исторической интерпретации Верхнеджулатской церкви // Из истории украинско-грузинских связей. – Тбилиси, 1975. – С. 31.
5. О. Гваньїні – учасник Лівонської війни 1558-1583 рр. у складі польської армії. Протягом 18 років був польським комендантом м. Вітебську.
6. *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / Упорядкування та переклад з польської Юрія Мицика. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. - С. 722.
7. Полное собрание русских летописей. Дополнение к Никоновской летописи (ПСРЛ). – СПб., 1906. – Т. 13. – Ч. 2. – С. 324.
8. *Айшаев О. О.* Христианство в истории и культуре народов Северного Кавказа // VII Славянские чтения в Кабардино-Балкарии. Материалы научно-практической конференции / ответ. ред. Х. Х. Сохроков. – Нальчик, 2004. – С. 60-69.
9. *Айшаев О. О.* Христианство в истории и культуре …… – С. 60-69.
10. *Великая Н. Н.* Казаки Восточного Предкавказья в XVIII-XIX вв. Ростов – на – Дону, 2001. – С. 169-170.
11. *Великая Н. Н.* Казаки Восточного Предкавказья ….. – С. 173.
12. О сформировании из четырех Малороссийских полков двух казачьих полков.// Полное Собрание Законов Российской империи (далее ПСЗРИ). – Собр. II. – СПб., 1834. – Т. VIII. – Отделение второе, приложения. – №5547 (а). – С. 1,2.
13. *Беликов Г.* Первый епископ Кавказа // Губерния, история Ставрополя и Ставропольского края. – Режим доступа : http://www.stapravda.ru/projects/history/people/13.shtml
14. ПСЗРИ. – Собр. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отд. I. – № 18739. – С. 223.
15. Управление духовных ведомств // Кавказский календарь на 1851 год. – Тифлис: Типография канцелярии наместника Кавказского, 1850. – Отделение 5. – С. 35.
16. *Великая Н. Н.* Казаки Восточного Предкавказья... – С. 179.
17. Центральный государственный архив Республики Северная Осетия-Алания (далі ЦГА РСО-А). Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального статистического комитета МВД / под ред.Н. А. Тройницкого.– Т. 68.– СПб., 1905. – С. 131.
18. Местные известия // Терские ведомости. – Владикавказ, 1909. – №35. – С. 2.
19. Нікорица Михайло Єгорович, із дворян Херсонській губернії кавалер орденів Св. Георгія 4-ст., Св. Володимира 3 и 4 ст. Св. Анни 4, 3, 2 ст. Нагороджений золотою драгунською шашкою «за храбрость», срібною медаллю за взяття Варшави 25, 26 серпня 1831 р. ЦГА РСО-А, ф.97, оп. 1, д. 45, л. 23.
20. ЦГА РСО-А, ф.13, оп. 1, д. 10. Войсковое правление Терского казачьего войска. – Л. 150-153.
21. *Бурда Э. В.* Майский: крепость, станица, город / Серия города и селения КБР / ответ. ред. В. Котляров. – Нальчик: Изд-во М. и В. Котляровых, 2007. – 220 с.
22. ЦГА РСО-А, ф.97, оп. 1, д. 1. Дело полкового правления Владикавказского линейного казачьего полка о сформировании полка в 1845 г. – 178.; ЦГИАК, ф.-1284, оп. 1, д. 238. Рапорты о состоянии 7-го полка за июль-декабрь 1831 г. – 32 л.
23. ЦГА РСО-А, ф.97, оп. 1, д. 31. Формулярные списки о службе и достоинстве штаб и оберофицеров Владикавказского линейного казачьего полка в 1858 г. – Л. 154.
24. *Бурда Э. В.* Майский: крепость, станица, город .... – С. 26.
25. *Головчанский С. Ф.* Станица Прохладная Терской области Пятигорского округа // Сб.

материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). – Тифлис, 1893. – Вып. XV. – Дело №58. – Перепечатано. – 37 л.

26. *Тхамокова И. Х.* Русское и украинское население Кабардино-Балкарии. – Нальчик, 2000. – С. 24.
27. ЦГА РСО-А Ф. 2, оп. 1, д. 102. Сведения о священниках в станицах линейного войска. 14 августа 1844 – 18 апреля 1846 г. – Л. 4.
28. Статистические монографии по исследованию станичного быта Терского казачьего войска / Составители: О. Марграф, П. Линтварёв – Владикавказ, 1881. – С 425.
29. *Дзагалов А. С.* Неизвестные страницы прошлого // «Мы и Город». – №15. – Прохладный, 2001. – С. 3
30. *Тютюнина Е. С.* Православные храмы Кабардино-Балкарии // II Славянские чтения в Кабардино-Балкарии. Материалы научно-практической конференции. – Нальчик, 1996. – С. 22.
31. 29 января 1916 г. в 11 часов дня тихо скончался Михаил Адамович Сурмиевич о чем зять, дочь и внуки извещают родных и близких. Панихида на квартире (ул. Благовещенская 43) 30 января в 11 ½ часа дня и 8 часов вечера. Вынос тела и погребение на Байковом кладбище (*Киев – А.Д.*). Объявление. // Киевлянин. – 1916. – 30 января – С. 2.
32. Православие в Кабардино-Балкарии. Храм Святителя и чудотворца Николая г. Прохладный – Режим доступа : http://kborthodoxy.pravoverie.ru/content/view/9/42/
33. *Тютюнина Е. С.* Православные храмы Кабардино-Балкарии …... – С. 21-23.
34. Православие в Кабардино-Балкарии. Храм Святителя и чудотворца Николая г. Прохладный – Режим доступа : http://kborthodoxy.pravoverie.ru/content/view/9/42/
35. ЦГА РСО-А, ф.13, оп. 1, д. 10. Войсковое правление Терского казачьего войска. – Л. 153-156.
36. ЦГА РСО-А. ф.28, оп. 1, д. 12. Приказы о поселениях. – Л. 37-38.
37. *Киреев Ф*. Православная Осетия. Станичные храмы Осетии. Станица Николаевская. – Режим доступа : http://www.blagos.ru/newspaper/pdf/69.pdf
38. ЦГА РСО-А, ф. 2, оп. 1, д. 102. Сведения о священниках в станицах линейного войска. 14 августа 1844 – 18 апреля 1846 г. – Л. 20 об.
39. *Ницык П. Д.* Бывшие военные поселения на Военно-Грузинской дороге. // Терцы. / Под ред. А. Ржевусского. – Владикавказ: Типогр. обл. правления Терской области, 1882. – С. 52.
40. *Пономарёв Ф.П.* Материалы по истории Терского казачьего войска. 2-й Малороссийский полк // Терский Сборник. – Владикавказ: Типография Терского областного правления, 1904. – Выпуск 6. – С. 180.
41. Статистические монографии по исследованию станичного быта ….. – С 25, 33.
42. ЦГА РСО-А. ф.13, оп. 1, д. 580, л. 38-42.
43. *Киреев Ф*. Православная Осетия. Станичные храмы Осетии. Станица Павлодольская. – Режим доступа : http://www.blagos.ru/newspaper/pdf/69.pdf
44. ЦГА РСО-А , ф. 2, оп. 1, д. 102. Сведения о священниках в станицах линейного войска. 14 августа 1844 – 18 апреля 1846 г. – Л. 5.
45. ЦГА РСО-А, ф.13, оп. 1, д. 10. Войсковое правление Терского казачьего войска. – Л. 153-156.
46. *Ницык П. Д.* Бывшие военные поселения на Военно-Грузинской дороге…… – С. 52.
47. ЦГА РСО-А,ф.. 2, оп. 1, д. 102. Сведения о священниках в станицах линейного войска. 14 августа 1844 – 18 апреля 1846 г. – Л. 19.
48. *Дзагалов А. С.* Формирование и переселение малороссийских казачьих полков на территорию Терской области. Сопоставление и сравнительный анализ архивных сведений // Український історичний збірник. – К., 2007. – Інститут історії України НАН України. – Вип. 10 – С. 98.
49. *Дзагалов А. С.* Обзор архивных и статистических источников по переселению украинцев в Терскую область (XIX – начало XX вв.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України; голова ред. кол. О. П. Реєнт. – К., 2005. – Вип. 10 – С. 249.
50. *Березов Б. П.* Исторические этюды (из истории возникновения осетинских сёл и казачьих станиц) : уч. пос. / Под ред. док. ист. наук, проф. Н. Д. Малиева. – Владикавказ: изд-во СОГУ, 1991. – 83 с.
51. ЦГА РСО-А, ф.13, оп. 1, д. 10. Войсковое правление Терского казачьего войска. – Л. 153-156.
52. ЦГА РСО-А, ф-97, оп. 1, д. 31, л. 166.
53. *Ницык П. Д.* Бывшие военные поселения на Военно-Грузинской дороге. ….. – С. 52-54.
54. *Тютюнина Е. С.* Православные храмы Кабардино-Балкарии …... – С. 22-23.
55. Інформація надана отцем Сергієм – настоятелем храму св. Благовірного Олександра Невського в ст. Олександрівському у КБР.

56. ЦГА РСО-А, ф-13, оп. 1, д. 10. Войсковое правление Терского казачьего войска. – Л. 153-156.
57. *Клевцов М. М. Клевцова Л. К.* Родословные коренных котляревцев за 200 лет. – Нальчик, 2001. – С. 121, 250-256.
58. ЦГА РСО-А, ф-97, оп. 1, д. 31, л. 146-175.
59. Петро Степанович Котляревський – генерал від інфантерії (1782-1852), син священика с. Ольховатки Харківської губернії. Активний учасник руська-перських війн 1804-1813 рр. Нагороджений орденами св. Георгія 4, 3, 2 ст. Після відставки повернувся до України и жил в маєтку під Феодосією.
60. *Ницык П. Д.* Бывшие военные поселения на Военно-Грузинской дороге…… – С. 52.
61. Інформація отримана від отця Сергія (Шевченка) настоятеля церкви Покрова Пресвятій Богородиці в ст. Котляревській Кабардино-Балкарской республіки.
62. Інформація отримана від служителя Ілінської церкви отця Левана у м. Владикавказі.
63. Інформація отримана від служителя церкви Різдва Пресвятої Богородиці отця Дімитрія
64. Підрахунки зроблені автором на основі таблиці «Распределение жителей Терской области по месту их рождения к 1897 г.». – ЦГА РСО-А. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального статистического комитета МВД, под ред.Н. А. Тройницкого.– Т. 68.– СПб., 1905. – С. 25.
65. Зинько В. Застывшая музыка. – Режим доступа : http://www.modvlad.ru/mag/2008/5/zastyvshaya_muzyka/
66. ЦГА РСО-А, ф-13, оп. 1, д. 10. Войсковое правление Терского казачьего войска. – Л. 150-153.
67. ЦГА РСО-А, ф-97, оп. 1, д. 31. Формулярные списки о службе и достоинстве штаб и обер-офицеров Владикавказского линейного казачьего полка в 1858 г. – Л. 18-20
68. *Ницык П. Д.* Бывшие военные поселения на Военно-Грузинской дороге…. – С. 52.
69. Статистические монографии по исследованию станичного быта ….. – С 158.
70. Інформація надана Протоієреєм храму св. Благовірного Олександра Невського Євгенієм Стратейчуком у ст. Архонської (РСО-А).
71. ЦГА РСО-А, ф-13, оп. 1, д. 580, л. 38-42.
72. ЦГА РСО-А, ф. 2, оп. 1, д. 102. Сведения о священниках в станицах линейного войска. 14 августа 1844 – 18 апреля 1846 г. – Л. 4 об.
73. *Дзагалов А. С.* Неизвестные страницы прошлого // «Мы и Город». – Прохладный, 2001. – 18 апреля. – С. 3.
74. ЦГА РСО-А, ф-11, оп. 5, д. 358, л. 4-34.
75. ЦГА РСО-А, ф-11, оп. 5, д. 358, л. 10-11.
76. Інформація отримана від жителів с. Кременчук-Константинівського КБР Оленченка П. Г. 1926 р.н., Гайдай А. В. 1932 р.н.., Колодязного В. П. 1950 р.н.
77. ЦГА РСО-А, ф-11, оп. 5, д. 183, л. 1-27.; *Дзагалов А. С.* Обзор архивных и статистических источников по переселению украинцев в Терскую область (XIX – начало XX вв.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Інститут історії України НАН України. – Вип. 10 – С. 245-264
78. Інформація отримана від настоятеля Свято-Владимирської церкви отця Павла Сацука.

Анатолий Дзагалов

Православные храмы на Тереке и украинские переселенцы

В статье освещается история появления христианских, православных храмов в Терском регионе Северного Кавказа: описывается прошлое и современное состояние церквей в различных населённых пунктах Кабардино-Балкарии и Северной Осетии, где проживают украинцы и потомки украинских переселенцев XIX и XX веков.

Ключевые слова: *Терек, Кабардино-Балкария, Северная Осетия, украинские переселенцы, станицы, православные храмы, священники.*

Anatoly Dzagalov

The Orthodox Church of the Terek and Ukrainian immigrants

In the article the attempt to study history of appearance orthodox christian temples is undertaken in Terek region of North Caucasus: descriptions of the past and modern state of churches are in the different town and villages of Kabardino-Balkaria and North Osetia, where Ukrainians descendants of the Ukrainian migrants XIX and XX ages.

Key words*: Terek, Kabardino-Balkaria, North Ossetia, Ukrainian migrants, cossack villages, Orthodox temples, priests.*

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК [001:930] (477.75) – 057.4

Андрій Непомнящий (м. Сімферополь)

МИКОЛА ЕРНСТ І КРИМОЗНАВСТВО ТРИДЦЯТИХ РОКІВ

На основі нових документальних комплексів із Санкт-Петербурга та Архіву Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим відновлено невідомі сюжети розвитку кримознавства в складну добу 30-х рр. ХХ ст. – часів руйнації класичних традицій у краєзнавстві та становлення тоталітарної системи. На тлі діяльності видатної постаті краєзнавчого руху М. Л. Ернста висвітлено процеси, які проходили в кримознавстві.

Ключові слова: *М. Л. Ернст, кримознавство, регіональні енциклопедії, пам'яткознавство, Центральний музей Кримської АСРР.*

Микола Львович Ернст у 30-х роках ХХ століття був, без перебільшення, найвидатнішою фігурою в кримознавстві. Організатор науки, визначний діяч музейної справи та пам'яткоохоронної сфери, він продовжував активно розробляти різні сюжети історичного краєзнавства й археології Криму, працюючи в Центральному музеї Кримської АСРР завідувачем археологічного відділу. Виставки, традиційні літні розкопки, лекції. Життя відбивало свій традиційний ритм. Проте навколо нього змінювалося коло його сподвижників, службового оточення. За своїм професійним, а часто – і моральним рівнем, це були не краєзнавці 1920-х, які міцно увійшли в історіографічні канони як класики краєзнавства. Тепер доводилося співпрацювати, як правило, з відставленими за вислугою років партійними функціонерами, переведеними на «наукову» роботу, «ідейними» будівничими нового суспільства, висунутими для роботи на культурному фронті з робітничого середовища.

У Центральному музеї Тавриди М. Л. Ернста оточували нові люди. З 1927 до 1932 року директором був Леонід Миколайович Невський, член ВКП(б) з 1908 року, член Товариства старих більшовиків, колишній червоногвардієць. За спогадами Миколи Львовича, «справами музею він зовсім не цікавився, <...> проте користувався скрізь великим авторитетом»[1]. Він одночасно був співробітником обкому партії та співробітником відділу культури і пропаганди. У 1929–1930 рр. Л. М. Невський також виконував обов'язки заступника наркома освіти Кримської АСРР. У жовтні 1931 року він знайшов у собі енергію для вступу до аспірантури Кримського комуністичного вишу, був головним редактором газети «За пищевую индустрию». 1932 року за рішенням ЦК ВКП(б) Леоніда Миколайовича було переведено на партійну роботу в Москву. Заступником Л. М. Невського, а після нього – директором музею став Василь Григорович Опалов, член ВКП(б) з 1919 року, архівіст, редактор Кримського державного видавництва[2], історик-краєзнавець. М. Л. Ернст відзначав його популярність «як письменника (правда, нікчемного і бездарного)»[3]. В. Г. Опалова змінив Володимир Іванович Совєтов, колишній співробітник Істпарту Кримського обкому ВКП(б)[4], який, на думку М. Л. Ернста, «так само, як попередні, справами не займався, <...> теж письменник (правда, також бездарний)»[5]. Саме В. І. Совєтов познайомив М. Л. Ернста із завідувачем відділу культури і пропаганди обласного комітету партії Б. С. Ольховим, завідувачем КримЦентрархіву А. М. Павловським і співробітником архіву М. Л. Атласом[6], з якими краєзнавець активно співпрацював у тридцяті.

1931 року ліквідовується як самостійна одиниця найавторитетніша загальнокримська спілка краєзнавців – Таврійське товариство історії, археології та етнографії, пост голови якого не так давно зайняв М. Л. Ернст. Відповідно перестали виходити й «Известия» Товариства – фактично припинилася періодична видавнича діяльність, що є і показником рівня краєзнавчого руху як такого[7]. Усі розформовані в Криму наукові громадські об'єднання за задумом партійного керівництва вливалися в Обласне бюро краєзнавства, керівником якого було обрано (читай – призначено) Олексія Георгійовича Максимовича[8]. Як пізніше охарактеризував цю організацію Олександр Іванович Полканов, це було формальне об'єднання, яке займалося лише паперовою роботою[9].

У 1930–1936 роках, крім музею, Микола Львович підробляв у журналі «Экономика и культура Крыма», що видавався Держпланом

Кримської АСРР. Там він виконував обов’язки технічного редактора[10].

1933 року в сім’ї Ернста «грянув перший грім» – у Києві заарештували брата Миколи Львовича – Федора Людвіговича, який незабаром замість залів київських музеїв опинився на станції «Ведмежа гора», де поповнив кількість будівельників Біломор-Балтійського каналу[11]. Згодом на допитах М. Л. Ернст намагався показати, що в цей період вже майже не спілкувався з братом: «Мій брат Федір дійсно був заарештований в Києві приблизно 1932 року. З яких причин і за що його заарештовано, мені невідомо, так як я його після того не бачив. Після арешту він був висланий на Біломорський Канал та працював директором музею в Кемі. Відбувши покарання 1936 року він повернувся до Києва, а потім переїхав на роботу до Алма-Ати як заступник директора картинної галереї.

Питання: Вам відомі були антирадянські переконання вашого брата?

Відповідь: Ні, відомі вони мені не були. Я, однак, знав, що брат захоплюється національною українською культурою, і я його попереджав, як би не впасти в український буржуазний націоналізм.

Питання: Ваш брат примикав до буржуазного націоналістичного українського руху?

Відповідь: Я цього не знаю, але середовище, в якому він тоді працював у Києві, було сильно засміченим українськими буржуазними націоналістами»[12].

Постійним у цей час було листування Миколи Львовича з його сестрами Вірою і Євгенією, що мешкали в Києві. Добірка послань від сестер, що зберігалася в будинку Миколи Львовича, надалі також стала об’єктом пильної уваги співробітників НКВС:

«Питання: З листа вашої сестри Віри видно, що вона вам рекомендувала знищити її листи, листи вашого брата, а також і взагалі всі листи, які у вас зберігаються. Чим цю рекомендацію було викликано?

Відповідь: У сестри, очевидно, було багато відомостей про арешти в Києві серед українців і німців. Ймовірно, були чутки, коли хто-небудь потрапляв під підозру на основі старих листів і, як налякана обивателька, вона і вирішила, що краще за все знищити листи.

Питання: Судячи з листів, ваша сестра є не тільки людиною антирадянських переконань, але, вочевидь, і знала про вашу контрреволюційну діяльність.

Відповідь: Ні, моя сестра не знала зовсім про мою контрреволюційну діяльність і сама також, наскільки я її знаю, антирадянські настроєна не була, а в листі її видно тільки психологію наляканої несвідомої обивательки.

Питання: Ваша сестра в листі вам пише: «Я надсилаю список наявних у мене книг із твоїми ініціалами. Пересилати їх зараз я вважаю несвоєчасно, а тому напиши, чи передати Ользі, або дещо просто знищити, твої документи я буду потроху надсилати». Поясніть.

Відповідь: Мова йде в листі про мою наукову бібліотеку, що залишилася в Києві у сестри ще з довоєнного часу, коли я працював у Києві. Книг досить багато і сестра вважала їх незручним пересилати мені через невизначеність мого стану у зв’язку зі звільненням із двох служб. Сама сестра збиралася переїжджати до брата в Алма-Ату і тому мала щось зробити з цими моїми книгами. Згадувана у цій фразі Ольга, є моя тітка Ольга Миколаївна Неєзе – вчителька, що живе також у Києві, якій сестра і думала передати мою бібліотеку на зберігання, а список книг дійсно доклала до цього листа до мене. Згадка про можливе знищення дечого з книг відноситься до книг безцінних і застарілих, що становлять баласт. Згадка про пересилання мені моїх документів відноситься до мого диплому на ступінь доктора історії, який зберігався у неї, друкований у 25 примірниках. Я просив сестру надіслати мені кілька відбитків»[13].

У травні 1934 року в Криму почався новий виток репресій проти старої інтелігенції і найосвіченіших національних кадрів. Саме в цей час із Кримського педагогічного інституту імені товариша М. В. Фрунзе, який тоді в місцевій пресі іменували не інакше як «буржуазний націоналістичний гнійник», були звільнені видатні діячі кримськотатарської культури, історики та філологи: А. С. Айвазов, О. Н.-А. Акчокракли, І. Н. Леманов, А. А. Умер, а також відомі вчені-історики професори О. М. Деревицький і Г. О. Максимович[14]. Кращим способом зберегти собі життя було кинути все і поїхати, як зробив професор цього вишу Віктор Йосипович Филоненко. Він спішно втік із благодатного Криму в далеку Каракалпакії, в глухий Турткуль, адміністративний центр цієї автономної республіки в 1932–1939 роках. Тут В. Й. Филоненка було призначено дійсним членом першого розряду Каракалпацького науково-дослідного інституту і керівником групи національної школи та етнографії, а пізніше запрошено для викладання в місцевий учительський інститут[15]. Учене життя

в Криму в цих умовах виявилося не просто зведене до нуля. Атмосферу наукового життя було наповнено страхом і відчаєм.

Аналогічна обстановка панувала в усій країні. У 1933–1934 роках ОГПУ було сфабриковано так звану «Справу славістів», за якою по всій країні «під ніж» пішли як відомі вчені, так і скромні музейні працівники, краєзнавці, лікарі, агрономи, звинувачені в участі в Російській національній партії. Метою цієї репресивної кампанії було не стільки знищити людей, скільки залякати, принизити ту частину суспільства, яка була вихована в іншій системі цінностей в порівнянні з панівною. (Серед видатних кримознавців у цій справі проходили М. К. Гудзій, М. С. Державін, Б. О. Куфтін)[16].

Саме тоді у Криму розгорнулася робота над одним із широкомасштабних нереалізованих проектів місцевих краєзнавців 30-х років XX століття – академічним виданням «Історії народів Криму», підготовка якого припала на кінець 34-го – 35-й рік. У цей час в Радянському Союзі спостерігався феномен «енциклопедичної епідемії» (термін, що зустрічався в лексиконі межі 20 – 30-х років XX століття). Близько десятка регіонів країни до середини 30-х уже мали свої енциклопедії або опубліковані словники до них. Ідеї створення регіональних енциклопедій зародилися ще в середині 20-х у зв'язку зі зміною адміністративно-територіального устрою СРСР. В основі цього процесу лежали як політичні, так і економічні чинники. Він отримав назву районування. Стимулюючим чинником стала й робота над «Великою радянською енциклопедією». 1926 року на Сибірському крайовому з'їзді з вивчення продуктивних сил Сибіру було підтримано ініціативу місцевих діячів культури та краєзнавства зі створення крайової енциклопедії Сибіру. 1929 року побачив світ перший том «Сибірської радянської енциклопедії» (видання вийшло в чотирьох томах). До 1930 року слідом за Сибіром і незалежно від нього розгорнули роботу з підготовки своїх енциклопедій Далекосхідний край, Закавказзя, Північний Кавказ, Середня Азія, Урал.

Знаючи про досвід створення регіональних енциклопедій в різних регіонах СРСР, Микола Львович запропонував партійному чиновнику Б. С. Ольховому реалізувати аналогічний проект щодо Криму. Спочатку не було ясності, як буде називатися очікуваний твір, енциклопедія це буде або фундаментальна багатотомна універсальна монографія, кількість і склад авторів, обсяги робіт. Пізніше визначилися окремі вектори цього проекту.

7 жовтня 1934 року Кримський обком ВКП(б) ухвалив рішення про підготовку двох багатотомних видань «Історії народів Криму» і «Радянської енциклопедії Криму». Виступаючи на пленумі обласного комітету партії, секретар Кримського обкому ВКП(б) Б. О. Семенов зазначив: «Наша Кримська парторганізація зараз приступає до здійснення дуже великої і дуже важливої роботи з національного й культурного будівництва в Криму. Ми приступаємо до створення ряду великих праць, як, наприклад, «Радянської енциклопедії Криму», фольклору, тлумачного словника кримськотатарської мови, «Історії колгоспів Криму» і т. д. Здійснення всіх цих заходів піднімає на вищий щабель якість всієї нашої роботи щодо практичного здійснення ленінсько-сталінської національної політики партії. У цих працях повинна взяти участь вся наша партійна організація, вона допоможе зростанню молодих національних кадрів»[17]. Вихід у світ шести томів «Радянської енциклопедії Криму» планувався в 1938–1939 роках. Був опублікований і попередній проект видання, складений визначним кримським бібліографом, видатним діячем краєзнавчого руху цього періоду Віктором Васильовичем Симоновським (1869–1933)[18], але не закінчений ним через раптову смерть[19].

В. В. Симоновський розробляв проект кримського варіанту енциклопедії на основі вже наявного в країні досвіду зі створення «Сибірської радянської енциклопедії», «Енциклопедії Далекосхідного краю», «Уральської радянської енциклопедії». Він вважав, що видання має бути не довідником, а «провідною науково-популярною працею, побудованою на основі наукової методології діалектичного матеріалу»[20]. Головні труднощі при створенні всекримського універсального довідкового видання В. В. Симоновський бачив у тому, що «перш за все доведеться зіткнутися з незадовільним станом наших сучасних краєзнавчих знань: багато попередніх праць є застарілими або не можуть бути використані в силу чужої класової настанови»[21]. При цьому відсутність універсального бібліографічного покажчика літератури про Крим вказано В. В. Симоновським наприкінці виявлених «труднощів», які перешкоджали б успішній роботі над «Радянською енциклопедією Криму». При цьому бібліограф «нової епохи» чомусь забув, що такий покажчик (ішов 1934 рік) існував. Йдеться про знаменитий і неперевершений до сьогоднішнього дня універсальний довідник «TAURICA» Арсенія Івановича Маркевича, який у трьох частинах був опубліко-

ваний в 1894, 1898 і 1902 роках[22]. Картотечний варіант кримознавчого зібрання поповнювався упорядником до кінця 30-х років, навіть тоді, коли А. І. Маркевич продав своє унікальне бібліографічне зібрання Російській академії історії матеріальної культури[23]. І сам В. В. Симоновський не міг не знати про існування універсальної кримознавчої картотеки А. І. Маркевича. Адже саме він повідомив про підготовлену Арсенієм Івановичем на 1929 рік четверту частину «TAURICA». «Нова топо-бібліографічна праця А. І. Маркевича обсягом 16 друкованих аркушів готова до друку і чекає свого видавця», – писав Віктор Васильович Симоновський у статті, опублікованій в московському журналі «Библиография» 1929 року[24]. І раптом через п’ять років він же констатував уже «відсутність повного бібліографічного посібника, який охоплює літературу про Крим»[25]. Та просто, «класово чужий» «великодержавний шовініст» А. І. Маркевич вже не годився для нової ідеології...

Програмні положення майбутнього видання були викладені в спеціальній статті голови Кримського обласного бюро краєзнавства Олексія Георгійовича Максимовича[26]. Ось як бачив цілі та завдання енциклопедії лідер кримських краєзнавців тридцятих років: «Перш за все висувається тут завдання провести наукову систематизацію того величезного матеріалу, який зібраний вже у вигляді археологічних пам’яток, предметів матеріальної культури, історичних документів, потім історико-географічного та економічного характеру описів Криму, що існують у великій кількості від епохи Геродота й аж до другої половини XIX століття. Ці матеріали з історії Криму тільки частково знаходяться в самому Криму, величезна частина їх зберігається в архівах, музеях і бібліотеках Москви, Ленінграда, України та інших місцевостей Радянського Союзу. Необхідно описати й оцінити ці матеріали як джерела нашого знання про історичне минуле Криму, необхідно створити розділ джерелознавства історії Криму, як основну умову всієї подальшої роботи[27]. <...>

Робота над історією Криму вимагає залучення значних наукових сил. До роботи над історією Криму необхідно залучити такі потужні наукові організації, як Державна академія історії матеріальної культури (ДАІМК), як інститути Академії наук СРСР і Академії наук УСРР. Початок цьому вже покладено укладенням договору з Історико-археографічним інститутом Академії наук СРСР про публікації низки цінних матеріалів з історії Криму. ДАІМК давно вже проводить роботу в Криму у формі археологічних експедицій. Поряд із цим необхідно в першу чергу використовувати всі науково-історичні сили Криму <...>. Велику роль у цій справі покликані здійснити кримські краєзнавчі організації, що об’єднують кадри істориків-краєзнавців. Початок цьому вже покладено редакцією «Радянської енциклопедії Криму» й «Історії народів Криму» у формі організації низки науково-дослідницьких праць і проведення публічних науково-історичних рефератів»[28]. Як видно, кримські краєзнавці реально окреслювали колосальний обсяг робіт, необхідних для підготовки академічних узагальнюючих видань із кримської історії та етнографії.

Усю безпосередню організаційну роботу з підготовки видань виконувала помічниця Б. С. Ольхового Г. Комська – співробітниця Кримдержвидаву. М. Л. Ернст брав і редагував матеріали спільно з нею, як фахівець у галузі археології, історії, краєзнавства. 1936 року, коли Г. Комська декілька місяців хворіла, вся організаційна робота повністю лягла на плечі Миколи Львовича.

До складання словника і написання статей для «Радянської енциклопедії Криму» були залучені науковці та музейні працівники не тільки Криму, а й Москви, Ленінграда. Важливо відзначити і те, що план роботи над створенням енциклопедії передбачав організацію експертизи з паспортизації археологічних пам’яток півострова, опис архівних фондів, що стосуються Криму, з архівів Сімферополя, Москви, Ленінграда та Одеси. Співробітник редакції цього видання В. В. Салтиковський, розкриваючи етапи роботи над розділом «Населення», повідомив, що кримські краєзнавці в процесі підготовки статей для енциклопедії мали можливість працювати в архівах і музеях Москви та Ленінграда (зокрема, Етнографічний музей Московського держуніверситету, Етнографічний музей в Ленінграді). В архіві Державної академії історії матеріальної культури вони використовували «цінну, ще не опубліковану бібліографію з Криму А. І. Мар-кевича. Цю бібліографію ДАІМК має намір випустити у світ, залучаючи до опрацювання її кримські організації»[29]. На жаль, так і не видали, так і залишилося гігантське бібліографічне зібрання А. І. Маркевича – унікальна пам’ятка науки та культури національного значення – у вигляді рукописної картотеки. Добре ще, що встиг Арсеній Іванович вивести своє зібрання частинами з Криму, а то б і це було втрачено!

Разом із тим, В. В. Салтиковський зауважив, «важливо, щоб «РЕК» не стала тільки великим

довідником. У зростанні робочого ядра, в підвищенні цінності самого людського колективу, в зростанні раніше пригноблених національних груп треба відобразити та підкреслити наші досягнення соціалістичного будівництва на основі ленінсько-сталінської національної політики»[30].

Цікаві матеріали про участь ленінградських фахівців у підготовці «Історії народів Криму» ми виявили в архівному фонді Історико-археографічного інституту АН СРСР, який функціонував у 1931–1936 роках[31]. Так, на початку 1935 року вчений секретар Інституту Троцький писав до Сімферополя Бенціону Менделевичу Вольфсону[32].

вул. Гоголівська, 14.
редакція «Історії народів Криму»

Шановний т. Вольфсон.

На жаль, затримка переговорів про нашу участь в «Історії народів Криму» позбавляє нас цього року можливості зайнятися цією роботою. План наш уже зверстаний і затверджений Президією Академії, і зараз змінювати його вже пізно. Крім того, ми не можемо прийняти Ваші умови як в сенсі програми роботи, так і з матеріального боку[33].

При цьому слід зауважити, що сам Б. М. Вольфсон, якому, очевидно, було доручено займатися організаційними питаннями підготовки видання, навряд чи міг «гальмувати» справу. Сучасники його характеризували як ініціативного та старанного наукового працівника. Ось, наприклад, рядки з його характеристики, представленої керуючим Центрального архівного управління Кримської АСРР Дмитром Дмитровичем Бєлугіним: «Незважаючи на те, що він порівняно молодий, однак як науковий співробітник непоганий. За час своєї роботи в нас уже дещо зробив, наприклад: підібрав і розібрав історичний матеріал з еміграції татар до Туреччини, помістивши одну статтю в «Красном Крыму», і зараз готує одну статтю до Дня Червоної Армії. Звісно, працюючи в двох місцях, нас не цілком влаштовує, але він працівник бажаний і надалі міг би принести величезну користь»[34]. Високу оцінку професійним якостям Б. М. Вольфсона дав і Олексій Георгійович Максимович[35] – завідувач кафедри загальної історії Вищої Кримської сільськогосподарської школи, де Бенціон Менделевич також працював.

Затримка переговорів про фінансування та розподіл обов'язків ішла від чиновників Кримського ЦВК, які погано уявляли собі обсяги робіт, хотіли, як завжди, швидкого результату при мінімальних вкладеннях. У результаті листування між Сімферополем і Ленінградом у лютому – березні 1935 року[36] було підготовлено кілька варіантів договору між Історико-археографічним інститутом АН СРСР і ЦВК Кримської АСРР. За умовами підписаного-таки в квітні цього року документа (від Інституту – директор Семен Григорович Томсінський, від Криму – голова ЦВК Ільяс Умерович Тархан) Історико-археографічний інститут АН СРСР брав на себе роботу з виявлення кримознавчих матеріалів в архівах і підготовки текстів нарисів «Історії народів Криму». Кримський Центральний Виконавчий Комітет мав займатися редагуванням підготовлених у Ленінграді матеріалів[37]. Передбачалося, що перший том видання буде готовий до 1 жовтня 1935-го, а другий – до 1 січня 1936 року. Терміни рекордні, але в документах ішлося лише про підготовку текстів.

Бажаючи залучити архівний матеріал, що відклався в Криму, співробітники Історико-археографічного інституту АН СРСР у Ленінграді порушили питання про передачу в архів Інституту «Воронцовські архівні матеріали, що зберігалися в Алупкінському палаці»[38]. Наркомат освіти Кримської АСРР у цій справі зайняв рішучу позицію щодо збереження культурної спадщини на місці. У Ленінград відписали, що в Алупці залишилися лише розрізнене листування Управління Воронцовським маєтком і архів Воронцових-Дашкових, який розробляється на місці, і «не може бути переданий»[39].

Уже в грудні 1935 року завдання проекту були змінені. Партійне керівництво ухвалило, що матеріали двох багатотомних видань краще буде узагальнити в одному. Так, 23 грудня 1935 року обком ВКП(б) ухвалив видати «Повний опис Криму» в десяти томах, два з яких присвятити історії краю. На цьому ж засіданні затвердили редакційну колегію у складі: політичного керівництва Кримської АСРР товаришів А. Самедінова, Б. О. Семенова, І. У. Тархана, Чагара та діячів науки, краєзнавчого руху – Р. М. Александровича, Гусєва, С. О. Зернова, Г. Комської, Мілюкова, Б. С. Ольхового, М. С. Самокиша. Б. С. Ольховий доручив М. Л. Ернсту взяти під своє керівництво історичні розділи «Повного опису Криму».

Були затверджені також редакції відділів. У редакції відділу «Історія» – Б. М. Вольфсон, Б. Д. Греков, С. О. Жебельов, Зіядінов, У. Б. Іпчі, Кулаєв, О. Г. Максимович, Рабинович, Троїцька,

Чешмеджі, М. Л. Ернст. До редакції відділу «Народи Криму та національно-культурне будівництво» – А.-Г. Н. Батир-Мурзаєв, Іргат-Кадир, М. П. Михайлов, Мустакаєв, Степанов, Щербаков.

Усі десять томів загальним обсягом триста друкованих аркушів великого формату планувалося закінчити 1937 року. Видання передбачалося друкувати в Москві в друкарні «Правда» імені Й. В. Сталіна та продавати за передплатою, яку вже почала оформляти Головна контора передплатних видань Кримського відділення Державного видавництва за ціною 15 рублів за том. Пізніше редакція прийняла рішення про розширення відділу історії, для чого надавався додатковий том. Усе видання, таким чином, включало одинадцять томів загальним обсягом 330 друкованих аркушів.

Спочатку по відділу «Історія» було затверджено тринадцять планових статей. Їх авторами стали як представники влади, так і кращі сили кримського краєзнавства: Григорій Дмитрович Бєлов, Генов, професор Гуковський, Сергій Олександрович Жебельов, Федір Степанович Загородських, Карімов, Лукомський, Олексій Георгійович Максимович, Юлій Юлійович Марті, Борис Семенович Ольховий, Олександр Іванович Полканов, Б. С. Рабинович, Самедінов, Троїцька, Турчанінов, Ельяшев, Микола Львович Ернст, Анатолій Леопольдович Якобсон.

По відділу «Народи Криму та національно-культурне будівництво» затвердили 16 планових статей. Серед авторів цього відділу: Абаєв, нарком по освіті Кримської АСРР Р. М. Александрович, Павло Петрович Бабенчиков, Микола Степанович Барсамов, Абдул-Гаміт Нухаєвич Батир-Мурзаєв, Ян Петрович Бірзгал, професор Бойко, Буковський, Мойсей Якович Гінзбург, Володимир Львович Дашевський, академік Микола Севастянович Державін, поет і етнограф Керім Джаманакли, Ємельянченко, професор філолог-русист Леонід Володимирович Жирицький, Калузький, Анатолій Григорович Коренєв, Сергій Дмитрович Коцюбинський, Максим Платонович Михайлов, Борис Семенович Ольховий, Полевой, Олександр Іванович Полканов, Райко, композитор і етнограф Асан Мамутович Рефатов, Р. М. Степанов, Ільяс Умерович Тархан, Тухватуллін, Шевчук, Шерфедінов, Микола Львович Ернст та ін.

Для «Повного опису Криму» М. Л. Ернст підготував цикл статей зі стародавньої та середньовічної історії краю. Редакція встигла провести велику роботу з підготовки до друку карт для перших двох томів. Керував нею технічний редактор Лукін, виготовляв карти кресляр Джинєєв[40].

Повальна смуга арештів і знищення цвіту кримської інтелігенції, особливо діячів кримськотатарської культури й освіти, наприкінці 30-х років XX століття звела нанівець всі підготовчі роботи. Керівник редколегії «Радянської енциклопедії Криму» – завідувач відділу культури та пропаганди Ленінізму Кримського обкому ВКП(б) Б. С. Ольховий – також був репресований[41]. Зрозуміло, що підготовлені ворогами народу наукові матеріали не мали права на вихід у світ. Після арешту Б. С. Ольхового редакцію енциклопедичних видань було закрито, а підготовлені матеріали заарештовано. Складені нариси та напрацювання до статей вилучалися органами НКВС в якості слідчих документів. Цінний кримознавчий проект тридцятих так і залишився нереалізованим.

Співпраця М. Л. Ернста з Б. С. Ольховим – партійним функціонером такого високого рангу – дозволила краєзнавцю розпочати реалізацію давно виношуваної ним ідеї про видання «Серії старовинних подорожей та описів Криму»[42]. Вільно володіючи німецькою мовою М. Л. Ернст підготував до друку відразу два переклади: твори професора університету в Галле Тунманна «Кримське ханство» і колишнього французького консула в Бахчисараї 1753 року Пейсонелля «Трактат про торгівлю на Чорному морі та про політичний і суспільний устрій Кримської Татарії», видані наприкінці XVIII століття. Б. С. Ольховий редагував ці праці й лобіював їх видання через партійні та радянські органи[43].

Таким чином, у складний час розвалу краєзнавчого руху в країні кримські краєзнавці намагалися налагодити систематичні дослідження з вивчення краю.

Джерела та література

1. Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, спр. 010598, т. 1, арк. 126.
2. Див. особові документи В. Г. Опалова: ДААРК, ф. Р-415, оп. 1, спр. 572, арк. 1–2; оп. 5, спр. 37, арк. 17.
3. Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, спр. 010598, т. 1, арк. 126.
4. Див. особову справу В. І. Совєтова: ДААРК, ф. Р-415, оп. 1, спр. 591, арк. 1–3; оп. 5, спр. 45, арк. 3.
5. Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, спр. 010598, т. 1, арк. 126 зв.
6. Див особові документи М. Л. Атласа:

ДААРК, ф. Р-415, оп. 1, спр. 301, арк. 1–20; оп. 5, спр. 45, арк. 1–2.

7. Див. докладніше: Непомнящий А. А. Страницы истории крымского краеведения в 30-е гг. ХХ века / А. А. Непомнящий // Боспорские исследования=Bosporos Studies / Крымское отд. Ин-та востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины. – Симферополь, 2005. – Вып. 10. – С. 361–383.
8. Олексій Георгійович Максимович (нар. 1902 р.) – син історика, професора Кримського університету (педагогічного інституту ім. товариша М. В. Фрунзе) Георгія Андрійовича Максимовича (1877 – після 1960). Сім'я переїхала до Сімферополя в грудні 1923 – січні 1924 року з Ніжина, де Г. А. Максимович був професором Ніжинського інституту народної освіти, деканом, керував секцією Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури та мови. У Кримському університеті професор Г. А. Максимович читав курси політичної економії, економічної географії, російської історії та географії Росії. На жаль, його прізвище не увійшло до другого видання довідника про професорів цього вишу. (Див.: Профессора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского / сост. В. В. Бобков, [В. В. Лавров]. – [2 изд. : испр. и доп.]. – К.: Либідь, 2007. – 172 с.). Олексій Георгійович Максимович, згідно з даними довідника «Науковці Криму» (1927 р.), – суспільствознавець, працював на Робітничому факультеті. У 30-х роках ХХ століття він працював завідувачем кафедри загальної історії Вищої кримської комуністичної сільськогосподарської школи. (Див. його особову справу як дослідника в місцевому архіві: ДААРК, ф. Р-415, оп. 1, спр. 564).
9. ДААРК, ф. Р-3814, оп. 1, спр. 136, арк. 11.
10. Див. про журнал «Экономика и культура Крыма»: Морозов С. Организаторам социалистического земледелия Крыма – дать научно-популярный большевистский журнал / С. Морозов // Красный Крым. – 1934. – 5 мая. – С. 2; Наши задачи // Экономика и культура Крыма. – 1930. – № 1. – С. 3–8.
11. Білокінь С. І. В обороні української спадщини : історик мистецтва Федір Ернст / С. І. Білокінь ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – С. 3.
12. Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, спр. 010598, т. 1, арк. 297.
13. Там само, арк. 298–299.
14. Див.: Непомнящий А. А. Арсений Маркевич : страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – С. 229–262.? (Серия «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 3).
15. Див. докладніше: Непомнящий А. А. «Еще держится у нас старая культурность…» : новые материалы по истории крымоведения в переписке местных историков с академиком И. Ю. Крачковским / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 19. – С. 181–202. Див. також: Непомнящий А. А. Листування В. Филоненка з академіком Г. Крачковським : нове джерело з історії кримознавства 20-х років ХХ ст. / А. А. Непомнящий // Історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 9–18.
16. Див. докладніше: Ашнин Ф. Д. «Дело славистов» : 30-е годы / Ф. Д. Ашнин, В. М. Алпатов ; отв. ред. Н. И. Толстой. – М. : Наследие, 1994. – 286 с.
17. Цит. за: Максимович А. За большевистскую историю Крыма / А. Максимович// Экономика и культура Крыма. – 1935. – № 2. – С. 111.
18. Віктор Васильович Симоновський (1869–1933) – бібліограф-кримознавець. Працюючи бібліотекарем у різних наукових і навчальних закладах Сімферополя, він став упорядником ряду ретроспективних і галузевих бібліографічних покажчиків із різних аспектів історії, етнографії, економіки півострова. Див. про В. В. Симоновського: Непомнящий А. А. Библиография библиографии исторического краеведения Крыма: Начало работы над составлением полного свода / А. А. Непомнящий // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 182–186; Непомнящий А. А. Вопрос об украинском языке в Таврической губернии в опубликованном наследии библиографа В. В. Симоновського: По новым библиографическим источникам / А. А. Непомнящий // Записки з загальної лінгвістики=Opera annua in linguistica generalis: Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип. 5 : Мова та національна свідомість. – С. 142–145.
19. Симоновский В. В. Очерк работы краевых энциклопедий / В. В. Симоновский // Экономика и культура Крыма. – 1934. – № 9/12. – С. 173–180. – Підп.: Симановский В. В.
20. Там само. – С. 179.

21. Там само. – С. 180.
22. Маркевич А. И. «TAURICA» : опыт указателя книг и статей, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще / А. И. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии.? 1894.? № 20.? С. 1–395; 1898.? № 28.? С. 92–185; 1902.? № 32/33.? С. 47–128.
23. Див. про це: Непомнящий А. А. Історико-бібліографічний спадок Арсенія Маркевича : досвід аналізу і нові знахідки / А. А. Непомнящий // Бібліотечна планета. – 2000. – № 4. – С. 36–37; Непомнящий А. А. Универсальный указатель опубликованных и архивных крымоведческих документов / А. А. Непомнящий // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомч. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 5 : Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 243–249.
24. Симоновский В. В. Очерк библиографической работы в Крыму / В. В. Симоновский // Библиография.? 1929.? № 4.? С. 118. Див. докладніше: Непомнящий А. А. Крымская краеведческая библиография: важные вехи / А. А. Непомнящий // Библиография. – 2001. – № 4. – С. 75–80; Непомнящий А. А. Сторінки історії кримської бібліографії 20 – 30-х рр. ХХ століття / А. А. Непомнящий // Бібліотечна планета. – 2006. – № 3. – С. 34–35.
25. Симоновский В. В. Очерк работы краевых энциклопедий / В. В. Симоновский // Экономика и культура Крыма. – 1934. – № 9/12. – С. 180.
26. Див. докладніше про розвиток кримського краєзнавства у складний період 30-х років ХХ століття: Непомнящий А. А. З історії кримського краєзнавства в 30-і роки ХХ століття : за неопублікованим листуванням А. І. Маркевича / А. А. Непомнящий // Краєзнавство. – 2005. – № 1/4. – С. 160–171; Непомнящий А. А. Из истории крымоведения тридцатых : проекты и их реализаторы / А. А. Непомнящий // Питання історії науки і техніки. – 2008. – № 3 (7). – С. 57–64; Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения. Т. 2: TAURICA ORIENTALIA / А. А. Непомнящий ; Респ. комитет АРК по охране культурного наследия. – Симферополь, 2008. – 600 с. – (Серия «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 12).
27. 1935 року Микола Львович Ернст завершив роботу над розділом «Джерела вивчення історії Криму» для видань «Історія народів Криму» та «Кримська енциклопедія». Див.: ДААРК, ф. Р-3283, оп. 1, спр. 14, арк. 1–85. Матеріал було опубліковано 2004 року. Див.: Эрнст Н. Л. Источники изучения истории Крыма / Н. Л. Эрнст // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 97–127.
28. Максимович А. За большевистскую историю Крыма / А. Максимович // Экономика и культура Крыма. – 1935. – № 2. – С. 112–114.
29. Салтыковский В. В редакции «Советской энциклопедии Крыма» / В. Салтыковский // Экономика и культура Крыма. – 1935. – № 2. – С. 115.
30. Там само.? С. 116.
31. У 1931–1936 роках під назвою Історико-археографічний інститут АН СРСР продовжувала свою діяльність Археографічна комісія Академії наук, що існувала з 1834 до 1931 років. Згодом (1936 рік) Інститут було реорганізовано в Ленінградське відділення Інституту історії АН СРСР.
32. Вольфсон – прізвище вітчима (прізвище батька – Рудштейн). Бенціон Менделевич народився 1906 року в білоруському місті Бобруйську. Після закінчення семирічки в 1923–1926 рр. він – чорнороб, сортувальник на лісопильному заводі №7 імені М. В. Фрунзе (Бобруйськ), в 1927–1929 рр. працював там само на посаді сортувальника та монтера. У 1929-му Б. М. Вольфсон став студентом І Московського державного університету (історичного відділення етнологічного факультету). Однак незабаром факультет був перетворений в Московський державний інститут історії, філософії і літератури ім. М. Г. Чернишевського. Доля молодого комуніста (з 1932 р. – член ВКП(б)) після закінчення вишу виявилася пов’язаною з Сімферополем, де в 1932–1933 рр. він, як зазначено в заповненій ним анкеті, – «педагог, методист Комуністичного вишу» (Кримської вищої комуністичної сільськогосподарської школи). У 1933–1934 роках за завданням партії Б. М. Вольфсон керував парторганізацією колгоспу «Ферайгойт» Лариндорфського району. У 1934–1935 роках Б. М. Вольфсон – секретар створеної при обласному комітеті партії Комісії з історії Громадянської війни. Одночасно він викладав у Кримській вищій комуністичній сільськогосподарській школі: читав «Історію Заходу і Сходу епохи промислового капіталізму та імперіалізму» на кафедрі загальної історії. З 1931 ро-

ку за сумісництвом – науковий працівник Центрального архіву Криму. Див. особові справи Б. М. Вольфсона: ДААРК, ф. Р-415, оп. 1, спр. 546, арк. 1–23; оп. 5, спр. 153, арк. 1–65.
33. ПФАРАН, ф. 133, оп. 1, спр. 1410, арк. 1.
34. ДААРК, ф. Р-415, оп. 5, спр. 153, арк. 12.
35. Там само, арк. 41.
36. ПФАРАН, ф. 133, оп. 1, спр. 1410, арк. 2–3.
37. Там само, арк. 7–8.
38. Там само, арк. 10.
39. Там само, арк. 15.
40. Комская Г. «Полное описание Крыма» / Г. Комская // Литература и искусство Крыма. – 1936. – № 2. – С. 143–144.
41. Козлов В. Ф. Из опыта создания региональных энциклопедий в СССР в 1920–1930-е гг. / В. Ф. Козлов // Проблемы создания региональных энциклопедий : мат-лы Межд. науч.-практ. сем. (СПб., 14–16 окт. 2003 г.).? СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004.? С. 37.
42. Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, спр. 010598, т. 1, арк. 151 зв., 154 зв.
43. Там само, арк. 154 зв.

Андрей Непомнящий

Николай Эрнст и крымоведение тридцатых

На основе новых документальных комплексов из Санкт-Петербурга и Архива Главного управления СБУ в Автономной Республике Крым восстановлены неизвестные ранее сюжеты развития крымоведения в сложную эпоху 30-х годов XX века – времени ломки классических традиций и становления тоталитарной системы. На фоне деятельности крупнейшей фигуры местного краеведческого движения Н. Л. Эрнста показаны процессы, которые проходили в крымоведении.

Ключевые слова: *Н. Л. Эрнст, крымоведение, региональные энциклопедии, памятниковедение, Центральный музей Крымской АССР.*

Andrij Nepomnyashchiy

Mykola Ernst and Crimean studies in thirties

On the base of the new documental complexes from Saint-Petersburg and Archive of the General Directorate of the SBU in the Autonomous Republic of the Crimea the unknown stories of development of the Crimean studies in severe period of thirties of the 20th century, which was the time of breaking classical traditions and establishment of totalitarian system, have been reestablished. The processes, which were happening in Crimean studies, have been shown on the background of the N. L. Ernst who was the major figure in local historical movement.

Key words: *M. L. Ernst, Crimean studies, regional encyclopedias, Monument studies, Central museum of the Crimean ASSR.*

УДК 908 (477.41)

Олена Тонконог, Валентина Шакула (м. Переяслав-Хмельницький)

ВНЕСОК МИХАЙЛА ІВАНОВИЧА СІКОРСЬКОГО У РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО КРАЄЗНАВСТВА

У статті розглядається біографія та наукова діяльність відомого краєзнавця та музейника Михайла Івановича Сікорського.

Ключові слова: *М. І. Сікорський, дослідження Переяслава.*

Пам'яті М.І. Сікорського присвячується

Відомий краєзнавець, музеєзнавець, археолог та етнограф Михайло Іванович Сікорський[1] народився 13 жовтня 1923 р. у козацькому місті Чигирині у сім'ї простих робітників. Мати, Марія Мусіївна, працювала у Чигиринському колгоспі ім. Леніна. Батько, Іван Іванович, – на заводі у м. Кам'янка[2]. Батько помер у 1930 р., а мати в голодному для України 1933 році[3]. З 1933 до 1939 р. разом з братом і сестрою М.І. Сікорський виховувався в дитячому будинку м. Чигирина. Закінчив 8 класів Чигиринської середньої школи №1[4]. У 1939 р. вступив до Запорізького авіаційного техніку-

му ім. К. Ворошилова[5], який з початком Великої Вітчизняної війни, у 1941 р., разом з авіаційним заводом евакуювали до Сибіру, в місто Омськ. Тут Сікорському довелося працювати, а ввечері – учитися. Про складні воєнні роки Михайло Іванович згадував: «Ми місяцями не виходили із заводу. Спали по три-чотири години на добу…»[6]. Після навчання у технікуму, він був залишений на посаді інструктора Омського авіаційного технікуму, у якому працював до 1946 року[7].

У післявоєнний час Михайло Іванович вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. По закінченню університету йому запропонували місце в аспірантурі. Однак у 1951 р. випускника направили до Переяслава-Хмельницького[8].

У 1952, 1954 рр. Михайло Іванович, молодий енергійний директор історичного музею, взяв участь у дослідженнях широко відомого нині Переяславського могильника черняхівської культури (фото 2). Керівництво розкопками здійснювали археологи В.К. Гончаров, Є.В. Махно, а М. Сікорський набув необхідного досвіду з методики археологічних досліджень та безпосередньої польової роботи. У 1952-1961 рр. він організував роботи Переяслав-Хмельницького історичного музею (за участю А.П. Савчука) з археологічного обстеження території Переяслав-Хмельницького району, у результаті яких було відкрито значну кількість різночасових пам’яток від епохи мезоліту до давньоруського часу. На узбережжі Дніпра було виявлено низку цікавих археологічних об’єктів[10].

В.К. Гончаров та М.І. Сікорський (другий та третій зліва; другий ряд) під час розкопок могильника черняхівської культури. Переяслав-Хмельницький. Фото 1952 р.

Восени 1951 р. він став директором місцевого музею, який містився у будинку лікаря А.Й. Козачковського – ще петербурзького товариша Т. Шевченка (фото 1). М. І. Сікорський зі своїм колективом (фото 4) розпочав науково-дослідницькі пошуки культурних цінностей давнього Переяслава й прилеглої місцевості. Оскільки за літописними згадками, Переяслав після Києва і Чернігова вважався третім за значенням містом давньоруської держави. Значну увагу Михайло Сікорський присвятив дослідженням історії давнього міста. Саме за його ініціативою на Переяславській землі почали працювати київські археологи[9]. М.І. Сікорський брав безпосередню участь, а з часом організовував експедиції, які займалися археологічними дослідженнями місцевих пам’яток, вивчав літописи, давні джерела.

У ході археологічних розвідок на території Переяславщини було відкрито декілька поселень бронзового віку, опубліковані М.І. Сікорським у статті «Поселення епохи бронзи», яка вийшла друком 1963 р. у збірнику «Нове в музеях України»[11].

Матеріли по вивченню черняхівської культури на Переяславщині, накопичені дослідником протягом років, були висвітлені М.І. Сікорським у співавторстві з А.П. Савчуком у публікації «Переяславщина напередодні Київської Русі»[12]. Пізніше М.І. Сікорський та Є.В. Махно написали статтю «Могильник черняховской культуры у с. Сосновы Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской области», яка була апробована на Міжнародній конференції в Любліні (Польща 1987 р.)[13].

Під час археологічних розкопок у місті, у яких безпосередню участь брав М.І. Сікорський, були знайдені залишки пам'яток давньоруського зодчества. У серпні-вересні 1958 р. археологічна експедиція під керівництвом М.І. Сікорського, М.Ю. Брайчевського, Ю.С. Асєєва та О.К. Козіна провела розкопки у Переяславі-Хмельницькому, під час яких були розкриті залишки чотирьохстовпного храму. Конструктивні особливості виявленої споруди дозволили датувати знайдені фундаменти кінцем ХІ- початком ХІІ ст. Виходячи з цього, автори запропонували розглядати її як залишки літописної церкви Успіння Богородиці (1098), збудованої Володимиром Мономахом на княжому дворі[14].

У тому ж 1958 р. співробітниками музею під час розвідувальних розкопок на дитинці у Переяславі-Хмельницькому по вул. Радянській, № 12[15] було знайдено сліди фундаменту і стіни споруди, які М.І. Сікорський визначив як залишки склоробної майстерні[16]. Ці археологічні розкопки доповнили відомості про історичну топографію дитинця давнього Переяслава[17].

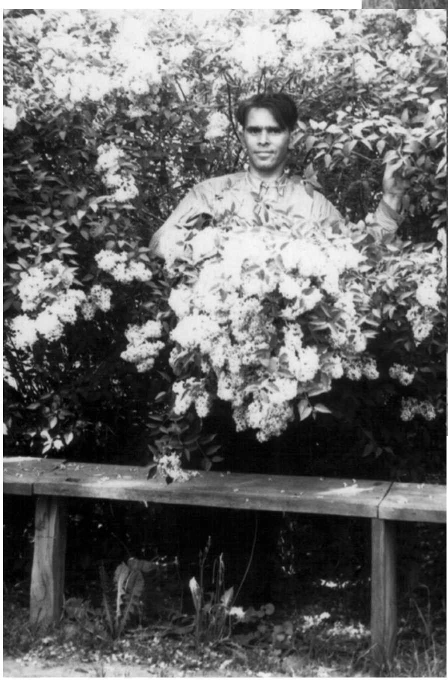

М.І. Сікорський серед музейного бузку. Переяслав-Хмельницький. Фото початку 1950-х років

Ще у 1955 р. М.І. Сікорський із співробітниками історичного музею виявили залишки невідомої монументальної споруди, дослідження якої за ініціативою Михайла Івановича були продовжені у 1959-1960 роках. Експедицію Інституту археології АН УРСР очолював Юра Р.О., його заступником був Сікорський М.І. У результаті робіт була відкрита унікальна пам'ятка давньоруської архітектури – Єпископські ворота Переяславля Руського, згадувані у літописі під 1089 роком. Це дало змогу більш точно локалізувати місцезнаходження території Єпископського двору – резиденції єпископів переяславських. Матеріали розкопок уперше були опубліковані у співавторстві з Юрою Р.О. та Асєєвим Ю.С. у «Наукових записках Переяслав-Хмельницького державного історичного музею»[18].

Особливий інтерес М.І. Сікорський виявляв до історії українського козацтва. У ході пошукової роботи він знаходив нові свідчення і документи історії українського козацтва під час визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, народних повстань, очолюваних Наливайком, Лободою, Трясилом, Павлюком, Остряницею, Гунею. Сікорський три місяці працював у краківському архіві, де знайшов матеріали про переговори Богдана Хмельницького з Яном Казимиром у лютому 1649 р. Знайшлися в архіві свідчення про переяславські ярмарки XYII ст., про надання Переяславу Магдебурзького права, про повстання в Переяславському полку 1666 року.

М.І. Сікорський біля пам'ятника Т.Г. Шевченка. Переяслав-Хмельницький. Фото 1960 р. (публікується вперше)

У Москві Михайло Іванович познайомився з листами Богдана Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича, котрі гетьман слав упродовж багатьох років. За два роки пошукових робіт були знайдені історичні матеріали часів Переяславської Ради.

М.І. Сікорський займався історією трахтемирівського козацького монастиря. Разом зі співробітниками музею відвідав Межигір'я, Суботів, Чигирин, Холодний Яр. Звідти вони поверталися з козацькою зброєю, збагачені цікавими історіями про події визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. М.І. Сікорський записував розповіді про події на Борисівському полі (околиця Переяслава) у травні 1630 року. За переказами довгожителів намагався локалізувати місце битви Тараса Трясила. Під час пошукових робіт біля річки Альти були знайдені ядра та фрагменти козацької зброї.

Свої краєзнавчі дослідження, присвячені селянсько-козацькому повстанню 1630 р. під ке-

рівництвом Тараса Федоровича (Трясила), Сікорський опублікував у статті «Борисівське поле – слава землі Київської»[20].

М.І. Сікорський свої дослідження історії на основі використаних стародруків та знайдених документів з історії Переяславщини систематизовано висвітлив у окремих розділах фундаментального видання «Історія міст і сіл УРСР. Київська область» (у співавторстві з В.І. Демидюком)[21]. У 1983 р. вийшла друком книга «На землі Переяславській» (у співавторстві зі Д.Т. Швидким)[22].

М.І. Сікорський з колективом біля історичного музею. Переяслав-Хмельницький. Фото 1960-х років

За введення до наукового обігу маловідомих фактів з історії Переяславщини, значну науково-пошукову роботу та збереження історичних артефактів у 1970-1980-х роках М.І. Сікорського обирали членом правління Українського товариства охорони пам’яток історії та культури[23], Всеукраїнської спілки краєзнавців, Всеукраїнського фонду культури[24].

М.І. Сікорський популяризував краєзнавство не тільки у публікаціях, але й в музейних експозиціях. У павільйоні, спорудженому над підмурівками Спаської церкви, був створений Музей археології, в якому зберігаються унікальні експонати давньоруського часу. У 1972 р. у будівлі колегіуму відкрита експозиція музею Г.С. Сковороди. У 1980-1982 рр. над частиною фундаменту Михайлівського собору за проектом Михайла Івановича був зведений павільйон та відкрито Музей архітектури давнього Переяслава. Він був ініціатором створення музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького восени 1943 р.», музеїв В.Г. Заболотного, Шолом-Алейхема, М.М. Бенардоса, музей Заповіту Т.Г. Шевченка.

За заслуги у розвитку культури у 1966 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР М.І. Сікорському присвоєно звання Заслуженого працівника культури України[25].

У різний час М.І. Сікорського відзначено багатьма нагородами. Першою була медаль «За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни». Потім – ордени: Жовтневої революції та Трудового Червоного Прапора[26]. Сікорського було нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР[27]. У 1984 р. він став Почесним громадянином м. Переяслава-Хмельницького, а в 1997 році – Почесним громадянином Останкінського району м. Москви. 27 лютого 1989 р. за визначні заслуги по збиранню і популяризацію духовної спадщини Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР М.І. Сікорському було присуджено звання лауреата Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка[28]. У 1993 р. за видатні заслуги у розвитку українського краєзнавства, дослідження національної історико-культурної спадщини Сікорському М.І. присуджено Республіканську премію імені Дмитра Яворницького. 1995 р. за значний внесок у дослідження і популяризацію історико-військової і культурної спадщини українського народу М.І. Сікорського отримав орден Богдана Хмельницького III ступеня. Він є також кавалером ордену Ярослава Мудрого[29]. У 2001 р. М.І. Сікорському присуджено премію імені В. Вернадського. У 2003 р. Михайло Сікорський став Лауреатом премії «Гордість України»[30]. У 2005 р. Михайла Івановича було нагороджено бронзовим Козацьким хрестом III ступеня[31]. У цьому ж році удостоєний звання Героя України[32]. Його ім’я записане до Книги пошани Республіканського правління Українського товариства охорони пам’яток історії та культури[33].

На знак вдячності за вклад у розвиток міста на мальовничому березі р. Альти у Переяславі-Хмельницькому місцеві мешканці посадили сквер імені М.І. Сікорського.

27 вересня 2011 р. М.І. Сікорського не стало. Його внесок у розвиток історичної науки загалом та краєзнавства зокрема переоцінити важ-

ко, оскільки сфера наукової діяльності М.І. Сікорського була надзвичайно багатогранною і різноплановою. Краєзнавство, археологія, етнографія, історія козацтва, визначні постаті історії та культури Переяславського краю, історичні події суперечливого і бурхливого XX століття, сучасність… Кожен новий музей, експозиція, спонукали до вивчення подій, проблематики, пов'язаної з історією Переяславщини. Його подвижницьке життя є прикладом для наступних поколінь, дослідників рідного краю. Іван Драч, з яким Сікорський М.І був знайомий особисто, на представницькій Всесоюзній нараді у Львові так сказав про нього: «Доля цієї людини воістину унікальна. Ось справжній позитивний герой наших днів, особа з майбутнього. Він зберігає духовний хліб наш, і ми, письменники у великому боргу перед ним»[34].

Працівники Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», у створенні якого неоцінення заслуга належить М.І. Сікорському, будуть завжди пам'ятати його як невтомного дослідника та прекрасну людину.

Джерела та література

1. Ткаченко В.М. До 85-річчя Михайла Івановича Сікорського // PEREYASLAVICA: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: збір. наук. ст. – Випуск 3(5). – 2009. – С. 309.
2. Скарби Сікорського. / Зніщенка Миколи (ідея та проект). – К., 2003 р. – С.29.
3. Культура і життя №43. – 2008. – 22 жовтня. - С.2.
4. Ткаченко В.М. До 85-річчя Михайла Івановича Сікорського // PEREYASLAVICA: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: збір. наук. ст. – Випуск 3(5). – 2009. – С. 309.
5. Скарби Сікорського./ Зніщенка Миколи (ідея та проект). – К., 2003 р. – С.29.
6. ПДА (польові дослідження авторів). Сікорський М.І. 1923 року народження.
7. Скарби Сікорського. / Зніщенка Миколи (ідея та проект). – К., 2003 р. – С.29.
8. Там само. – С.6.
9. Ткаченко В.М. До 85-річчя Михайла Івановича Сікорського // PEREYASLAVICA: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: збір. наук. ст. – Випуск 3(5). – 2009. – С. 309.
10. Колибенко Олена, Колибенко Володимир. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела). Частина 1. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 28.
11. Сікорський М.І. Поселення епохи бронзи // Нове в музеях України. – К., 1963. – С. 40-57.
12. Савчук А.П., Сікорський. Переяславщина напередодні Київської Русі // «Середні віки на Україні». Випуск 1 – К.: «Наукова думка», 1971 р. – С.140.
13. Махно Е.В., Сикорский М.И. Могильник черняховской культуры у с. Сосновы Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской области // KULTURA WIELBARSKA W MLODSZYM OKRESIE RZMSKIM. – Lublin., 1987. – С.56.
14. Колибенко Олена, Колибенко Володимир. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела). Частина 1. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 34.
15. Сікорський М.І. Склоробна майстерня XI ст. у Переяславі-Хмельницькому // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: «Наукова думка», 1976. – С.146-150.
16. Колибенко Олена, Колибенко Володимир. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела). – Частина 1. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 35.
17. Сікорський М.І. Склоробна майстерня XI ст. у Переяславі-Хмельницькому // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: «Наукова думка», 1976. – С.146-150.
18. Асєєв Ю.С., Сікорський М.І., Юра Р.О. Археологічні розкопки у Переяслав-Хмельницькому // Наукові записки Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. – Випуск 2. – Переяслав-Хмельницький, 1960. – С. 89-91.
19. Махінчук. М. Г. Обереги нашої пам'яті. – Одеса: РВА «Аспект»., 1998 – С.67-71.
20. Сікорський М.І. Борисівське поле – слава землі Київської // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – Випуск 5. – К., 1996 р. С. – 4.
21. Демидюк В.І., Сікорський М.І. Переяслав-Хмельницький // Історія міст і сіл. УРСР. Київська область. – К., 1971. – С.496
22. Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. – К.: «Наукова думка»,1983. – 253 с.
23. Особистий архів М.І. Сікорського.
24. Ткаченко В.М. До 85-річчя Михайла Івановича Сікорського // PEREYASLAVICA: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»:

збір. наук. ст. – Випуск 3(5). – 2009. – С. 309.
25. Ткаченко В.М. До 85-річчя Михайла Івановича Сікорського // PEREYASLAVICA: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: збір. наук. ст. – Випуск 3(5). – 2009. – С. 309.
26. Скарби Сікорського./ Знiщенко М. (ідея та проект). – К. – 2003 р. – С.30.
27. Особистий архів М.І. Сікорського.
28. Ткаченко В.М. До 85-річчя Михайла Івановича Сікорського // PEREYASLAVICA: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: збір. наук. ст. – Випуск 3(5). – 2009. – С. 309.
29. Особистий архів М.І. Сікорського.
30. Ткаченко В.М. До 85-річчя Михайла Івановича Сікорського // PEREYASLAVICA: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: збір. наук. ст. – Випуск 3(5). – 2009. – С. 310.
31. Вісник Переяславщини № 85 (10 884). – 2005. – 15 листопада.
32. Особистий архів М.І. Сікорського.
33. ПДА (польові дослідження авторів). Сікорський М.І. 1923 року народження. Записано 31 07. 2011 р.
34. ПДА. Сікорська В.І. 1937 року народження. Записано 31.07.2011 року.

Елена Тонконог, Валентина Шакула

Вклад Михаила Ивановича Сикорского в развитие отечественного краеведения

В статье рассматривается биография и научная деятельность известного ученого Михаила Ивановича Сикорского.

Ключевые слова: *М.И. Сикорский, исследования Переяслава.*

Olena Tonkonog, Valentyna Shakula

The Payment of Mukhaylo Ivanovych Sicorsky to the Development of the Home Study of Local lore, History and Economy

The biography and scientific activity of the famous scientist of Pereyaslav district Mykhaylo Ivanovych Sicorsky is shown in the article.

Key words: *M. I. Sicorsky, researches, Pereyaslav.*

МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

УДК 727.7(045)

Тетяна Курченко (м. Київ)

ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено процес становлення і розвитку музейної мережі в Україні, що почався на південних землях на початку ХІХ ст. на тлі бурхливого розвитку античної археології. Проаналізовано діяльність окремих музейних осередків щодо дослідження і збереження історичних пам’яток українського півдня.

Ключові слова: *старожитності, кабінет рідкісних речей, випадкові знахідки, розкопки, музейний осередок, музейна мережа.*

В історії українського музейництва південний регіон займає особливе місце. Саме південні землі на початку ХІХ ст. стали тим епіцентром, звідкіля хвилі музейного руху розійшлися по всій Україні. Це пояснюється бурхливим економічним розвитком українського Півдня на межі XVIII—XIX ст., ростом міст, таких як Одеса, Миколаїв, Херсон та ін., зосередженням на новоосвоєних землях потужного наукового і культурного потенціалу. Не останню роль зіграло захоплення інтелігенції наукою — археологією, і особливо археологією античності, а саме землі півдня України надавали можливість долучитись до вивчення цієї історичної епохи. Тому перші музеї, що виникли на початку ХІХ ст. на півдні України — в Миколаєві, Феодосії, Одесі та Керчі — були виключно археологічного профілю.

Доведено, що формування перших музеїв на території півдня України було пов’язане із потребою аматорів оприлюднити збірки випадкових знахідок античних пам’яток на узбережжі Чорного моря, систематизувати їх і захистити від руйнування і тільки набагато пізніше із систематичними дослідженнями південних старожитностей, етнографічних і природних пам’яток.

Довгий час найстарішим музеєм України вважався Миколаївський музей, заснований у 1806 р. на основі збірки випадкових знахідок античних пам’яток, яка належала Чорноморському гідрографічному бюро[1]. Але протягом останнього часу деякі дослідники історії музейної справи в Миколаєві, зокрема І.В. Тункіна, Ю.С. Крючков, Н.О. Кухар-Онишко, В.І. Нікітін, наводять факти, користуючись якими можна стверджувати, що перший музей був створений при Депо карт, відкритому в місті Миколаєві не в 1806, а в 1803 році. Найбільш ґрунтовною є наукова версія І.В. Тункіної, яка зібрала значний документальний матеріал про кабінет рідкісних речей Чорноморського Депо карт. Саме цей кабінет розглядається нею не тільки як перший музей в Миколаєві, але й як перший державний музей в Новоросії, тобто на півдні України[2].

Усі дослідники стверджують, що ініціатором створення кабінету рідкісних речей при Депо був адмірал маркіз Іван Іванович Траверсе (1754–1831), головний командир Чорноморського флоту і портів з 1802 до 1809 рр. За щасливим збігом обставин його прямий нащадок доктор філософських наук — Олег Олександрович Траверсе є співробітником Національного авіаційного університету і колегою автора цієї статті.

Хоча основним призначенням Депо карт було проведення морської зйомки на Чорному і Азовському морях і виготовлення карт з описом берегів, з часом тут зібралася непогана добірка моделей кораблів, які були побудовані в Миколаївському Адміралтействі, мореходні інструменти та «антики», які були знайдені при проведенні господарських, будівельних та фортифікаційних робіт у береговій лінії Північного Причорномор’я (у районі Херсона, Миколаєва, Керчі, Севастополя, Феодосії). Для зберігання цих та інших рідкісних речей і був заснований Кабінет рідкісних речей при Депо карт.

В основному його колекція комплектувалась завдяки випадковим знахідкам, але документи свідчать і про пожертвування від міщан, військових і інших доброчинців. В описах кабінету і відомостях надходжень за 1806 р. перераховувалось 595 археологічних предметів, 22 монет із срібла і міді, а також прізвища людей, які пожертвували речі[3]. До 1806 р. кабінет рідкісних речей при Чорноморському Депо карт у Миколаєві був єдиним музеєм, куди звозили археологічні знахідки з півдня Малоросії.

У 1806 р. попечитель Харківського учбового округу граф С. Й. Потоцький добився права збо-

ру, зберігання та вивчення старожитностей в музеї Харківського університету. Дізнавшись про це, І.І. Траверсе добився такого самого права для Миколаївського кабінету рідкісних речей. У серпні 1809 р. він подав рапорт міністру морських сил В.П. Чичагову. Прохання І.І. Траверсе та В.П. Чичагова було прийняте Олександром I і затверджене наказом, який зобов'язував усі старожитності, знайдені на південних землях Новоросії, доправляти до Миколаєва, де б вони збирались, зберігались і досліджувались. Після офіційного дозволу на існування музею та його колекції був відкритий вільний доступ усім бажаючим до експонатів та його бібліотеки. Таким чином, музей став виконувати ще одну дуже важливу функцію — просвітницьку[4].

Музей-кабінет при Депо карт проіснував більше ніж 40 років. Його колекцією опікувались у подальшому головний командир Чорноморського флоту О.С. Грейг, М.М. Кумані, який з 1925 року майже 30 років був на посаді управляючого Чорноморського бюро карт. За розпорядженням О.С. Грейга в 1823 році кабінет отримав штатних співробітників: двох вахтерів, чотирьох сторожів і одного утримувача музею (І. Свешніков)[5].

У 1838 році Адміралтейство міста збудувало для музейної експозиції спеціальний павільйон. На цей час музей мав археологічну, нумізматичну, природничу, історичну та морську колекції. Про деякі музейні предмети особливої наукової ваги було відомо в Товаристві історії та старожитностей російських при Московському університеті. Деякі дослідники спеціально здійснювали подорожі до Миколаєва з метою їх побачити[6]. Тільки в 1935 році начальник Головного морського штабу князь О.С. Меншиков, віддав наказ передати предмети, що зберігались в Кабінеті рідкісних речей, до Рішельєвського ліцею м. Одеси, Одеського міського музею старожитностей, Керченського музею та в Чорноморську штурманську роту в Миколаєві. В останню в 1837 р. були повернуті предмети, які в 1925 році були звідти перенесені в Депо — мармурові статуї, монети, посуд із Ольвії. 535 експонатів природничо-наукового характеру і антична нумізматична колекція були передані Херсонському училищу торгового мореплавства. Після створення в 1839 році Одеського товариства історії та старожитностей, а в 1840 році його музею, в Одесу було передано колекцію із 36 античних статуй, а в 1846 році — 489 античних монет із колекції Чорноморської штурманської роти. Таким чином, античне зібрання Кабінету рідкісних речей Чорноморського Депо карт стало важливою складовою частиною музею Одеського товариства історії та старожитностей. І навіть після цієї передачі цінностей частина музейної колекції Депо карт залишилась в Миколаєві і продовжувала існувати. В 1826 році штурманська рота була перетворена на чоловічу гімназію, де був сформований нумізматичний кабінет, що містив залишки колекції Депо карт, зокрема, зібрання російських та західноєвропейських монет нового часу. Доля цієї частини колекції сьогодні залишається нез'ясованою, як і доля інших експонатів, що залишились після закриття кабінету рідкісних речей.

Звичайно, це перше в Україні офіційне музейне зібрання мало традиційний для свого часу характер «кунсткамери», коли природничо-наукові рідкісні речі були сусідами «антиків». Але він був першим музеєм, який виконував усі притаманні музею нового часу функції — збирати, зберігати, вивчати і популяризувати музейні зібрання. Проіснував музей достатньо довго, майже 40 років, всупереч розповсюдженій версії про його коротку історію існування[7].

У 1811 році був створений Феодосійський музей старожитностей. Велика заслуга в цьому належала місцевим колекціонерам і меценатам. У витоків створення музею в Феодосії стояв Семен Михайлович Броневський, з 1810 до 1816 рр. — міський голова Феодосії. Під час численного будівництва і реконструкцій в Феодосії було знайдено велику кількість мармурових дощок, надгробків, барельєфів, старовинних текстів на плитах. Будучи людиною освіченою, він заборонив їх нищити, використовувати як будівельний матеріал і віддав розпорядження негайно повідомляти про такі випадки міську владу і зносити їх у виділене місце – приміщення непрацюючої мечеті. В цьому ж 1810 році міський голова неодноразово піднімав питання про відкриття в місті музею старожитностей перед членами Феодосійської міської Думи. Через рік, 31 травня 1811 року, було прийнято офіційне рішення про відкриття сховища старовини.

Першим придбанням новоствореного музею було зібрання старожитностей місцевого купця Дживарджи. Місто виділило 1250 карбованців на придбання 100 мідних римських монет, 34 грецьких і римських голівок, амфор, світильників, ваз та інших «антиків»[8]. Так було покладено початок колекції Феодосійського музею старожитностей. До останніх днів свого життя

С.М. Броневський займався удосконаленням музею. Заручившись підтримкою товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті і домовившись про співпрацю з відомим одеським краєзнавцем Я.В. Тетбу де Марин’ї Семен Михайлович почав працювати над першим описом музейної колекції. С.М. Броневський склав опис, а його колега Тетбу де Марин’ї доклав до нього малюнки, щоправда до смерті С.М. Броневського в 1830 р. опис так і не був виданий.

Першим директором Феодосійського музею старожитностей став новий міський голова Б. Галера, який активно взявся поповнювати фонди музею за рахунок старовинних предметів з розкопок в Херсонесі та Єнікале, отримавши на це з міської скарбниці 100 карбованців. У 1816 році в описі колекції Феодосійського музею з’явились 8 давньогрецьких барельєфів, 200 нових античних монет із різних грецьких причорноморських міст, плити з грецькими і генуезькими написами, грецькі вази тощо[9].

У подальшому, 30 років поспіль, директором Феодосійського музею старожитностей був І.І. Глапперон (1818–1848), який зарекомендував себе як серйозний вчений. Після себе він залишив особисту нумізматичну колекцію, плани Феодосії, наукові доробки з геральдики. Одеське товариство історії та старожитностей навіть планувало надрукувати частину його наукової спадщини. За часи його роботи в Феодосійському музеї двічі складалися описи колекції в 1818 та в 1827 роках.

Справедливості заради треба відмітити, що в часи його керівництва музейна колекція зростала в основному за рахунок приватних пожертв: Л.К. Боде, С.М. Броневського, графа Л. Кочубея, міністра внутрішніх справ, археолога за покликанням, П.О. Перовського, письменника і освітянина А.Ф. Спади та ін. Субсидії, що їх виділяло місто в період з 1811 до 1826 рр., різко зменшились (нарахували лише 776 крб. 43 коп.), а в 1926 році міська дума зовсім припинила його фінансування[10]. Це були важкі часи для музею.

Тільки в середині XIX ст. в середовищі найбільш освіченої міської еліти визріла думка про перетворення музею в науковий центр, який будував би свою роботу на наукових засадах. Наприкінці 1849 р. директором музею був призначений Е.Ф. де Вількьов, який обіймав цю посаду до 1864 р. Новий директор був членом Одеського товариства історії та старожитностей і сам невтомним істориком – дослідником.

Музей з 1849 року був поставлений під науковий патронат Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), яке прийняло рішення про щорічне перерахування на утриманні музею 100 карбованців. В 1851 році була прийнята ухвала, про передачу на утримання музею із щорічного татарського збору ще 100 карбованців сріблом.

Тільки за перше десятиріччя після передачі музею під патронат ОТІС його колекція суттєво збільшилась за рахунок передачі речей з розкопок, пожертв, новопридбань, передачі частини старожитностей з Одеси. Товариство сприяло формуванню при музеї наукової бібліотеки. В 1858 році влада губернії видала розпорядження про передачу до Феодосійського музею всіх історичних цінностей, знайдених при будівництві і розкопках курганів під Феодосією (з 1852 року дирекція музею регулярно проводила такі експедиції). В 1873 році музей отримав нове приміщення, споруджене на кошти І.К. Айвазовського, відомого художника, палкого патріота Феодосії, який для реалізації цього проекту влаштував спеціальну виставку в Санкт-Петербурзі.

Поступово Феодосійський музей старожитностей перетворився в науковий центр східного Криму, хоча його перші кроки по вивченню історії краю і не були без недоліків. Робота проводилась в основному силами аматорів, експозиції часто базувались на привабливих, але не дуже цінних в науковому відношенні знахідках, ще й безсистемно описаних, однаково певна частина унікальних старожитностей дійшла до нас завдяки саме пам’яткоохоронній роботі музею в початковий період його діяльності.

Третім за часом виникнення музейним осередком півдня України став Одеський музей старожитностей, закладений за сприяння генерал-губернатора князя М.С. Воронцова і відкритий 9 серпня 1925 року в павільйоні садиби відомого археолога І.П. Бларамберга, вихідця з Голландії. Він долучив до цієї справи своїх колег П. Дюбрюкса, І. Стемпківського та інших і першим подарував музею колекцію єгипетських, грецьких, римських старовинних речей, всього 182 предмети, 265 грецьких і римських монет та 50 томів книг. Ще одна частина колекції була придбана для музею за 1000 карбованців з міського бюджету в 1862 році. Посередником у цій справі виступив згадуваний вище М. С. Воронцов, який звернувся до імператора Миколи І за дозволом витратити міські гроші на розвиток міста і музею зокрема. Невдовзі дозвіл було отримано і гроші надані музею для купівлі експонатів.

П. Дюбрюкс і І. Стемпківський, які проводили розкопки в Ольвії, Херсонесі, Боспорі, в свою

чергу, передали музею великі колекції античних пам'яток. Збірки музею значно поповнились після створення Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС) і його музею. Музей формувався із приватних пожертв членів товариства. Першими експонатами музею ОТІС стали особисті подарунки членів-засновників товариства, а також пожертвування від державних місцевих установ.

Так, в 1840-х роках професор Рішельєвського ліцею та секретар ОТІС М. Мурзакевич надав до фондових колекцій музею багато реліквій, пов'язаних з історією Запорізької Січі, серед них була замовлена ним копія храмової ікони січової Покровської церкви, на якій зображено представників козацької старшини (оригінал ікони загинув від пожежі наприкінці XIX ст.), орденські знаки та аксельбант Г. Потьомкіна[11].

У 1858 році цей музей було остаточно об'єднано з міським музеєм старожитностей. І надалі члені ОТІС постійно поповнювали фонди музею стародруками, «антиками», колекціями живопису тощо, особливо після того, як Товариство отримало право проводити археологічні розкопки на всій території південної України. Нові археологічні знахідки долучались до фондів міського музею старожитностей, а науковий доробок і результати наукового опрацювання колекцій друкувались на сторінках «Записок ОТІС». У майбутньому світ побачили 33 томи таких записок, на сторінках яких друкували свої праці такі відомі вчені та громадські діячі, як А. Скальковський, О. Мациєвич, О. Мартос, П. Шміт, А, Флоровський, А. Берт'є-Делагард, а пізніше – Д. Яворницький, І. Крип'якевич, М. Грушевський та інші.

З моменту виникнення Одеського товариства історії та старожитностей на південних землях України виник авторитетний науковий центр, який взяв під науковий і адміністративний патронат усі музейні осередки на українському Півдні. ОТІС налагодило плідні наукові стосунки з університетами Москви та Санкт-Петербургу, науковими центрами Польщі, Румунії, Греції, Чехії та іншими країнами. Це також сприяло пошуку цікавих музейних експонатів і поповненню фондів музеїв українського Півдня.

В 1850 році під патронат ОТІС потрапив Керченський музей старожитностей, відритий 15 червня 1826 року. Ще на початку XIX ст. в Керчі при будівництві і видобутку каменю місцеві жителі натикалися на поодинокі знахідки античної епохи. В Керчі заговорили про необхідність систематичних досліджень старожитностей і їх охорону.

Саме в цей час в місті розгорнули свою діяльність по вивченню і охороні старожитностей археолог-аматор Поль Дюбрюкс і І.О. Стемпківський — з 1828 року міський голова Керчі. Поль Дюбрюкс уперше в історії археологічного вивчення Криму відкрив сліди стародавніх поселень навколо Керчі. Завдяки його працям стало відомо точне розташування Пантікапея, Парфенону, Мирмикінона. Його розкопками зацікавився під час своїй подорожі по Криму великий князь Михайло Павлович, який організував у Санкт-Петербурзі підписку пожертв на продовження робіт. У 1818 році імператор Олександр І, будучи проїздом через Керч, відвідав розкопки і на знак вдячності передав у розпорядження археолога весь зібраний матеріал. Підтримало аматора і губерніальне керівництво в особі губернатора О.С. Лапинського, а генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабії О.Ф. Ланжерон добився від уряду виділення суми 500 крб. для продовження робіт і консервації пам'яток[12].

Звернули увагу на роботу П. Дюбрюкса і в Російській Академії наук. Пізніше неодноразово П. Дюбрюкс представляв в столицю описи керченських старожитностей розкопаних у 1818, 1834 та інших роках.

Збірка старожитностей, серед яких було багато унікальних предметів, зробила його будинок музеєм. Тому, незважаючи на те, що офіційно зафіксованою датою відкриття Керченського музею старожитностей є 15 червня 1826 р., можна в упевненістю стверджувати, що своє існування він почав набагато раніше, ще в 1817–18 рр., коли вже згадується приватне зібрання старожитностей в будинку П. Дюбрюкса. Існує навіть опис музейних предметів станом на 1820 р.[13] У 1925 році на основі доповідної записки поданої імператору Олександру І М.С. Воронцовим було прийняте рішення про відкриття музеїв в Одесі і Керчі[14]. Після офіційного заснування музею П. Дюбрюкс передав в його фонди всю свою колекцію, яку продовжував поповнювати до своєї смерті в серпні 1835 року. У цьому ж 1835 році музей придбав власне приміщення на горі Мітридат, де в майбутньому розмістились колекції (скоріше їх залишки) з розкопок курганів Куль-Оба, Золотого і Царського курганів.

З моменту свого виникнення Керченський музей старожитностей являвся відділенням Одеського міського музею старожитностей. Саме директор музею в Одесі І. П. Бларамберг у 1826–1831 рр. очолював і Керченський музей. Після смерті І. П. Бларамберга і І. О. Стемпківського музей певний час

доглядав П. Дюбрюкс, а в 1833 році після розділу Одеського і Керченського музеїв директором музею в Керчі став А. Б. Ашик, який керував музеєм в період з 1833 до 1852 рр. За цей час збірка музею суттєво збільшилась за рахунок передачі в його фонди пожертв з приватних колекцій.

З 1833 року музей знаходився в підпорядкуванні імператорської Археологічній комісії. З того часу його основними завданнями стало не стільки збір і охорона пам’яток, скільки пошук оригінальних експонатів для поповнення музею в Ермітажі. Відкриття багатющого кургану Куль-Оба в 1830 році змусило уряд орієнтувати музей на розкопки курганів з метою вилучення художніх цінностей.

М.С. Воронцов навіть спробував поставити фінансування музею в залежність від кількості переправлених в Санкт-Петербург цінностей[15].

При розкопках некрополів і надмогильних курганів столиці Боспорського царства, яке за розкішшю змагалась з Афінами і Александрією Єгипетською, було знайдено безліч прекрасних художніх виробів, у тому числі, і з дорогоцінних металів. Усі вони були вивезені до імперського центру і нині зберігаються в Ермітажі. В Керченському музеї стали залишати або речі, які важко було вивезти, або копії, або малозначущі знахідки. До того ж, решту найцінніших експонатів Керченського музею старожитностей англійці вивезли до Лондону в Британський музей, коли захопили Керч у ході Кримської війни 1853–1857 років[16].

Картину спустошення музею описав у 1882 році Ю.Ю. Люценко в листі до головного охоронця Історичного музею в Москві О.В. Орєшнікова «... Керченський музей дуже поганий — усе добуте в тамтешньому, класичному ґрунті негайно відсилається до Петербургу й тому він не може дати ніякої уяви про багатство тамтешніх розкопок...» — писав Ю. Люценко[17].

Не кращим було положення і інших музеїв півдня. Так, у 1847 році, спеціальним урядовим наказом було дозволено залишати в музеях Одеси тільки ті старожитності, які не підходили для відправки в Санкт-Петербург або Москву. Звичайно, без державної підтримки, будучи лише джерелом поповнення центральних музеїв Росії, діяльність музеїв півдня України і Криму з вивчення і охорони пам’яток історії та культури в І половині ХІХ ст. залишалась безсистемною. Були відсутні чітка структурна спрямованість, науковий підхід до проведення розкопок, формування експозицій. Проте, пам’яткоохоронна діяльність музейних сподвижників, незважаючи на прорахунки та недоліки, сприяла збереженню унікальних пам’яток, які сьогодні є невід’ємною частиною культурної спадщини України.

Джерела та література

1. *Мезенцева Г.Г.* Музеєзнавство. — К. : Вища шк., 1980. — С. 18.
2. *Тункина И. В.* Кабинет редкостей Черноморского бюро картографии // Очерки истории русской и советской археологии. Сб. статей. — М., 1991. — С. 12.
3. *Хлопинська Л. Д.* До дати створення краєзнавчого музею у м. Миколаєві // Музейний часопис до 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). — Миколаїв: «Атол», 2003. — С. 6.
4. Там само. — С. 7.
5. Там само. — С. 8, 9.
6. Там само. — С. 9.
7. Мезенцева Г.Г. Вказ. праця. — С. 18.
8. *Непомнящий А.А.* Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX — начало XX века). Библиографическое исследование. — Симферополь, 2000. — С. 24.
9. Там само. — С. 27.
10. Там само. — С. 31.
11. *Стрижова І. А.* Внесок професорів Новоросійського університету у пам’яткоохоронну справу ІІ половини ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. пр. — Вінниця, 2006. — С. 104–108.
12. *Непомнящий А.А.* Вказ. праця. — С. 77.
13. Там само. — С. 80.
14. *Зенкевич Хр.* Керчъ: в прошедшем и настоящем. Историко-археологический и географический очерк. — Керчъ : Лаго и К°, 1894. — С. 105, 106.
15. *Непомнящий А.А.* Вказ. праця. — С. 95.
16. *Рутинський М.Й., Стецюк О.В.* Музеєзнавство: навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — С. 188.
17. *Непомнящий А.А.* Вказ. праця. — С. 133.

Татьяна Курченко

Формирование музейной сети юга Украины в первой половине XIX столетия

В статье исследован процесс становления и развития музейной сети в Украине, который начался на южных землях в начале XIX века на фоне бурного развития античной археологии. Проанализована деятельность отдельных музейных очагов по исследованию и сохранению исторических памятников украинского юга.

Ключевые слова: *древности, кабинет редкостных вещей, случайные находки, раскопки, музейный очаг, музейная сеть.*

Kurchenko Tetiana

Formation of the museum network of the south of Ukraine in the first half of XIX century

A process of becoming and development of a museum network in Ukraine has been examined there had the article, which had begin in the Southern lands in the beginning of XIX century against a background of a stormy antic archeology. An activity of separate museum centres upon research and preservation of the historic monuments of die Ukrainian South was analyzed there.

Key words: *Antiquity, study of rare things, casual findings, diggings, museum centre, museum network.*

УДК 069.014 «19» (477.75)

Ірина Стельмах (м. Сімферополь)

ГРОМАДСЬКІ МУЗЕЇ В КРИМУ (80-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ): МЕРЕЖА ТА ТЕМАТИКА ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЙ

Розглянуто діяльність громадських музеїв Криму в радянський період. Вивчення основних принципів формування фондів і створення експозицій повоєнного часу дає змогу визначити склад збережених колекцій і перспективи їхнього використання на сучасному етапі.

Ключові слова: *громадські музеї, радянський період, фонди, експозиція, профільна група.*

Громадські музеї наприкінці 80-х рр. XX ст. зайняли чільне місце серед культурних установ країни, заявили про себе як про динамічну, самоорганізуючу систему виявлення і відбору культурних, історичних та моральних цінностей. Їхнє створення було результатом натхненної багаторічної праці громадських колективів, які вивчали історію рідного краю, міста, села, підприємства, колгоспу або радгоспу, навчального закладу, біографій земляків, окремих історичних подій. Вирішальним фактором, що впливав на розвиток, функціонування та постійне зростання мережі музеїв на громадських засадах, була їхня роль у ідеологічній та масово-пропагандистській роботі. Найважливішими завданнями того часу були пропаганда радянського способу життя та вирішення соціальних потреб населення у розвитку існуючих та створенні нових культурних закладів.

У зв'язку з відсутністю централізованої системи обліку даної категорії музеїв існують значні розбіжності в оцінюванні їхньої чисельності. Згідно з одними даними 1981 р. у СРСР діяло близько 12 тисяч таких осередків[1], за іншими – 1982 р. у країні нараховувалося трохи більше 10 тисяч[2], а 1985 р. їхня чисельність зросла до 15 тисяч, що є яскравим свідченням зростання мережі взагалі.

У Кримській області також спостерігалося постійне зростання кількості громадських музеїв. Тільки 1985 р. відповідно до інформаційної довідки, підготовленої методичним відділом Кримського обласного краєзнавчого музею, було створено понад 50 музеїв та музейних кімнат[3]. Згідно з даними щорічних звітів відділу за 1985–1988 рр. можна вибудувати діаграму зміни мережі в Кримській області.

Але вказані цифри не відображали дійсно існуючої на той період картини, оскільки в звітах вказувалися тільки установи, які було взято на облік органами культури: «По області в різних ві-

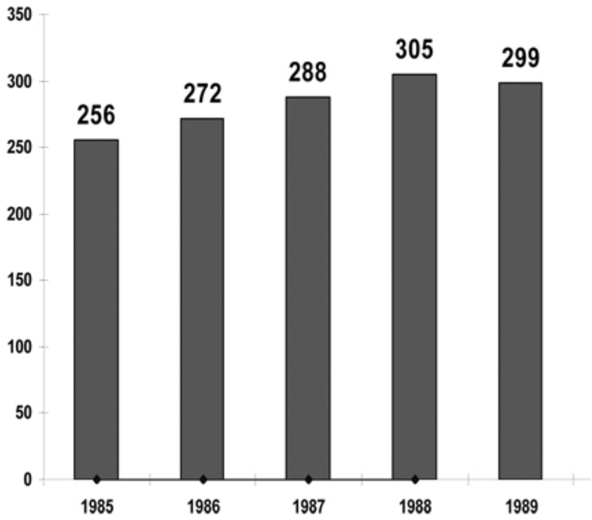

домствах нараховується 618 громадських музеїв і музейних кімнат, а взято на облік органами культури тільки 277»[4].

Незважаючи на відсутність точних статистичних даних, зростання кількості музеїв не підлягає сумніву. Більшість з них було створено 1978 р. після прийняття Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», а також 1976 і 1985 р., напередодні проведення XXVI з'їзду КПРС і святкування ювілею Перемоги у Великій Вітчизняній війні. 1978 р. у Кримській області було відкрито 30 експозиційних площ, 12 з яких – у Бахчисарайському і 7 – у Чорноморському районах, 1985 р. відкрито 50 музеїв, 12 – у Армянському і 16 – у Білогірському районах.

Діючі установи середини 80-х рр. XX ст. активно втілювали в життя рішення XXVI з'їзду КПРС, XXVI з'їзду Компартії України і подальших пленумів ЦК КПРС. Нові завдання музейного будівництва витікали з «історичних» рішень XXVII з'їзду КПРС, який націлив працівників установ на максимальне використання інформаційного та емоційного потенціалу фондових зібрань з метою комуністичного виховання радянських людей[5]. У всіх музеях повинні були знайти обов'язкове відображення дві теми: формування нової соціальної й інтернаціональної спільноти людей – радянського народу і прискорення соціально-економічного розвитку радянської держави[6]. Поставлене завдання вирішувалося за допомогою створення нових експозицій та різних форм науково-просвітницької діяльності, присвячених радянському способу життя, партії і комсомолу, соціалістичної демократії, політичної активності мас, широкої участі спільноти у державних та громадських справах, гармонізації розвитку радянської людини[7].

Використання колекційних зібрань в освітній та виховній діяльності за радянських часів визначало основні принципи та тематичні напрямки комплектування фондів. Наприклад, у 70–80-ті рр. XX ст. у зв'язку з ювілейними датами Великої Вітчизняної війни мережа значно поширилася за рахунок новостворених музеїв бойової слави, присвячених героїзму радянського народу.

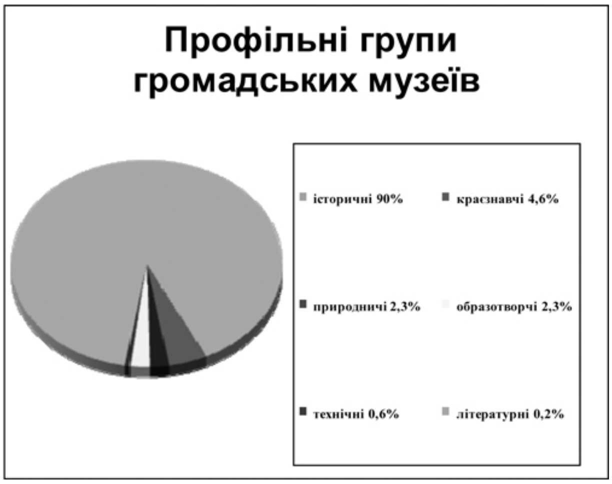

Вивчення музеної мережі наприкінці 1980-х рр. дозволило на підставі тематики фондових колекцій виділити наступні профільні групи: природничі, історичні, художні, літературні, театральні, музичні, технічні, сільськогосподарські, музеї комплексного профілю[8].

Відсоткове відношення музеїв історичного напрямку до решти складало 90%, більшу частину яких – 61% і 57% від загальної кількості складали музеї бойової та трудової слави – 140 одиниць. Також активно створювалися музеї історії міст, сіл, підприємств, колгоспів, радгоспів і навчальних закладів. Саме історичній спрямованості відводилася особлива роль у вирішенні політико-ідеологічних завдань радянської держави. 1985 р. 48 установ Криму були визнані переможцями регіонального етапу Всесоюзного конкурсу, присвяченого 40-річчю Перемоги. Показово, що переможці склали 25% від загальної кількості громадських музеїв Криму.

В експозиціях історичного напрямку особлива увага приділялася історико-революційній тематиці, розвитку Криму в перші роки радянської влади і рокам перших п'ятирічок, історії соціалістичного суспільства. Якщо з середини 60-х рр. XX ст. повсюдно в історичних та краєзнавчих музеях створювалися розділи історії радянського суспільства, то в 80-ті рр. XX ст. почали відкриватися постійно діючі виставки «розвиненого соціалізму».

Наповнення експозиційних розділів та виставок, присвячених історії соціалістичного суспільства, було визначено методичними розробками на всіх рівнях. Література всесоюзного характеру наполегливо рекомендувала приділити особливу увагу першим рокам радянської влади, рокам перших п'ятирічок, презентувати в експозиціях фотокопії перших декретів: Декрету про мир, Декрету про землю, Декрету про створення Робочого і Селянського уряду[9]. У розділі експозиції, присвяченої Великій Вітчизняній війні, обов'язково слід було розмістити книгу Л. І. Брежнєва «Мала земля» і документи всесоюзного значення, серед яких: укази Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», «Про мобілізацію військовозобов'язаних...», «Акт про беззаперечну капітуляцію Німеччини від 8 травня 1945 р.» та ін. Для післявоєнного періоду особливу цінність становила книга Л. І. Брежнєва «Відродження», яка була присутня в експозиціях усіх історичних музеїв[10].

У ході підготовки до 70-річчя Жовтневої соціалістичної революції 1987 р. цілою низкою постанов і звернень до радянського народу регламентувався всесоюзний формат святкування, в рамках якого значна роль відводилася музейним установам, у тому числі – громадським. В обов'язковому порядку пропонувалося оформити стаціонарні та пересувні виставки шляхом замовлення матеріалів у Центральному музеї Революції СРСР. Отримані фотокопії загальносоюзних матеріалів до 70-річчя Великого Жовтня оплачувалися післяплатою або по перерахунку за адресою: м. Москва, вул. Горького, 21. «До експозицій музеїв обов'язково мають увійти тексти «Звернення ЦК КПРС «До радянського народу» та Постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції», документальні та фотоматеріали, що відображали трудове та політичне піднесення радянських людей напередодні ювілею[11].

Відповідно до рекомендацій методичного відділу Кримського обласного краєзнавчого музею, присвячених пропаганді матеріалів і рішень XXVII з'їзду КПРС, існуючі експозиції громадських музеїв необхідно було оперативно доповнити такими чотирма темами, як боротьба трудящих за успішне завершення одинадцятої п'ятирічки, XXVII з'їзд КПРС і XXVII з'їзд Компартії України; боротьба трудящих за втілення в життя рішень з'їзду; внесок трудових колективів у боротьбу за мир. Відповідно центральними експонатами нових експозиційних комплексів повинні були стати матеріали та постанови Квітневого та Жовтневого пленумів ЦК КПРС, доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова від 25 грудня 1986 р., матеріали XXVII з'їзду КПРС, транспаранти, гасла, соціалістичні зобов'язання, вимпели, листівки, плакати, перехідні Червоні Прапори, стрічки Пошани, трудові рапорти, книги трудової слави, документи і фотографії, що відображають радянські мирні ініціативи[12].

Таким чином, експозиції більшості громадських історичних музеїв були насичені однаковими і переважно копійованими матеріалами. Провідна роль у розкритті пропонованих тем приділялася науково-допоміжному фонду. Експозиції будувалися на періодичних виданнях, картах, схемах, фотокопіях і ксерокопіях матеріалів, яких не було в музеї. У звіті голови громадського музею Сакського хімічного заводу за 1985 р. описана досить характерна для того часу експозиція: «XI п'ятирічка в музейній експозиції представлена експозиційними стендами, що відображають діяльність заводу по роках XI п'ятирічки. В даний час експонуються 5 стендів, присвячених підготовці до XXVII з'їзду КПРС»[13].

Проблема недооцінки оригінального місцевого матеріалу і провідна роль науково-допоміжного, найбільш яскраво виражена в історичних музеях, тим не менше, існувала в закладах усіх профілів. Вперше увагу на ситуацію, що склалася, було звернуто в кінці 80-х рр. XX ст. У методичній літературі вперше було відзначено, що використання великої кількості узагальнюючого і науково-допоміжного матеріалу, що часто наділявся функцією музейного предмета, а також елементів декоративності і видовища не давали можливості показати оригінальні експонати. Зібрані зусиллями ентузіастів і активістів краєзнавчого руху численні історико-побутові, етнографічні, нумізматичні та інші матеріали не знаходили свого місця у виставкових залах. Подібна ситуація склалася, з одного боку, внаслідок недооцінки значущості оригінальних музейних предметів, зібраних на місцях, діючими до середини 80-х рр. методичними рекомендаціями[14]. З іншого боку, іноді становище ускладнювалося формальним і поверхневим ставленням до музейної діяльності з боку самих організаторів і засновників музеїв, внаслідок якого велика кількість експозицій, створених понад 10–25 років тому, не поновлювалися[15].

Незважаючи на обов’язкову для всіх тематичну спрямованість і наповнюваність, експозиції та колекції історичних музеїв Криму істотно відрізнялися. В історичному контексті були представлені музеї історії підприємств, вищих і середніх навчальних закладів, курортів, заповідників, радгоспів, колгоспів, санаторних закладів, піонерських таборів, морських портів, кіностудії, станції тютюнництва, етнографічні та археологічні.

У Сімферополі значний інтерес для відвідувачів і краєзнавців представляли експозиції та фондові колекції музеїв історії сімферопольської середньої школи № 1, заводу продовольчого машинобудування ім. Куйбишева, заводу «Сантехпром», заводу «Союзбудмаш», заводу «Фіолент», Кримського автотранспортного управління, Кримського тролейбусного управління, управління пожежної охорони УВС, обласної клінічної лікарні ім. М. О. Семашко, Кримського медичного інституту, Сімферопольського залізничного вузла Придніпровської залізниці, Музею археології Криму. У Керчі цікаві колекції були зібрані в музеях історії Камиш-Бурунського залізорудного комбінату, судноремонтного заводу «Залив», заводу скловиробів ім. 60-річчя Жовтня. Євпаторійський, Ялтинський та Феодосійський музеї історії торгових портів мали найбагатші фонди, що відображали історію суднобудування і мореплавства. В Алушті працювали музеї історії фабрики іграшок та тролейбусного парку, в Ялті – історії Державного Нікітського ботанічного саду, винзаводу «Магарач», філії кіностудії ім. О. М. Горького. Музеї історії комбінату «Будіндустрія», 3 радгоспів і 6 колгоспів діяли на території Бахчисарайського району. Активну краєзнавчу роботу вели 12 музеїв історії колгоспів та радгоспів у Джанкойському районі. Загалом на території Кримської області діяло 33 музеї історії підприємств, 43 – історії колгоспів, і 48 – історії радгоспів.

Щорічно фонди поповнювалися тисячами експонатів, що давно стали цінними історичними джерелами. Діяльність, спрямована на пошук та збір експонатів, знаходилася на надзвичайно високому рівні. Всі діючі громадські музеї прагнули зацікавити комсомольські організації установ, підприємств чи організацій, при яких створювався музей, піонерів підшефних шкіл. Активно працювали так звані групи сприяння музею. В результаті фондові колекції поповнювалися не тільки друкованими виданнями, що відображали роль партії і зростаючу активність радянських людей, але й численними речовими і документальними джерелами з історії певних населених пунктів, підприємств, організацій, установ і навчальних закладів. У музеї історії підприємств можна було побачити меморіальні комплекси, відзнаки, вимпели, призи, дипломи, подяки, свідоцтва про присвоєння почесних звань[16], зразки продукції, що випускалась та ювілейну продукцію, зразки сировини, знаряддя праці, окремі предмети, що характеризували розвиток виробництва, особисті речі працівників, результати успіхів новаторів, винахідників і раціоналізаторів.

На прикладах окремих кримських музеїв можна частково відтворити багатство і розмаїття зібраних в радянський період фондових колекцій. У Музеї археології Криму, створеному 1973 р. в Сімферополі при базі Північно-Кримської археологічної експедиції, була зібрана велика археологічна колекція. У його фонди за результатами проведених археологічних досліджень передавалися численні матеріали. В експозиції були представлені галькові знаряддя, крем’яні рубала і нуклеуси, кістки мамонтів і інші матеріали доби кам’яного віку. Серед експонатів, що представляли добу бронзи, у музеї зберігалися такі унікальні речі, як антропоморфна стела з діориту (висотою 175 см.) і кам’яний ящик кемі-обинської культури. Збруя скіфських і сарматських воїнів, господарчий посуд, прикраси першої половини І тисячоліття н. е. – ось далеко не повний перелік найбільш цінних експонатів, зібраних у музеї[17].

У Музеї історії сімферопольської середньої школи № 1, відкритому 1968 р., були зібрані оригінальні експонати з історії найстарішого в Криму навчального закладу, створеного 1812 р. Найбагатша історія гімназії XIX ст. пов’язана з іменами видатного російського педагога К. Д. Ушинського, засновника і першого директора Нікітського ботанічного саду Х. Х. Стевена,

хірурга М. І. Пирогова, художника-мариніста І. К. Айвазовського, академіка І. В. Курчатова та ін. В експозиції можна було побачити численні наочні і навчальні посібники минулих століть: «Теми і плани для творів» 1874 р., «Перша латинська книга для трьох молодших класів гімназій і прогімназій» 1891 р., «Практичний курс правопису (з матеріалом для вправ у викладі думок)» 1905 р., «Збірка алгебраїчних завдань для старших класів середніх навчальних закладів» 1910 р. та ін.[18]

Антична і середньовічна кераміка, дерев'яні деталі оснащення парусних суден, якорі, підняті з дна моря, ядра і ствол гармати періоду Кримської війни, корабельний штурвал, ліхтарі, дзвін-ринда, рятувальний круг, зберігалися в Музеї історії Євпаторійського морського торгового порту. Експозиція відтворювала історію мореплавання в Причорномор'ї в античний і середньовічний періоди, розповідала про створення Євпаторійського порту та його діяльність в XIX–XX ст.

Музей історії виноградарства і виноробства заводу шампанських вин «Новий Світ» відкрився 1978 р. у так званому «Великому домі», побудованому для родини князя Л. С. Голіцина в Новому Світі наприкінці XIX ст. До найбільш цікавих експонатів належали чавунний бюст імператора Олександра І, замовлений для Першого казенного училища виноробства в Судаку, археологічні знахідки, пов'язані з виноробством, кубок для вина з рожевого кришталю, подарований Л. С. Голіцину 1903 р. московськими виноробами, деталі чайного сервізу 1896 р. з ручним розписом по емалі, справжні медалі, якими нагороджувалися вина на міжнародних виставках та дегустаціях.

Цікава колекція була зібрана в Музейному комплексі «Дитяча мариністична галерея і музей скульптора В. Г. Мухіної». Єдиний в Радянському Союзі музей скульптора був створений у Феодосії 1985 р. Найбільшу цінність представляли оригінальні роботи та ескізи, що належали руці В. Г. Мухіної, зокрема, ескіз до скульптури «Робітник та колгоспниця», її інструменти, фотографії, листи.

У Музеї історії радгоспу-заводу ім. С. Перовської, відкритому 1970 р., за допомогою діорами античної сільськогосподарської садиби і багатого предметного ряду розкривалося історичне минуле сільськогосподарської хори Херсонесу. У меморіальній кімнаті колишнього маєтку були збережені меблі червоного дерева, справжні родинні фотографії, предмети домашнього вжитку, бібліотека родини Перовських.

Історію одного з найстаріших підприємств Севастополя розкривав Музей історії Севастопольського морського заводу ім. С. Орджонікідзе, створений 1958 р. в приміщеннях колишньої матроської в'язниці. Особливу цінність представляли заставна дошка з Олександрівського доку 1897 р. та ілюмінатор з броненосцю «Чесма».

Музей історії рибної промисловості Азово-Чорноморського басейну Севастопольського виробничого об'єднання «Атлантика» було засновано 1972 р. Експозиція розповідала про розвиток рибальства в античному Херсонесі, рибальські господарства дореволюційного Севастополя, становлення риболовецького промислу в радянський період. За допомогою яскравих оригінальних експонатів представлено період кінця 60-х рр. XX ст., коли «Атлантика» поповнилася плавучими видобувними переробними заводами, які могли вести лов у водах Атлантичного та Індійського океанів і за добу випускати 100 тис. банок рибних консервів.

Багаті та різноманітні за змістом колекції зберігалися та експонувалися в 18 краєзнавчих музеях Кримської області. Наприклад, у Білогірському районному краєзнавчому музеї, створеному 1983 р., було висвітлено природу району, його дореволюційне минуле, період жовтневої соціалістичної революції і довоєнних п'ятирічок, роки Великої Вітчизняної війни, відбудову народного господарства, період розвиненого соціалізму. В експозиції були представлені цікаві археологічні знахідки, комплекс господарсько-побутових речей, одяг та начиння, копії гравюр і літографій, присвячених населенню Карасубазара, фотографії та особисті речі учасників війни, осколки снарядів і мін, амуніція і спорядження[19] .

Значний інтерес представляли колекції природничої спрямованості. В експозиції Музею при Південному науково-дослідному інституті рибного господарства та океанографії були зібрані систематичні групи морської флори і фауни – водорості, губки, корали, молюски, ракоподібні, голкошкірі, риби, плазуни, морські птахи, ссавці. Численна і різноманітна колекція гірських порід та мінералів Криму: халцедони, агати, сердоліки, яшми з вимерлих вулканів, зокрема з Кара-Дагу, палеонтологічні знахідки були виставлені в Севастопольському міжшкільному краєзнавчому музеї ім. Е. Н. Овена. Експозиція Музею Кримського природничого заповідника, створеного 1926 р., розповідала про природу першого і найбільшого в Криму заповідника. Зоологічні колекції, матеріали гербаріїв, карти та діорами ілю-

стрували різноманіття рослинного і тваринного світу. Зоологічний музей Сімферопольського державного університету був створений 1965 р. як структурний навчальний підрозділ кафедри зоології. Два розділи – хребетних та безхребетних істот – відбивали багатство тваринного світу планети.

З метою виявлення найбільш цінних і оригінальних експонатів, відповідно до «Інструкції ...» 1988 р. належність предметів до основного або науково-допоміжного фонду визначав представник державного музею, член фондово-закупівельної комісії своєї установи, який мав письмовий дозвіл на проведення поділу фондів. Всі предмети, віднесені до основного фонду, що мали історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність, вносилися до спеціальної книги обліку державного музею[20]. Здійснений, таким чином, подвійний облік найбільш цінних матеріалів основного фонду давав можливість контролювати долю експонатів. На підставі «Положення про музейний фонд Союзу РСР» 1965 р. і «Типового положення про музей, що працює на громадських засадах» 1978 р. пам’ятки історії та культури, взяті на дублюючий облік, підлягали включенню до складу Музейного фонду Союзу РСР. У разі припинення діяльності громадського музею матеріали надходили у розпорядження державного музею, в якому перебували на обліку[21].

Мережа громадських музеїв охоплювала всі регіони півострова, вирішуючи нагальні соціальні завдання, спрямовані на розвиток існуючих та створення нових культурних центрів. Більш ніж 180 осередків діяло в містах і 160 – у районах області. Найбільшу кількість музеїв було створено на території Сімферопольського – 22, Бахчисарайського – 20 і Сакського – 15 – районів, найменше у Первомайському – 6, Роздольненському – 5, Совєтському – 5 і Судакському – 5. Серед міст лідерами за кількістю стали Сімферополь – 51, Феодосія – 27, Севастополь – 26 і Керч – 22, найменша кількість музеїв діяла в Армянську – 2 і Судаку – 2.

З початком горбачовської перебудови перед музеями постало завдання створення нових експозицій та виставок, які відображали б історію без ідеологічних штампів та «білих плям». Основна увага приділялася розкриттю музейними засобами двох проблем: відтворення об’єктивної, правдивої історії на суворо науковій основі і відображення курсу країни на оновлення всіх боків життя радянського суспільства.

У процесі створення нових і зміни вже існуючих експозицій та виставок відмовлялися від іконізації особистості Леніна, викривали культ особи Сталіна. Тема Великої Вітчизняної війни вперше була розглянута не крізь призму перемоги, а як тема великого народного лиха. Особлива увага приділялася розгляду таких раніше замовчуваних питань, як поразки Червоної Армії на початку війни, життя на окупованих територіях, насильницьке переселення цілих народів, в тому числі з Криму. Епоха «розвиненого соціалізму» розглядалася як «період застою», що призвів до кризового становища країни. Соціологічні дослідження того часу показували, що відвідувач бажав побачити правдиве відображення історичних подій, а не нескінченний перелік тріумфів і перемог.

На противагу зруйнованим стереотипам створювалися виставки, присвячені історії та культурі національних меншин, діяльності громадських організацій, соціальним і екологічним проблемам. Краєзнавці, громадські ради музеїв працювали в напрямку пошуку і використання в експозиційній діяльності матеріалів, що відповідали б вимогам нового часу, шукали нові форми і методи його подачі. Для здійснення повноцінної реекспозиції музеїв необхідно було проводити серйозні дослідження архівного та місцевого історичного матеріалу. Наслідком політичних змін також змінився склад відвідувачів та відбулось ослаблення туристичних потоків, що в свою чергу сприяло переорієнтації експозиційної та виставкової діяльності музеїв на інтереси місцевого населення.

Цей період поставив перед музеями чимало непростих теоретичних і практичних завдань. У літературі ще не було відповідей на поставлені питання, необхідно було здійснювати свої власні дослідження, але не всі громадські активісти мали достатньо досвіду і знань для їхнього проведення[22]. Відсутність професійної підготовки в галузі музейної справи також заважала розробці та реалізації самостійних методичних матеріалів.

Громадські музеї, які були своєрідним феноменом радянського суспільства та досягли розквіту в період застою не були готові до змін, що розпочалися в державі. Тому у низці громадських музеїв продовжували діяти морально застарілі експозиції, які не викликали зацікавленості у відвідувачів.

Ситуація, що склалася, в свою чергу активізувала діяльність органів культури. 1989 р. Кримським обласним краєзнавчим музеєм спільно з міськими і районними відділами культури та іншими установами-кураторами була проведена перевірка стану музеїв на громадських заса-

дах. У результаті перевірки з'ясувалося, що в 17 з них протягом останніх років практично не велася робота з удосконалення експозицій та поповнення основного фонду справжніми експонатами. На підставі проведеної перевірки рішенням колегії управління культури Кримської області музеї, що не відповідали висунутим до них вимогам, були зняті з державного обліку. У дусі нового часу перебудови колегія ухвалила рішення про необхідність припинення практики планування розвитку мережі громадських музеїв з орієнтацією на валові показники. Природно, що в сформованій ситуації було також порушено питання про посилення роботи з надання методичної та практичної допомоги музеям на громадських засадах у проведенні їх реекспозиції, особливо розділів з історії радянського суспільства. Значну увагу було приділено створенню нових музеїв, виходячи з необхідності різноманітності їх профілю. Пріоритет віддавався етнографічним, присвяченим культурі та побуту малочисельних народів, а також художнім і меморіальним[23].

З початку 90-х рр. внаслідок виниклих змін у політичній та економічній сфері процес згортання експозицій та закриття музеїв на громадських засадах набув повсюдного характеру, але якщо одні музеї закривалися через невідповідність музейним вимогам нового часу, то інші просто не мали можливості продовжувати свою діяльність через відсутність фінансування. Продовжував діяти радянський принцип «залишкового» виділення коштів на розвиток соціальної сфери та культури, який давав слабку надію на виживання громадських музеїв, що знаходилися у віданні міських і районних відділів культури. Музеї, створені при підприємствах, організаціях та установах, повністю залежали від фінансування збоку своїх засновників. Тому перехід економіки на госпрозрахунок та самофінансування, поставив під сумнів не тільки існування багатьох підприємств і організацій, але й діяльність створених ними музеїв.

1991 р. згідно з обліковими даними в Криму налічувалося всього 162 громадських музеї.

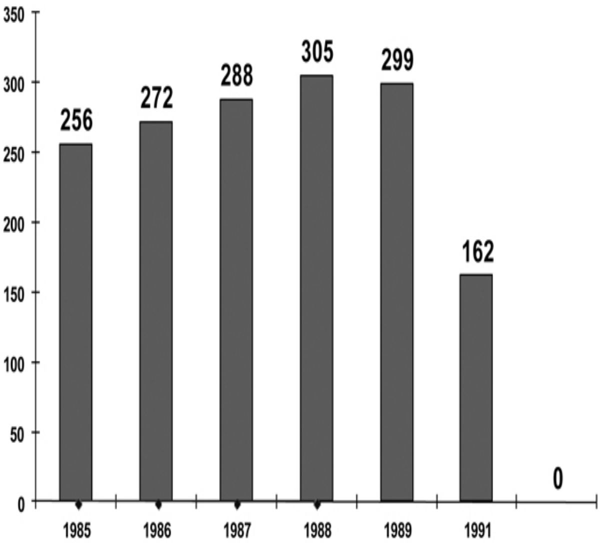

Це трохи більше 50% від установ, що діяли 1988 р. Музеї, які збереглися, намагалися активізувати свою виставкову діяльність, орієнтуючись на інтереси місцевого населення. З одного боку вони декларували повну деідеологізацію музейної інтерпретації історії, з іншого, намагалися робити акцент на місцевій історії та популяризації багатої культурної спадщини мешканців півострова.

Дослідження мережі громадських музеїв Криму другої половини 80-х рр. показало, що в основі їхньої діяльності лежав багатий колекційний і експозиційний потенціал. Підтвердженням тому може слугувати перехід низки громадських установ у категорію державних, весь основний фонд яких входить до державного фонду України. Це Сакський краєзнавчий музей, відомий зараз як «Музей історії грязелікування м. Саки», історичний музей Чорноморського району, який нині діє у складі «Історико-археологічного заповідника «Калос Лімен», музей історії Ленінського району, зараз «Історико-археологічний музей Ленінського району», історико-краєзнавчий музей Радянського району.

Діюча в Криму сьогодні мережа громадських музеїв нараховує понад 200 одиниць, близько 50% яких було створено в радянський період.

Джерела та література

1. Фролов А. И. Современное состояние и основные направления научных исследований музейной сети // Музееведение: Вопросы теории и методики: сб. науч. тр. / НИИ культуры. – М., 1987. – С. 74.
2. Родимцева И. А. Об основных направлениях деятельности музеев в одиннадцатой пятилетке // Музейное дело в СССР: сб. науч. тр. / Центральный музей Революции СССР. – М., 1982. – С. 7.
3. Формы и методы работы музеев по патриотическому и интернациональному воспитанию молодежи: Метод. реком. / Научно-метод. совет Крымского краевед. музея. – Симферополь, 1988. – С. 5.

4. Справка о работе с общественными музеями в 1986 году. – Рабочий архив отдела музееведения КРУ «Центральный музей Тавриды».
5. Курлат Ф. Л. Некоторые аспекты и обоснования ведущих идей и основных проблем экспозиции музея исторического профиля // Терминологические проблемы музееведения: сб. науч. тр. / Центральный музей Революции СССР. – М.,1988. – С.11.
6. Музееведение: Музеи исторического профиля. / Под ред. проф. К. Г. Левыкина и В Хербста. – М.: Высшая школа, 1988. – С. 231.
7. Вержбицкий В. Г. Советский образ жизни и проблемы его экспозиционного показа // Музейное дело в СССР: сб. науч. тр. / Центральный музей Революции СССР. – М., 1982. – С. 36 .
8. Пищулин Ю. П., Равикович Д. А. Социальные функции советского музея // Терминологические проблемы музееведения: сб. науч. тр. / Центральный музей Революции СССР. – М.,1988. – С. 9.
9. Лурье В. Г. Музей на предприятии. – М.: Профиздат, 1982. – С. 25.
10. Там само. – С. 27.
11. Методические рекомендации к участию общественных музеев области в подготовке к 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, разработанные научно-методическим отделом Крымского краеведческого музея. – Рабочий архив отдела музееведения КРУ «Центральный музей Тавриды».
12. Пропаганда материалов и решений XXVII съезда КПСС в экспозициях общественных музеев. Методические рекомендации, разработанные научно-методическим отделом Крымского краеведческого музея – Рабочий архив отдела музееведения КРУ «Центральный музей Тавриды».
13. Отчет председателя общественного музея Сакского химического завода за 1985 год – Рабочий архив отдела музееведения КРУ «Центральный музей Тавриды».
14. Музееведение: Музеи исторического профиля… – С. 234.
15. Каспаринская С. А. Музейная практика и современная историческая наука // Музееведение. Вопросы научного содержания экспозиции краеведческих музеев: сб. науч. тр. / НИИ культуры. – М., 1987. – С. 35.
16. Огій О. М., Швець П. В. Відзнаки доблесної праці. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 115.
17. Народный музей археологии Крыма: Об опыте создания, общественно-просветительной и научно-исследовательской деятельности / Сост. А. А. Щепинский, С. К. Сосновский. – Симферополь: Крымский облполиграфиздат, 1987. – С. 2.
18. Музей истории средней школы № 1 им. К. Д. Ушинского г. Симферополя / Крымский краевед. музей. – Симферополь: Крымский облполиграфиздат, 1987. – С. 2.
19. Музей в системе культурного комплекса. Из опыта создания и работы Белогорского районного музея / Крымский краеведческий музей. – Симферополь: Крымский облполиграфиздат, 1983. – С. 1.
20. Инструкция по учету и хранению музейных фондов в музеях, работающих на общественных началах по учету и хранению музейных фондов в музеях, работающих на общественных началах / Приложение к приказу Министерства культуры СССР от 25.03.88 № 134. – М., 1988. – С. 18
21. Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. Музей на общественных началах. – М.: Профиздат, 1985. – С. 188
22. Выставочная работа музеев исторического профиля в условиях перестройки. Методические рекомендации / Центральный музей революции СССР. – М., 1990. – С. 5.
23. Об упорядочении сети музеев на общественных началах. Постановление коллегии управления культуры облисполкома от 28.12.89 г. – Рабочий архив отдела музееведения КРУ «Центральный музей Тавриды».

Ирина Стельмах

Общественные музеи в Крыму (80-е годы XX века): сеть и тематика фондовых коллекций

Рассмотрена деятельность общественных музеев Крыма в советский период. Изучение основных принципов формирования фондов и создания экспозиции послевоенного времени позволяет определить состав сохранившихся коллекций и перспективы их использования на современном этапе.

Ключевые слова: *общественные музеи, советский период, фонды, экспозиция, профильная группа.*

Irina Stelmakh

**Public museums in the Crimea (80th of XXth century):
network and themes of fund collections**

The great part of public museums of the Crimea arose in the Soviet period. The stady of the main principles of funds and expositions formation of the postwar time will allow to determine the composition of surviving collections and the prospects of their utilization in our modern times.

Key words: *public museums, Soviet period, fund, exposition.*

Микола Ходаківський (м. Київ)

КИЇВСЬКИЙ СКАНСЕН: ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ (ДО 35-РІЧЧЯ ВІДКРИТТЯ ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ)

У статті висвітлюється історія створення національного музею народної архітектури та побуту України. Розглядаються питання збереження, використання пам'яток та проблеми реставрації.

Ключові слова*: музей-скансен, пам'ятка, урочища, археологія, реставрація.*

17 липня 2011 року виповнилося три з половиною десятиліття, коли перші відвідувачі здійснили подорож експозицією Національного музею народної архітектури та побуту України. Як відомо, Музей створювався з ініціативи наукової і творчої інтелігенції, коштом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, за активної підтримки великого патріота України, Героя України, академіка НАН України П.Т.Тронька.

Музей започатковано Постановою Ради Міністрів України № 105 від 06 лютого 1969 р. як державна установа у відомстві. Проте коштів на розбудову унікального музею Міністерство культури УРСР виділяло вкрай мало. За умов, які склалися, за ініціативою Петра Тронька (на той час голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК)), Рада міністрів УРСР спеціальною постановою (№ 159) від 31 березня 1971 р. передала Музей у відання УТОПІК, яке мало потужну фінансову базу для вирішення питань утримання музейних штатів, фінансування науково-пошукової роботи і зрештою будівництва Музею в цілому. Таким чином у часи «застою», Товариство з вже заснованим Музеєм і іншими регіональними скансенами, громадськими зусиллями намагалося заповнити велику прогалину в надто важливій ланці - збереження культурної спадщини українського народу. На жаль, необхідно відзначити, що і досі в нашій незалежній демократичній Україні немає єдиної визначеної державної інституції, яка б безпосередньо «по-батьківськи» в повній мірі опікувалася пам'ятками народної культури.

З метою створення першої черги Музею, розпорядженням Ради Міністрів УРСР, дирекції було виділено 97 га земельної ділянки за рахунок сільгоспугідь радгоспу «Хотівський». Після виготовлення проектно-кошторисної документації інститутом Київ НДІ містобудування земельна ділянка була передана музею Державним актом, виданим 22 грудня 1972року Києво-Святошинським райвиконкомом, Київської області. Відтоді розпочалася напружена робота. Колектив Музею, на чолі з першим його директором - архітектором В.О.Сікорським та заступником В.Г. Шмельовим при активній фінансово-організаційній підтримці Правління і активу Товариства УТОПІК, зайнялися проектуванням, землевідведенням, експедиційно-пошуковою роботою, реставрацією та встановленням пам'яток народного будівництва.

Як тут не згадати заступника Голови Правління Товариства УТОПІК Я. Петрусенка, начальника спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні В. Семенчука та багато інших фахівців НАН України, Інституту теорії історії архітектури, Київського науково-дослідного інституту містобудування, облвиконкомів, обласних управлінь культури, архітектури, які часто на ентузіазмі вирішували сотні таких потрібних питань для створення експозиції музею. Про все це уже багато го-

ворено і написано. Слід відзначити, що першими відвідувачами у новоствореному скансені 9 липня 1976 року були члени урядових інституцій на чолі з першим секретарем ЦК Компартії України В.В.Щербицьким. Без попереднього огляду і згоди вищого партійного керівництва годі було й думати про функціонування Музею. А все тому, що різного рівня чиновники нашіптували керівникам держави про створення під Києвом «націоналістичного кубла», «хуторянщини» тощо. Під час однієї із нарад В.В. Щербицький прямо сказав П.Т.Троньку, що той возить «рухлядь» під вікнами ЦК (будівля бувшої лютеранської церкви, в якій розміщувалася дирекція Музею була неподалік). На критику Петро Тронько відповів, що він (В.Щербицький) ще скаже спасибі працівникам Музею за цю «рухлядь».

І ось після відвідин Музею, де передбачалось бути годину, партійно-урядова делегація перебувала цілих півдня. Після огляду В.В.Щербицький написав у книзі відгуків «Колектив музею зробив велику корисну справу. Сердечне Вам спасибі за це дорогі товариші». Тут же поставили підписи інші учасники делегації і серед них , напевне, й «нашіптувачі».

Тиждень потому, 17 липня 1976 року, на той час заступник голови Ради Міністрів України і голова Українського товариства охорони пам’яток історії та культури П.Т.Тронько перерізав стрічку на центральному вході в музей і перші відвідувачі познайомилися з пам’ятками народного будівництва із «Середньої Наддніпрянщини», «Полтавщини і Слобожанщини», «Полісся», «Поділля». Вже тоді було виявлено, перевезено, відреставровано і встановлено більше 150 пам’яток – будівель XVI – поч. XXст. Серед них визначні:

Середня Наддніпрянщина:

- церква із с. Зарубинці, Монастирищенського р-ну Черкаської області (1742 р.);
- хата із с. Яснозір’я, Черкаського р-ну (кін. XIX ст.);
- хата із с. Шевченкове Звенигородського р-ну, Черкащина, 2 пол. XIX ст.;
- садиба із с. Яснозір’я, Черкаського р-ну (XIX – поч.. XX ст.);
- хата із с. Хрещатик, Черкаського р-ну (кін. XVIIIст.);
- церква із с. Дорогинка Фастівського р-ну Київської області(II пол. XVI ст.);

Полтавщина – Слобожанщина:

- хата із с. Шишаки Полтавської області (1896 р.);
- хата із с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської області (кін. XIXст.);
- хата із с. Велика Павлівка Зіньківського р-ну Полтавської області (кін. XIX ст.);
- хата із с. Попівка, Зіньківського р-ну Полтавської області (кін. XIX ст.);
- хата із с.Новоахтирка, Новоайдарського р-ну Луганської області (кін. XIX ст.);

садиба із с. Красна Попівка, Кремінського р-ну на Луганщині(кін. XIX ст.);

- гамазей із с. Луб’янка, Білокураківського р-ну Луганської області (поч. XX ст.);

Полісся:

- крупорушка із с. Архіпівка, Семенівського р-ну Чернігівської області (II пол. XIX ст.);
- хата із с. Мамекине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської області (кін. XIXст.);
- хата із с. Гажин, Норовлянського р-ну, Гомельщина (XVIII ст.);
- кліть із с. Березове, Рокітнівського р-ну, Рівненщина (XVIII ст.);
- хата із с. Блажове, Рокітнівського р-ну, Рівненщина (XIX ст.);
- хата із с. Мульчиці, Володимирецького р-ну, Рівненщина (сер.XIX ст.);
- кузня із с. Залюття, Старовижівського р-ну, Волинь (поч. XX ст.);
- курна хата із с. Самари, хутір Верестя, Ратнівського р-ну, Волинь (1587 р.);
- окружний двір із с. Солов’ї, Старовижівського р-ну ,Волинь (кін. XIX – поч. XX ст.);

Група вітряків із Сумщини і Рівненщини (кін. XIX - поч. XX ст.);

Поділля:

- церква із с. Зелене Гусятинського р-ну Тернопільської області (1817 р.);
- дзвіниця із с. Кут-Товсте, Гусятинського р-ну Тернопільської області (XIX ст.);
- хата із с. Кадіївці Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької області (1892 р.);
- хата із с. Луги Чечельницького р-ну Вінницької області (кін. XVIII ст.);
- шкальня із с.Теремці Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької області (кін. XIX – поч. XX ст.);
- водяний млин із с. Ломачинці Сокирянського р-ну Чернівецької області (поч. XIX ст.);
- хата із с. Яришів Могилів-Подільського р-ну Хмельницької області (поч. XIX ст.)

У той час у фондах Музею уже налічувалося більше 20 тис. пам’яток народного художньо-вжиткового мистецтва, знарядь праці тощо. Серед них більше півтисячі хатніх ікон, значні колекції одягу, рушників, кераміки, народних музичних інструментів. Закономірно виникає питання, чому саме із трьох пропонованих ділянок для розмі-

шення музею була вибрана саме на південній околиці м. Києва. Чому саме ця ділянка, де зараз розмістився Музей була пріоритетною?

По-перше, ділянка була вільна від міської забудови, тобто збережений, недоторканий наддніпрянський етнографічний ландшафт з давніми історичними урочищами: «Дьогтярка», «Литвинове», «Соловйове», «Фіалкове», «Церковщина», «Ярівці»;

По-друге, місцевість навкруг визначеної ділянки налічує значну кількість пам'яток давніх культур, а саме:

а) на північному сході фрагменти археологічного і архітектурного заповідника «Китаєво», ділянка якого, крім Китаївської пустині, охоплює городище та курганний могильник;

б) на південь, на перехресті вул. Академіка Заболотного та вул. Червонопрапорної розташований археологічний заповідник «Пирогівське городище», де виявлено матеріали білогрудівської культури (XI-IX ст. до н.е.), зарубинецької культури (II ст. до н. е.- II ст. н.е.), давньоруського часу (X-XI ст.);

в) на південній околиці с. Пирогів віднайдено фрагменти поселення скіфського часу (VI-IV ст. до н.е.) та підгірської культури;

г) на відстані 1 км у західному напрямку від південної околиці с. Пирогів виявлено двошарове поселення часу раннього заліза (VII-Vст. до н.е.) та пізньосередньовічного часу (XII- XVII ст.);

д) на відстані 700 м. у південно-західному напрямку від Китаївської пустині розташований курганний могильник;

е) на північно-східній околиці села Хотів розкопане Хотівське городище (VI-V ст. до н.е.).

Окрім того в цій місцевості, поблизу визначеної ділянки, ще до монголо-татарської навали, діяв досить великий печерний монастир, що довжиною своїх печерних галерей не поступався, напевне, уславленій Києво-Печерській лаврі. Ознаки цього монастиря співробітники скансена неодноразово виявляли навіть на околицях Музею. Дуже славилась своєю цілющою водою і криниця преподобного Антонія Печерського, що на території Музею. Пізніше ці досить плодючі землі належали Видубецькому монастирю, а також Софіївському митрополичому дому.

Зважаючи на все вищевикладане, і було обрано для розміщення Музею мальовничу місцевість - природний амфітеатр долини літописної річки Віти між висотами Церковщини, Феофанії та Голосіївського лісу. Як відомо, складова музею Голосіївський ліс, про що свідчить його назва, був закладений на голому місці і його виникнення пов'язане з ім'ям видатного українського церковно-політичного діяча і просвітителя, митрополита Київського і Галицького Петра Могили (1596-1647 рр.), який придбав тут у голосіївській долині землю з чотирма ставками, заснував скит Києво-Печерської лаври і став насаджувати ліс. Таким чином Музей разом з околицями, давніми історичними урочищами, острівцями незайманої природи, історико-археологічними пам'ятками і стародавнім Голосіївським лісом становить цілісне історико-ландшафтне середовище – одну з кращих околиць Києва, яку конче необхідно зберегти. Зрозуміло, що створення Музею було під постійним контролем партійних органів і неодноразово розглядалося на всіх рівнях, після чого частково змінювався керівний склад Товариства і Музею, проходила «чистка» колективу. У 1976 р. політбюро ЦК Компартії України запропонувало Товариству створити в Музеї експозицію радянського періоду, як це було передбачено у всіх історичних і краєзнавчих музеях СРСР. На підтвердження цього вийшла постанова Ради Міністрів України №440 від 10 вересня 1976 р. про завершення будівництва Музею, якою було передбачено створення експозиції радянського періоду, робітничого селища, давньоруського зодчества, а також завершення створення експозицій «Карпати», «Південь України» і добудова експозицій «Полтавщина і Слобожанщина». У відповідності з цією постановою, для завершення будівництва зазначених експозицій в 1977 р. Музею було передано Державним актом додатково 35 га землі із правом відселення частини селища Пирогів, як і було передбачено схемою генерального плану (всього 55 будинків). Із-за відсутності достатнього фінансування керівництву мезеєм вдалося відселити тільки мешканців 19 будинків. На жаль, невиконання цієї умови вже сьогодні негативно впливає на сприйняття експозиції Музею. Виходячи із зазначеної постанови, вперше в практиці створення музеїв – скансенів необхідно було побудувати під відкритим небом експозицію сучасного періоду. Після довгих творчих дискусій низкою провідних вчених України, зокрема В.П.Самойловичем, Г.Н.Логвиним, Ю.Ф.Хохлом, співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. М.Т.Рильського та науковим коллективом Музею була висунута і схвалена концепція, якою передбачалося вивчити в науково-пошукових експедиціях сучасне народне будівництво у всіх регіонах України, відібрати кращі самодіяльні зразки

60-70-х років XX ст., що зберігають народні традиції, репрезентують той чи інший регіон та встановити в скансені як копії.

Було проведено сотні експедицій, опрацьовано значний архівний матеріал. Після чого за кошти облвиконкомів місцевими майстрами з місцевих матеріалів у музеї було відтворено копії 34 будівель. Облаштування інтер’єрів будинків проводилося виробами місцевих підприємств, а також творами майстрів народної творчості. У жовтні 1979 року експозиція була відкрита для огляду. До речі з питання створення експозиції сучасного періоду автора даного повідомлення запросили з доповіддю на XVIII конференцію Асоціації Європейських музеїв в м. Таллін в 1997 р., де було жваве позитивне обговорення, проведено круглий стіл. Ідеєю створення подібної експозиції зацікавилися скандинавські музеї, куди пізніше направляли свої напрацювання співробітники музею.

На базі новоствореної експозиції розпочалася робота науково-практичних семінарів: «День гончара», «День вишивальниці», «День різьбяра і лозоплетіння», «День майстрів декоративного розпису», «День народних ремесел», на які збиралися сотні народних майстрів, фольклорні колективи. Народні умільці щорічно приїжджали на музейні етнографічні ярмарки, а згодом було започатковано і виставки – продаж виробів народного мистецтва на Андріївському узвозі в м. Києві. Необхідно сказати, що народними майстрами на той час ніхто не опікувався. Співробітники музейної установи часто виявляли їх в науково-пошукових експедиціях, брали на облік, їх виробами поповнювали фондову колекцію, запрошували в Музей для демонстрування процесу виготовлення традиційних виробів. Серед них Олександра Селюченко, Уляна Кот, Марія Приймаченко, Гаврило Пошивайло, Іван Бойко, Яків Падалка, Михайло Царенко, Михайло Тарасенко, Іван Сухий, Олександра Великодна, Марія Руденко, Ярослав Ремінецький, Гурій Огієнко, Іван Ведель, Ганна Портуляк, Марія Матийчук, Іван Лисенко, Енгеліса Литвинець, Ганна Василащук, Антон Штепа, Микола Чирва та багато інших , з роботами яких можна познайомитися у фондах Національного Музею народної архітектури та побуту України. Згодом Музей доклав чимало зусиль і до створення Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Колективом Музею було набуто значних знань і досвіду, відкривалась перспектива поглиблення наукових досліджень, розвитку експозицій. За участю науково-творчого колективу Музею в 1978 р. були розроблені і схвалені техніко-економічні обґрунтування подальшого будівництва експозицій і розробки комплексної програми розвитку Музею в цілому. У вересні 1982 р. великим святом завершилося відкриття експозиції «Карпати» (Закарпаття), в якому брали участь народні музики та самодіяльні колективи із сіл Будани, Збараж, Мельнице-Подільськ, Довге (Тернопілля), народні музики Рахівського лісокомбінату, а також фольклорні колективи з Переяслав-Хмельницького, Бородянського та Бориспільського районів Київщини, самодіяльна капела бандуристів із Харківщини. З промовою до гостей на відкритті виступили Голова Українського товариства охорони пам’яток історії та культури академік НАН України П.Т.Тронько і директор Музею І. В. Ніколаєнко. Високу оцінку одержав Музей і від делегатів IX Міжнародного з’їзду славістів у 1983 році. Здавалось, що настав час, коли повинен на високому ентузіазмі ще більше розкритися творчий потенціал колективу музею. Але настають кадрові зміни в Правлінні Товариства та керівництві Музею. Посилюється ідеологічний тиск на інакодумців. Планове комплексне проектування Музею припиняється. Частині здібних архітекторів, етнографів «допомагають» звільнитися. На зміну їм приходять цинізм, демагогія, творча безплідність. Тих працівників, що залишилися і які щиро цінували народну культуру і продовжували чесно займатися її дослідженням і осмисленням, чекали роки гонінь, ярлики – «націоналісти», «хуторяни», «жовтоблакитники» тощо. В той час Музей пережив і «нові» ідеї скансенобудівництва, коли для контрасту в експозиції пропонувалося будувати залізобетонні комплекси і наглядну партійну агітацію тощо. Проте й цього разу творчий колектив Музею вистояв, залишившись без фондосховищ, науково-адміністративного корпусу, господарських будівель.

Демократизація радянського суспільства, яка розпочалася в «епоху Горбачова» принесла принципові зміни в життя Музею. В цей час за значної підтримки директора Ю.М.Алексєєва із співробітників музею був створений фольклорний колектив на чолі з відомим музикознавцем Леопольдом Ященком. В зв’язку з цим почали набувати духовної змістовності свята народної творчості, обряди, трудові процеси, етнографічні ярмарки. Започатковано проведення фестивалів народної творчості. Зазначені но-

вації були не до вподоби деяким вищим чиновникам і ними було зроблено все, щоб музейний фольклорний колектив згодом був розпущений. Проте дух свободи вже був відчутний в Україні. Були відкинуті нав'язані радянською ідеологією стереотипи, перед українським соціумом почала відкриватися справжня цінність пам'яток народного будівництва як величезних скарбів народної культури. Витримала випробування часом правильність концепції створення Музею, яку змушені були маскувати різними компромісними рішеннями. У другій половині 1980-х років складаються плани наукових досліджень, розвитку експозицій, розроблена інструкція масової інвентаризації пам'яток народної культури в усій Україні. Працівники Музею надають консультації по збереженню пам'яток на місцях, беруть безпосередню участь у створенні етнографічних музеїв. Розвиваються партнерські стосунки з Чехією, Словаччиною, Угорщиною, Польщею, Німеччиною, Македонією, Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Вірменією, Грузією, Казахстаном. Музей набуває авторитету, його працівники запрошуються до участі в міжнародних наукових конференціях. Вечір кобзарів і лірників до 175-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка за сприяння музейників став символом перемоги розуміння народного буття як нерозривної єдності духовної та матеріальної культури. У 1990 р. у знаменитій козацькій церкві Св. Архистратига Михаїла із с. Дорогинка (др. пол. XVI ст.) прозвучав уперше в Києві скорботно-урочистий молебень по Тарасові Шевченку, організований Музеєм, Українською автокефальною церквою і товариством «Просвіта». З цього часу врятована Музеєм від наруги й руйнації церква, за значної підтримки науковців П.Тронька, П.Толочка, Д.Степовика, О.Силіна знову стала діючою культовою спорудою для православної християнської громади з числа жителів с. Пирогів і музейних працівників. А згодом перед віруючими відчинились двері ще однією із перлин традиційного дерев'яного храмового будівництва в стилі українського бароко - церкви Св. Параскеви П'ятниці із с.Зарубинці (Черкащина), побудованої в 1742 році. І хоча її іконостас був на дві третини знищений, проте завдяки духовному настоятелю в о. Андрію (Власенку) нині успішно відновлюється. Пізніше почали відправлятися служби в церкві Св. Миколая (1817 р., експозиція «Поділля»), в церкві із с. Кисоричі (1784 р. експозиція «Полісся»), в церкві із с. Плоске (Канори) в експозиції «Карпати». Велику підтримку в становленні церкви в Музеї надавали патріархи Мстислав (Скрипник), Володимир (В. Романюк), Філарет (М. Денисенко), які своєю неодноразовою присутністю на службах, під час народних святкувань багато розповідали, радили і ділилися своїм великим і багатющим досвідом.

З нагоди 35-річчя заснування скансену (1994 р.) Міжнародна наукова конференція підтвердила, що Музей був і є значним осередком національної ідентифікації, збереження самосвідомості і відновлення духовності українського народу.

У Музеї організовуються і проводяться традиційні весільні обряди, народні свята – Андрія, Миколая, Різдва, Водохреща, Масниця – Колодія, Великдень, Веснянки, Зеленої неділі, «Куста», «Купала»,а також День пам'яті Т.Г. Шевченка, День Чорнобильської трагедії, День жертв голодомору, відновлюються традиційні процеси: оранка, сівба, косовиця, жнива. Згадані дійства просякнуті церковним змістом, супроводжуються виступами фольклорних колективів, стають високодуховними, патріотичними величними, дійствами. Здавалося б, настав час вільної незаідеологізованої праці. Створений десь на дві третини (бо недобудовані і невідкриті експозиції, «Гуцульщина», «Волинь», «Слобожанщина», «Південь України»). Музей уже набув світової слави. Як зазначалося на XVIII конференції Асоціації Європейських музеїв, український музей архітектури та побуту в Києві є одним з найбільших і найкращих музеїв в Європі, завдяки тому, що органічно в унікальному природному ландшафті, на площі 147 га встановлено більше 300 традиційних пам'яток народного будівництва XVI-XX століть з етнографічними експозиціями. Фондова колекція його налічує понад 70 тисяч пам'яток художньо-вжиткового мистецтва, серед яких більше 20 тисяч народного одягу і тканини, більше 10 тисяч кераміки, понад тисячу народного живопису, одна з найбільших в Україні колекція народних музичних інструментів, велика кількість знарядь праці, предметів побуту, стародруки тощо. Але вже починаючи з 1994 р. Музей відчуває фінансову скруту. Збанкрутіле Товариство не може достатньо фінансувати Музей. Через відсутність коштів зникають реставраційні підрозділи. Їх досвідчені працівники йдуть на заробітки до можновладців, де працюють на будівництві приватних осель. Зрозуміло, що пам'ятки народного будівництва без втручання реставраторів швидко старіють, гинуть. Тому

досить важливою і актуальною справою на сьогодні є їх збереження в музеях – скансенах. Як відомо, терміни пам’ятка і реставрація взаємопов’язані. В нашому розумінні термін «реставрація» охоплює комплекс заходів на пам’ятці, спрямованих на її збереження, а саме: зміцнення, розкриття, заміни, відтворення, реконструкція, консервація, доповнення, охорона, використання тощо.

Чи виконуються сьогодні в повній мірі, з високою вимогливістю ці заходи? Звичайно, ні. Що ж необхідно для цього в першу чергу? Перше – для виконання робіт з реставрації пам’яток народного будівництва необхідні відповідні кошти, кваліфіковані реставратори. Останніх, до речі, ніхто не готує. В кращому випадку музей послуговуються найманими сільськими самоучками. Саме тому для підготовки професійних реставраторів необхідне бажання Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, стабільне фінансування і забезпечення випускників середніх спеціальних закладів постійною роботою.

Друге – підготовка належної специфічної проектно-кошторисної документації реставрації пам’яток. На жаль, і фахівців-архітекторів з питань реставрації теж недостатньо.

Третє – необхідність наявності якісного будівельного матеріалу (дерева, глини, соломи, очерету тощо). Тут необхідні додаткові наукові дослідження. Наприклад, в які пори року проводити заготівлю матеріалів, які навички з їх використання, прийоми заготівлі (роботи по реставрації пам’яток необхідно проводити вручну, так як механізоване виконання робіт, в тому числі по заготівлі матеріалів, зменшує їх довготривалість і відповідно якість).

І саме головне – при стабільному фінансуванні науково - реставраційні служби повинні існувати при музеях. Як вже згадувалося, в зв’язку з відсутністю коштів, починаючи з 1994 року для утримання Музею та виконання Товариством цільових програм, за окремими дорученнями Кабінету Міністрів України, Товариству почала надходити фінансова допомога з Державного бюджету. Проте цих коштів вкрай не вистачало. Це спричинило складнощі в збереженні та реставрації пам’яток, хоча деякий час Музей ще виживав. Але починаючи з 2003 року, в зв’язку із внесеними змінами до Державного бюджету, Музей, що підпорядкований громадській організації, не міг отримувати державні кошти. Тому Товариство змушене було передати його

Петро Тронько проводить екскурсію по музею

у відання Національної академії наук України наголосивши при цьому на об'єднання зусиль для забезпечення подальшого розвитку цього унікального закладу, створеного громадським коштом. Однак й фінансові можливості НАН України не можуть в повній мірі задовольнити всі потреби для гідного функціонування Музею. З публікації газети «Україна Молода» від 1-2 липня 2011 року довідуємось, що Президія Національної академії наук України вирішила передати Музей Міністерству культури і туризму. Чи виправдано це – покаже час. Проте і музейникам не слід складати руки. Етичний кодекс ICOM (Міжнародної ради Музеїв) вчить, що музеї передусім – установи неприбуткові. Для європейських музейників і відповідно для українських – це, в першу чергу, необхідність зосередження на наукових дослідженнях та ефективній комунікації з відвідувачами. Що ж стосується фінансового забезпечення то це, зрозуміло, прерогатива держави, а також залучення спонсорських внесків. Окрім того Музеї і самі можуть частково заробляти деякі кошти, не порушуючи головні наукові засади тематичного плану формування експозицій. Наприклад, зазначає в розмові при зустрічі директор національного заповідника «Качанівка» Володимир Буренко: «У заповіднику можна зняти кімнату у влаштованому тут готелі, порибалити за відповідні кошти, окрім того кошти за вхідні квитки, екскурсії, сувеніри, літературу, парковку автомобілів і це дає можливість проводити дрібний ремонт і обслуговування заповідника...»

Що стосується роботи з відвідувачами, особливо з молоддю, то відчувається їх недостатня підготовленість у знаннях історії, краєзнавства, музеєзнавства. Очевидно, що тут необхідно відійти від програм формального спрямування, які часто нічого не дають школярам студентам в питаннях пізнання історії нашої прадавньої України. Постає потреба розробки конкретних програм відповідно до фахового спрямування навчального закладу. Разом з тим все більше людей хочуть знати свою правдиву історію, традиційні звичаї, обряди. Саме тому необхідно активізувати науково-експедиційну роботу, в першу чергу, працівників музеїв по вивченню народної культури малодосліджених регіонів України, особливо східних, південних, окрім того, продовжувати вивчення і показ культур інших народів, що компактно проживають на території нашої держави.

Николай Ходакивский

Киевский скансен: достижения и потери (к 35-летию открытия экспозиции Национального музея народной архитектуры и быта Украины)

В статье освещается история создания Национального музея народной архитектуры и быта Украины. Рассматриваются вопросы сохранения, использования памятников и проблемы реставрации.

Ключевые слова: *музей-скансен, памятник, урочища, археология, реставрация.*

Mykola Khodakivskiy

Skansen in Kyiv: gains and losses (35 years of the opening exhibition of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine)

The article highlights the history of National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine. The problems of storage, use and restoration of monuments.

Keywords: *Skansen museum, monument, Tracts, archeology, restoration.*

ДО 150-РІЧЧЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ

ISSN 2222-5250

УДК 947.785«18»

Ігор Жалоба (м. Київ)

СПОЛУЧЕННЯ ЛЬВОВА З ВІДНЕМ: З ІСТОРІЇ ЗАЛІЗНИЦІ КАРЛА ЛЮДВІҐА

У статті подано короткий нарис з історії будівництва залізниці Карла Людвіґа, яка поєднала Львів з Краковом та Віднем. Проаналізовано ідейне підґрунтя проекту Галицької залізниці та обставини створення товариства залізниці Карла Людвіґа; подані фон та обставини відкриття залізниці 4 листопада 1861 р.

Ключові слова: *залізниця Карла Людвіґа, Краків, Львів, Відень, Габсбурзька монархія, Галичина.*

Імпульс залізничного будівництва, заданий на Британських островах у 20-х роках XIX ст., докотився до українських теренів за 40 років, а саме: відкриттям 4 листопада 1861 р. відрізку Перемишль-Львів як частини залізниці Карла Людвіґа. Саме ця залізниця стала першою залізною дорогою, збудованою у межах сучасної України, що мала своє логічне продовження у просторі і часі завдяки побудові ліній до Чернівців, Тернополя, Бродів. Цілком природно постають питання про те, у кого виникла ідея побудови залізниці до Львова, за яких обставин відбувалося саме будівництво і як воно сприймалося сучасниками. Власне відповіді на ці та інші питання і є метою даної статті.

а) Ідея, територія і гроші.

Львів як столиця «королівства Галичини та Лодомерії» ще з 1772 р., тобто першого поділу Речі Посполитої, належав до земель Габсбурзької корони. Як метрополія (австрійські землі Габсбурзької монархії), так і її галицька периферія не могли бути порівнювані у плані економічного потенціалу з Британією. Тим не менш, британський імпульс досяг саме габсбурзьких володінь, коли вперше на континенті у другій половині 20-х років XIX ст. було започатковане залізничне будівництво лінії Будвайс-Лінц-Гмунден. Саме у Габсбурзькій імперії у 1830-х роках постає на той час майже фантастична ідея побудови справді великої залізниці від Бродів на російському кордоні через Львів і Відень до Адріатичного узбережжя. Її презентував громадськості професор Віденської політехніки Франц Ксавер Ріпль.

Залишалося мало – віднайти тих чи того, хто профінансує подібне будівництво, спокусившись майбутніми прибутками від залізниці. Зважаючи на аграрний характер Галичини, ніхто всерйоз не розраховував віднайти потрібні кошти в цілому регіоні. Питання стояло в іншому – на який прибуток могли розраховувати власники залізниці в Галичині. За оцінками 1850-х років Галичина володіла 13 млн. 452 тис. 274 моргами поля, з яких 5 млн. 803 тис. 222 морги орної землі, 2 млн. 044 тис. 601 – сади і луки, 1 млн. 370 тис. 613 – пасовиська, 4 млн. 233 тис. 808 – ліси і 30 моргів – виноградники. Галицька земля винагороджувала своїх працівників щорічною продукцією десь біля 26 млн. корців різної продукції (пшениці, жита, ячменю, вівса, картоплі, буряків, гороху, кукурудзи). У цілому продукція Галичини разом з Буковиною давала щорічно в середньому 170 млн. ц землеплодів та сировини (найперше це сіль, меншою мірою заліза, більше вугілля), 5 млн. сажнів будівельного та паливного дерева та біля 95 тис. ц промислової продукції первинної обробки (сукно, полотно, цукор, горілка, пиво, коси, папір, фарби, галантерея, скляні, залізні, глиняні вироби тощо). До цього треба було ще долучити торгівлю худобою, біля 200 тис. шт.

Розраховували і на пасажирські перевезення, які традиційними шляхами щорічно наприкінці 1850-х років складали біля 18 тис. осіб. Сподівалися на потроєння цієї кількості завдяки залізниці. Втім, основні надії в прирості як пасажирського руху, так і вантажного покладалися на транзитні потоки через сполучення з залізницями Російської імперії та Дунайських князівств. Тоді галицькі лінії з чисто провінційних перетворювалися на європейські колії, маючи на меті сполучення: 1. Півдня Росії з цілою Західною Європою, тобто Гамбургом, Лондоном, Парижем тощо; 2. Чорного моря з Балтійським, тобто Одеси з Гданськом; 3. Молдови і Валахії з Польщею, Росією і Німеччиною, тобто Галаца, Ясс, Бухаресту з Гданськом, Гамбургом тощо; 4. Італії, Угорщини з Польщею, Росією, Прусією, тобто Трієста, Пешта з Краковом, Варшавою, Петербургом, Львовом, Бродами тощо[1].

б) Дійові особи доберезневої епохи

Першим, хто не просто зацікавився ідеями проф. Ріпля, але й мав гроші для їх втілення, був

всемогутній Саломон Ротшильд. 4 березня 1836 р. він нарешті одержує давноочікуваний привілей на побудову Північної залізниці, крайнім пунктом якої має стати Бохня, містечко в Галичині.

Фактично, на світанку залізничного будівництва Галичина вже розглядалася як вигідне поле для розвитку нового виду транспорту. На жаль, у нашому розпорядженні немає даних, який відгук знаходили плани Ріпля і підприємницька діяльність Ротшильда з побудови залізниці у напрямку Галичини в самому краї. Втім можна цілком певно стверджувати, що все це не залишилося поза увагою, і свідченням цього є те, що 12 жовтня 1840 р. на порядок денний засідання галицького ландтагу (сейму) виноситься питання побудови Галицької залізниці. Створюється комісія, на чолі якої стає Л. Сапєга, цей «perpetum mobile» галицьких ділових кіл, розробляється концепція Галицької залізниці, яка мала пролягати від Бохні через Ярослав до Львова з виходами на Броди (російський кордон) та Чернівці (молдавський кордон)[2].

Отож, ще не були збудовані, згідно з привілеєм, усі лінії Північної залізниці, а на Галичині вже захопилися ідеєю її продовження до Львова і далі на Схід. Починаючи з 1840-го року і до 1848 рр. галицькі землевласники, а це головно польська родовита шляхта, певною формою щороку вказують уряду на потребу залізниці для краю.

Ініціатива галицьких станів 1840 р. практично співпала зі змінами урядового ставлення до залізниць, – від відстороненно-споглядального до активного втручання у справи залізничного будівництва, визначення його пріоритетів тощо. Окреслені зміни безпосередньо позначилися і на долі проекту Галицької залізниці. Незважаючи на те, що ідея залізниці, чи то державної, чи то приватної, неодноразово віднаходила підтримку серед галицького губернського правління і членів Надвірної канцелярії, та на визнання усіма сторонами безумовної користі цієї залізниці для краю та монархії загалом, протягом 40-х років її будівництво так і не розпочали. Головним опонентом Галицької залізниці став основний провідник політики державних залізниць, голова Надвірної палати барон Кюбек. Ставлення барона до залізниць загалом і до Галицької зокрема було системним. Він розглядав її як важливу, але не першочергову. Галицьку залізницю барон бачив лише державною, але розпочинати її будівництво, принаймні до 1850 р., не вважав доцільним, бо, по-перше, держава на той час не володіла достатніми коштами для одночасного спорудження залізних доріг, які видавалися корисними; по-друге, він непокоївся за неочікувані соціально-економічні та політичні наслідки такої раптової розбудови залізниць. На погляд Кюбека, варто було дочекатися результатів залізничного будівництва прусської Верхньосілезької та Північної залізниць для того, щоб визначитися з початковим пунктом Галицької державної залізниці. А те, що це мала бути саме державна залізниця, у нього не було щонайменшого сумніву. Барон мало йняв віри, що галичани віднайдуть достатньо коштів для матеріалізації свого проекту. На його переконання, примноження приватних акціонерних товариств було небажаним, виходячи з фінансової ситуації в монархії та з чисто політичних міркувань, зважаючи, за його ж словами, на «природу залізниць» як владного важеля. Тому у жодному разі держава не повинна була допустити, щоб Галицька залізниця, яка пролягатиме політично не зовсім надійним регіоном, до того ж важливим у його стратегічному розташування щодо Росії, потрапила до рук приватних осіб.

Наполегливість галичан у 1840-х роках все ж таки дала, нехай обмежені, але результати: в Галичині були створені технічні відділи, які зайнялися розробкою проекту майбутньої залізниці. Однак не лише цим пояснюється цей хід уряду. До подібного кроку підштовхували події на північно-східних кордонах монархії – прусаки, росіяни, навіть краків'яни розбудовували там свої залізниці, що спричинило в урядовців занепокоєння за можливе відтягнення торгово-транспортного руху від австрійських областей. До цього варто долучити і розуміння важливості польських подій 1846 р. та небезпеки їх повторення.

І справді, перша залізниця, яка була вибудувана на галицькій території в кінці 1840-х років, пов'язана не з діяльністю австрійського уряду, а вільного міста Кракова. Саме там було швидко і без затягування зроблено все, щоб побудувати Краківсько-Верхньосілезьку залізницю (відкрито для руху 13 жовтня 1847 р.), невелику за розмірами, але важливу за своїм значенням у районі, де сходилися державні кордони трьох монархій – прусської, російської й австрійської. Після приєднання колишньої Краківської республіки до Габсбурзької монархії австрійським урядом були задіяні всі важелі з метою перепорядкування впливів на цю залізниці, що завершилося у 1850 р. її викупом державою та оголошенням у 1852 р. Східною державною залізницею[3].

в) Неоабсолютистські зміни

Отож, на початку 1850-х років, незважаючи на новий уряд і на нового натхненника (міністра Брука) залізничної політики неоабсолютистського уряду, курс на головно державне будівництво залізниць залишався незмінним. Політика державних залізниць вимагала, втім, чималих фінансових затрат. Поки внутрішня і зовнішньополітична ситуація монархії була відносно спокійною, проводити таку політику, хоч і зі значним напруженням, але вдавалося. Зовсім по-іншому розвивалися події у 50-х роках. Революція 1848 р. і угорське повстання 1849 р., італійська кампанія та загострення стосунків з Пруссією на рубежі 1840 – 1850-х років були тільки прологом до Кримської війни, небезпека участі в якій завдала остаточного удару по фінансовим резервам монархії.

Всі ці події одночасно засвідчили, що без активного залізничного будівництва годі й думати про збереження цілісності імперії та ефективний захист її рубежів. Тому в уряді все більше схилялися до думки про можливість залучення до будівництва залізниць приватного капіталу. 14 вересня 1854 р. був прийнятий закон, який дозволяв його використання у цій справі. У цьому ж році була прийнята й урядова програма, за якою визначалися головні напрямки і приблизна послідовність будівництва залізниць на території монархії. Галицька залізниця, яка повинна була стати складовою однієї з передбачуваних залізничних дуг, які мали перетинати державу з заходу на схід, була віднесена до першої категорії, тобто категорії найбільш важливих залізниць з точки зору їх військового та державно-політичного значення. Такі залізниці передбачалося і надалі будувати державним коштом.

Отже, ще на початку 1850-х років в уряді були переконаними, що Галицька залізниця повинна будуватися державою. Фінансова скрута середини 1850-х років внесла корективи у ці наміри. Від державного будівництва довелося відмовитися, і віденський уряд започатковує переговори з товариством Північної залізниці цісаря Фердінанда про викуп останнім вже наявних західногалицьких залізничних ліній та їхньої розбудови надалі до Львова. Успішний їх перебіг давав надію на те, що уряд віднайшов вигідного і політично надійного партнера[4].

г) Процес творення товариства та будівництво

Однак, на рубежі 1855-1856 рр. чи на початку 1856 р. в Галичині утворюється консорціум галицької шляхти, який започатковує перемовини з австрійським урядом спочатку про дозвіл на будову залізниць від Перемишля на схід (Чернівці-Броди), а пізніше – про викуп наявних західногалицьких залізниць та їхню розбудову до Перемишля і далі. Паралельно Лев Сапєга ввійшов у зносини з молдавським урядом на предмет зустрічного будівництва залізниці від Галацу до буковинсько-галицького кордону. Все це супроводжувалося протистоянням з міністерством, протистоянням з керівництвом Північної залізниці на фоні періодично постаючих чвар серед самих прохачів концесії. Використовувалися усі шляхи – від офіційних звернень до міністерства аж до височайших подань на цісаря і до неофіційних зустрічей і виходів на потрібних людей, які були в стані «вирішувати питання».

Коротка хронологія ясновельможних рішень цісаря проілюструвала те, наскільки впертим було протистояння і наскільки наполегливими були галичани у своєму прагненні долучитися до побудови Галицької залізниці.

27 травня 1856 р. у Лаксенбурзі Франц Йосиф приймає рішення, за яким міністру доручалося довести до кінця переговори з Північною залізницею стосовно галицьких залізниць до Перемишля включно, а з галицькою шляхтою – від Перемишля і далі на схід до російського та молдавського кордонів.

Галичан про це рішення ставив до відома міністерський указ від 30 травня 1856 р.[5] Вони вирішили скористатися цим ясновельможним рішенням і розпочали підписку на суму в 5 млн. 355 тис. фл. як десятивідсоткової запоруки від усього капіталу, а 8 липня 1856 р. вже відбулося перше засідання тимчасової ради правління. Лев Сапєга в одному з листів від 10 липня 1856 р. з Відня писав, що попит на акції в цей час там був великий. Одночасно він почав набір майбутніх працівників залізниці, її технічного персоналу. Не зважаючи на протидію міністра внутрішніх справ Баха, йому вдалося завербувати велику кількість поляків, зокрема польських емігрантів з Франції, які набули великого практичного досвіду на французьких залізницях, а також вихованців львівської політехніки та технічного інституту в Кракові.

Для врегульованого поширення акцій 1 липня 1856 р. був створений синдикат, хоча до березня 1857 р. акцій ще не випускали. На осінь 1856 р. був підготовлений проект концесії для східногалицьких залізниць і була отримана згода цісаря (у вересні) на назву товариства як товариства Карла Людвіґа, на честь свого брата ерцгерцога Карла Людвіґа Йозефа Марії.

За цей час фінансова ситуація на ринку погіршилася і зібрати гроші не змогли. До того ж, керівництво Північної залізниця почало шукати приводів, щоб позбутися своєї можливої участі у розбудові Галицької залізниці.

Втім, остаточну версію тексту концесії було затверджено цісарем в Кремоні 3 березня 1857 р., у тому числі і на основі його ж рішення від 3 січня 1857 р. у Падуї.

29 червня 1857 р. цісар в Лаксенбурзі затверджує новий поділ – до Кракова залізничні лінії належать товариству Північної залізниці, а від Кракова – товариству Карла Людвіґа, що знайшло своє остаточне оформлення у рішенні цісаря від 21 березня 1858 р. та видачі 7 квітня 1858 р. так званої додаткової концесії. 1 серпня 1857 р. цісар затвердив статут товариства, яке офіційно називалось «Цісарсько-королівська привілейована Галицька залізниця Карла Людвіґа», з місцерозташуванням товариства у Відні.

Оскільки десятивідсотковий внесок від капіталу було здійснено 1 червня 1858 р., то від цього дня, згідно із статутами, уконституювалася також рада правління товариства. 16 червня 1858 р. відбулося перше пленарне засідання ради правління новоствореного товариства[6].

Перше засідання загального зібрання акціонерів залізниці Карла Людвіґа відбулося 16 травня 1859 року[7].

Як бачимо, підготовленими угодами між віденським урядом і керівництвом Північної залізниці 1855-1856 рр. довелося пожертвувати задля задоволення прагнень галицьких землевласників самим будувати галицькі залізниці, – прагнень, з якими вони неодноразово зверталися до уряду ще з початку 40-х років. Незважаючи на такий відхід від спочатку визначеної мети, уряд не допустив галицьких (польських) аристократів, яким він мало довіряв, до стратегічно і політично важливих залізничних відрізків на захід від Кракова, а передав їх усе тій самій Північній залізниці. З іншого боку, до товариства залізниці Карла Людвіґа було залучено таку кількість німецьких акціонерів, яка суттєво розмила польський елемент. Отже, формально задовольнивши прагнення польської шляхти Галичини будувати залізниці в краї, уряд зробив все, щоб зберегти у новому товаристві сильний німецький вплив.

Водночас не можна забувати, що цей позитив уряду вдалося досягнути тільки після двох років напруженої діяльності з узгодження позицій, укладання угод тощо. Протягом цих двох років жодного кілометра залізниці в Галичині так і не було побудовано, оскільки ніяк не могли визначитися, хто і що будує. Врешті-решт залізницю будували вже за значно гірших фінансових умов, до того ж тільки до Львова замість планованих спочатку кінцевих пунктів у Бродах і Чернівцях.

Втім, будували швидко. Так, на початку травня 1858 р. розпочалася будова відрізку Дембиця-Жешів, а 15 листопада того ж року його передали для руху. Осінню наступного року відкрили відрізок Жешів-Пшеворск, а 4 листопада 1860 р. Пшеворск-Перемишль.

Під кінець 1860 р. приступили до підготовки території під львівський залізничний вокзал. Ґрунт був багнистий, тому – як в Нідерландах – забивали дерев’яні палі. Але й це не допомогло і в серпні 1861 р. частина будови завалилася. Будівництво провадили без уваги на неділю і свята, чим завдавали клопоту єврейським робітникам, згодом залучили війська, але повністю вибудувати вокзал до відкриття руху не встигли.

На 1861 р. товариство залізниці Карла Людвіґа володіло 67 локомотивами, 104 пасажирськими (1 надвірним і 1 салон-вагоном), 40 поштово-багажними і 1459 вантажними вагонами. Локомотиви цієї залізниці вже 1859 р. мали захисні дашкит над місцем машиніста, для тих часів особливе пристосування. До того десятками років панувала варварська думка, що накриття дахом місця машиніста створюватиме йому велику зручність і цим самим знижуватиме його увагу. Ця думка в умовах суворих зим Галичини не виправдалася[8].

д) Фон та обставини відкриття

20 жовтня 1861 р. до Львову завітав перший локомотив «Лемберґ», що здійснив пробний проїзд залізницею. А вже 4 листопада цього ж року населення вітало локомотив «Ярослав», який

відкривав, нарешті, останню вітку – Перемишль-Львів, що відбувалося за два роки до передбачуваного концесією терміну. За даними віденської преси, на відкриття залізниці прибуло від 40 до 50 тис. люду, які супроводжували появу локомотиву гучними вигуками. Отже, Львів був поставлений у пряме залізничне сполучення з Краковом і Віднем. Утім, у подіях 20 жовтня та 4 листопада 1861 р. було багато символіки, зрозумілої сучасникам. Пробний проїзд планувався на 18 жовтня, однак був у підсумку приурочений до річниці видачі так званого Жовтневого диплому від 20 жовтня 1860 р. Цим заманіфестовувалося прагнення конституційних змін у монархії. Однак, поява локомотива «Лемберг» від німецької назви Львова символізувало те, що влада все-таки є німецькою, що викликало негативне враження в польських національних колах міста і краю. Останні й так були переконані, що залізниця, збудована на польській землі є чисто німецькою інституцією і що вони ставили на карб Льву Сапєзі. Поява ж на офіційному відкритті залізниці 4 листопада локомотива «Ярослав» за своєю символікою уже цілком відповідала баченню цієї частини галицького суспільства[9]. Отож, увесь довгий шлях компромісів, упродовж якого відбувалося становлення товариства залізниці Карла Людвіґа знайшов своє вираження і в компромісних формах відкриття вже побудованої залізниці.

Джерела та література

1. Osiecki I. Kolej żelazne w Galicji, i stosunek tychże do kolej w Polsce i Rosji. – Wieden, 1858. – 83 s.; Die ostgalizische Karl Ludwigs-Bahn // Wochenschrift für Volkswirtschaft und Statistik. – 1857. – I. Bd. – S. 330-335.
2. Zhaloba I. Leon Sapieha – a Prince and a Railway Entrepreneur // Across the Borders: Financing the World's Railways in the Nineteenth and Twentieth Centuries edited by Ralf Roth and Guenter Dinhobl. – Bodmin: Ashgate, 2008. – P. 49-62.
3. Жалоба І.В. Австрійсько-прусські стосунки у справі залізниць Краківської області (50-ті – початок 60-х років XIX ст.) // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Міжнародні відносини. – К.: КиМУ, 2004. – Вип. 3. – С. 111-112.
4. Жалоба І.В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення). – Чернівці: Книги – XXI, 2004. – 520 с.
5. Österreichisches Staatsarchiv, Verkehrsarchiv / Allgemeines Verwaltungsarchiv (далі – ÖSA, VA / AVA), III B, Kart. 16, Z. 2121 / 56
6. Aus dem Geschäftsberichte über den Bau und Betrieb der k.k. privil. Galizischen Karl Ludwig-Bahn für den Zeitraum seit Gründung des Unternehmens bis Ende December 1858 // Austria. Wochenschrift für Volkswirtschaft und Statistik. – 1859. – II. Bd. – S. 365-366; Demel J. Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1853-1866. – Wroclaw-Krakow: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich, 1958. – 731 s.
7. ÖSA, AVA, III C, Ktn. 8, Z. 14022/ 60.
8. Geyer G. Der Ausbau des nordöstlichen Eisenbahnnetzes der östereichisch-ungarische Monarchie unter Berücksichtigung von Krisenzeiten. Diss.Phil.Fak.(Maschienenschrift). – Wien, 1954. – 145 Bl.
9. Die Presse.– 1861. – 23. Okt.; Vaterland. Zeitung für die österreichische Monarchie.– 1861. – 8. Nov.

Игорь Жалоба

Соединение Львова с Веной: из истории железной дороги Карла Людвига

В статье подан краткий очерк из истории строительства железной дороги Карла Людвига, соединившей Львов с Краковом и Веной. Проанализирована идейная основа проекта Галицкой железной дороги и обстоятельства создания общества железной дороги Карла Людвига; представлен фон и обстоятельства открытия железной дороги 4 ноября 1861 г.

Ключевые слова: *железная дорога Карла Людвига, Краков, Львов, Вена, Габсбургская монархия, Галиция.*

Igor Zhaloba

The connection between Lvov and Vienna: from the history of Karl Ludwig railway

The article outlines a brief history of the building of Karl Ludwig railway, which connected Lvov with Krakow and Vienna. The ideological conditions of Galicia railway and the conditions of the creation of Karl Ludwig railway have been analyzed; the background and circumstances of the railway opening in November 4, 1861 are given as well.

Key words: *Karl Ludwig railway, Krakow, Vienna, Lvov, Habsburg monarchy, Galicia.*

УДК 625.1 (09)

Ірина Агієнко (м. Дніпропетровськ)

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ЗАЛІЗНИЦЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ СТОРІЧЧІ: ХРОНОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ

Аналізується історичний контекст формування залізничної мережі на українських землях у ХІХ сторіччі. Висвітлюються особливості цього періоду будівництва залізниць, пов’язані з розподілом земель кордоном між Російською та Австрійською імперіями. Визначаються основні хронологічні орієнтири процесу виникнення нової системи шляхів сполучення в Україні.

***Ключові слова**: мережа залізниць, проект, колія, ланка, спорудження, вишукування, концесія, шляхи сполучення.*

Історія появи перших залізниць на українських землях у другій половині ХІХ століття має особливість. У цей період територію України на дві нерівні за площею частини поділяв кордон між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською. Правобережна Україна входила до складу Російської імперії, яка контролювала 80 % українських земель. Решта належала монархії Габсбургів. На той час ці землі вважалися урядами обох держав органічною їх частиною і сприймалися як провінційні окраїни.

Але в другій половині ХІХ століття в обох частинах українських земель почалися зміни, зумовлені процесами формування капіталістичного устрою в економіці як Австрійської імперії (з 1867 року - Австро-Угорської), так і Російської. Найяскравішим показником цих змін була поява нового виду шляхосполучення — залізниць.

Перші плани будівництва залізниць на українських землях відносяться до 40-х років ХІХ століття. Такі плани існували і у росіян, і у австрійців.

Росія розглядала можливість поєднання колійними дорогами центральних районів держави з Причорномор’ям, австрійці ж піклувалися по-перше, по розробку і вивіз природних багатств Галичини, по-друге, про можливі статки від транзитного шляхосполучення з глибин Російської імперії до Західної Європи.

Результати Кримської війни значно змінили ставлення урядів і Російської, і Австрійської імперії до залізниць як стратегічно важливого виду шляхосполучення. Але поділені кордоном українські землі залишалися потерпати без надійних комунікацій ще кілька років після закінчення Кримської кампанії. Ці землі, образно кажучи, стали полігоном історичного змагання інтересів двох держав у розвитку залізничних мереж. І Австрія у цьому змаганні випереджала Росію на крок.

В історичному, і в техніко-економічному, і в соціальному контексті хронологічним орієнтиром початку історії залізниць України є виникнення першої ланки залізничної мережі на її теренах в межах кордонів Австро-Угорщини. Ця подія відбулася у листопаді 1861 року, коли було втілено в життя проект з’єднання залізничною колією Львова з Віднем.

3 листопада 1861 року з віденського вокзалу відправився потяг до столиці Галичини. Вранці 4 листопада урочистий ескорт прибув у Перемишль. Новий паротяг, колеса якого стукотіли по першій ланці залізничної колії на українських землях, називався «Ярослав». О 10 годині за місцевим часом він вирушив до Львова і подолав майже 100-кілометрову лінію від Перемишля до Львова за 4,5 години. О 14 годині 30 хвилин потяг зупинився на пероні львівського вокзалу[1].

З цього дня — 4 листопада 1861 року — починається відлік історії найстарішої в Україні залізниці, яка у наш час має назву Львівська. З цієї ж дати починається формування залізничної мережі на українських землях.

З історичної точки зору цікаві окремі згадки про досвід використання рейкової колії на українських землях, окремі ланки якої прокладалися для транспортування вантажів (наприклад, від шахт чи каменоломень) чи під час воєнних дій (наприклад, англійцями під Севастополем під час облоги у 1855 році) задовго до означеної події. Але ці ланки існували тимчасово, вантажі по них перевозили, використовуючи коней чи волів і частково паротяги, або перетягали за допомогою системи канатів; і головне - вони не мали продовження ні у часі, ні у просторі, і не стали початком формування залізничної мережі. Тому вони не можуть вважатися залізницями у сучасному розумінні цього слова.

Ще один варіант хронологічного орієнтиру пов'язаний з будівництвом першої залізниці на українських землях у межах Російської імперії. Якщо на австрійській території колія поступово прокладалася від центральних районів до провінцій, то у Росії діяли навпаки - вирішили прокладати рейки від берегів Чорного моря до з'єднання їх з побудованими ланками залізниць на півночі. За відправну точку залізниці, яка мала поєднати чорноморське узбережжя з центром країни, було обрано місто-порт Одеса.

Після поразки Росії у Кримській війні, однією з головних причин якої була відсутність шляхів сполучення між центром і чорноморським півднем, уряд таки вирішив вжити заходів. Але верхи взяли не стратегічні міркування військових кіл, яких цікавив насамперед Крим, а комерційні інтереси.

Існує думка, що значні зміни у політиці російського уряду щодо спорудження залізниць на півдні імперії відбулися вже після закінчення Кримської війни. Це не зовсім точно. Відступ зі своїх позицій у сфері залізничного будівництва можновладцям довелося почати уже в наступному році після десанту союзних військ в Криму. Потреба у спорудженні залізниці у південному напрямку стала очевидною, і російський уряд все ж вирішив вжити заходів. Так, 2 вересня 1854 року Головне управління шляхів сполучення видало наказ почати вишукування на лінії Москва — Харків — Кременчук — Єлисаветград — Ольвіополь — Одеса[2].

Через півтора місяці, 17 жовтня, було видане розпорядження приступити до вишукувань лінії Харків — Феодосія; ще через чотири з половиною місяці, 18 лютого 1855 року, вийшло розпорядження про прокладку траси від запланованої Харково-Феодосійської лінії до Донбасу, а 27 червня — лінії Генічеськ — Сімферополь — Бахчисарай — Севастополь. Загальна довжина цих ліній мала перевищувати 2100 кілометрів. Очолити роботи доручалося видатному інженеру і талановитому фахівцю залізничної справи Павлу Петровичу Мельникову.

Вишукування Південної лінії були проведені в короткий термін і дуже успішно, незважаючи на труднощі воєнного часу. Розуміння катастрофічного стану справ змусило у лютому 1854 року російського імператора Миколу I звеліти розглянути можливість неофіційних переговорів з англійськими банкірами Фоксом і Гендерсоном, які ще до початку Кримської кампанії намагалися одержати концесію на будівництво Московсько-Одеської магістралі. Уряд, поставлений у безвихідне становище, мусив вести закулісні переговори з фінансистами ворожої сторони, тоді як раніше, у мирний час, відхилив їхню пропозицію.

Зміна позиції Росії щодо будівництва шляхів сполучення не залишилася непоміченою для іноземних підприємців. Однак у зв'язку з війною Європа не мала змоги інвестувати в російські залізниці. Проте поступило кілька пропозицій від американських фінансистів, які намагалися скористатися скрутним становищем Росії і пропонували явно кабальні умови. Банкір Сандерс, що спеціально приїхав до Петербурга, наполегливо висловлював бажання взятися за спорудження Петербурго-Варшавської (будівництво якої на той час припинилося) і Московсько-Чорноморської залізниць. Він просив установити поверстну вартість для обох магістралей у розмірі 140–160 тис. руб., що в два-три рази перевищувало ставки, які пропонувалися уряду англійцями перед війною[3].

З усієї будівельної суми Сандерс хотів щорічно одержувати 5,5% гарантованого прибутку – значно більше, ніж його попередники. При цьому Сандерс не представив ні проектів будівництва, ні статуту, ні кошторисів.

Майже одночасно з Сандерсом запропонував свої послуги секретар американської телеграфної компанії Шаффнер. Його умови виявилися ще важчими від тих, які висував Сандерс. В остаточній заявці Шаффнер виявив готовність побудувати залізницю Москва — Харків — Кременчук — Ольвіополь — Одеса з відгалуженням від Харкова на Феодосію. Будівельний капітал, за його підрахунками, повинний був скласти близько 266 млн. руб. (150 тис. руб. на версту) при гарантованому прибутку 6%. Причому він заявив, що до створення концесії не бере на себе ні вишукувань, ні складання проектів і кошторисів [3]. Пропозиції були відхилені спеціально створеною комісією, яка детально розглянула всі умови і змушена була визнати їхню неприйнятність для російської сторони.

У 1855 році, після смерті Миколи I, на посаду головноуправляючого шляхами сполучення і публічними спорудами Олександр II призначив генерал-ад'ютанта К. В. Чевкіна, який мав досвід організації будівництва Петербурго-Московської магістралі. У російській залізничній політиці стався крутий поворот. Було вирішено вжити заходів щодо розробки проекту будівництва мережі залізниць по всій імперії і залученню до їх спорудження приватного (насамперед іноземного) капіталу.

Найвищий Указ про створення мережі залізниць у Росії було видано 26 січня 1857 року

[2]. А у 1856 році, ще до Указу, уряд провів серію переговорів з крупними європейськими підприємцями і на початку наступного року уклав концесію на розбудову мережі залізниць. До неї увійшли напрямки: Петербург—Варшава—Пруський кордон (завершення будівництва, розпочатого урядом у 1851 році); Москва — Нижній Новгород; Москва — Курськ — Феодосія; Курськ (чи Орел) — Динабург — Лібава. Загальна довжина наміченої до будівництва мережі складала близько 4000 кілометрів. Для її спорудження було утворено Головне товариство російських залізниць. Вирішальна роль в товаристві належала французьким грошовим магнатам.

Вже до кінця 1859 року в дію намічалося ввести близько 300 кілометрів залізниць. Надалі щорічно протягом семи років, що залишилися, товариству належало вводити в експлуатацію більше як 500 кілометрів нових ліній кожного року. У той час у США споруджувалося щорічно до 3 тис. кілометрів, а у Великобританії, яка вже мала залізничну мережу загальною довжиною у 10 разів більшу, ніж Росія, кожного року будувалося 800 кілометрів нових ліній.

Але Головне товариство російських залізниць протягом всього часу свого існування було стурбоване не темпами розвитку залізничної мережі Росії, а власними прибутками, що покривалися за рахунок казни. До середини 1858 року, так, по суті, нічого і не побудувавши, Головне товариство витратило 75 млн. руб. Прикметно, що до 1862 року витрати тільки на утримання адміністрації склали 32 млн. руб.[3] Воно перестало існувати тільки в 1894 році, коли казна викупила його борги.

У зв'язку з неефективною діяльністю Головного товариства російських залізниць у ділових колах укорінилося уявлення про крайню невигідність будівництва залізниць у Росії. Саме тому підприємці не могли зібрати необхідний капітал, і на початку 1860-х років не відбулися концесії на будівництво Московсько-Севастопольської, Києво-Одеської, Орловсько-Вітебської й інших ліній.

Становище склалося настільки безвихідним, що головноуправляючий шляхами сполучень К.В. Чевкін схилявся до думки зовсім призупинити спорудження залізниць до появи можливостей мобілізувати потрібні кошти приватного капіталу. Наприкінці 1862 року у залізничному будівництві наступила глибока криза. У той скрутний час головноуправляючим шляхами сполучення і публічних споруд призначили П. П. Мельникова. Цей видатний державний діяч і талановитий інженер зумів переломити хід подій в справі залізничного будівництва. Йому належать розробки перших проектів розвитку мережі шляхів сполучення Росії. Ще в 1844 році П. П. Мельников розробив проект спорудження мережі залізниць довжиною понад 3200 кілометрів. Крім Петербурго-Московської магістралі, який передбачав будівництво рейкових шляхів у центрі країни: від Москви до портів Чорного моря й у Донбас. Проте його проект не мав підтримки.

У 1863 році П. П. Мельников пропонує новий науково обґрунтований перспективний план розвитку залізничної мережі, яким передбачалося з'єднання рейковими шляхами обох столиць імперії з її промисловими центрами і портами на південних морях, створення транспортних зв'язків між головними водними артеріями і забезпечення вивозу кам'яного вугілля з Донбасу до Москви і Петербурга. Це був дійсно професійний підхід до вирішення проблеми шляхосполучень у комплексі. Вперше детально обґрунтовувалося будівництво саме мережі залізниць, а не окремих магістралей. План включав кілька основних напрямків розвитку залізничної мережі, у тому числі: Південний від Москви через Тулу, Орел, Курськ, Харків, Катеринослав і Олександрівськ у Крим через Сімферополь до Севастополя — 1535 кілометрів; Південно-західний від Одеси через Балту, Брацлав і Липовець у Київ і від Києва через Чернігів на з'єднання з Західною лінією між Брянськом і Рославлем — 1135 кілометрів; Південно-східний, чи Антрацитний від Катеринослава до Грушевки (від неї вже проклали лінію до Дону) — 405 кілометрів.

У ході обговорення цього проекту в ділових колах виникло кілька варіантів з'єднання Москви з портами Азовського і Чорного морів. Пропонувався, наприклад, напрямок Одеса — Київ — Ніжин — Кролевець — Калуга — Москва. Були і інші міркування. У 1861 року генерал-губернатором Новоросійського краю став П.Є. Коцебу. Він був прихильником напрямку будівництва залізниці від Одеси до Новоселиці на кордоні з Австрійською імперією і транспортування по ній до Європи східних товарів, які надходили морем з Туреччини та закавказьких портів. У зворотному напрямку він пропонував вантажити вагони сільськогосподарською продукцією для експорту їх через одеський порт.

В урядових колах Росії наполягали на спорудженні лінії від Одеси до центральних районів країни для задоволення військових по-

треб і зв'язку з необхідністю шляхосполучення з Новоросійським краєм та Бессарабією.

Однак головною проблемою був пошук виходу з залізничної кризи. Щоб перебороти хибне уявлення про невигідність вкладення капіталів у спорудження російських магістралей, Мельников запропонував приступити до будівництва за кошти державного казначейства. Реалізувати пропозицію нового головноуправляючого виявилося складно, оскільки державна казна була практично порожня. Розуміючи, що іншого способу перебороти залізничну кризу не існує, його підтримав міністр фінансів М.Х. Рейтерн, який в принципі був супротивником казенного будівництва залізниць.

Після тривалих суперечок і зволікань у 1863 році, в складних умовах повоєнного періоду, найвищим велінням з урядових кіл було дозволено будівництво за рахунок казни залізниці від крупного чорноморського порту Одеса в напрямку на північ, до одного з важливих торгових центрів цього регіону — Балти.

Одеська гавань вже давно перетворилася на велику товарну біржу, де вели торги купці з усього світу. Через Одеський порт йшли потоки пшениці, рогатої худоби, заліза, вина, українського сала, цукру. Австрія, Іспанія, Англія, Франція заснували тут свої консульства, торгові фірми і контори. Сюди завозили товари з Туреччини, Індії, Китаю, Італії. У Південній Пальмірі купці та маклери мали нагоду нажити значні капітали на обізнаності у справі транспортування вантажів за умов вкрай поганих шляхів сполучення.

На 60-ті роки XIX сторіччя чітко визначились основні товарні потоки, що йшли до Одеського порту. По-перше, це напрямок Кременчук–Єлисаветград–Одеса, яким надходив хліб з Київської, Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній. Другим важливим шляхом надходження експортного зерна був Дністер, де головними навантажувальними пристанями були Сорока, Могилів-Подільський й Рибниця. Звідти пшениця й кукурудза Волинської, Подільської і Бессарабської губерній ішла до села Паркани поблизу Тирасполя і далі — вже сухопуттям — до Одеси: замулене гирло Дністра не пускало баржі у Дністровський лиман і далі у море.

Реальне втілення в життя проекту будівництва залізниці на півдні Російської імперії були пов'язані з інтересами фінансових кіл Причорноморського регіону. Після кількох нарад у Петербурзі ухвалили компромісне рішення будувати залізницю етапами, проклавши спочатку лінію Одеса–Балта, а далі протягти її до Кременчука і розпочати спорудження залізниці Київ–Балта. Від проекту Коцебу Новоселицької траси зосталось тільки відгалуження до Паркан, пристань яких забезпечувала надходження товарів Дністром. Тож перша ділянка майбутньої залізничної мережі Одеса-Балта будувалася у відповідності з затвердженим планом, а на другому етапі продовження залізничної колії завдяки втручанню місцевих купців та банкірів пішло в напрямку Єлисаветград-Кременчук.

Новоросійський генерал-губернатор П. Є. Коцебу, розуміючі принципову необхідність появи залізниць у Причорномор'ї, особисто доклав немало зусиль для реалізації планів залізничного будівництва у цьому регіоні. Казна все-таки виділила кошти на перший етап будівництва — з розрахунку 45 тисяч карбованців на версту, але їх було недостатньо. Граф Коцебу додав до цього частину грошей з тих, які були в його розпорядженні, а також заручився підтримкою в Міністерстві внутрішніх справ, яке пообіцяло направити на будівництво арештантів, що згодом і було виконано. Харчування цих людей було внесено до кошторису будівництва.

Підрядчиком будівництва був обраний барон Унгерн фон Штеренберг. Він зумів домогтися одержання від казни кредиту, який погашався здачею об'єкта за фіксованою ціною назад у казну. Різниця була прибутком підприємця.

Будівництво було почато 4 травня 1863 року. Йому передувало прийняття статуту Одесько-Балтської залізниці, власноручно розглянутому і затвердженому Олександром II. Були прийняті постанови Херсонського і Подільського губернаторів, гласних Одеського градоначальництва про виділення казенних земель і викуп земель у приватних осіб[4].

У той же час імператор Олександр II не втрачав надії залучити приватний капітал для спорудження магістралей в інших регіонах. 25 липня 1863 року уряд уклав договір з англійською акціонерною компанією на будівництво лінії Москва-Севастополь (через Орел, Курськ, Харків) з дуже вигідними для акціонерів умовами. Капітал компанії визначався з вартості 97251 руб. за версту при гарантії уряду 5,5%. При цьому був обговорений термін організації акціонерної компанії — протягом року — і право уряду приступити до будівництва Московсько-Орловської ділянки у випадку неспроможності компанії[5].

У зазначений термін акціонерам не вдалося мобілізувати необхідний капітал, і 26 травня 1864 року П. П. Мельников одержав «найвище велін-

ня» приступити до спорудження Південної лінії від Москви в напрямку до Орла на казенні кошти. Це поклало початок подоланню кризового стану у залізничному будівництві.

Таким чином, план розвитку залізничної мережі почав реалізуватися.

Тим часом швидко розгорталися події в причорноморському регіоні, де новий вид шляхосполучення — залізниця — мусив розв’язати задачу прискорення доставки вантажів до Одеського порту. Уряд погодився на пропозицію барона Унгерна про «господарсько-американський спосіб» будівництва Одесько-Парканської дороги, і військовий міністр видав наказ про сформування чотирьох будівельних рот зі штрафників і нижніх чинів. Будівництво велося швидкими темпами, але з багатьма порушеннями [4].

Все ж таки 7 листопада 1863 року барон запросив на спробну поїздку по перших побудованих ділянках губернатора Коцебу і представників ділових кіл, а у грудні пройшов спробний потяг від Карантину (район порту) до Михайлівської площі. У 1864 році була прокладена дорога до Роздільної, у травні 1865 року до Паркан, одночасно було вирішено продовжити колію ще на 2 версти до Тирасполя. У листопаді 1865 року залізнична колія підійшла до Балти. Магістраль Одеса-Балта довжиною в 219 верст була побудована за 2,5 роки і здана в експлуатацію 3 грудня 1865 року.

Так почалося формування залізничної мережі на українських землях у межах Російської імперії.

Потім події розвивалися у період так званої «залізничної гарячки»: будувалися лінії Києво-Балтської, Курсько-Харково-Азовської, Києво-Брестської, Харково-Миколаївської, Лозово-Севастопольської, Фастівської, Катерининської, Костянтинівської, Київсько-Ковельської та інших залізниць

У травні 1869 року прибув перший потяг до Харкова, в грудні того ж року помчали поїзди до Донецька, в червні 1870 року паровозний гудок оголосив початок залізничної ери на вокзалі Києва, у 1873 році колія була прокладена до Катеринослава і з’єднала донецький кам’яновугільний басейн з криворізьким залізорудним.

Залізнична мережа вкривала волинські землі, багаті землеробські райони у центрі, охопила східні регіони, де почали формуватися великі промислові центри. Стратегічне значення мали колії, які прокладалися у західному напрямку. Разом з основною магістраллю на Берестя (Брест) від Здолбунова у напрямі австрійського кордону будувалась і так звана Радивилівська вітка. Як і головна лінія, вона була відкрита у 1873 р. і тоді ж з’єднана через Радивилів (до 1939 р. — Радзивилів, потім до початку 1990-х — Червоноармійськ) і Броди з галицькими коліями. Майже одночасно з цією лінією була споруджена залізниця Берестя-Граєво (прусський кордон).

Таким чином російські лінії на українських землях були пов’язані із австрійськими та німецькими і стали частиною європейської залізничної мережі. Починаючи з 1861 року, на українських землях йшло безперервне прокладання залізничних колій, формувалася нова система шляхів сполучення, яка згодом перетворилася на потужну складову економічного фундаменту України як незалежної держави.

Джерела та література

1. Львівська залізниця. Історія і сучасність [Текст] / Гранкін П. Е., Лазечко П. В., Сьомочкін І. В., Шрамко Г. І. – Л.: Центр Європи, 1996.
2. История железнодорожного транспорта России [Текст]: в 2. т. – СПб., 1994. – Т.1: 1836-1917 гг.
3. Кислинский Н. А. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров [Текст] / Кислинский Н. А. – СПб., 1902.
4. Первая на Украине. Путеводитель по музею Одесской железной дороги [Текст] – О.: Изд-во «Маяк», 1989.
5. Соловьева А. М. Железнодорожный транспорт в России во второй половине XIX века [Текст] / Соловьева А. М. – М.: Наука, 1975.

Ирина Агиенко

Формирование сети железных дорог на украинских землях в XIX столетии: хронологические ориентиры

Анализируется исторический контекст формирования железнодорожной сети на украинских землях в XIX веке. Рассматриваются особенности этого периода строительства железных дорог, связанные с разделом земель между Российской и Австрийской империями. Определяются основные хронологические ориентиры процесса возникновения новой системы путей сообщения в Украине.

Ключевые слова: *сеть железных дорог, проект, колея, участок, сооружение, изыскания, концессия, пути сообщения.*

Irina Agiyenko

The establishment of a network of railways on Ukrainian lands in the 19th century: historical references

The historical context of formation of a railway system in the Ukrainian lands in the 19-th century is analyzed. Features of this period of constructing the railways, associated with dividing the lands between the Russian and Austrian Empires, are considered. The basic chronological reference points of a process of beginning a new system of railways in Ukraine are determined.

Key words: *railway network, a project track, station, construction, exploration, concession roads.*

УДК 339 (477)

Володимир Лапін (м. Київ)

ЗАСТИГЛА У ВІКАХ. ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ, ВИКАРБУВАНА У МІНІАТЮРІ МАЛОЇ ПЛАСТИКИ

У статті, через призму іменної відзнаки, показано історичний процес розвитку та становлення вітчизняного залізничного транспорту на початковому етапі його будівництва та експлуатації.

Ключові слова: *залізничний транспорт, фалера, нагрудний знак, історична, культурна, художня спадщина.*

Характерним явищем сучасного культурного процесу розвитку держави є підвищений інтерес усіх прошарків українського суспільства до історичного минулого, першоджерел своєї історії. Адже культурна спадщина збереглась до наших днів не тільки у вигляді відомих широкому загалу монументальних історичних спорудах, але і маловідомих мініатюрних мистецьких виробах, що також мають значну історичну, культурну і наукову цінність [1].

Залізнична фалеристика – колекціонування емблем, нагрудних знаків, жетонів, медалей, присвячених залізничній тематиці. На цих об'єктах колекціонування у зображеннях і написах відбита історія залізниць, зразки залізничної техніки, досягнення і розвиток залізничного транспорту. При колекціонуванні предмети залізничної фалеристики розподіляються на службові, академічні, членські, пам'ятні, сувенірні. Одним з перших знаків на теренах колишньої Російської імперії був технічний знак (емблема) залізничного транспорту, затверджений у 1830 році. Він являв собою покладену хрестоподібно сокиру та якір. Сокира та якір символізували єдність водяних і сухопутних шляхів сполучень. Замість гладких ґудзиків на мундирах та іншому форменому одязі інженерів корпусу шляхів сполучень було наказано носити ґудзики з цією емблемою. Знак проіснував більше ста років і у 1934 році був замінений на сучасний технічний знак – ключ і молоток [2].

Про початок будівництва та експлуатації попередників існуючих сьогодні залізниць нагадують оригінально виконані іменні жетони, які давали право його власнику на безкоштовний проїзд по залізниці. Ці витвори ювелірного мистецтва малої пластики виготовлені із золота, срібла з застосуванням багатобарвних емалей і фініфті. До їхнього виготовлення доклали руку медальєри відомих ювелірних фірм, у тому числі і дому Фаберже. Золоті жетони вручались високопоставленим та впливовим посадовцям, а також членам правлінь залізничних товариств.

Наведемо декілька прикладів таких жетонів, які використовувалися на залізницях, які пролягали територією сучасної України.

Товариство Південно-Західних залізниць

Височайше затвердженим 17 лютого 1878 року Положенням Комітету міністрів було утворене «Товариство Південно-Західних залізниць».

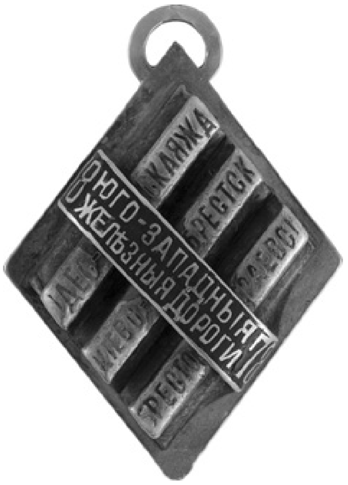

Південно-Західні залізниці мали після об’єднання мережу магістральних ліній загальною протяжністю більше 2000 верст, сім кінцевих станцій (Київ, Одеса, Унгени, Єлисаветград, Волочиськ, Радзвилів, Граєво) і десять вузлових: Роздільна, Бендери, Бірзула, Жмеринка, Козятин, Фастів, Ковель, Брест, Білосток, займали територію біля 300 тис. квадратних верст з населенням 16 мільйонів чоловік. Залізничні колії Товариства складали найкоротший шлях між Чорним і Балтійськими морями та мали велике стратегічне значення по вивозу хлібних культур в порти. Крім того більша частина мережі Південно-Західних залізниць розміщувалось в басейнах суднохідних річок Дніпра та Дністра, що впадали в Чорне море, і тільки північна дільниця головної лінії залізниць від Бреста до Граєво перетинала річки другорядного значення, що впадали в Балтійське море.

Оригінально виконаний жетон об’єднаних Південно-Західних залізниць, – на срібних шпалах надпис: Одеська, Києво-Брестська, Бресто-Граєвська залізниці. На шпали накладений надпис із золотих рейок із викарбуваною новою назвою товариства «Юго-Западные железные дороги» і рік об’єднання – 1878.

Акерманська залізниця

Жетон Акерманскої залізниці (у 1913 р. сполучила місто Акерман з Кишиневом, а у 1917 році – з Одесою) виконаний з позолоченого срібла, розміром 25x28 мм, належав представникові банківського капіталу, що брав участь у будівництві залізниці К.Э. Бояру. Яскраве, на високому ювелірному рівні виконання лицевої сторони із застосуванням світло-зеленої емалі і захоплююче, динамічне виконання реверса – паровоз на фоні морських суден на Чорному морі, на всіх парах мчить у місто-фортецю Акерман, підкреслюють неповторну красу жетона, символізуючи єднання миль і верст.

Ландварово(Лібаво)-Роменська залізниця

Впродовж тривалого часу у тогочасній пресі активно обговорювалося питання про з'єднання залізницею хлібородних місцевостей України

з незамерзаючими портами Прибалтики. Було прийнято рішення про будівництво Ландварово-Роменскої (Конотопскої) залізниці, управління якої знаходилось у Мінську. Залізниця проходила по територіях Курляндскої, Ковенскої, Виленскої, Мінської, Могилівської, Чернігівської та Полтавської губерній. У 1891 році залізниця була викуплена у казенну власність і перейшла у відання Міністерства шляхів сполучення.

Кінцевим пунктом будівництва залізниці було обрано українське місто Ромни (Сумська область).

Фастівська залізниця

Виникнення і функціонування маловідомої Фастівської залізниці пов'язано, у першу чергу, із сахарозаводчиками Бобринськими. Залізниця з від-

Лозово-Севастопольська залізниця
Срібло. Позолота. 1872–1874 рр.

Поліські залізниці. 1890-1902 рр.

Південно-Східні залізниці
Золото. Емалі

Токмакська залізниця. 1911 р.

Чорноморська залізниця
Золото. Емалі

Московсько-Києво-Воронізька залізниця
Золото. 1868-1895 рр.

Курсько-Харківсько-Азовська залізниця
Золото.Емалі.1868-1869 рр.

Галіцийські залізниці (сучасна Львівська)
1914-1915 рр.

Єкатерининська залізниця
(сучасна Придніпровська і частина
Донецької залізниць)

Північно-Донецька залізниця
Срібло. Емаль. 1908-1911 рр.

Перше товариство під'їзних
залізничних колій. 1893 р.

Курсько-Харківсько-Катеринославська
залізниця. 1869 р.

галуженнями протяжністю 334 версти була відкрита для руху 23 листопада 1876 року. З 1 січня 1897 року приєднана до Південно-Західних залізниць [3].

Таким чином, про початок будівництва та експлуатації існуючих нині залізниць нагадують оригінально виконані із золота, срібла та застосуванням багатобарвних емалей, фініфті іменні жетони. До розробки дизайну жетонів залізниць і їхнього випуску доклали руки кращі художньо-ювелірні майстерні Москви, Петербурга, Києва, в т. ч. і Фаберже, зробивши більшість з них виробами ювелірного мистецтва малої пластики світового рівня. Застосування дорогоцінних металів, різних емалей у сполученні з різноманіттям колірної гами і відтінків, складність форми і дизайну змушують сьогодні із завмиранням серця розглядати і вивчати історію їх появи. Адже за кожним жетоном простежується не тільки доля їхнього власника, але історія розвитку вітчизняного залізничного транспорту.

Джерела та література

1. Денисенко Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті: події 1941-1942 рр. в пам'ятках // Краєзнавство. – 2011. – №2. – С. 40-55.
2. Фалеристика железнодорожная // Железнодорожный транспорт: Энциклопедия / Гл. ред. Н. С. Конарев. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. – С. 483-484.
3. Лапин В.П. Нагрудные знаки и жетоны железнодорожного транспорта. Книга 1: Знаки и жетоны железных дорог императорской России. – К.: Украинское научное общество краеведения, геральдики и фалеристики; ООО «Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа», 2008. – 392 с.

Владимир Лапин

Застывшая в веках. История отечественного железнодорожного транспорта, вылитая в миниатюре малой пластики

В статье, через призму именного знака отличия, показан исторический процесс развития и становление отечественного железнодорожного транспорта на начальном этапе его строительства и эксплуатации.

Ключевые слова: *железнодорожный транспорт, фалера, нагрудный знак, історическое, культурное, художественное наследие.*

Vladimir Lapin

Frozen in centuries. The history of national railway imprinted in small plastic miniature

In the article in the light of a nominal award, author shows the historical development and establishment of national rail transport at the initial stage of its construction and operation.

Key words: *railway transport, falera, breastplate, historical, cultural, artistic heritage.*

Володимир Панченко (м. Київ)

«ПОТЯГ НАДІЙ» КЛИЧЕ В МАНДРИ

Рец. на кн.: Потяг надій та інші залізничні сполучення : [концепія, упорядкув. та заг. ред. Т. Гаврилів]. – Львів : ВНТЛ–Класика, 2011. – 384 с.

Ще й двох століть не минуло від того дня, коли світ уперше почув стукіт коліс по залізничній колії, – а цей звук став уже таким звичним для нашого вічно заклопотаного, гамірного побуту. В літературі, мистецтві, театрі й кіно – усюди, здавалося б, залізнична тема посіла одне з чільних і тривких місць. «Чи ви, читачу, – хай ви будете найхимерніший романтик, що й досі кохається в безкраїх, вільних козацьких степах і сумує над незліченними могилами, – чи ви уявляєте собі країну без залізниці?» – запитував ще 1922 року класик українського письменства Борис Антоненко-Давидович. І тут-таки відповідав: «Розуміється, ні!.. Залізниця занадто далеко пустила свої колії в наше життя й нашу свідомість».

1861 року до міста Львова – тогочасної столиці Королівства Галичини в складі імперії Габсбургів – прибув перший локомотив, відкривши цим пер-

ше залізничне сполучення в Західній Україні. Півторасотлітньому ювілею цієї, здавалося б, буденної, а насправді – доленосної події й присвячена літературна антологія «Потяг надій та інші залізничні сполучення», упорядкована Тимофієм Гавриловим і видана 2011 року львівським видавництвом «ВНТЛ-Класика».

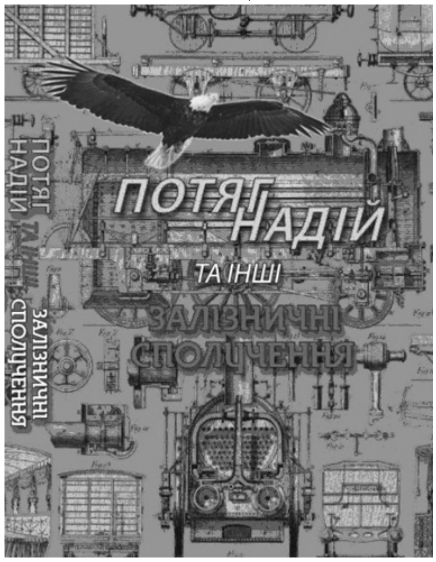

З докладної передмови під характерною назвою «Прометей, прикутий до Заходу», написаною відомим сучасним істориком, професором Ігорем Жалобою, ми довідуємося про те (як висловився б уже знайомий нам Борис Антоненко-Давидович), «як воно починалося», тобто за яких умов і передумов виникло перше на західноукраїнських землях залізничне сполучення. Ми дізнаємося про події двох десятиліть – 1840 – 1860 років, що стали підготовчим періодом у будівництві цієї залізниці, про обставини її відкриття у листопаді 1861 року… Проте не менш переконливо розкажуть нам про це художні твори, вміщені в антології, – поезії, оповідання, нариси не лише українських, а й австрійських та польських письменників.

Часовий діапазон написання творів, представлених у виданні, надзвичайно широкий: від Івана Франка – до Івана Малковича й Сергія Жадана, від Карла-Еміля Францоза – до Франца Кафки, від Юліана Тувіма – до Марека Краєвського… Імена письменників, з творчістю яких знайомить антологія, також знайомі не всім. Якщо згадані вже Кафка або Тувім є визнаними класиками європейського письменства, то прізвище Францоза знайоме хіба що фахівцям-літературознавцям (та й то завдяки роману «Боротьба за право», за мотивами якого Михайло Старицький створив свою драму «Юрко Довбиш»). А що вже казати про такі постаті, як новеліст Петер Розеггер чи сатирик Александр Рода-Рода… Отже, «Потяг надій» ще й відкриває українському читачеві нові яскраві імена визначних майстрів художнього слова. До того ж твори цих письменників подано в надзвичайно колоритних перекладах В.Кам'янця, П.Рихла, Г.Петросаняк, Б.Антоняк та інших талановитих перекладачів.

Звичайно ж, збірка не вичерпує «залізничних» сюжетів як на західноукраїнському терені, так і в цілому по Україні. Серед шедеврів літератури на цю тему можна згадати такі твори, як «Сам собі пан» Б.Грінченка, «На суді» О.Маковея, «Фальшивий білет» Б.Антоненка-Давидовича, славнозвісний цикл «Записки комівояжера» Шолом-Алейхема… Тож сподіватимемось, що українські читачі зроблять для себе ще чимало відкриттів у цій царині. А тим часом – «Потяг надій» запрошує до захопливої мандрівки старовинними коліями Галичини та Буковини, де ще й досі, здається, чути гудок увіченої Великим Каменярем – Іваном Франком – «черепахи».

«В ОЧІКУВАННІ ЗАЛІЗНИЦІ»: ЯК ПЕРИФЕРІЯ СПОЛУЧАЛАСЯ З ЦЕНТРАМИ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

3-5 листопада 2011 р. у м. Львові відбулася Міжнародна конференція з залізничної історії «В очікуванні залізниці»: Як периферія сполучалася з центрами індустріалізації», присвячена 150-літтю відкриття першого залізничної лінії на території сучасної України.

Організаторами конференції виступили Міжнародна асоціація дослідження історії залізниці та Центр міської історії Центрально-Східної Європи.

3 листопада з вітальним словом до учасників конференції звернулися Посол Анрі Жаколен, Президент Міжнародної асоціації дослідження історії залізниць, Гаральд Біндер, Президент фундації Центру міської історії, Вольф Дітріх Хайм, Надзвичайни і Повноважний Посол Австрії в Україні, Василь Косів, заступник мера Львова.

Концептуальні завдання конференції були представлені у співдоповіді проф. Ігоря Жалоби (Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна) та проф. Ральфа Рота (Франкфуртський університет ім. Гете, Німеччина). У ній, зокрема,

ставилося питання про те, як території, що лежали на периферії економічної динаміки і не належали до центрів індустрії, відповідали на попит на кращу транспортну інфраструктуру?

Це питання стосується не лише європейської периферії, але має вагу і для багатьох інших куток світу. Економічно відстала периферія містила землі Російської, Османської імперії, Китаю, а також численні колонії Великобританії, Франції та інших європейських країн, як і більшість країн Латинської Америки. У XIX столітті у цих регіонах переважав сільськогосподарський тип розвитку, а індустріалізація не мала значного впливу на економіку. Які надії і прагнення принесла у ці реґіони світу побудова залізниць? Чи існували тут подібні до східноєвропейських візії приєднання до більш економічно розвиненого простору, і чи можна відстежити зрівнянні дискурсивні взірці, що пов'язували б рівень залізничної інфраструктури із прагненнями економічної та політичної незалежности? Чи домінували у побудові залізниці імперські чи колоніальні економічні чи політичні інтереси – а чи мала на ці проекти вплив місцева еліта регіонального населення? Як вплинула залізниця на соціальні та економічні обставини у місті та в селі? Чи включення периферійних міст до ширшої транспортної системи поглибило розрив між містом і його сільським оточенням, а чи навпаки – зменшило? І нарешті: як розвивалися залізниці і залізничний транспорт у XX столітті? Чи пожвавило впровадження залізниці індустріальний розвиток країни у цілому; чи зменшило відрив у економічному розвитку від Заходу?

Спробою відповіді на поставлені питання була робота конференції 4-5 листопада, представлена п'ятьма панелями.

Під час засідання панелі А. «На периферії світу і Європи» (модератор Ральф Рот) були представлені доповіді Андреаса Беєра (Університет м. Росток, Німеччина) «Латинська Америка в очікуванні залізниці», Емілі Коте Дюмулен (Університет Савоїй, Франція) «Коли залізниця перевертає периферійний хребет європейського транзиту: випадок Савою (1850-1880)» та Юзуфа Шегу Тіджані (Лейденський університет, Нідерланди) «В очікуванні залізниці: Як Баро-Канська залізниця поєднала Північну Нігерію із центрами індустріалізації».

Анрі Жаколен, Ігор Жалоба, Почесний консул Ярослав Наконечний, Посол Вольф Дітріх Хайм, Ральф Рот

Реґіони Східної Європи розглядалися під час засідань панелей B. (модератор Ігор Жалоба) та C. (модератор Анрі Жаколен). Тут були представлені доповіді Ігоря Сьомочкіна (Укрзахідпроектреставрація, Львів, Україна) «1866 рік. Залізничне єднання Галичини з Буковиною», Ірини Агієнко (Дніпропетровський

національний університет залізничного транспорту, Україна) «Початок формування залізничної мережі на українських землях: визначення хронологічних орієнтирів», Ігоря Мельника (часопис «Галицька брама» Львів, Україна) «Спроби включення залізниці Краків–Львів–Чернівці у трансконтинентальний шлях до Індії», Ігоря Жалоби «Галичина «в солодких очікуваннях»: як край отримав залізницю Карла Людвіга», Зоряни Мельник (Український католицький університет, Львів, Україна) «Залізниці на пограниччях імперій: порівняння досвіду Російської й Австрійської імперій», Андрія Кіштимова (Інститут парламентаризму та підприємництва, Мінськ, Білорусь) «Поліський проект – Литовська залізниця», Сергія Любічанковського (Оренбурзький державний педагогічний університет, Росія) «Відновлення «Караванного шляху»: Оренбург-Ташкентська залізниця і її вплив на розвиток Оренбурзького краю».

На панелі D. розглядалася роль залізниць в розвитку сільських регіонів (модератор Ігор Жалоба). З доповідями виступили Ґабор Єґер (Університет м. Мішкольц, Угорщина) «Зв’язок між вузькоколійними залізницями і піднесенням сільських регіонів Угорщини» та Штефан Браукман (Гамбурзький університет, Німеччина) «Встановлення зв’язків у сільській місцевості – Пруські Kleinbahnen (малі залізниці) і залізнична компанія Lenz&Co 1892 – 1945».

Завершувала роботу конференції панель E. «Львів: залізничний центр і станція» (модератор Гаральд Біндер), на якій були заслухані доповіді Наді Век (Віденський університет, Австрія) «Залізнична станція як сцена. Повідомлення про відкриття нового вокзалу у щоденній пресі Львова», Ігоря Жука (Український католицький університет, Львів, Україна) «Людвік Вєжбіцький – інженер, архітектор, дослідник, громадський діяч» та Юрія Криворучко (Головний архітектор Львова, Україна) «Реконструкція і реорганізація територій, прилеглих до Залізничного вокзалу у Львові».

Конференція відбувалася за підтримки Австрійської служби академічних обмінів – Представництво у Львові, Крайового уряду Каринтії, Австрійського культурного форуму, міста Відня, Послів Австрії та Франції, Панів Вольфа Дітриха Хайма та Жака Фора.

Ігор Жалоба

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

УДК 94(477.51)«17»

Дмитро Казіміров (м. Чернігів)

КОЗАЦЬКІ РОДИНИ м. МЕНИ ЗА ГЕНЕРАЛЬНИМ ОПИСОМ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1765-1769 РР.

В статті на основі відомостей Генерального опису аналізується статево-віковий склад та типологія сімей жителів козацьких дворів м. Мени. Отримані результати свідчать про переважаючу частку осіб активного віку, дітей, а також більшість складних сімейних утворень у структурі цього соціального стану.

Ключові слова: *Генеральний опис, населення, вік, стать, домогосподарство, структура сім’ї.*

Одним з провідних соціальних станів Гетьманщини було козацтво, дослідження якого займає пріоритетне положення у вивченні історії України цього періоду. Головним чином аналізується організація, структурні підрозділи та зміни чисельності козацького війська. В полі зору дослідників знаходяться воєнні кампанії та участь козацьких загонів у збройних конфліктах протягом другої половини XVII – XVIII ст., зокрема, у російсько-турецьких війнах[1]. Наступною важливою складовою цих досліджень є характеристика матеріального становища козаків, особливо відносин у сфері землеволодіння, оскільки наявність ґрунтів була запорукою відбування військової служби. За висновками багатьох вчених у зазначений період козацький стан характеризується посиленням майнової диференціації та зубожінням значної кількості його представників, спричиненим безперервними військовими походами, специфікою матеріального забезпечення та зазіханнями старшини на землі рядових козаків. Унаслідок цього до кінця XVIII ст. козацтво, в процесі інкорпорації території Гетьманщини до Російської імперії, втрачає своє суспільне значення та мілітарний потенціал[2].

При дослідженні вищевказаних процесів автори залучають значний обсяг джерел статистичного характеру, таких як козацькі компути, реєстри, ревізії. Серед останніх особливо вирізняється Генеральний опис Лівобережної України, матеріали якого лягли в основу досліджень про майновий стан окремих груп козаків. Немало сказано і про інформаційні можливості, недоліки та репрезентативність даних цієї «ревізії»[3]. Проте, лише на сучасному етапі матеріали Генерального опису почали застосовуватись у вивченні демографічних характеристик населення[4]. В нашому випадку їх аналіз є суттєвою складовою в оцінці можливостей козаків щодо відбування військової служби. Також подібний підхід дозволяє з’ясувати вплив цих чинників на рівень матеріального добробуту козаків і навпаки.

Як відомо, матеріали Генерального опису дають змогу вивчати населення Гетьманщини як на теренах держави взагалі, так і на рівні окремих адміністративних одиниць чи населених пунктів[5]. Особливо привабливим видається найнижчий рівень, оскільки людська спільнота, як і окремі її представники, досліджуються в безпосередньому ареалі проживання, включаючи сукупність сімейно-шлюбних, господарських зв’язків, тощо.

З огляду на вищевказане, об’єктом уваги нашого дослідження є козацьке населення сотенного містечка Мени Чернігівського полку. Насамперед з’ясуємо розподіл на соціальні групи в його середовищі, а також розглянемо такі характеристики, як статево-вікова структура та типологія родин менських козаків. При цьому спиратимемося на дані чистової відомості козацького населення м. Мени з матеріалів Генерального опису за 1766 р.*

Його проведення здійснювалося згідно з указом Катерини II від 4 листопада 1763 р. під керівництвом президента II Малоросійської колегії графа Петра Румянцева. З цією метою в кожному полку створено спеціальну комісію. В Чернігівський полк для здійснення опису були призначені підполковник карабінерного Ростовського полку Іван Ногаткін, бунчуковий товариш Дмитро Бороздна та ніжинський полковий писар Яків Почека[6].

Для проведення перепису, згідно з розпорядженням Рум’янцева від 9 вересня 1765 р., затверджено спеціальну інструкцію та чотири форми. Перша форма призначалася для опису міст і містечок. Друга – для перепису державних і монастирських маєтків. За третьою формою

* Повна назва документу: «Местечка Мены белая а не ведомость черная козачая 766 года ревизорам поданная на 110 листах» // Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі - ЦДІАУК), ф. 57, спр. 22, арк. 1-108.

описувалися приватні маєтки, а за останньою – козацькі володіння.

Укладачі опису в полках отримали широкі повноваження, а місцеве населення повинно було сприяти їх роботі. Як правило, відомості про козаків та посполитих складали сотенні правління згідно з наказами від полкових комісій. Зокрема, в Менській сотні таку справу міг здійснювати сотенний писар Гнат Романовський, який займав цю посаду у 1760-1778 рр. Менським сотником тоді був Павло Сахновський[7]. Одержавши відомості, члени комісій перевіряли їх на місцях, вносили зміни чи уточнення та складали опис, спочатку в чорновому, а потім у чистовому варіантах. У підсумку матеріали Генерального опису увійшли до двох категорій: а) відомості, складені ревізорами; б) відомості, складені для ревізорів місцевими канцеляріями та старшинами[8].

До останньої належала й вищезгадана відомість. Хоча вона й вказана чистовою, проте не позбавлена позначок, дописок та виправлень, скоріше за все зроблених ревізорами під час перевірки даних. Однак, і після цієї перевірки уникнути неточностей не вдалось. Насамперед багато помилок стосувалося віку респондентів. В одних випадках він взагалі не вказаний, а в інших зафіксовано неправдоподібну вікову різницю між батьками та дітьми, яка подекуди складала менше 10 років.

Опис кожного двору складався з двох частин. Спочатку йшла таблиця з переліком житлових та господарських будівель, мешканців двору. Під нею у вигляді звичайного тексту подавалися відомості про земельні угіддя худобу, промисли тощо.

В таблиці, де подано інформацію про населення, можна умовно виділити три основні частини. До першої відносились графи, в яких вказувалася вулиця, на якій стояв двір та перелік будівель в ньому, задля позначення наявності та кількості яких тут відводилася кожна окрема графа. Проте вулиці вказані не були. Для переліку забудови дворів у перших двох бланках застосовувалося позначення «число покоев». У будинку господаря вказувалася кількість кімнат для його сім'ї та «людських» – призначених для служителів та підсусідків. Потім йшли амбари, стайні, сараї та льохи (земляні або дерев'яні). Далі перелік змінили і стали писати: «в дворах хат», «бездворних хат», «клетей», «сараев», «клунь» і вже згадані погреби. Такий порядок зберігався до кінця документу. Також у крайній колонці зліва в більшості описів вказано матеріальний стан двору: «новой» або «вєтхій». Друга частина – це одна велика графа, де спочатку вказувалася належність до соціальної категорії (виборний козак або підпомічник), місце народження, прізвище ім'я та по-батькові господаря. Потім зазначалося місце народження, ім'я та по-батькові дружини. Нижче йшли діти господаря. Перелічуючи їхні імена та вік, укладачі відомості не дотримувались патрилінійного принципу, характерного для більшості подібних документів того часу. Як відомо, спершу записували хлопчиків, а потім – дівчаток. В нашому випадку діти позначені відносно їх віку, тобто від старшого до наймолодшого. Далі переписувалася решта родичів та їх сімей (брати, сестри, племінники, мати господаря тощо). За таким же принципом вносилися й відомості й про підсусідків, якщо вони були в господарстві. Ще одну категорію становили наймані робітники, які зафіксовані в окремих дворах. Вказуються їх імена, по батькові, місце народження, вік, термін та умови оплати праці.

Нарешті третя частина містила графи, де окремо для чоловіків та жінок подавалися відомості про вік та стан здоров'я мешканців дворів. Для осіб чоловічої статі були передбачені графи, де в аршинах та вершках мав зазначатися їх зріст. Проте вони залишилися незаповненими.

У кінці опису двору, після переліку володінь, містився пункт, який відсутній у попередніх формах. До нього вносилися дані про те, хто саме з домогосподарства відбуває військову службу та яким промислом займається (найчастіше господар або один з його синів). Стосовно випадків, коли головою домогосподарства була вдова, вказувалося, що служба відбувається наймом. Очевидно, поява цієї графи була викликана необхідністю точного визначення кількості козаків, з огляду на часті переходи посполитих у козацтво і навпаки[9].

За нашими підрахунками, станом на 1766 р. у Мені знаходився 161 козацький двір та 17 бездвірних козацьких хат. Частина з них – 56 господарств, належали виборним козакам, а 102 – підпомічникам. Господарі 4 дворів перейшли в козацький стан з посполитих та підсусідків шляхом купівлі козацької землі або одружившись на представниці цього прошарку. Одиначками у своїх господарствах проживали вдови Марія Васильківна та Гапа Килдіїха[10]. Щоправда, остання мала у своєму дворі ще й сім'ю підсусідків.

Перейдемо до розгляду статево-вікової структури козацького населення м. Мени. Всього в дворах проживало 1653 особи, 828 з яких були чоловіками, а 825 – жінками. З урахуванням не тільки членів сімей господарів, а також підсусідків та

найманих робітників, показник середньої населеності дворів становив 9,3 особи.

Далі розподілимо всіх жителів на великі вікові групи. Це дозволить визначити частку працездатного населення. На думку сучасних вчених, віковий поділ, що відповідав особливостям Румянцевського опису, мав наступний вигляд. Працездатне населення складали особи віком 15-59 р. Відповідно, до інших категорій відносились діти (0-14 р.) та літні люди (60 р. і старші)[11]. У підсумку частка працездатного населення склала 51,5%, дітей – 44,2%, осіб похилого віку – 4,3%, що демонструє нижченаведена таблиця (див. табл. 1).

ком, статтю та сімейним станом. За основу прийнято один з вікових поділів, що широко застосовуються в історичній демографії[13].

Перейдемо безпосередньо до характеристики типології родин у козацьких дворах. Як відомо, при укладанні Румянцевської ревізії саме двір брався за одиницю опису. На думку Г. Максимовича його основними ознаками була наявність єдиної території, родинні зв’язки між його мешканцями, спільне несення повинностей, відбування служби та сплата податків[14]. За визначенням багатьох сучасних дослідників, поняття «сім’я», «двір» та «домогосподарство» бу-

Таблиця 1. Розподіл козацького населення м. Мени за віковими групами

Вікова група	0-15			15-59			60+		
	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж
Чисельність	730	374	356	852	419	436	71	35	36

Отже, основну масу мешканців козацьких дворів утворювали люди активного віку, а співвідношення «працівників та їдців» становило: 852/801 =1,06. На перший погляд розрив між цими показниками незначний, але враховуючи, що другу групу за кількістю населення складали діти, можемо говорити про значний трудовий потенціал жителів козацьких господарств Мени. До того ж, відповідно шкали Е. Россета, їх населення було молодим з огляду на незначну частку людей похилого віку*.

Повертаючись до кількісного співвідношення між особами чоловічої та жіночої статі, спостерігаємо незначну перевагу чоловіків над жінками. Чоловічий коефіцієнт, що вираховується шляхом поділу числа чоловіків на загальну кількість жителів дворів, становив 0,501. Показник статевого співвідношення, що з’ясовується шляхом поділу числа чоловіків на число жінок та помноженням результату на 100, складав 100,3. Вихід за межі 100-110 як правило свідчив про недореєстрацію осіб однієї статі[12]. Незначна перевага жінок спостерігалася в групах працездатного населення та людей похилого віку. Зазвичай це зумовлювалося впливом міграційних процесів, смертністю та іншими чинниками.

Більш докладно вищевказані характеристики можна проілюструвати за допомогою так зв. таблиці «необроблених даних» (див. табл. 2). В ній жителі козацьких дворів розподілені за ві-

* На думку дослідника демографічно молодим є населення, в якому частка осіб похилого віку не перевищує 8%. // Сердюк І. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз) // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 10.

ли тотожними й означали сукупність родичів, що проживали разом та спільно вели господарство[15].

Спершу з’ясуємо поколінний склад козацьких родин. Переважну більшість складали двопоколінні сім’ї, яких, за нашими підрахунками, було 113 (64,6%). До трипоколінних відносилось 59 родин (33,7%), а до однопоколінних – 3(1,7%).

Структуру сімей проаналізуємо на основі загальноприйнятої класифікації П. Ласлетта, яка розрізняє наступні типи сімейної організації:

1. Прості або нуклеарні домогосподарства, що складаються з однієї шлюбної пари з дітьми або без них. Домогосподарство, що складається з вдівця (вдови) з дітьми також вважається нуклеарним.

2.Розширеним є домогосподарство, в якому окрім сім’ї господаря проживає один або кілька родичів, але вони в свою чергу не утворюють шлюбних пар.

3. Мультифокальне (складне) домогосподарство – сімейне утворення, яке складається з кількох простих сімей (кількох ядер). Якщо воно об’єднує в собі подружні пари братів та сестер, тобто складається з родичів по боковій лінії, його відносять до братського об’єднаного типу.4. Поряд з цими є домогосподарства, які складаються з однієї особи (див. вищезгадані двори вдів), а також ті, що не утворюють сімей[16].

Однак досліджувані нами випадки ще раз підтверджують умовність даної класифікації. Так, у деяких із них виникають сумніви щодо визначення господаря двору. У 2 дворах одночасно проживали по дві козацькі сім’ї, господарі яких не доводились родичами один одному. Окрім цього,

в більшості козацьких господарств проживали наймані робітники та підсусідки, які також мали свої родини. Отже, в одному дворі могли зосереджуватись декілька типів сімей. Тому родини господарів та їх співмешканців розглянемо окремо.

За нашими спостереженнями 64 (36,3%) родини були простого типу. Їхня чисельність коливалася від 2 до 8 осіб. Середня населеність становила 4-7 осіб. Ще 32 (18,2%) сім'ї виявилися розширеними. В їх складі налічувалося від 3 до 10 чоловік, проте найчастіше вони мали по 5-6 осіб.

Більшість у козацькому соціумі Мени складали мультифокальні родини, яких усього налічувалося 80 (45,5%). Показник середньої населеності становив 10-11 осіб. Ця група мала у своєму складі 33 патріархальні та 39 братських сімей. Ще 4 родини були сестринськими, склад кожної з яких формували по 2 заміжні сестри разом з своїми чоловіками та дітьми. Наостанок, в 4 дворах зафіксовані безструктурні форми сімейної організації. В кожному з них спільно проживали незаміжні сестри. Слід зауважити, що традиційна сім'я мала властивість з часом змінювати свою структуру, проходячи певний цикл. Так, протягом певного періоду проста сім'я могла перетворитися на розширену чи мультифокальну. В той же час складне сімейне утворення мало властивість розпадатися на кілька простих. Джерела, як правило, лише фіксують окрему фазу цього циклу в певний момент[17].

Якщо уважніше розглянути мультифокальні родини, то побачимо, що найменш населеними серед них були 3 сім'ї, що складалися з 5 осіб кожна. Найбільшими за кількістю родичів виявились родини виборного козака Йосипа Ємця та підпомічника Івана Ілляша, відповідно – 25 та 26 осіб, кожна з яких утворювалася з 5 ядер (шлюбних пар)[18].

Таблиця 2. Населення козацьких дворів м. Мени за статтю, віком та сімейним станом (таблиця «необроблених даних»)

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Невідомо	Всього	Холості	Жонаті	Вдови	Невідомо	Всього
0-4	132	-	-	-	132	109	-	-	-	109
5-9	125	-	-	-	125	146	-	-	-	146
10-14	117	-	-	-	117	99	2	-	-	101
15-19	92	1	-	-	93	80	12	-	-	92
20-24	26	23	-	4	53	3	53	2	2	60
25-29	-	59	-	2	61	1	65	2	1	69
30-34	-	55	3	1	59	-	57	3	2	62
35-39	-	49	2	-	51	-	41	4	-	45
40-44	-	36	3	-	39	-	28	7	1	36
45-49	-	22	1	-	23	-	20	2	2	24
50-54	-	26	1	2	29	-	12	8	7	27
55-59	-	9	2	-	11	-	12	2	4	18
60-64	-	16	3	1	20	-	4	6	2	12
65-69	-	4	-	1	5	-	2	3	1	6
>70	-	5	5	-	10	-	2	13	3	18
Всього	492	305	20	11	828	438	310	52	25	825

У зв'язку з цим доволі цікавою видається теза Б. Миронова про залежність типу та розмірів родини від характеру господарської діяльності. Згідно з його твердженням, володіння значним обсягом земельних угідь та заняття землеробством сприяло збільшенню родини. Відсутність землі, заняття ремеслами й промислами навпаки призводили до зменшення сім'ї[19]. За нашими підрахунками в Мені було 17 (9,6 %) козацьких господарств, які не мали ґрунтів. У їх складі зафіксовано 13 простих, по 2 розширені та мультифокальні сім'ї чисельністю від 2 до 9 чоловік. Господарі 3 дворів з цього переліку займались ткацьким ремеслом, а решта підтримували своє матеріальне становище шляхом заробітків та «ежедневных работизн».

Окремо розглянемо підсусідків, які проживали в 40 козацьких дворах. Вони утворювали 62 родини, до яких входило 245 (15%) осіб. З цієї кількості 55 сімей (88,7%) були простими, 4 (6,5%) – розширеними, а 3 (4,8%) – мультифокальними. Населеність нуклеарних родин становила від 2 до 7 осіб. Проте найбільш поширеними були сім'ї з 3-4 осіб. Розширені родини мали у своєму складі 3-5, а мультифокальні – 5-10 осіб. Найчисленнішою виявилася сім'я Юхима Миронця (10 осіб), що проживав у дворі виборного козака Гната Якименка. У його домогосподарстві мешкало найбільше підсусідків – 6 родин (33 особи)[20]. По 3 прості сім'ї підсусідків загальною чисельністю 15 чоловік проживали у хуторах виборних козаків Івана Омелюти, Семена Москальця та Семена Олійника. Також виключно підсусідки (2 сім'ї з 7 чоловік) мешкали у дворі, який належав козаку с. Хрипівки Городнянської сотні Івану Самойленку.

Наймані робітники – 41 особа, проживали у 38 господарствах. 12 чоловік мали вік від 10 до 15,

а 29 – від 15 до 30 років. В основному вони наймалися на рік з оплатою від 90 копійок до 3 рублів 50 копійок. Частина з них – 5 осіб навчались певного ремесла (в основному шевського).

Джерело інформує нас і про стан здоров’я мешканців сотенного містечка. Проаналізуємо: якими недугами хворіли менські козаки у другій половині XVIII ст.?

Загалом в джерелі зафіксовано 37 випадків захворювань. Найбільш поширеними були хвороби зору, на які хворіли 12 осіб. Характерно, що більшість із них – 8 осіб були молодші 60 років. Згадуються особи, які погано бачать чи повністю сліпі на одне, тобто на ліве чи праве око. В інших випадках констатується повна сліпота. Але, як не дивно, це не ставало перешкодою для відбування служби. Так, у господарстві козака-підпомічника Гната Курлюка «указную службу» відбував його 19-річний син Андрій, сліпий на праве око[21]. Вважається, що причиною поширеності цього каліцтва є так зв. «французька хвороба» або сифіліс[22]. Також сліпота могла бути вродженою чи отриманою внаслідок травми.

Відносно поширеним були й хвороби опорнорухового апарату, зафіксовані у 9 осіб, і знову ж таки всі віком до 60 років. У джерелі згадуються люди, скалічені на ліву чи праву ногу, а у трьох випадках – «на ноги крив» чи «кривая». Ще один випадок стосувався дочки козака Григорія Солом’яника 25-річної Анни, яка була на «руки и ноги скалечена». Напевно саме це завадило їй вийти заміж.

Двоє осіб мали повну втрату слуху, а ще двоє – цілий «букет» хвороб. Так, про 20-річного сина виборного козака Семена Прищепи Івана сказано, що він був «глухонем и на праву ногу крив». У господарстві козака -підпомічника Клима Канахна (30 років) проживала його сестра, 20-річна «девка Зиня», яка записана, як «нема и изумлена»[23]. Відносно ще 6 осіб характер хвороби не вказаний.

Окрім цього, документ містить численні відмітки і про смертність у козацьких родинах. Помітки «умре» чи «умерла» стояли навпроти 62 імен, що їх напевно зробили ревізори під час перевірки відомості. Цих людей, зі зрозумілих причин, ми не включали у загальний перелік мешканців дворів. Вказані відомості дозволяють зробити певні висновки щодо рівня смертності в досліджуваний час. Найвищим був показник дитячої смертності. Так, у віковій групі 0-5 років ми нарахували 33 (53%) випадки. Померло 20 хлопчиків та 13 дівчаток. З дітей віком від 6 до 15 років померли 3 хлопців та 6 дівчат. Загалом, за спостереженнями Л. Анрі та А. Блюма, смертність немовлят забирала з родин більшу частку дітей. Діти, які прожили більше 14 років, складали, в цілому, дві третини народжень, що відбулись за 14 років[24]. Серед чоловіків та жінок віком до 60 років цей показник розподілився порівну – по 7 осіб кожної статі. Найменше померло людей похилого віку – 2 чоловіки та 4 жінок.

Причини смертей зазвичай не вказані. Лише в кількох випадках спочатку згадується, що людина хворіла, а потім померла. Значною мірою зростання смертності в той час могли викликати недоїдання та голод, що виник внаслідок неврожаїв. Як відомо, у 1766 р. була посуха, наступного року взимку вдарили сильні морози, а влітку – знову посуха і потім голод[25].

У суспільстві Гетьманщини XVIII ст. жителі віком 60 років і старші вважалися заслаблими від старості – «дряхлыми», що повсюдно відображалося на сторінках Генерального опису. Але так було не завжди. В нашому документі зустрічається чимало випадків, коли про осіб віком 60-70 р. і більше років сказано, що вони здорові. Зокрема, здоровим записаний виборний козак 90-річний Данило Товстий. Зате його одноліток, також виборний козак, Федір Москалець, згадується як пристарілий. До речі, вони виявились найстаршими мешканцями у козацьких дворах м. Мени[26].

Загалом проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Насамперед слід відзначити кількісну перевагу дворів козаків-підпомічників над господарствами виборних козаків. Головним чином це зумовлювалося вищевказаними процесами в козацькому стані протягом XVIII ст. За результатами типологічного аналізу серед козацьких родин м. Мени панівне становище займали мультифокальні сім’ї, що в більшості своїй складалися з 2-3 ядер (шлюбних пар) з середньою чисельністю 10 осіб. Частка нуклеарних родин козаків також виявилася досить значною, а серед підсусідків такі сім’ї взагалі мали абсолютну більшість. Певною мірою на це впливали вже згадані матеріальні чинники та види господарської діяльності. Але окрім них структура сімей, як і статево-вікові характеристики козацького населення м. Мени, залежали від дії природних факторів, таких як смертність, хвороби та ін.

Джерела та література

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 222 с.; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 ст. / В. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.; Репан О. Іржа на лезі. Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. / О. Репан. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.
2. Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. Козаки / И. Теличенко // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 232-254; Гуржий А. И. Эволюция феодальних отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. И. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1986. – 136 с.; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. / А. И. Путро. – К.: Вища школа, 1988. – 142 с.
3. Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи / П. К. Федоренко // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1915. – Вып. 12. – С. 81-155; Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією / М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К.: З друкарні Української академії наук, 1926. – Кн. VII-VIII. – С. 242-307; Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г.А.Максимович.–Нежин,1913.–Т.1.–С.190-357; Путро О. Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / О. Путро // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1982. – №7. – С. 143-147; Лепенко Н. О. Генеральний опис 1765-1769 рр. – джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України / Н. О. Лепенко // УІЖ. – 1983. – № 2. – С. 134-137.
4. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.; Сердюк І. О. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / І. Сердюк // Наукові записки. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 407-416; Його ж. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз) // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 3-21.
5. Сердюк І. О. Генеральний опис Лівобережної України… – С. 409.
6. Максимович Г. А. Вказ. праця. – С. 219.
7. Кривошея В. В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2010. – С. 45.
8. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків: Видавництво Харківського ун-ту, 1970. – С. 98.
9. Максимович Г. А. Вказ. праця. – С. 214.
10. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 95.
11. Волошин Ю. Розкольницькі слободи… – С. 112.
12. Там само. – С. 116.
13. Анри Л. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. с. Хока и Ю. Егоровой. – М., РГГУ, 1997. – С. 16.
14. Максимович Г. А. Вказ. праця. – С. 317.
15. Волошин Ю. Розкольницькі слободи… – С. 215; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX вв.): Т. 1. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – С. 219.
16. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей // Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 138; Волошин Ю. Розкольницькі слободи. – С. 224.
17. Волошин Ю. Вказ. праця. – С. 225.
18. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 95.
19. Миронов Б. Н. Вказ. праця. – С. 222.
20. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 12 зв.
21. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 79.
22. Волошин Ю. Вказ. праця. – С. 149.
23. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 2, 11 зв., 32.
24. Анри Л. Блюм А. Вказ. праця. – С. 32.
25. Мордвинцев В. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. / В. Мордвинцев. – К.: ООО «Международное финансовое агенство», 1998. – С. 24.
26. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 26 зв., 28.

Дмитрий Казимиров

Казацкие семьи г. Мены согласно Генеральной описи Левобережной Украины 1765-1769 гг.

В статье на основании материалов Генеральной описи анализируется поло-возрастной состав и типология семей жителей казацких дворов г. Мены. Полученные результаты свидетельствуют о преобладании лиц активного возраста, детей, а также большинстве сложных семейных образований в структуре этого сословия.

Ключевые слова: *Генеральная опись, население, возраст, пол, домохозяйство, структура семьи.*

Dmytro Kazimirov

Cossack's family's of the Mena according to General census of 1765-1769

In the article the age-sex members and household's typology of the cossack yard's inhabitants is analyzed on the basis of General census data. It's drew a conclusion about predominance of the fit to work persons, children and multiple families in this social class structure.

Key words: *General census, population, age, sex, household, family's structure.*

УДК 94(477.7):314.3«1800/1850»

Марина Філіпова (м. Одеса)

СЕЗОННА МОДЕЛЬ НАРОДЖУВАНОСТІ В «ЗАДУНАЙСЬКИХ КОЛОНІЯХ» БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

В статті за матеріалами метричних книг реконструюється та аналізується сезонна модель народжуваності в «задунайських колоніях» Бессарабії в першій половині XIX ст.

Ключові слова*: метричні книги, «задунайські колонії», народжуваність, сезонність народжуваності.*

Цікавість до вивчення сезонного фактора в демографії з'явилася вже з середини XIX століття. Спираючись на дані метричних книг та свої спостереження дослідники вивчали сезонність смертності немовлят та сезонність народжуваності[1]. З часом стали робити спроби розкрити зв'язок між сезонними коливаннями шлюбів, народжень та смертей[2]. Незважаючи на здійснені окремі розвідки, на сьогодні ця проблема виглядає малодослідженою темою.

В останні роки, завдяки розвитку статистичних методів в історичній демографії та введенню до наукового обігу нових джерел, вивчення сезонного фактору в демографії XIX століття знову привернуло увагу дослідників. Мова йде не про широкі наукові дискусії, а швидше про накопичення і зіставлення наукових фактів і побудову гіпотез для подальших більш детальних досліджень.

Зауважимо, що сезонність народжень, смертей та шлюбів неодмінно пов'язана з демографічною поведінкою, яка впливає на процес відтворення населення та його динаміку в історичній ретроспективі.

У статті, на прикладі колоніальних болгарських общин, робиться спроба аналізу сезонного фактору в демографії задунайських колоній Бессарабії. Зокрема, предметом уваги виступають задунайські болгарські колонії Буджака.

Вихідці з Болгарії найбільш масово переселялися в цей регіон під час російсько-турецьких війн 1806-1812 і 1828-1829 рр., та відразу після їхнього завершення. Міграційні процеси призвели до виникнення на території Буджака їхньої, доволі великої етнокультурної спільноти, яка входила з 1819 р. до складу соціальної групи «задунайських переселенців». Саме на цей хронологічний період припадає етап початкового облаштування «задунайських колоністів» та інтенсивного формування в регіоні болгарської спільності.

Для населення, яке до неї входило, характерним був традиційний тип народжуваності, який природно супроводжувався недиференційованістю форм демографічної поведінки та відповідно цілей та методів соціального контролю над нею[3].

Як засвідчив проведений нами аналіз даних ревізьких реєстрів, висока народжуваність впритул наблизилась до фізіологічної межі. Репродуктивні орієнтації населення були наці-

лені на багатодітність. Народжуваність досягала біологічно граничних норм – 58,8‰ - 61,6‰[4]. Такий її рівень, на нашу думку, пояснюється не біологічними чи національними особливостями, а специфікою демографічної поведінки*[1], що впливає на народжуваність. Необхідно зазначити, що будучи в основному екстенсивною моделлю, демографічна поведінка населення колоній відчувала вплив переселенських факторів, що безпосередньо позначалося на народжуваності та репродуктивності.

У розглянутому нами населенні активна статева і шлюбна поведінка, як правило, злиті між собою (статеве життя жінки протікає в основному в шлюбі). Але за загальним правилом активна статева поведінка поєднується з «невтручанням», з пасивною репродуктивною поведінкою*[2]. Це поєднання веде до народження дітей.

Відмінності в рівнях реальної плідності й народжуваності зазвичай визначалися демографічною поведінкою людей, яка підпорядковувалася деяким єдиним для даного суспільства правилам. Звичаї, традиції, релігійні заповіді чи світські закони наказували людям, як слід вести себе у всіх випадках життя, саме вони регламентували шлюбну, статеву і репродуктивну поведінку населення.

Цілком зрозуміло те, що громада мала виняткові можливості регулювання поведінки своїх членів, включаючи шлюбно-сімейні відносини. Публічність міжособистісних відносин в колоніальних общинах підкорялася суворим нормам і правилам. Звісно, демографічна поведінка не була винятком. Традиційні погляди членів спільноти, у нашому випадку болгарської, й формували соціально-психологічну та морально-етичну модель демографічної та шлюбної поведінки.

Вважається, що релігійні норми, які панували в досліджуваному соціумі, сприяли регулюванню народжуваності за допомогою розвиненої системи заборон на шлюбні відносини. Вони ж значною мірою впливали на сезонність шлюбності й народжуваності.

Спробуємо охарактеризувати сезонність народжуваності в болгарських колоніях. Нами здійснено підрахунок і кількісний аналіз записів наявних метричних книг церков чотирьох «ранніх» задунайських колоній Буджака: Імпуцита (1811 р.), Чешма-Варуіта (1809), Чийшия (1813), Ташбунар (1811) (сучасні – с. Владичень, с. Криничне, с. Городнє Болградського району та с. Кам'янка Ізмаїльського району Одеської області) та трьом більш пізнім колоніям (1830 р.) – Задунаєвка, Главан, Камчик (сучасні – с. Задунаєвка, с. Главан Арцизького району та с. Зоря Саратського району Одеської області)[5]. Ми маємо записи про 2670 народжень за період з 1818 по 1849 рр.

За даними сучасних дослідників залежність між шлюбами й першими народженнями в даний період очевидна[6]. Крім того, необхідно зауважити, що частка первістків серед народжених відносно невисока. Деякі дослідники взагалі виключають перші народження з аналізу сезонності народжень і мають справу тільки з народженнями більш високих порядків[7]. Враховуючи труднощі визначення порядку народження, ми в подальшому аналізі будемо розглядати сезонність перших та наступних народжень в комплексі (див. табл. 1).

Як видно з таблиці, практично більшість народжень приходяться на січень, лютий, березень, вересень, жовтень і листопад. В окремі роки народжуваність в зимові місяці перевищувала частку осінніх народжень, найчастіше в період до 1830 р., надалі ситуація дещо змінюється і сезонність стає менш вираженою, частка осінніх народжень наближується до зимових, а деколи і перевищує їх.

Діаграма 2. Діаграма сезонності народжуваності в «ранніх колоніях» (1818-1850 рр.)

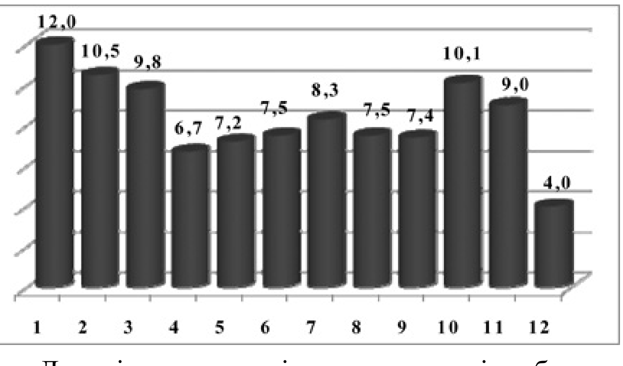

Динаміку сезонності народжуваності в болгарських колоніях ілюструє діаграма 2 (див. діаграму 2).

Діаграма свідчить про те, що більшість народжень у болгарських колоніях припадає на січень, лютий, березень, жовтень і листопад (51,4% від загальної кількості народжень).

У новоутворених колоніях (1830 р.) максимум народжень припадає на січень (13,7%) та липень (12,0%) (див. діаграму 3).

У квітні (9,1%), серпні (9,8%) та листопаді (9,1%) число народжень теж доволі значне.

*[1] Співвідношення між шлюбною, статевою та репродуктивною поведінкою з точки зору їх впливу на народжуваність утворюють структуру демографічної поведінки.

*[2] Пасивна репродуктивна поведінка означає повне невтручання в природній процес виробництва потомства, який розглядається як неминучий наслідок нормальних статевих відносин.

Таблиця 1. Розподіл народжуваності за місяцями з 1818 по 1849 року (за даними метричних книг)

Місяць	1818	1820	1823	1824	1825	1827	1828	1829	1830	1831	1833
Січень	6,7	7,7	14,5	6,7	8,9	14,3	11,4	15,9	8,9	12,5	7,2
Лютий	3,3	7,7	11,3	14,3	10,6	12,6	7,9	6,1	9,5	8,3	8,0
Березень	10,0	15,4	6,2	11,4	13,2	15,1	13,6	3,7	9,5	6,9	9,4
Квітень	3,3	3,8	11,3	6,7	5,3	6,7	5,0	6,1	2,7	5,6	10,2
Травень	13,3	3,8	7,2	7,6	9,7	5,0	6,4	9,7	6,8	5,1	6,5
Червень	6,7	19,2	6,2	5,7	7,1	6,7	10,7	11,0	6,1	5,1	8,0
Липень	10,0	-	10,3	8,6	8,9	11,9	9,3	6,1	7,5	8,3	7,2
Серпень	6,7	-	9,3	11,4	7,1	7,6	8,6	6,1	14,3	10,2	9,4
Вересень	3,3	-	4,1	6,7	8,9	5,0	6,4	6,1	6,8	8,9	10,9
Жовтень	6,7	-	4,1	7,6	10,6	6,7	7,1	9,7	13,6	10,6	11,6
Листопад	20,0	23,1	9,3	5,7	4,4	5,0	10,0	13,4	8,9	14,8	5,1
Грудень	10,0	19,3	6,2	7,6	5,3	3,4	3,6	6,1	5,4	3,7	6,5
Хлопчиків	50,0	26,9	42,3	38,1	45,1	47,9	52,1	51,2	49,7	52,8	49,3
Дівчаток	50,0	73,1	57,7	61,9	54,9	52,1	47,9	48,8	50,3	47,2	50,7
Всього (абс.)	30	26	97	105	113	119	140	82	147	216	138
Всього (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Місяць	1833	1835	1839	1840	1841	1843	1846	1848	1849	Всього	
										Абс.	**%**
Січень	7,2	7,0	15,6	8,8	11,9	12,5	12,4	17,2	13,4	320	**12,0**
Лютий	8,0	11,7	10,0	7,0	9,1	13,8	12,0	11,6	11,7	279	**10,5**
Березень	9,4	9,9	10,0	8,8	8,3	8,6	12,4	7,4	9,2	261	**9,8**
Квітень	10,2	9,4	6,0	7,0	7,0	3,9	8,0	7,0	7,6	179	**6,7**
Травень	6,5	8,2	6,9	12,3	6,3	7,2	6,0	7,9	8,4	193	**7,2**
Червень	8,0	9,9	10,0	5,3	7,7	8,6	5,2	7,0	5,9	199	**7,5**
Липень	7,2	10,5	7,8	10,4	9,8	7,9	8,0	7,9	5,9	222	**8,3**
Серпень	9,4	1,2	5,2	7,0	11,9	4,6	4,8	5,1	9,7	201	**7,5**
Вересень	10,9	8,2	8,6	5,3	7,0	6,6	7,2	7,9	8,0	197	**7,4**
Жовтень	11,6	8,8	10,4	8,8	6,3	14,5	8,8	13,5	13,4	269	**10,1**
Листопад	5,1	12,9	6,5	7,0	7,0	11,2	13,6	6,5	5,5	244	**9,0**
Грудень	6,5	2,3	3,0	12,3	7,7	0,6	1,6	1,0	1,3	106	**4,0**
Хлопчиків	49,3	51,5	58,0	49,1	56,6	47,4	48,4	48,8	52,9	1336	**50,1**
Дівчаток	50,7	48,5	42,0	50,9	43,4	52,6	51,6	51,2	47,1	1334	**49,9**
Всього (абс.)	138	171	231	57	143	152	250	215	238	2670	**-**
Всього (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	-	**100**

Діаграма 3. Діаграма сезонності народжуваності в «пізніх колоніях» (1830-1850 рр.)

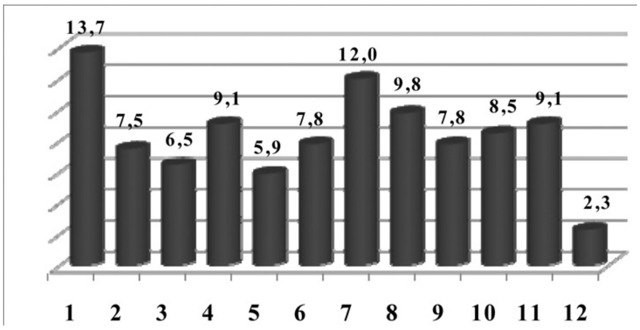

Сезонність народжуваності в «пізніх колоніях» має певні особливості, лише в перші роки після переселення. Специфіка помісячних коливань обумовлена процесом адаптації населення на новій території, динамікою кількісного та гендерного складу населення. Аналіз метрик «старих» та «нових» колоній засвідчив, що приблизно в перші 10 років після переселення трапляються певні локальні особливості в демографії колоніальних общин, які під час адаптації та стабілізації спільноти майже зникають, набуваючи при цьому специфічних рис.

Таким чином, можна зазначити, що в січні, лютому, жовтні та листопаді стабільно спостерігається збільшення числа народжень.

На думку дослідників, максимум народжень у січні місяці може бути пов'язаний з проблемою церковної реєстрації демографічних подій. Згідно з законами Російської імперії в січні кожного року оригінали метричних книг, що велися в православних церквах, повинні були надсилатися до духовних консисторій; копії книг – зберігатися в парафіях. Не виключено, що парафіяльні священики, щоб встигнути відіслати книги у визначений термін, на початку нового року змушені були реєструвати демографічні події, що відбулися в останні дні минулого. Цим можуть частково пояснюватися зміни рівня народжень і смертей в кінці грудня – на початку січня. Джерелознавчий аналіз метрик виявив незначну кількість подібних випадків, що суттєво не могло вплинути на результат дослідження, особливо якщо зазначити, що всі подібні записи враховані і співвіднесені відповідно до аналітичних прийомів.

Яскраво вираженої сезонності народжень ми не спостерігаємо. Це також підтверджується т.зв. «сезонними хвилями» народжуваності. Для аналізу оберемо трьохрічні періоди з 1829-1831 і 1839-1841 рр., за які акти збереглися повністю без лакун. На основі метричних записів нами було побудовано динамічні ряди – числові значення певного статистичного показника, розміщені в хронологічному порядку. Особливістю побудованих рядів є відсутність яскраво вираженої тенденції до росту або зниження, що дозволяє вважати їх більш-менш стабільними і застосувати метод простих середніх для вираження сезонності народжуваності. Методика, запропонована І. Венецьким[8], дозволяє повністю проаналізувати явище сезонності. Відповідно до неї послідовність дій така:

Вирахування середньої місячної за одні й ті ж місяця різних років за формулою $\boldsymbol{y_м = \alpha_1 / b_1}$, де α_1 - сума показників за ряд років, b_1 - кількість років;

Знаходження загальної середньої помісячної кількості народжень за 3 роки: $\boldsymbol{y_{заг} = \alpha_1 / 12}$, де α_1 - сума середньомісячних одного року;

Отримання індексів сезонності за допомогою процентного співвідношення помісячних середніх до загальної середньої, прийнятої за 100%: $\boldsymbol{I_{сез} = y_м / y_{заг} \times 100\%}$

Отримані нами результати представлені у вигляді таблиці та графіку (див. табл. 2,3; діаграма 4).

Діаграма 4. Графік індексу сезонності

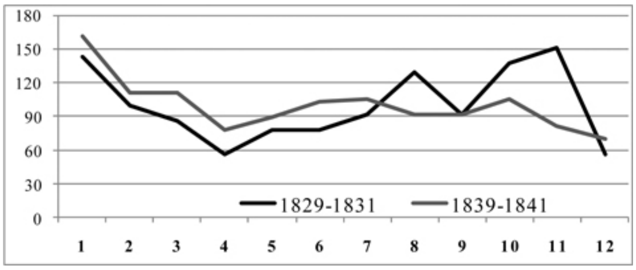

Аналіз таблиць та графіку «сезонних хвиль» показує збільшення народжуваності у 1829-1831 рр. в січні, серпні, жовтні і листопаді; в 1839-1841 рр. – у січні, лютому, березні, червні, липні та жовтні. Графік ілюструє схожу сезонність в перші сім місяців року.

Перш ніж зробити висновки щодо сезонності народжуваності, проаналізуємо діаграму шлюбності та народжуваності.

Діаграма 5. Розподіл народжуваності і шлюбності за місяцями

Як видно з діаграми, більшість шлюбів укладалося в січні та листопаді. Зазвичай було прийнято, щоб наречена завагітніла відразу ж після

Таблиця 2. Розподілення народжуваності за місяцями (1829 – 1831 рр.)

Місяць	1829	1830	1831	Сума	Середня помісячна	Індекси сезонності
Січень	13	13	27	53	17,67	142,96
Лютий	5	14	18	37	12,33	99,75
Березень	3	14	15	32	10,67	86,32
Квітень	5	4	12	21	7	56,63
Травень	8	10	11	29	9,67	78,23
Червень	9	9	11	29	9,67	78,23
Липень	5	11	18	34	11,33	91,66
Серпень	5	21	22	48	16	129,44
Вересень	5	10	19	34	11,33	91,66
Жовтень	8	20	23	51	17	137,54
Листопад	11	13	32	56	18,67	151,05
Грудень	5	8	8	21	7	56,63
Всього	82	147	216	445	148,33	1200
Середня місячна	6,83	12,25	18	37,08	12,36	100

Таблиця 3. Розподілення народжуваності за місяцями (1839 – 1841 рр.)

Місяць	1839	1840	1841	Сума	Середня помісячна	Індекси сезонності
Січень	36	5	17	58	19,33	161,49
Лютий	23	4	13	40	13,33	111,36
Березень	23	5	12	40	13,33	111,36
Квітень	14	4	10	28	9,33	77,94
Травень	16	7	9	32	10,66	89,06
Червень	23	3	11	37	12,33	103,01
Липень	18	6	14	38	12,66	105,76
Серпень	12	4	17	33	11	91,90
Вересень	20	3	10	33	11	91,90
Жовтень	24	5	9	38	12,66	105,76
Листопад	15	4	10	29	9,66	80,70
Грудень	7	7	11	25	8,33	69,59
Всього	231	57	143	431	143,66	1200
Середня місячна	19,25	4,75	11,91	35,91	11,97	100

ISSN 2222-5250

весілля. Зимові місяці були найбільш сприятливі для зачать, оскільки тоді не було багато роботи. Більшість народжень у болгарських колоніях припадали на січень, лютий, березень, жовтень і листопад. Такі діти були зачаті в квітні, березні, червні, січні і лютому. У березні шлюби взагалі не укладалися, у квітні та червні їхня кількість була незначною. Отже, встановлювалася певна залежність лише для народжених в жовтні й листопаді, зачаття яких відбувалося в зимові місяці (січень і лютий). Виходячи з цього, навряд чи можна говорити про сезонне планування народжуваності. Проте, все ж таки необхідно зазначити, що зимові місяці дійсно були найбільш сприятливими для зачать. На думку Б. Миронова, зимові весілля та відповідно зачаття в січні-лютому давали найбільше здорових дітей осіннього народження[9].

Значне число народжень у січні, лютому та березні також відзначає М. Тодорова у своєму історико-демографічному дослідженні болгарського суспільства XIX ст.[10]. Дослідниця також наголошує на тому, що період зачаття дітей в ці місяці припадає на період, коли кількість весіль була незначною. Очевидно, в цих випадках зачаття дітей відбувалося або до періоду інтенсивних сільськогосподарських робіт, або після. Відзначимо також незначне падіння травневих індексів народжень як імовірний результат зниження числа зачать в серпні, під час збирання врожаю. Можливо також, що пік народжень, що відповідає за часом квітневим зачаттям, пов'язаний із закінченням Великого посту.

Правила православної церкви забороняють проведення шлюбних обрядів в цілому протягом 9 місяців в році. Шлюби не вінчаються під час постів, які тривали 19 тижнів у році, напередодні і в дні великих свят, а також протягом великоднього тижня і Святок, що тривали два тижні після Різдва.

Як видно з проаналізованих нами метричних книг, заборони на вінчання під час постів, великоднього тижня і Святок дотримувалися особливо суворо*. Протягом усього періоду спостережень ми не виявили також жодного шлюбу, укладеного під час Великого посту. Крім релігійних заборон на сезонність селянських шлюбів істотний, але не визначальний, вплив мав і природний цикл сільськогосподарських робіт.

Беручи до уваги виражену сезонність шлюбів та рекомендації православної церкви утримуватися від сексуальних контактів під час постів, ми могли б очікувати такої ж яскраво вираженої сезонності народжень в досліджуваному населенні. Однак, опрацьовані джерела не вказують більш-менш значимий зв'язок між місячними розподілами шлюбів та народжень. Подібних висновків доходять й інші сучасні дослідники, які стверджують, що гіпотеза вчених про наявність тісного зв'язку між сезонністю шлюбів і народжень є, безумовно, вірною тільки для перших народжень при повній відсутності контролю народжуваності[11].

Утримання від сексу під час Великого посту може зумовити перепад сезонності між груднем та січнем лише частково. По-перше, зниження народжуваності, зумовлене Великим постом, почалося ще в листопаді. По-друге, в разі такого суворого дотримання населенням церковних рекомендацій всі інші пости також повинні були залишити помітний слід в місячних розподілах народжень, а цього ми не виявили.

Таким чином, проведений нами аналіз сезонності народжуваності наштовхує на висновок, що в першій половині XIX століття релігійних заборон насправді дотримувалися лише у випадках, коли було потрібно інституційне втручання церкви в демографічну поведінку, як це було при укладенні шлюбу. У повсякденному житті цим заборонам, очевидно, слідували не настільки суворо, інакше сезонність народжень, незалежно від порядку, була б більш вираженою. До подібних висновків також доходять дослідники білоруського та російського селянства кінця XVIII – XIX ст.[12].

Цікаво, що дослідження гіпотези природної народжуваності при використанні методів спектрального аналізу в поєднанні з стохастичними моделями демографічних механізмів виявило, що сезонні коливання в чисельності шлюбів вочевидь не можуть здійснювати сильний вплив на число народжень[13]. Отже, сезонні коливання в числах народжень – навіть перших народжень – в сутності незалежні від сезонності шлюбів. Виходячи з цього, вплив на народжуваність через шлюбність занадто перебільшений. На нашу думку, цього впливу фактично не існувало.

Таким чином, аналіз сезонності народжуваності в «задунайських колоніях» Бессарабії виявив неоднорідність чинників, що її зумовлюють. Сезонність шлюбів майже виключно визначалася релігійними інституціональними заборонами. Сезонність народжуваності, як явище вторинне щодо відношення до шлюбності, чітко не простежується. Навіть з урахуванням сезонності перших народжень вона практично зникає. Це свід-

* У період 1815-1861 рр. найбільш ранній початок Великого посту припадає на 3 лютого, найпізніший - на 6 березня. Закінчення Пасхального тижня - на 30 березня та 30 квітня відповідно.

чить про те, що соціальні норми в даному середовищі не визначали сезонних відмов від статевих відносин. Циклічність сільськогосподарських робіт якщо й впливала на сезонність демографічних явищ, то лише опосередковано. Більш імовірним є те, що значний вплив на число народжень здійснюють зміни в кількості шлюбів, а не низький середній вік вступу до шлюбу, але ці питання вимагають додаткового вивчення.

Слід також зауважити, що наші висновки не носять універсального характеру, оскільки вони ґрунтуються на результатах аналізу даних локального населення та обмежені певним часовим періодом.

Джерела та література

1. Гиляровский Ф. В. Исследование о рождении и смертности детей в Новгородской губернии. – СПб.,1866.; Глебовский С.А., Гребенщиков В.И. Детская смертность в России: Общественное и частное призрение в России. – СПб., 1907.; С.А.Новосельский. О тесноте связи между рождаемостью и детской смертностью. // Вестник статистики, 1925, - Кн. XXI. – № 4-5, С.1-26.; Куркин П.И. Смертность грудных детей. – М., 1925.; Ершов С. Опыт сравнительной демографической характеристики русской и татарской народностей. – СПб., 1888 та ін.
2. Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность // Российский демографический журнал. – 2002. – №1. – С. 35-45.
3. Вишневский А.Г. Избранные демографические труды. В 2-т. – М.: Наука, 2005 – Т.1. Демографическая теория и демографическая история. – С. 106.
4. Филипова М. «Задунайските колонии» в Бесарабия през първата половина на 19 век: реконструкция на демографски и антропонимични характеристики // Списание на Българската академия на науките. – София. – Кн. 6, 2010. – С. 12.
5. Комунальна Установа «Ізмаїльський Архів» (далі «ІА»), ф. 630, оп. 2, спр. 2, 3, 4, 6, 7, 9, 11, 14, 19, 34, 36, 43, 47, 66; ф. 631, оп. 2, спр. 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 25, 27, 28.
6. Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Вказ. праця.
7. J. Knodel and C. Wilson - «The Secular Increase in Fecundity in German Village Population: An Analysis of Reproductive History of Couples Married 1750-1899» Population Studies, Volume 35, no.1 (March, 1983), p.53-84.
8. Венецкий И.Г. Статистические методы в демографии. – М.: Статистика, 1977 – С. 14-16; Венецкий И.Г. Математические методы в демографии. – М.: Статистика, 1971.
9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): В 2-т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. X L. – С. 170.
10. Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. – София, Амицития. – 2002. – С. 58-59.
11. Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. – С. 40.
12. Носевич В. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. – Минск: «Тэхналогия», 2004. – С. 134-135.; Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. – С 41. та ін.
13. Ли Р. Естественная рождаемость, демографические циклы и спектральный анализ рождений и браков // Статистический анализ в демографии / Сб. статей под. ред. А.Г. Волкова. – М.: Статистика, 1980. – С. 64-93.

Марина Филипова

Сезонная модель рождаемости в «задунайских колониях» Бессарабии в первой половине XIX века

В данной статье по материалам метрических книг реконструируется и анализируется сезонная модель рождаемости в «задунайских колониях» Бессарабии в первой половине XIX в.

Ключевые слова: *метрические книги, «задунайские колонии», рождаемость, сезонность рождаемости.*

Marina Filipova

Seasonal birthrate’s model in Bessarabian Zadanube colonies in the first half of the 19th century

In accordance with metrical books this article gives reconstruction and analysis of seasonal birthrate’s model in Bessarabian Zadanube colonies in the first half of the 19th century.

Key words: *church books (metrical books), «Zadanube colonies», birthrate, seasonal prevalence of birthrate.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 622(477)«1874/1918»

Ірина Шандра (м. Луганськ)

З’ЇЗДИ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІВ ПІВДНЯ РОСІЇ ЯК ФОРМА ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ БУРЖУАЗІЇ ДОНБАСУ ТА ПРИДНІПРОВ’Я

У статті висвітлюються історія виникнення та основні напрями діяльності однієї з найбільших та найвпливовіших представницьких організацій буржуазії пореформеної доби – З’їздів гірничопромисловців Півдня Росії, яка мала вагомий вплив на фінансово-промислову, соціальну, культурно-освітню, наукову та інші сфери.

Ключові слова: *з’їзд, представницька організація, корпорація, пореформений період.*

Принцип колективності лежить в основі існування людської цивілізації – саме завдяки спільним зусиллям дійсністю стає те, що було тільки мрією. Історія дає нам безліч свідчень на підтвердження положення, що саме організоване представництво інтересів різних соціальних спільнот дає можливість досягти поставленої мети. Така корпоративна згуртованість є однією з головних ознак соціальних груп, що спонукає їх до створення громадських об’єднань різного типу та характеру. Одними з перших свої громадські об’єднання створюють представники виробничо-торгової сфери у формі цехів та гільдій. Від часу виникнення перших цехів у XI ст. до сучасних підприємницьких союзів XXI ст. історія цих представницьких об’єднань пройшла складний шлях свого розвитку та трансформації під впливом нових тенденцій, що змінювали все нові й нові епохи. Але незмінним залишався сам принцип колективного представництва інтересів капіталу перед органами державної влади – так було, так є і так буде.

Пореформений період є тільки однією зі сходинок розвитку представницьких організацій, але саме він дає можливість нам проаналізувати особливості виникнення та діяльності підприємницьких союзів капіталістичного типу, виробити концепцію ефективної побудови взаємодії приватного бізнесу, профспілок та держави в умовах сучасної ринкової економіки. Наочною ілюстрацією підприємницького об’єднання пореформеного часу можуть слугувати З’їзди гірничопромисловців Півдня Росії як одне з перших та типових об’єднань буржуазії кінця XIX – початку XX ст.

Перші наукові дослідження з історії підприємницьких союзів у Російській імперії з’являються у 80-х рр. XIX ст., які були присвячені офіційним установам фабрикантів від часів правління імператриці Катерини I до середини XIX ст.[1] У роботі «О совещательных учреждениях по делам торговли и промышленности» автором проводиться аналогія між цими представницькими організаціями та середньовічними цехами й гільдіями[2]. Досить обмежене коло робіт кінця XIX ст. стосовно підприємницької діяльності пояснюється домінуванням наукового та громадського інтересу до зовсім інших тем – проблем поміщицько-землевласницького стану, сільськогосподарського виробництва в традиційно аграрній, як вважалося, Російській державі.

На початку XX ст. виходять друком статті та історичні огляди підприємців та гірничих інженерів Донбасу та Придніпров’я (В.А. Добролюбов, А.П. Кеппен, Е.Н. Таскін) з метою ознайомлення громадськості з діяльністю З’їздів гірничопромисловців Півдня Росії, історія скликання яких розпочалася ще 1874 року.[3] Роботу З’їздів гірничопромисловців Півдня Росії розглянув Д.І. Менделєєв у своїй праці «Будущая сила, покоющаяся на берегах Донца», де видатний вчений-хімік аналізує діяльність однієї із з’їздівських структур – комісії виборних[4].

Перше спеціальне дослідження з історії З’їздів гірничопромисловців Півдня Росії провів секретар цієї корпорації П.І. Фомін у 1908 році.[5] Він охарактеризував З’їзди як дорадчу установу, покликану говорити від імені всіх промисловців регіону. Окремий параграф професор Харківського університету П.І. Фомін присвятив З’їздам гірничопромисловців й у своїй фундаментальній двотомній праці «Горная и горнозаводская промышленность юга России»[6]. Решта робіт початку XX ст. подавала загальну характеристику підприємницьких організацій, не заглиблюючись у характеристику та особливості кожної з них[7].

Радянською історіографією у нечисленних роботах з цієї теми порушено проблеми формування буржуазії Донбасу, її ролі в розгалуженні залізничної мережі, впливу на митну політику царизму та робітниче питання[8]. Висновок цих робіт був невтішним – «усі рішення з'їздів з «робітничого питання» сприяли фактично посиленню інтенсифікації праці, зниженню заробітної плати та погіршенню життєвого рівня робочих мас»[9]. У монографії Д.І. Шполянського представницькі організації розглядаються як передумова утворення монополістичних об'єднань[10]. На цих же методологічних позиціях базується й кандидатська дисертація І.Д. Литвинова (1955 р.) – «Съезды горнопромышленников юга России – орудие монополий угольно-металлургической промышленности»[11].

Розвиток України в нових умовах незалежності дозволив переглянути деякі підходи до розуміння ролі буржуазії та її громадських об'єднань в історії соціально-економічної трансформації українських земель, з'являються дослідження меценатської діяльності підприємців України, соціальних програм, втілених промисловцями[12]. Підсумком багаторічної наукової роботи В.В. Крутікова над історією української буржуазії стала його монографія «Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період» (1992 р.)[13].

Через свою різноплановість, матеріали з історії З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії часто використовуються науковцями для аналізу інших процесів та явищ кінця XIX – початку XX ст. Разом з тим, комплексне дослідження саме з'їздівської організації, її структури, сфер впливу та досягнень дозволить глибше зрозуміти як особливості системи представництва промислових інтересів, так і пореформеної епохи в цілому.

Архівні та опубліковані джерела дозволяють поглянути на З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії як на унікальну структуру, простежити їх історію від першого до останнього дня існування. Дозвіл на скликання першого з'їзду гірничопромисловців в 1874 р. був затверджений монархом за поданням міністра землеробства та державних маєтностей і включений до «Собрания узаконений и распоряжений правительства издаваемое при правительствующем Сенате»[14]. Відповідна стаття щодо права міністра скликати з'їзди підприємців, у тому числі Півдня Росії, увійшла до «Свода законов Российской империи» (т. VII «Устав горный»)[15]. Структурні принципи організації підприємців були закріплені в «Положенні…» про з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, де визначено статус з'їздів, регламентовано основні напрями діяльності, їх місце в соціально-економічній системі[16]. Серед опублікованих матеріалів діяльності з'їздів особливе місце за повнотою, системністю, комплексністю займають «Труды…» з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – це збірки копій різних документів З'їздів гірничопромисловців, об'єднані в межах звітного року (законопроекти, переліки постанов, листування з урядовими установами, доповіді профільних комісій, протоколи, стенограми засідань, звіти посадових осіб та завідуючих структурними підрозділами корпорації)[17].

За весь час діяльності підприємницької корпорації при канцелярії Ради З'їздів накопичився архів, у якому зберігалися головні діловодні документи. У 1918 р. частину архіву Ради З'їздів було знищено, решту – перевезено до Ростова, куди переїхали виконавчі інститути організації. Такий підсумок діяльності представницького об'єднання підприємців Донбасу та Придніпров'я обумовив сучасне перебування документів з архіву Ради З'їздів. Найповніше діловодні документи та друковані видання З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії збереглися в Державному архіві Ростовської області Російської Федерації у фондах Управління гірничою та соляною частинами Області Війська Донського (Ф. 32) та Південно-Східного гірничого управління (м. Новочеркаськ) (Ф. 455). Документи фонду Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (Ф. 2161) ЦДІА України належать переважно до періоду інтенсивного промислового розвитку 90-х рр. XIX ст., Першої світової війни та революційних подій початку XX ст.

Як і належить корпорації підприємців, з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії мали свій власний друкований орган («Южно-русский горный листок», перейменований у «Горнозаводской листок», пізніше в «Горнозаводское дело»), що видавався з 1880 по 1918 роки. Надзвичайно цінним джерелом дослідження з'їздівської організації є спогади гірничопромислової буржуазії, наприклад, І.Л. Уманського та П.М. Горлова, адже в них від першої особи розповідається про події, у яких самі автори брали активну участь, а їх ремарки проникнуті глибоким розумінням соціально-економічних та політичних процесів пореформеної доби[18].

У середині XIX ст., як зазначали сучасники, на Півдні Росії не спостерігалося значної промислової діяльності. Той самий І.Л. Уманський пише:

«Суцільний степ, без ознак будь-якого житла, розстилався на місці видобутку; тільки кошари для загону овець на ніч і в непогоду, та хата для пастухів і собак порушували цю одноманітну картину. І ось у такому місці зяяли, неподалік одна від одної, дві вертикальні «шахти» або точніше ями глибиною по 8 сажнів»[19]. Видобуток мінерального палива в Східному та Західному Донбасі, за даними П.М. Горлова, в 1859 р. становив лише 4,4 млн. пудів[20]. На початку 1860-х рр. не було жодної копальні з річним видобутком понад 500 тис. пудів[21]. У вугільній справі масових фінансових вкладень як вітчизняних, так і іноземних не спостерігалося, адже «серед багатої природи дух несвободи – рабства запорука»[22].

Великі реформи забезпечили капіталістичну основу гірничій галузі. По всій країні почався бурхливий економічний розвиток, почали справджуватися сказані ще в 1724 р. пророчі слова Петра Великого про кам'яне вугілля на Півдні Росії: «Цей мінерал, якщо не нам, то нашим нащадкам корисним буде»[23].

У другій половині XIX ст. важка промисловість Донецько-Придніпровського району за темпами розвитку та обсягами виробництва досягала найвищих показників в імперії. Як зазначив відомий економіст М.І. Туган-Барановський, південне металургійне виробництво, «організоване цілком на велико-капіталістичний лад, становить найновішу й найпишнішу квітку російського промислового капіталізму»[24]. Гірнича та гірничозаводська промисловість Півдня Росії була тією економічною стихією, де розвинулися найбільш типові та сильні організації буржуазії. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії були першою спробою об'єднати всіх промисловців Донбасу та Придніпров'я.

Каталізатором об'єднавчих процесів серед гірничопромислової буржуазії стала вугільна криза початку 70-х рр. XIX ст. Саме тоді група великих шахтовласників виступила з ініціативою утворення представницьких з'їздів вуглепромисловців з метою обговорення заходів щодо подолання негативних явищ у галузі. Перший з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії був скликаний міністром державних маєтностей П.О. Валуєвим за узгодженням з міністерствами військовим та шляхів сполучення 10 листопада 1874 р. в м. Таганрозі. Цей з'їзд поклав початок усім наступним промисловим представницьким організаціям приватного типу. Дозволивши роботу таких об'єднань, уряд, у свою чергу, отримав ще один інструмент контролю за соціально-економічним розвитком країни.

Скликання цього з'їзду схвалили підприємці інших регіонів і столична преса. У своєму огляді гірничої справи за рік, що минув, редакція «Горного журнала» висловила побажання скликання з'їздів також у інших районах гірничозаводської промисловості[25].

Ставлення правлячих кіл до підприємницького об'єднання було двоїстим. В інтересах розвитку промисловості, торгівлі й фінансів було допущено створення представницької організації. Водночас діяльність корпорації гірничопромисловців обмежувалась розглядом вузькопрофесійних питань. Межі перетворень визначались тим властивим абсолютизму загальним принципом, який був проголошений імператором Олександром II – «… щоб урядова влада була владою й не допускала жодних послаблень і щоб кожний виконував свято покладений на них обов'язок, … прагнути до поступового виправлення тих недоліків у нашій адміністрації, які всі відчувають, але при цьому не порушуючи корінних основ монархічного й самодержавного уряду»[26]. Стратегічне спрямування на збереження та зміцнення підвалин самодержавства визначило дорадчий характер організації, яка могла лише надсилати клопотання до урядових установ.

З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії були з'єднувальною ланкою між виробничо-економічним комплексом та соціально-політичною сферою. Їх своєрідність, соціально-економічний характер дозволяли створити необхідні умови економічного розвитку та соціального впливу. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії як представницька організація підприємців були покликані узгоджувати індивідуальні підприємницькі інтереси та формулювати спільні для всіх підприємців регіону завдання. Основний зміст їх взаємодії з урядовими колами полягав у представленні колективних звернень та клопотань, інформуванні органів державної влади про стан розвитку галузі, участь у формуванні та роботі владних структур. До інших напрямів роботи з'їздівської структури належить підтримка та сприяння підприємницькій діяльності, забезпечення виробничого процесу підприємств та встановлення зв'язків із громадськістю.

Ефективність роботи представницької організації передусім залежала від її відповідності соціально-економічним умовам, можливості швидко реагувати на нові тенденції капіталістичного розвитку. У процесі своєї розбудови, трансформації під впливом зовнішніх (політичних) та вну-

трішніх (корпоративних) чинників З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії пройшли кілька етапів.

Перший етап охоплює 70-і рр. XIX ст., коли об'єднання носило галузевий характер. До його складу входили переважно представники вугільної промисловості Східного та Західного Донбасу. Юридичний статус корпорації залишався невизначеним, була відсутня чіткість у роботі форумів підприємців. Серед основних характеристик З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії переважали ознаки організації офіційного представництва (зібрання підприємців скликалися за дозволом уряду на чолі з призначеним головою, програма роботи попередньо узгоджувалася та затверджувалася)[27]. Головне завдання організації полягало в зборі статистичних відомостей про розміри очікуваної в наступному році продуктивності копалень та передбачуваний вивіз залізницями гірничих та гірничозаводських товарів.

У середині 80-х рр. XIX ст. корпорація переходить до якісно нового етапу – набуває регіонального характеру. Відбувається розширення учасників та території поширення впливу З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (включення представників металургійної, залізорудної, хімічної, соляної та інших галузей промисловості Південного економічного району). На підставі затвердженого 27 квітня 1885 р. міністром державних маєтностей М.Н. Островським «Положення…» про з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії було закріплено правові основи організації[28]. У цей час відбувається активна розбудова організаційної структури об'єднання, розмежування повноважень між різними представницькими структурами, налагодження системи представництва в урядових установах через інститут уповноважених, участь у роботі урядових нарад, міжвідомчих комісій, Ради з гірничопромислових справ при Міністерстві державних маєтностей та інших урядових установ. Складається співпраця корпорацій із земствами, співробітництво між підприємницькими об'єднаннями різних районів країни та іншими громадськими організаціями. Революція 1905 – 1907 рр. суттєво змінила стратегію представництва торгово-промислових кіл, дала можливість репрезентувати інтереси буржуазії в Державній думі та Державній раді: не обмежуючись суто соціально-економічними питаннями, гірничопромисловці порушують загальнополітичні проблеми[29].

Третій етап розпочинається з 1906 р., коли З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії входять до складу загальноімперського підприємницького утворення – З'їздів представників промисловості та торгівлі (Асоціації) на правах дійсного члена[30]. У Раді З'їздів представників промисловості та торгівлі гірничопромисловці Донбасу та Придніпров'я мали одного делегата та 5 кандидатів у делегати[31]. Самостійність З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії цим не обмежилася, організація, як і раніше, могла подавати звернення до уряду від свого імені. Корпорація підприємців Півдня поступово перетворюється на закритий клуб найбагатших та найвпливовіших представників торгово-промислової еліти, на її ґрунті виникають монополістичні об'єднання «Продамет» (1902 р.) та «Продвугілля» (1904 р.).

Четвертий етап розпочинається буреломного 1917 року, коли все активніше проявляються відцентрові тенденції всередині З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, з її складу виокремлюються «Антрацитосоюз», «Вуглесоюз», «Сометал». У революційний час на гірничопромисловому Півдні виникла низка установ торговопромислового стану: Союз представників великої кам'яновугільної промисловості, Союз представників дрібної та середньої кам'яновугільної промисловості, Союз антрацитової промисловості, Союз металургів, З'їзд гірників та гірничопромисловців Області Війська Донського, обласні союзи фабрично-заводської промисловості та інші місцеві професійні об'єднання підприємців[32]. Основне завдання центральної корпорації гірничопромисловців у цей період полягало у збереженні своїх позицій, представленні нової концепції представництва відповідно до вимог часу.

На початку 1918 р. члени президії Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії були звинувачені більшовиками в саботажі та заарештовані[33]. Переслідувана новою владою Рада З'їздів переїжджає до Ростова[34]. Як зазначалося на сторінках «Горно-заводского дела», «…стара Росія розвалилася та померла. Більшовизм, що змінив її, є повним запереченням самої ідеї державності й перебуває в кричущому протиріччі з національними прагненнями російського народу; досвід бузувірсько-жорстокого комуністичного правління величезним народом, небачений за суто знущальними формами свого прояву, неможливий ніде тривалий час, блискуче вдався в нас – недарма кажуть, що Росія є країною необмежених можливостей»[35]. Після проголошення декрету РНК від 28 червня 1918 р. про націоналізацію великих підприємств діяльність представ-

ницьких організацій буржуазії припинилася[36]. Запланований на 2 грудня 1918 р. XLIII черговий з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії так і не відбувся з причин, що від гірничопромисловців не залежали[37]. Усього з 1874 до 1917 р. відбулося 42 чергових та кілька екстрених з'їздів.

Таким чином, у процесі свого розвитку З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії пройшли певні етапи, які відображали якісні зміни в структурі представництва (від об'єднання інтересів тільки вуглепромисловців до об'єднання інтересів всієї гірничої та гірничозаводської промисловості Південного економічного району). З вузькогалузевої корпорації З'їзди трансформувалися в регіональне підприємницьке об'єднання.

Таке багатогранне явище, якими були З'їзди гірничопромисловців на тлі суспільно-економічного розвитку Донбасу пореформеного періоду, дістали неоднозначну оцінку. За визначенням Д.І. Менделєєва, періодичні з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії «багато сприяли розвитку кам'яновугільних справ»[38]. «Русские ведомости» писали – «такий союз у нас, як і всюди у світі, перш за все, переслідує свої комерційні цілі. З цієї тези випливають усі й позитивні, і негативні сторони його роботи»[39].

Погляди самих гірничопромисловців поляризуються на позитивні та негативні, відбиваючи, перш за все, уподобання самого автора. Представники середніх капіталів діяльність цієї представницької організації характеризували як «найсумніший факт цього російського парламентаризму, де маса є завжди страждальною заради наживи кількох осіб»[40]. А за оцінкою гірничого інженера, члена Гірничої ради А.П. Кеппена питання, що розглядалися на з'їздах, мали «найбільш сприятливий вплив на розвиток вуглепромисловості в Донецькому басейні»[41]. Член Гірничого облікового комітету таємний радник А.М. Лоранський також вважав, що З'їзди принесли «досить багато користі гірничій справі й особливо кам'яновугільній промисловості»[42]. Представники керівної верхівки З'їздів (Є.М. Таскін, П.І. Фомін) наголошували на доцільності представницької організації, більшість клопотань якої були «уважені та задоволені», а саме об'єднання «відіграло дуже велику роль» у подальшому розвитку промисловості Півдня[43].

Як прояв розвитку самої гірничої промисловості, а не кабінетних теоретичних побудов, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії розвинулися в широку організацію, яка об'єднувала одну з найважливіших галузей промисловості. Корпорація мала авторитет найдавнішої компетентної організації представництва промислових інтересів значною мірою тому, що за нею було майже все російське паливо та метал. З населенням близько 3,5 млн. чоловік (3,1% загальної кількості населення європейської частини країни) на гірничопромисловому Півдні зосереджувалися 4,3% підприємств та 6,9% промислового обігу європейської Росії[44].

Самі гірничопромисловці так оцінили свою роль в економічному житті країни у виданні до тридцятирічного ювілею корпорації: «За час своєї діяльності Рада З'їздів набула досить важливого значення не лише для південної гірничопромисловості, але й для всього промислового життя імперії»[45]. Численну критику на свою адресу керівники представницької корпорації звикли сприймати конструктивно, усвідомлюючи, що «негативна критика дається легко, творча ж праця сповнена всіляких перепон»[46].

Велике значення З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії полягало, перш за все, у самому факті існування громадської організації буржуазії, визнання її об'єктивним та повноважним виразником інтересів підприємців Південного економічного району. Згуртованість буржуазії мала позитивні наслідки насамперед у періоди нестабільності, кризових явищ (епідемії, економічні екстремуми, політичні зміни та військові конфлікти). Згуртованість ділових кіл дозволяла знаходити більш ефективні та дієві стабілізаційні методи, реально допомогти підприємцям, робітникам, країні в цілому.

Аналіз роботи З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії сприятиме вибору оптимальних шляхів розбудови сучасних підприємницьких об'єднань, формуванню соціально-економічної стратегії розвитку незалежної держави. Національна модель економіки має відбивати власні історичні надбання, особливості та традиції підприємництва в Україні. Досвід розвинутих країн доводить, що поєднання зусиль влади та недержавних підприємницьких установ дає можливість досягти високого рівня розвитку економіки та стандартів життя населення. Конструктивна співпраця влади та капіталу сприятиме прозорості прийняття політичних рішень, прогнозованості та стабільності економічного клімату в державі.

Джерела та література

1. Нисселович Л.Н. История заводско-фабричного законодательства: в 2 ч. – Ч. 2. – СПб.: Скоропечатня А. Мучника, 1884. – 160 с.; Нисселович Л.Н. О торгово-промышленных представительных учреждениях. – СПб.: Тип. Георга Дюнтца, 1882. – 13 с.; Нисселович Л.Н. Торгово-промышленные совещательные учреждения в России. Исторический очерк. – СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1887. – 44 с.
2. Шнейдер В. О совещательных учреждениях по делам торговли и промышленности. – СПб.: Тип. А. Каспари, 1884. – 70 с.
3. Добролюбов В.А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых: В 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1888. – 225 с.; Кеппен А. Горная и соляная промышленность // Историко-статистический обзор промышленности России / Под. ред. Д.А. Тимирязева. – Т. 1. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1883. – С. 1 – 164; Таскин Е.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна: Условия ее развития и современное положение. – Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1896. – 31 с.
4. Менделеев Д. Будущая сила, покоющаяся на берегах Донца // Северный вестник – 1888. – № 12. – С. 1 – 26.
5. Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Х.: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. – 173 с.
6. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России: В 2 т. – Т. 1. История горной и горнозаводской промышленности Юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1915. – 391 с.
7. Вольтке Г. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1901. – 25 с.; Туган-Барановский М. Представительные организации торгово-промышленного класса в России // Речь. – 1912. – № 104 (17 апр.). – С. 1 – 2; Гушка А.О. Представительные организации торговопромышленного класса в России. – СПб.: Типо-литогр. Шредера, 1912. – 208 с.; Лурье Е.С. Предпринимательские союзы по русскому праву. – СПб.: Изд. Юрид. книж. склада «ПРАВО», 1914. – 48 с.
8. Корзун В.П. Южнорусская горнопромышленная буржуазия и рабочее законодательство (1905 – 1907) // Из истории буржуазии в России. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1982. – С. 79 – 93; Корнійчук Л.Я. Питання мит на з'їздах гірничопромисловців півдня Росії // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – Вип. 6. – К., 1971. – С. 80 – 88; Крутиков В.В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. – Томск: Наука, 1982. – С. 47 – 63; Лавров Ю.П. Питання освіти робітників на З'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (кінець XIX – початок XX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Зб. наук. пр. – Вип. 16. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 70 – 77.
9. Рубин В.Н. Рабочий вопрос на съездах горнопромышленников Юга России // Некоторые проблемы классовой борьбы в период капитализма. – М., 1966. – С. 33.
10. Шполянский Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции). – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 148 с.
11. Литвинов И.Д. Съезды горнопромышленников юга России – орудие монополий угольно-металлургической промышленности: Дис. … канд. экон. наук. – Днепропетровск, 1955. – 294 с.
12. Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / [голова редкол. О. П. Реєнт]. – Вип. VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 49 – 55; Нестерцова С.М. Благодійність у Донбасі та її роль у суспільно-культурному житті на межі XIX – XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / [голова редкол. О. П. Реєнт]. – Вип. VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 297 – 302; Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / [голова редкол. О. П. Реєнт]. – Вип. I. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 114 – 136.
13. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.

14. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров Об учреждении горнопромышленных съездов в Южной России // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – 1874, второе полугодие. – № 60. – С. 921.
15. Свод законов Российской империи. Издание неофициальное: в 5 кн. – Кн. 2. – СПб.: Рус. книж. товарищество «Деятель», [Б. г.]. – 380 с.
16. Положение о горнопромышленных съездах южной России // Южно-русский горный листок. – 1885. – № 119. – С. 1547 – 1550; Положение о горнопромышленных съездах южной России. – Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1899. – 16 с.
17. Труды III съезда углепромышленников. – Харьков, 1878. – 312 с.; Труды VII съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 10-го по 27-е ноября 1882 года. – Харьков: Тип. К.П. Счасни, 1883. – [разд. паг.]; Труды XXIV съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 25 октября по 20 ноября 1899 г. – Ч. 1. – Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1900. – [разд. паг.]; Труды XXXI съезда горнопромышленников юга России. – Т. 1. – Харьков, 1907. – [разд. паг.]; Труды XLI съезда горнопромышленников юга России (24 ноября – 4 декабря 1916 г.). – Т. 2. – Харьков, 1917. – [разд. паг.] та ін.
18. Воспоминания И.Л. Уманского о первых годах его горнопромышленной деятельности, начиная с 1863 года // Горно-заводское дело. – 1914. – № 28. – С. 9286 – 9291; Горлов П. История горно-заводского дела на территории Донецкого кряжа и вблизи Керчи (1696 – 1859 гг.) // Горно-заводское дело. – 1915. – № 36. – С. 11780 – 11786.
19. Воспоминания И.Л. Уманского о первых годах его горнопромышленной деятельности, начиная с 1863 года // Горно-заводское дело. – 1914. – № 28. – С. 9287.
20. Горлов П. История горно-заводского дела на территории Донецкого кряжа и вблизи Керчи (1696 – 1859 гг.) // Горно-заводское дело. – 1915. – № 36. – С. 11786.
21. Крутиков В.В. Формирование промышленной буржуазии Юга России в первые пореформенные десятилетия // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории УССР. – Вып. 5. – Днепропетровск, 1974. – С. 148.
22. Кузнецов П. Дух предприимчивости // Промышленный мир. – 1899. – № 1 (12 ноября). – С. 2.
23. Ан-ский С.А. Очерк каменноугольной промышленности на юге России // Русское богатство. – 1892. – № 1. – С. 1.
24. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. – Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – М.: Соц.-эконом. изд-во, 1938. – С. 259.
25. Горнозаводское дело в минувшем году // Горный журн. – 1875. – Т. 1. – С. 12.
26. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1861 – 1900. – М.: Мысль, 1974. – С. 105.
27. Государственный архив Ростовской области РФ. Фонд 32. Управление горной и соляной частями Области Войска Донского. Опис 1. Справа 707. Дело о съезде горнопромышленников Юга России в г. Харькове в 1881 г. – арк. 2 – 4; Государственный архив Ростовской области РФ. Фонд 455. Юго-восточное горное управление (г. Новочеркасск) Опис 1. Материалы общего характера (материалы съездов и совещаний, циркуляры, статистика); финансы; снабжение; разведка, добыча и сбыт; оборудование и техника безопасности. Справа 219. Материалы XXXIII съезда горнопромышленников Юга России: программа занятий съезда, список членов совета съезда, статистические сведения о добыче, расходе и запасах минерального топлива; сведения о производительности завода Таганрогского металлургического общества и др. – арк. 30 – 31.
28. Положение о горнопромышленных съездах южной России // Южно-русский горный листок. – 1885. – № 119. – С. 1547.
29. Шандра І.О. Зміни в стратегії представництва інтересів гірничопромислової буржуазії Донбасу на початку ХХ ст. // Ґілея (науковий вісник): Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 47.
30. Труды XXXI съезда горнопромышленников юга России. – Т. 1. – Харьков, 1907. – С. 4.
31. Справочная книга для горнопромышленников юга России: В 2 ч. – Ч. 1. – Харьков: Тип. «Мирный труд», 1916. – С. 26.
32. Организационная задача торгово-промышленного класса России в настоящий момент // Горно-заводское дело. – 1917. – № 32 – 33. – С. 16233.

33. Памяти Николая Федоровича фон-Дитмара // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1 – 2. – С. 16591.
34. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 2161. Совет съезда горнопромышленников Юга России, г. Харьков. Опис 1. Справа 272. Отчетный доклад Совета и его ревизионной комиссии 43-му съезду горнопромышленников Юга России, намечавшемуся на дек. 1919 г. (переписка о подготовке съезда). – Арк. 9.
35. Новая Россия // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1 – 2. – С. 16595.
36. Овсянникова Н.Д. Золотопромышленная буржуазия и ее представительные организации в конце XIX – начале XX века // Сибирский исторический сборник (Соц.-эконом. и полит. развитие Сибири). – Вып. 1. – Иркутск: Изд-во Ирк. гос. ун-та им. А.А. Жданова, 1973. – С. 74.
37. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 2161. Совет съезда горнопромышленников Юга России, г. Харьков. Опис 1. Справа 244. Докладные записки и переписка Донского бюро Совета съезда горнопромышленников с правительством войска Донского о попытках выработки законов по распоряжению недрами. – Арк. 84.
38. Менделеев Д. Будущая сила, покоющаяся на берегах Донца // Северный вестник – 1888. – № 12. – С. 14.
39. Печать о съездах горнопромышленников южной России // Горно-заводской листок. – 1900. – № 24. – С. 4658.
40. Добролюбов В.А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых: В 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1888. – С. 8.
41. Кеппен А. Горная и соляная промышленность // Историко-статистический обзор промышленности России / Под. ред. Д.А. Тимирязева. – Т. 1. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1883. – С. 8.
42. Лоранский А.М. Краткий исторический очерк административных учреждений горного ведомства в России (1700 – 1900 гг.). – СПб.: Тип. инженера Г.А. Берштейна, 1900. – С. 176.
43. Таскин Е.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна: Условия ее развития и современное положение. – Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1896. – С. 6; Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России: В 2 т. – Т. 1. История горной и горнозаводской промышленности Юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1915. – С. 367.
44. Комаровский К. Экономическая жизнь Горнопромышленного Юга // Промышленность и торговля. – 1912. – № 6. – С. 301.
45. Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Х.: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. – С. 11.
46. Монковский Ч. По поводу статьи Вольского: «Три года застоя и дюжина Съездов» // Горнозаводской листок. – 1903. – № 10. – С. 6092.

Ирина Шандра

Съезды горнопромышленников Юга России как форма представительства интересов буржуазии Донбасса и Приднепровья

В статье освещаются история возникновения и основные направления деятельности одной из наиболее крупных и наиболее влиятельных представительских организаций буржуазии пореформенного периода – Съездов горнопромышленников Юга России, которая имела значительное влияние на финансово-промышленную, социальную, культурно-образовательную, научную и другие сферы.

Ключевые слова: *съезд, представительская организация, корпорация, пореформенный период.*

Irena Shandra

Mining manufacturers' conferences of the South of Russia like representative form of bourgeoisie from Donbas and Dnipro region

In the article are finding out the questions which are connected with the history of appearance and the main activities of one of the largest and most influential representative organizations of the bourgeoisie in the post-reform period - Mining manufacturers' conferences which have made a significant influence on financial and industrial, social, cultural and educational, scientific and other spheres.

Key words: *conference, representative organization, corporation, post-reform period.*

УДК 94(477.51)

Вікторія Качмала (м. Київ)

НАРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано вплив Першої світової війни на соціально-економічне та демографічне становище населення Лівобережної України, доведено зростання населення даного регіону всупереч економічній кризі.

***Ключові слова**: соціально-економічна криза, населення Лівобережної України, демографічні зміни, Перша світова війна, приріст, життєвий рівень, міграції.*

Вступаючи у Першу світову війну, Російська імперія прирекла себе на матеріально-технічні, політичні, морально-психологічні труднощі, які вже в 1915 р. переросли у глибоку економічну кризу, котру невзмозі був побороти правлячий уряд. Війна, що ввірвалася непроханим гостем у розмірене життя мільйонів мирних людей, зруйнувала їх звичний уклад, довела до невимовних страждань і трагізму. Значний інтерес в істориків викликає питання вивчення воєнних та соціально-економічних аспектів цієї теми. За останні роки вийшла низка монографій, опубліковано матеріали конференцій, круглих столів, проведено значну кількість наукових праць, в яких розкриваються нові аспекти[1]. Однак частина з них характеризується вузькістю у виборі предмета дослідження, фрагментарністю, а тому далеко не вичерпують усієї глибини і складності поставленої проблеми. Тому окремого дослідження як у хронологічному, так і в реґіональному вимірі вимагають вивчення демографічні зміни населення українських земель, зокрема, його соціальна та національна структура, що суттєво змінилася внаслідок мобілізацій і біженства під час війни. Ці питання досить актуальні, але на жаль, на сьогодні вони ще недостатньо вивчені.

Із початком війни населення різко розділилося на мобілізованих до армії та цивільних. Кількість мобілізованих у Російській імперії була значною. За статистичними даними Всеросійського сільськогосподарського перепису, що відбувся влітку 1917 р., дізнаємося, що «із сільської місцевості 47 губерній Європейської Росії було мобілізовано 10 932 600 осіб, тобто, 47,4% працездатного чоловічого населення»[2]. Щоб краще уявити, якими були втрати робочої сили для сільського господарства, наведемо такі цифри: із кожних 100 селянських господарств було відірвано 60 працездатних годувальників. Щодо всього населення імперії, то з кожної тисячі осіб у армію було взято 112 чоловік[3]. У Чернігівській та Полтавській губерніях, що споконвіку були аграрними, кількість мобілізованих була критичною на одне селянське господарство – 0,7 %.

Після оголошення загальної мобілізації вже зразу було зафіксовано низку негативних явищ у суспільстві: масові заворушення, спад в економіці, подорожчання продуктів і товарів першої необхідності. Газета «Южный край» у серпні 1914 р. провела аналітичне дослідження щодо ситуації у країні. Доцент Московського університету П.Фомін зауважив: «Війна виявила колосальний вплив на нашу промисловість, економіку, торгівлю. Найбільшого потрясіння зазнало сільське господарство»[4]. Щоб запобігти хвилюванню серед населення, Міністерство внутрішніх справ розробило цілу програму, викладену в циркулярних листах до губернаторів. У них міністр внутрішніх справ М.Маклаков наказував губернаторам не тільки викликати загальну довіру в населення, а й піклуватися про сім’ї мобілізованих, стримувати населення від паніки та соціальних виступів[5]. Одночасно належало суворо карати осіб, які вносили паніку і смуту, а у випадку незаконних дій людей діяти швидко і рішуче. Із поліцейських рапортів щодо погромів дізнаємося, що за перші 6,5 місяця 1914 р. (перед оголошенням війни) на Лівобережжі сталося 20 селянських виступів, а з початком мобілізації їх уже відбулося 265[6]. У період мобілізації зустрічалися відверті заяви селян про небажання проливати кров: «Поки нам не дадуть землю, на війну не підемо!», «У селян землі немає – воювать немає чого!». Вони згадували період російсько-японської війни: «В ту війну нас обманули, і зараз надурять!». Поступово в імпе-

рії мобілізацію було проведено успішно, 96% мобілізованих з'явилися на призовні пункти[7].

Селянські господарства Лівобережної України залишалися без чоловічих рук. Це підтверджують дані Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р.: у Полтавській губернії на третій рік війни залишилося 38,7% чоловічого населення, у Чернігівській – 30,2 %[8]. Вищенаведене підтверджують і архівні документи, а саме – звіт щодо вжитих агрономічних заходів у Кролевецькому повіті за 1915 р.: «Зміни, що відбулися у країні з початком війни, боляче вдарили по сільському господарству. Із наших сіл було мобілізовано майже все працездатне чоловіче населення»[9]. Війна затягувалася, непомірно зростали ціни на промислові та продовольчі товари, знижувався життєвий рівень населення, посилювалося його незадоволення владою. Газета «Черниговское слово» від 1 листопада 1915 р. зазначала: «Незорані поля залишилися восени в багатьох селах. Багато не обробили землю, тому що немає чим, люди у паніці – раптом війна докотиться і сюди, доведеться втікати»[10].

Величезних втрат зазнало і тваринництво: в армію було забрано 500 тис. найкращих коней. Скорочення кількості коней і волів створило загрозу успішному проведенню сільськогосподарських робіт, а зменшення кількості корів і свиней загострило становище на м'ясному ринку та боляче вдарило по селянських господарствах, призвело до різкого зменшення надходжень до їх бюджету. Селянські господарства, внаслідок зменшення ресурсу робочої сили, скорочення посівних площ, чисельності худоби, зменшення сімейного прибутку здрібнювалися. Лише там, де у сім'ях залишалися чоловіки, була змога обробити власні десятини і реалізовувати залишок вирощених товарів на ринку.

Невтішною була ситуація і в промисловості, яка з початком війни потужно працювала на забезпечення армії військовою технікою та спорядженням. Унаслідок цього виробництво товарів широкого вжитку різко зменшилося. Скорочували виробництва галузі легкої та харчової промисловості, яких на Лівобережжі була переважна більшість. Зовсім закривалися підприємства пивоварної, винокурної, будівельної, меблевої промисловостей. Варто зазначити, що суттєві зміни в економіці призвели до різкого зниження життєвого рівня робітників, службовців та інших груп міського населення Полтавської і Чернігівської губерній. Унаслідок зменшення чисельності робітників-чоловіків, які були мобілізовані, збільшилася питома вага працюючих жінок і підлітків. Метою кожного громадянина було вижити, забезпечити свою родину їжею, паливом, житлом та одягом. Преса раз у раз повідомляла про випадки зловживання службовим становищем, дезертирство, підробку документів, спекуляцію, шахрайство, а також про різке зростання кількості грабіжок та грабунків[11].

Війна ставала буденністю. Лише протягом жовтня 1914 – березня 1915 рр. ціни зросли удвічі. Навіть у Полтаві, де на той час хоч і не постійно, але ж функціонували базари та роздрібні ярмарки, на які жителі навколишніх сіл привозили м'ясо, молоко, городину, худобу, ціни на продукти були надзвичайно високими. В архівних документах містяться матеріали щодо підняття цін на зерно. У деяких місцях виникала необхідність вилучати товар у спекулянтів[12].

Над цінами та наявністю продуктів у Полтаві, Чернігові, у повітових містах і містечках вівся постійний контроль. У Ніжині 2 листопада 1915 р. вирішувалося питання щодо встановлення таких цін: на цукор-пісок – 6 крб. 80 коп. за пуд; кусковий (рафінад) – 7 крб. 15 коп. за пуд. Оптова ціна: цукор-пісок – 5 крб. 80 коп. У доповіді міського голови констатувалося, що рафінад на заводі був відсутній за браком робочих рук. Щоб забезпечити місцеве населення цукром, пропонувалося доставити його з курських цукрових заводів[13]. Деякі товари продавалися безперервно, хоча ціни на них зросли вдвічі, деякі взагалі зникали. Так, на початку 1916 р. у протоколі засідання міських зборів у Мглині повідомлялося: «За період війни ціни зросли непомірно, наприклад, дрова з 18 крб. до 30 крб. (за сажень), хліб житній продається по 5 коп. за фунт, м'ясо було по 17 коп. за фунт, зараз ціна впала до 14 коп., тому, що управитель Оксаківський зібрав по хатах худобу і наказав продати по 14 коп. Після цього переляканi торгівці ціни не піднімали. Щоб не продавати по встановленій ціні вони часто ховають продукти»[14].

Займатися спекуляцією у роки війни почали і банки. Торгівля не входила в коло діяльності їхніх власників, однак вони скуповували дефіцитні товари, одержуючи на цьому нечувано великі прибутки. Уряд на місцях намагався контролювати ситуацію, видавав укази з цього приводу. У фондах Чернігівського обласного державного архіву збереглася постанова Сосницької державної думи від 2 травня 1915 р. про заходи по запобіганню зловживань на внутрішньому ринку такого змісту:

1) для регулювання цін на товари першої необхідності ліквідувати синдикати та монополії окремих осіб на закупку продуктів із фабрик і заводів (у купця Глушанського – борошно, із заводів Терещенка, цукор – Крюківського цукрового заводу);

2) заборонити піднімати ціни директорам заводів і фабрик[15].

Міністр внутрішніх справ А.Хвостов призначив головним відповідальним за контролем над продовольчою ситуацією у Полтавській губернії С.Гриневича та в Чернігівській – М.Савицького. В їхні обов’язки входило:

визначати кількість продуктів, необхідних для потреб місцевого населення;

з’ясовувати точну кількість запасів у місцях торгівлі та на складах;

з’ясовувати кількість продукції першої необхідності та ціни та неї;

регулювати кількість підвезення продуктів для місцевого населення;

обговорення всіх питань із населенням, інформування Міністерства внутрішніх справ із цих проблем[16].

У Чернігівській губернії почала діяти карткова система. На кінець 1916 р. у більшості міст повністю припинилося випікання білого хліба. Тисячі людей стояли в чергах, часто не будучи впевненими, що їм щось дістанеться. «Черниговская земская газета» так описувала ситуацію цього часу: «Доводилося стояти з двох – трьох годин ночі майже до вечора. Деякі просто приходили ночувати на майдані, аби попасти в першу чергу. Продовольча група не потурбувалася, щоб продавати хліб у кількох місцях, таким чином усім довелося чекати у величезній черзі. Робочому люду приходилося найгірше: або втрачай робочий день і голодуй, а було і так, що, стоячи в черзі, вони хліба не діставали, навіть по кілька днів. Продовольчий комітет не вживав ніяких заходів, не дивлячись на те, що ходили уперті чутки, що в місті є захований хліб. Юрба, яка складалася в основному з трудящих жінок, направилася до комітету. Вона почала перекидати стільці, столи, рвати на шматки папери, погрожуючи побити всіх членів і службовців. Члени, які були, повтікали. За ними жінки гналися 2 квартали і били їх у спину. Тоді помічник районного начальника, член полкового комітету Українського полку, викликав по телефону солдат. Незабаром прибули озброєні солдати Воронезької дружини й артилеристи, які перебувають у Чернігові, і пообіцяли, що завтра буде хліб. Юрба розійшлася по домівках. Незабаром до будинку міліції почали привозити борошно, хліб, інші харчові продукти, які були заховані. На другий день у кожній крамниці міста можна було вільно купити хліб по карточці»[17]. На Полтавщині карткова система запроваджена не була, влада обмежилася встановленням двох пісних днів на тиждень[18].

Зменшення товарообігу на внутрішньому ринку зумовило знецінення грошей. Їх кількість за період із 1 липня 1914 р. по 1 січня 1917 р. зросла у 3,3 рази. Утворився дисбаланс між попитом та пропозицією, життєвий рівень знизився у кілька разів. Інфляція катастрофічно посилювала бідування та злидні абсолютної більшості населення Лівобережної України, знижувався соціально-економічний рівень населення, різко посилювалося незадоволення владою. Представники правлячого режиму намагалися відвернути увагу громадськості від дійсних причин тяжкого становища, в якому опинилися різні суспільні верстви і прошарки населення. Активну роль, як завжди у таких випадках, відігравало поліцейське відомство, яке через агентуру, розгалужену мережу чорносотенних організацій поширювало хибну інформацію про тяжке становище у країні, в цьому звинувачувало кого завгодно, крім правлячого режиму, – іноземців, біржовиків, торговців, біженців тощо[19].

Звичайно, питання біженців у роки війни було досить важливими. Біженці створювали серйозні економічні, продовольчі, медико-санітарні проблеми. Після відступу російських військ із захоплених територій Західної України біженці потяглися вглиб Російської імперії. Одна з перших партій, в якій налічувалося 500 осіб, прибула до Ніжина 12 травня 1915 р.

Ситуація з біженцями продовжувала загострюватися, викликала занепокоєння у губернських властей. На середину липня 1916 р. біженців у місті було вже близько 35 тис. Осіб[20]. «Для одних людей війна – страшне лихо, для інших – спосіб набити свій гаманець. До таких можна віднести скупників. Тепер ними зробилися і поляки, і українці, й особливо євреї. Вони «ковтають» все підряд, набиваючи при цьому свої кишені, скуповують у солдат за безцінь печений хліб, одяг. Особливу діяльність скупники виявили щодо біженців, оскільки злидні примушують їх віддавати все за продукти харчування майже безкоштовно – нову натільну білизну за 20 – 30 коп., чоботи – за 1 крб. 50 коп. – 2 крб., новий кожушок – за 15 крб. Дехто з них іде

з Польщі чи Литви і веде за собою корову чи коня, однак через дорожнечу на корми для скотини змушені продати і їх: корову за 7–10 крб., коня за 10–15 крб.»[21]. Так оцінювали обстановку на Чернігівщині сучасники.

У фондах Чернігівського архіву збереглася телеграма з Петрограда від міністра внутрішніх справ О.Хвостова до чернігівського губернатора щодо перевезення військових вантажів, облаштування біженців: «У зв'язку з наслідками війни життя всередині країни дуже ускладнилося. Імператор 20 жовтня висловив своє занепокоєння зростанням цін на продовольство і продукти першої необхідності. Тому всім губернаторам наказую взяти повний контроль та відповідальність щодо ліквідації зловживань і безладу у суспільстві. Контролювати пункти найбільшого скупчення вантажу та ознайомитися з труднощами, що виникають: 1) вирішити проблеми з перевезенням воєнної техніки та вантажу, ліквідувати всі скупчення на станціях; 2) розвантажувати негайно всі прибуваючі з фронту вагони; 3) вести боротьбу з підняттям цін; 4) допомога і облаштування біженців; 5) регулярно проводити санітарні заходи[22].

Як зазначалося вище, основні потоки біженців спрямовувалися вглиб Російської імперії. Через Полтавську губернію у листопаді 1915 р. пройшло 24 000 біженців, в 1916 р. їх кількість зросла. Так, у червні пройшло 32 764 особи, в листопаді – 42 682. Через Чернігівщину за відповідний період пройшло 28 648 осіб, у червні 1916 р. – 31 724 особи, в листопаді – 36 224 особи. Однак певна їх частина залишалася на території України – близько 335 тис. осіб, із них 35 432 особи залишилися на території Чернігівської губернії, трохи більше, майже 60 тис., на Полтавщині[23].

Переселенці і взагалі маса людей, зрушених війною, намагалися осісти у містах, сподіваючись знайти роботу і житло. Частину квартир було реквізовано військовими відомствами для власних потреб. Потребували приміщень новоутворені комітети, фонди та інші установи. Школи й інші навчальні заклади було переобладнано під лазарети. Все це спричинило різке підвищення цін на квартири. Вже на початок 1915 р. на 50% збільшився квартирний податок. Основними причинами дорожнечі відомий економіст професор К.Воблий уважав не спекуляцію, а порушення товарообміну всередині країни, загальний розлад господарського життя, підвищення старих та введення нових податків. Так, кожна з губерній намагалася системою заходів перешкодити вивезенню товарів, сировини зі своїх меж, одночасно домовляючись про доставку з інших територій того, чого в них бракувало. На початку 1915 р. на 25% збільшився податок на залізничні квитки. Роздрібні ціни завжди зростали значно швидше порівняно з оптовими, отже, основний тягар витрат лягав на споживачів[24].

Скорочення товарообігу також було тісно пов'язане з роботою транспорту. Західні залізничні шляхи було зайнято противником, а східні, завантажені воєнними перевезеннями, не справлялися з доставкою продовольства. У 1916 р. залізницями було перевезено зерна, цукру, інших продуктів удвічі менше, ніж у 1913-му[25]. Звичайно, недовезене для армії продовольство заготовлялося безпосередньо на місцях розташування військових частин. Це, своєю чергою, позначалося на становищі місцевого населення. Підтвердженням цього є лист міністру внутрішніх справ О. Хвостову від чернігівського губернатора: «У даний час найбільш важливою для зв'язку між різними частинами фронту є залізнична лінія Рівно – Сарни – Лунинець (вона проходить уздовж лінії фронту), друга лінія дуже переповнена і не може виконати потреби військового часу – Гомель – Бахмач – Київ.

Спекулянти з метою збагачення вступають у спілку з працівниками залізниці, вимагають грошей за швидке перевезення товару. Під час обшуків у єврейського населення знайдено велику кількість дрібної розмінної монети. Хто з населення буде займатися приховуванням дрібних грошей, його чекає штраф у сумі 3 тис. крб. чи 3 місяці арешту»[26].

Свідчення начальника станції Бахмач про надзвичайні обставини у районі: «У даний період проходить перевезення продуктів харчування між станціями Ромни та Гомель. Із військових вантажів перевозиться лише сіно. Перевезення військ не відбувається. Воно затримується внаслідок великого перенавантаження Києво-Воронезької залізниці. На даний момент тут зібралося близько 2 тис. вагонів, не прийнятих Московсько-Київською залізницею. Нещодавно внаслідок збільшеного перевезення військ було затримано 350 вагонів із лісом, сукном, іншими товарами. Затримується розвантаження вагонів. У мирний час на розвантаженні вагонів працювало 35 чоловік у день, зараз – 12, із них 5 біженців. Заробітна плата вантажника – 35 крб. щомісячно. Дорожнеча життя тісно зв'язана із застоєм на вузлових станціях. На станції Бахмач є харчовий пункт, він працює гірше, ніж раніше. Після 9 годин вечора їжа не відпускається»[27].

Унаслідок ускладнення перевезень вантажів залізницею у місті Кролевець відчувалася нестача предметів першої необхідності. Так, цукор продавався за ціною 19 коп. за фунт у споживчих лавках, а у торгових лавках він був уже по 22 коп. за фунт. Сіль у продажу була відсутня. Гас продавався за ціною від 6 до 10 коп. за пуд, пшеничне борошно по 9 коп. за фунт, свічки по 60 коп. за фунт. Були проблеми з постачанням махорки, риби, чаю. Ціна на дрова у цей період досягала 64 крб. за куб. сажень.

Мінерального палива не було, хоча його потребували слюсарні майстерні та кузні, що виробляли для потреб армії холодну зброю. У воєнний період майстерні працювали на вугіллі з дерева, ціна якого була досить високою. Вугілля потребувало виробництво, де виготовлялися консерви та снаряди. Щомісячна потреба у вугіллі становила для такого міста, як Кролевець – 8 вагонів, для Алтинівки – 5 вагонів, для Коропа – 2 вагони. Нафти не було загалом[28].

Архівні документи того часу свідчать, що випадки зловживань на залізничному транспорті були непоодинокими. Із боку залізничних агентів було виявлено ряд зловживань – хабарництво, вимагання, розкрадання вантажу. Всі – від начальника станції до зчіплювальника вагонів – були активно задіяні в цьому. Виникали організації «толкачів», яка з метою швидкого постачання вантажу встановлювали таксу від 25 до 150 крб. за вагон. Ця організація мала своїх агентів на усіх залізничних станціях і шляхом підкупу на проміжних станціях проштовхувала вагони до пункту призначення. Створювався безлад на залізниці. Так, вагони з артилерійськими снарядами, що прямували на Південно-Західний фронт за наказом агентів були відщеплені від потягу на станції Конотоп і простояли там на запасних коліях цілий місяць. Із лінії фронту на пошуки снарядів було вислано групу бойових офіцерів[29].

Кількість біженців із кожним днем війни постійно збільшувалася. Всього за 44 дні з 16 вересня по 31 жовтня 1915 р. по станції Новозибків пройшло 156 551 чол., за період з 1 по 5 листопада – 6105 чол.; по станції Бахмач – з вересня по жовтень – 269 012 чол.; початок листопада – 3057 чол.[30] Для їхніх потреб на території Чернігівської губернії було влаштовано продовольчі пункти та лікарні у містах Батурин і Конотоп. Дітям видавали гарне харчування та одяг. Щоб запобігти епідеміям, побудували шість криниць за рахунок міської управи. У людних місцях поставили бочки з питною водою, вулиці прибирали щоденно. Поблизу міст встановили два інфекційних бараки, де чергували карети швидкої допомоги[31].

Під час війни значно скоротилася кількість медичного персоналу – його поглинав фронт, фахової допомоги не вистачало. Окрім того, з появою біженців із Західної України та Польщі на Лівобережжі у 1915 р. спалахнули інфекційні хвороби[32]. Серед них небезпечною була холера: з 9 січня по 12 липня 1915 р. було зареєстровано 383 таких випадків захворювання, 120 осіб померло.

З'явився «букет» інших заразних хвороб. У червні 1915 р. 55 осіб захворіли на висипний тиф, 157 – черевний, зафіксовано 55 випадків дизентерії, 250 – дифтерії, 407 – скарлатини. Губернському земському зібранню на своїй ювілейній, 50-й сесії (3 березня 1915 р.) довелося ухвалювати нові заходи боротьби проти заразних хвороб. Улітку становище настільки погіршало, що управі було надано кредит у розмірі 200 тис. крб. На ці кошти було вирішено збудувати 55 літніх (тимчасових) бараків для заразних хворих і 55 зимових (постійних) на 822 лікарняних ліжка[33].

Водночас облаштовувалися притулки для скалічених на війні солдатів: у с. Павлівка Мглинського повіту – на 40 ліжок, у Новозибківському повіті – на 200 ліжок, а у с. Клинці Суразького повіту – на 300 ліжок. У Ніжині для лікування поранених та хворих діяло вісім шпиталів військового відомства на 2053 ліжка; 10 шпиталів Всеросійського земського союзу на 1797 ліжок; три шпиталі міського союзу на 188 ліжок; шість шпиталів Червоного хреста на 975 ліжок; всього – 68 шпиталів на 7888 ліжок.

Члени Чернігівського комітету клопотали, щоб Головний комітет Міського союзу асигнував кошти на утримання 2110 ліжок у шпиталях, 960 ліжок у притулках і сприяв забезпеченню їх медикаментами, перев'язувальними матеріалами та хірургічним інструментом на 914 ліжок. Витрати на утримання одного ліжка становили 0,90 крб. на добу у шпиталях і 0,60 крб. у притулках. Для зменшення витрат громадськість організовувала групи санітарів для безоплатного перенесення поранених. На їх утримання робили внески громадські організації та приватні особи[34]. Влада на місцях закликала населення економити кошти, проявляти патріотизм та надавала допомогу сім'ям мобілізованих на війну чоловіків. Губернське і повітове керівництво намагалося бути прикладом для населення, однак ситуація в регіоні погіршувалася з кожним днем.

Згідно з доповіддю козелецького міського голови про скорочення деяких видів витрат на воєнні потреби пропонувалося:

«асигнувати 1500 крб. у розпорядження місцевого комітету російської організації Червоного хреста на створення в місті Козелець шпиталю на 20 ліжок;

асигнувати із запасів міста 300 крб. на одноразову допомогу сім'ям запасних нижчих чинів, які були покликані на військову службу;

крім війни, до нас прийшла ще одна біда – холера. Ситуація потребує негайного втручання в санітарний стан нашого міста. Негайно затвердити посаду охоронця, який буде прибирати базарну площу, відвести місце для водопою та купання коней, відвести місця для прання білизни»[35].

Соціально-економічна криза загострювалася з кожним днем війни. Правлячі кола імперії виявилися нездатними підтримати мінімальну рівновагу в народному господарстві. Армія стала головним споживачем і промислової, і сільськогосподарської продукції, люди були покинуті напризволяще. Виникали вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, ширили спекуляцію і дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста й села. Спеціально створена комісія Державної Думи провела дослідження стану ринку за період із вересня 1914-го по вересень 1915 р. і підтвердила, що ціни на товари першої необхідності за цей час значно зросли[36].

Ситуація у 1916 р. продовжувала загострюватися, сподівання на покращення життя залишалися марними. Політика таксації погіршувала матеріальне становище трудящих. Розрахунки на те, що встановлення граничних цін на товари першої необхідності певною мірою сприятиме розв'язанню продовольчого питання і утримає трудящих від невдоволення, не виправдалися. Запроваджена владою політика зазнала повного краху. Це змушений був визнати і уряд, який циркуляром від 20 грудня 1916 р. постановив до 1 лютого 1917 р. скасувати такси на переважну більшість продовольчих товарів[37].

Ситуація в сільському господарстві також погіршувалася. Не допомагали підняти його і тимчасові відпустки з фронту господарів господарств. Продовжувала скорочуватися кількість керівників, що не мали робочої худоби. Незважаючи на труднощі, міністр землеробства А. Ріттіх на Чернігівську та Полтавську губернії (у зв'язку з продовольчою кризою) видав наказ про заготівлю певної кількості продуктів для потреб армії. Полтавщина було зобов'язано зібрати 24 435 тис. пудів жита, 13 463 тис. пудів пшениці, 7170 тис. пудів вівса, 85 тис. пудів ячменю, 3750 тис. пудів гречки, а Чернігівщина – 38 558 тис. пудів. Таке забов'язання лягло непосильним тягарем на плечі селян і ще більше загострило проблеми.

Заготівлю А. Ріттіх намагався закінчити за 35 днів, до 6 січня 1917 р., однак на місцях вона відбувалася з великими труднощами. Характерно, що самого міністра потреби селян не цікавили, він переймався проблемами діючої армії. Така поведінка А.Ріттіха обурювала населення, і свідчила про розтління влади та продовольчий хаос. Даючи оцінку результатам ріттіхівської кампанії, сучасники писали: «Продовольче питання перетворилося на загальноімперську продовольчу катастрофу, загрожуючи наслідками країні та її майбутньому. Звідусіль тягнуться голодні роти, змучені та подавлені…»[38].

Усі економічні заходи, які вживав уряд Миколи II у 1916 р., не приносили ніякого полегшення населенню. Попри колосальні військові витрати, уряд прийняв рішення про виділення коштів на проведення у 1916 р. Всеросійського сільськогосподарського перепису. З'явилася постанова міністра сільського господарства Н.Наумова про необхідність його проведення. Перепис мав визначити кількість робочого селянського населення, тварин, посівних площ, запасів продовольства[39].

Перепис відбувся у 1916 р., його формуляри вміщували запитання щодо різних сторін життя регіону: а) серед населення підраховувалася кількість чоловіків, у тому числі військовозобов'язаних, найманців, полонених, жінок та усіх, хто не був відсутній більше одного місяця; б) коні враховувалися окремо: кількість лошат до одного року, кількість коней від одного до чотирьох років, дорослі коні від чотирьох років. Кількість великої рогатої худоби, в т.ч. корів, волів, бичків, свиней, кабанів, поросят, овець; в) посіви всіх рослин у полі та на присадибній ділянці у десятинах, а також овочі, насіння. Перепис був ускладнений необхідністю врахування у складі населення великої кількості біженців з окупованих і прифронтових територій, реєстрував тільки наявне населення, не враховуючи чоловіків, які були на фронті. Записи проводилися не поіменно, а підсумково, що призвело до суттєвого зменшення та викривлення даних щодо справжньої кількості населення[40].

Хоча дані перепису були неточними, однак вони виявили кількісне збільшення населення. Підрахунками в Чернігівській губернії в 1916 р. за-

ймалося Чернігівське губернське статистичне бюро. Матеріали щодо кількості населення були опубліковані лише через три роки, в 1919 р. Чернігівською друкарнею Радянського народного господарства.

Кількість населення Чернігівської губернії у 1916 р. (за даними Всеросійського сільськогосподарського перепису):

Повіти	Всього населення	Сільське населення	Міське населення
Суразький	223 961	194 732	29 229
Мглинський	163 315	141 498	21 817
Стародубський	162 855	140 539	22 316
Новозибківський	186 014	159 869	26 145
Новгород-Сіверський	180 342	156 384	23 953
Глухівський	159 501	137 944	21 557
Кролевецький	149 395	128 214	21 181
Сосницький	219 872	188 484	31 388
Городнянський	189 814	163 346	26 468
Чернігівський	163 030	139 264	23 766
Остерський	218 965	186 765	32 200
Козелецький	171 588	145 452	26 136
Ніжинський	183 164	156 928	26 236
Борзнянський	183 178	156 637	26 541
Конотопський	171 301	147 334	23 967

Загалом у 1916 р. у Чернігівській губернії мешкало 2 726 290 осіб, із них 2 343 390 – сільські жителі, 382 900 – міщани[41]. Етнічний склад міського населення Чернігівщини не змінювався і складався переважно з українців, росіян та євреїв. Населення постійно кількісно зростало, навіть переселення, а за ці роки покинуло домівки 281 тис. осіб, не вплинуло на збільшення чисельності населення. Незважаючи на участь чоловіків у війні, кількість населення Лівобережної України порівнянно з 1907 р. збільшилася на 244 тис. осіб, а порівняно з 1897 р. – на 428 436 осіб.

Співвідношення між кількістю чоловіків та жінок залишалося на користь жінок. Унаслідок мобілізації чоловіків на війну побільшало вдів та одиноких незаміжніх жінок. Диспропорція між чоловіками й жінками особливо стала загрозливою у сільській місцевості, де вона досягла небезпечної межі – на 1 тис. чоловіків припадала 1231 жінка. У сільському господарстві жіноче населення перевищувало чоловіче на 25%. Жінки почали переходити до міст у пошуках роботи, внаслідок чого кількість міщан зросла на 12,6%[42]. Збільшилася кількість сімей, які не мали дітей на 12,5 %. Якщо до війни народжувалося в середньому 4,04 дитини, то за підрахунками перепису, середня кількість дітей народжених на Лівобережній Україні в роки війни становила лише 2,68 %[43]. Загальна кількість населення Лівобережної України помітно збільшилася за рахунок прибулих біженців, що внесло свою частку в погіршенні ситуації регіону.

Влада виявилася безсилою, щоб запобігти загальній кризі. Ситуацію ускладнила холодна сніжна зима 1916–1917 рр. Тяжкі погодні умови викликали серйозні транспортні ускладнення. Залізничні колії було заметено снігом, порушення транспортного сполучення призвело до розладнання продовольчого та паливного постачання. Селяни не наважувалися їздити в місто на базари, міські пекарні внаслідок відсутності пального не могли працювати. Складна ситуація з продовольством у містах підійшла до критичної межі. Навіть на надзвичайному загальному зібранні Всеросійської сільськогосподарської палати 28 листопада – 1 грудня 1916 р. виразник інтересів сільськогосподарських виробників професор П. Мілюгін ініціював негайне повернення з діючої армії близько 2 млн осіб, мобілізованих із села.

Брак пального змусив закривати і промислові підприємства, робітники виходили на вулиці з революційними закликами. Відбуваються страйки робітників залізничних майстерень Полтави, Кременчука, Крюкова. Загалом у Полтавській губернії із жовтня 1915 р. до лютого 1917 р. відбулося 24 страйки. Антивоєнні виступи мали місце не тільки у містах. Так, селяни сіл Пустовійтове Кременчуцького повіту, Шарківщина Миргород-ського повіту, Новаки Лубенського повіту, Гребінки в економії графа Мусіна-Пушкіна також висловлювали своє незадоволення існуючим урядом та соціально-економічним становищем. Загалом за роки війни лише на Полтавщині відбулося понад 50 селянських повстань[44]. Звістка про Лютневі події викликала велике патріотичне піднесення. Встановлення нової влади в містах відбулося мирно й безкровно.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначеле, можна впевнено сказати, що в роки Першої світової війни провідна роль у формуванні соціальних та економічних чинників на території Полтавської та Чернігівської губерній продовжувала належати сільському населенню.

Саме селяни впливали на соціальний, економічний, культурний розвиток країни, були головними виробниками матеріальних благ, передавали традиції матеріальної і духовної культури, психологічні особливості народу. Війна засвідчила технічну, економічну, фінансову слабкість Російської імперії, залежність усього народного господарства та промисловості від зарубіжних поставок техніки, устаткування, товарів широкого вжитку. Вона вплинула на зменшення кількості одружень, збільшилося число вдів та одиноких жінок. Як наслідок цього, зменшилася народжуваність дітей. Кількість новонароджених, які з'явилися на світ під час Першої світової війни, була найменшою за весь період – 2, 68 відсотка. Глибока безодня, що пролягла між правлячою верхівкою та знедоленою частиною населення в роки війни, ставала ще більшою.

Джерела та література

1. *Андрусишин Б.І.* Украінв в роки Першої світової війни: матеріали Міжнародної наукової конф. – К., 1998; *Бовыкин В.И.* Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. – Москва, 2001; *Вільшанська О.Л.* Повсякдене життя населення України під час Першої світової війни // УІЖ. – 2004. – № 4; *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920 рр.). – К., 2003; *Лазанська Т.І.* Становище біженцівУкраїни в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Вип.XVI. – К., 2009; *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – К, 2004; *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.). – К., 2011; *Шевченко В.М.* До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни: матеріали Міжнародної наукової конф. – К., 1998.
2. *Анфимов А.М.* Российская деревня в годы Первой мировой войны. – Москва, 1962. – С.132.
3. *Кошик А.К.* Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и февральской революции. – К., 1965. – С. 48.
4. Война и промышленность // Южный край / Ежедневная газета. – Х., 1914. – № 1121. – С.3.
5. Чернігівський обласний державний архів (далі – ЧОДА), ф. 145, оп.1, спр. 760, арк. 58.
6. Там само, ф. 336., оп.1, спр. 166, арк. 8.
7. *Вільшанська О.Л.* Указ. праця. – С.68.
8. *Поршнева О.С.* Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат в период Первой мировой войны. – Екатеринбург, 2000. – С. 94.
9. *Анфимов А.М.* Указ. соч. – С. 189.
10. Что на полях? // Черниговское слово. – Чернигов, 30 октября 1916. – С.2.
11. ЧОДА, ф. 145, оп. 2, спр. 782, арк. 7–8.
12. Там само, оп.1, спр. 790, арк. 9.
13. Там само, спр. 1064, арк. 42.
14. Там само, оп.2, спр. 760, арк. 39.
15. Там само, оп.1, спр. 1057, арк. 6.
16. О назначении ответственных за продовольственной ситуацией // Правительственный вестник / Центральный правительственный орган при Главном управлении по делам печати (1869 – 1917 гг.) . – 24 октября 1915 г. – № 248. – С. 2 – 3.
17. О хлебном вопросе // Черниговская земская неделя. – 1917. – № 18. – С.14.
18. Постные дни // Лохвицкое слово. – 1916. – № 44. – С.4.
19. *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – С. 162.
20. *Дубровский С.М.* Сельское хазяйство и крестьянство России в период империализма. – Москва, 1975. – С.58.
21. Хроника местной жизни // Нежинский голос. – 1915. – №175. – С.2.
22. ЧОДА, ф. 145, оп.2, спр. 760, арк. 3.
23. *Лазанська Т.І.* Указ. праця. – С. 197.
24. *Гусаков А.Д.* Очерки по денежному обращению России накануне и в период Великой Октябрьской революции. – Москва, 1946. – С. 66.
25. Україна: хроніка XX ст. Роки 1911 – 1916 / Донік О., Любченко В. та ін. – К., 2007. – С.21.
26. ЧОДА, ф. 145, оп. 2, спр. 760, арк. 58.
27. Там само, спр. 769, арк. 15–16.
28. Там само, спр. 760, арк. 3.
29. Там само, оп.1, спр. 554, арк. 56.
30. Черниговская земская неделя. – 1915. – № 49. – С.4.
31. Там же. – № 51. – С.2.
32. *Загребельна Н.І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX –початку XX ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С. 257.
33. *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – С. 138.
34. ЧОДА, ф. 145, оп.2, спр. 554, арк. 50 – 51.

35. Там само, оп.1, спр. 899, арк. 82.
36. Сообщение Главного управления землеустройства и хлеборобства // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 4 октября 1915. – С.3.
37. *Лановик Б.Д.* Економічна історія України. – К., 2004. – С. 178.
38. *Сидоров А.Л.* Экономическая политика России в годы Первой мировой войны. – Москва, 1973. – С. 491.
39. ЧОДА, ф. 145, оп.3, спр. 1275, арк. 9.
40. Нариси з історичної статистики / Упор. В.І.Карпов. – К., 1997. – С. 118.
41. Там само. – С. 120.
42. *Вільшанська О.Л.* Указ. праця. – С. 64.
43. Нариси з історичної статистики. – С. 118.
44. *Поршнева О.С.* Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны . – Москва, 2004. – С.317.

Виктория Качмала

Социально-экономический и гуманитарнй кризис в годы Первой мировой войны (на примере Полтавской и Черниговской губерний)

В статье проанализировано влияние Первой мировой войны на социально-экономические и демографические изменения населения Левобережной Украины, доказан прирост жителей вопреки экономическому кризису.

Ключевые слова: *социально-экономический кризис, население Левобережной Украины, демографические изменения, Первая мировая война, прирост, жизненный уровень, миграции.*

Victoria Kachmala

Socio-economic and humanitarian crisis in тhe World War I (for example, Poltava and Chernihiv provinces)

The article deals with the problem of the influence I World War on the socio-economic and demographic situation population of Left-Bank Ukraine, lead to growth people this region in spite of economic crisis.

Key words: *socio-economic crisis, the population of Left-Bank Ukraine, demographic change, I World War, welfare, living standart, migration.*

УДК: 327.321;477-(498)

Теофіл РЕНДЮК (м. Київ)

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ У СКЛАДІ ВЕЛИКОЇ РУМУНІЇ ВПРОДОВЖ 1918–1940 РОКІВ

Стаття присвячена висвітленню на основі маловідомих дотепер в українській історіографії документів та матеріалів, опублікованих останнім часом, зокрема, в Румунії, а також новітніх праць українських та румунських авторів питання щодо становища етнічних українців Північної Буковини в королівській Румунії протягом міжвоєнного періоду та їх прагнення до возз'єднання з історичною Батьківщиною.

Ключові слова: *королівська Румунія, етнічні українці, Північна Буковина, політика румунізації, масовий супротив, боротьба за возз'єднання.*

Перша світова війна 1914–1918 рр. завершилася надзвичайно вигідно для Румунії, яка, починаючи з кінця XIX століття, рішуче висувала уніоністські (соборницькі) ідеї прилучення до неї порубіжних територій, заселених переважно українцями, які на той час були складовими Росії або Австро-Угорщини. Користуючись тотальним військово-політичним хаосом, який виник внаслідок розпаду протягом 1917–1918 рр. двох антагоністичних імперій – Російської та Австро-Угорської, королівська Румунія приєднала 9 квітня 1918 р. Бессарабію, до складу якої входила компактно заселена українцями територія нинішнього Хотинського району Чернівецької області, а 11 листопада того ж року порушила важливу норму міжнародного права, анексуючи шляхом військової інтервенції територію Північної Буковини, при всьому тому, що 3 листопада 1918 р. у

м. Чернівці понад 10-тисячне Буковинське народне віче закріпило законне право українського населення регіону на національне-державне самовизначення, проголосивши споконвічне бажання «прилучення австрійської частини української землі до України»[1]. До складу цієї території входили нинішні Кіцманський, Заставнівський, Вижницький, Путильський, Сторожинецький, Глибоцький та частина Герцаївського районів Чернівецької області.

Природне прагнення бессарабських та буковинських українців ідентифікувати себе з українцями історичної Батьківщини, внаслідок протиправних дій королівської Румунії, породило тривале протистояння між Українською Народною Республікою доби Центральної Ради, Українською державою періоду Гетьманату, Директорією Української Народної Республіки, Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Радянським Союзом в цілому і Румунією на політичному та етнічному ґрунті.

Слід зазначити, що незаконне включення Румунією до свого складу українських територій Бессарабії та Північної Буковини не визнавалося ані УНР, ані ЗУНР, ані Українською державою гетьмана П. Скоропадського, ані, тим більше, УРСР. Так, захист прав буковинських та бессарабських українців, поруч з актуальними для кінця 1917 – початку 1918 рр. питаннями військового, політичного та економічного характеру, стало предметом активного політичного діалогу між Україною та Румунією, починаючи з доби Центральної Ради.

Слід окремо підкреслити, що з повною окупацією румунськими військами території Північної Буковини українсько-румунський діалог щодо подальшої долі українського населення цієї колишньої австрійської провінції отримав чітке політичне забарвлення. Із вступом румунських військ у Північній Буковині та окупацією ними Хотинського повіту Бессарабії у листопаді 1918 р. представники Української держави П. Скоропадського в Румунії продовжували розпочату при УНР доби Центральної Ради принципову роботу з відстоювання інтересів місцевих етнічних українців. Так, Генеральний комісар Генерального комісаріату Української держави у Румунії, тобто керівник дипломатичної місії гетьманського уряду К. Чеботаренко у листопаді того ж року заявив протест офіційному Бухаресту у зв'язку із завершенням окупації румунськими королівськими військами Хотинського повіту[2]. Протягом другої половини 1918–1919 рр. доля українських етнічних земель стала предметом чисельних зустрічей Генерального комісара Генерального комісаріату Української держави в Румунії Г. Гасенка та, відповідно, Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР часів Директорії в Румунії К. Мацієвича з румунськими високопоставленими особами, в ході яких українська сторона наполегливо та послідовно відстоювала інтереси українського населення на окупованих Румунією територіях.

Незаконність дій румунських військ була настільки очевидною, що проти них виступали навіть окремі румунські політичні діячі. Наприклад, один з лідерів діючої у Чернівцях румунської християнсько-соціальної партії А. Ончу у листопаді 1918 р. спеціально поїхав до м. Ясси, де на той час тимчасово перебував румунський уряд, щоб заявити протест проти вступу частин королівської армії до Північної Буковини, за що був арештований та ув'язнений[3].

Зі свого боку, уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) також не визнав анексії Румунією Північної Буковини. Вважаючи незаконним сам акт загарбання північної частини Буковини військами королівської Румунії, порушенням суверенітету і територіальної цілісності ЗУНР, уряд останньої у статті 11 «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» заявляв: «Простір Західноукраїнської Народної Республіки покривається суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною...»[4]. Отже, керівництво ЗУНР, незважаючи на окупацію Румунією Північної Буковини де-факто, продовжувало розглядати цей регіон як власну територію. Але не маючи достатніх сил вести одночасну боротьбу проти загарбницьких дій Польщі та Румунії, уряд ЗУНР обмежився дипломатичними протестами, сподіваючись на справедливе вирішення цього питання на Паризькій мирній конференції. Ця позиція була висловлена румунській стороні українською делегацією, яка відвідала Бухарест наприкінці березня 1919 р.[5] До цього слід додати і адресовану офіційному Бухаресту спільну ноту протесту урядів Радянської Росії та Радянської України від 1 травня 1919 р., у якій також порушувалося питання щодо анексованих українських територій[6], а також ноту уряду Радянської України від 2 травня 1919 р., де вперше зазнача-

лося, що Україна «пов’язана з Буковиною не лише зв’язками солідарності, яка об’єднує трудящі маси усіх країн, але і спільністю етнографічної солідарності значної частини населення Буковини»[7].

Внаслідок захоплення інших територій у цій частині Європи виникло нове державотворення під назвою Велика Румунія (Роминія Маре), яке проіснувало 22 роки – до 1940 р. Незаконні приєднання та прямі анексії призвели до того, що, територія Румунії наприкінці 1918 р. збільшилась з 137 903 кв. км до 294 967 кв. км, а чисельність населення, відповідно, з 8 до 16 мільйонів чоловік[8]. Нові кордони Румунії, за складних умов утвердження незалежної Української держави на міжнародній арені, та внаслідок цілеспрямованої діяльності румунської дипломатії, були визнані європейським та світовим співтовариством за підсумками Паризької мирної конференції, у тому числі Севрським мирним договором про майбутні кордони Румунії від 10 серпня 1920 р., Сен-Жерменським мирним договором про відмову Австрії від Буковини на користь Румунії від 10 вересня 1920 р. Таким чином, при укладенні цих міжнародних документів були знехтувані права українського титульного населення Північної Буковини на самовизначення. Великі держави вирішили свої тогочасні проблеми за рахунок «недержавних націй», права яких як національних меншин у Румунії міжвоєнного періоду не забезпечувалися. Країни-переможниці не підтримали прагнення українців об’єднатися у єдиній соборній Україні і, навіть, зупинили цей процес, передавши, зокрема, Північну Буковину до складу королівської Румунії. Проте загарбницькі дії Румунії дали небажаний і неочікуваний для Бухареста, результат: майже одну третину населення Великої Румунії (28,8%) складали захоплені всупереч своєї волі національні меншини. За цим показником Румунія опинилася на третьому місці в Європі – після Чехословаччини (34,6%) та Польщі (31,2%), випереджаючи Латвію (26%), Сербсько-Хорватсько-Словенське королівство (20,7%), Туреччину (20,2%), Литву (19,8%), Болгарію (16%), Угорщину (10,4%), Албанію (8,8%) та Грецію (7%). В основному йшлося про представників сусідніх із Румунією народів (угорців – 17%, українців/русинів – 3%[9], а також про болгар і сербів), які сприймали румунів як окупантів, прагнучи до возз’єднання з відповідною історичною батьківщиною.

Таке ставлення до румунських властей було особливо характерно для поневолених українців. На території Північної Буковини, наприклад, відкриті бої проти румунських військ відбувалися протягом всього початкового періоду окупації, про що свідчить збройний опір українських добровольців біля Лужан, Кіцманя та Заставни у листопаді 1918 р., а також антирумунське повстання 113 піхотного полку у м. Чернівці 17 листопада 1919 р.[10]

Масштабними антирумунськими виступами стали Хотинське повстання у січні–лютому 1919 р., а також масовий супротив та підпільний рух українців Північної Буковини за возз’єднання з Україною до подій 28 червня 1940 р., коли ця територія були включені до складу УРСР.

Слід підкреслити, що, згідно з Резолюцією Національних Зборів усіх румунів, схваленою 1 грудня 1918 р. у м. Алба Юлія (Трансільванія, Румунія), новоутворена Велика Румунія зобов’язувалася забезпечувати «повну національну свободу для всіх співіснуючих народів». У цьому фундаментальному для Румунії того часу документі, зокрема, уточнювалося, що «представники кожного народу матимуть право на навчання, самоврядування, судочинство рідною мовою через своїх представників і отримують право на представництво у законодавчих та виконавчих органах країни, пропорційно від його чисельності»[11].

У свою чергу, у ст. 1 Конституції Румунії від 23 березня 1923 р. чітко зазначалося, що Румунське королівство є «національною, унітарною та неподільною» державою[12]. Водночас, у ст. 7 фіксувалося положення про те, що «в Румунії належність до різних віросповідань і конфесій, до іншої національності та мови не є перешкодою для отримання цивільних і політичних прав та для користування ними»[13]. Аналогічне, у тій або іншій формі, гарантувалося у статтях 5, 8, 22, 28, 29, 64, 108 та 119. Авторитарна Конституція Румунії короля Карола ІІ (1930–1940 рр.) від 27 лютого 1938 р., у ст. 5 також повторювала положення про те, що «всі румунські громадяни, незалежно від етнічного походження та віросповідання, рівні перед законом...»[14].

Крім цього, відповідні статті міжнародних документів, підписаних Румунією в рамках Паризької мирної конференції, а саме Договору між Союзними Силами та Румунією (Париж, 9 грудня 1919 р.) та Договору між Румунією та Великобританією, Францією, Італією, Японією про об’єднання з Бессарабією (Париж, 28 жовтня 1920 р.), передбачали, щоб румунська сторона захищала інтереси національних меншин, в

тому числі і етнічних українців, які опинилися на її території внаслідок укладення цих угод.

При всьому цьому слід зазначити, що, з початку свого самоутвердження у 1918 р. на окупованих українських територіях новий режим упроваджував посилену політику денаціоналізації українського етносу. Так, насамперед, щоб остаточно знищити український супротив, румунські військові власті провели в регіонах компактного проживання українців арешти серед священників, вчителів, селян, встановили жорсткий контроль і поліційний нагляд за «підозрілими» особами. Водночас, до новоприєднаних українських міст і сіл, вслід військовій окупації, з Бухареста та інших населених пунктів старого румунського королівства прибували «перевірені румунські патріоти» – представники нової румунської адміністрації, керівники та спеціалісти, жандарми, військові, посадовці служби безпеки («Сігуранци»), священики, університетські професори, викладачі ліцеїв, журналісти, комерсанти, обслуговуючий персонал тощо.

Розпочався масовий процес усунення місцевих українців із займаних ними посад при Австро-Угорській імперії у таких регіонах як Буковина, Мароморощина та Банат, а також при царської Росії – у Бессарабії та їх груба заміна новоприбулими фахівцями з Румунії. Так, примарами, тобто мерами міст, головами сільських рад, державними службовцями всіх рангів, керівниками підприємств та установ, воєначальниками, керівниками і посадовцями спецслужб, жандармерії та поліції, ректорами Чернівецького університету, директорами ліцеїв, гімназій та початкових шкіл, завідувачами закладів культури всіх населених пунктів регіонів компактного проживання етнічних українців призначалися, як правило, румуни-вихідці зі старого королівства. Конкретними ознаками встановлення нового окупаційного режиму в місцях компактного проживання етнічних українців стали такі процеси та явища:

1. Уведення десятирічного (1918–1928 рр.) військового стану на Буковині та у Бессарабії, що паралізувало можливість будь-якої діяльності щодо підтримки та розвитку українського національного руху в цих регіонах.

2. Поява у громадських місцях, державних установах, судах, навчальних закладах і на вулицях міст і сіл чисельних надписів «Vorbiți numai româneşte» («Розмовляйте лише румунською мовою») з одночасним впровадженням румунськими властями системи каральних заходів стосовно тих українців, які мали сміливість користуватися рідною мовою, незалежно від віку, а саме: нанесення чисельних ударів лінійкою по долонях учнів, які в румунізованих школах вживали українську мову; примушування молодих людей українського походження за виконання українських пісень або колядок рухатися одночасно на ногах і руках у громадських місцях; їх позбавлення права носити українські національні костюми; нескінчені штрафи та санкції для дорослих тощо.

3. Різке переведення всієї системи оформлення документації на румунську мову та введення цієї мови як єдиної офіційної в усіх органах влади та в установах.

4. Ліквідація колишньої мережі періодики, у тому числі і україномовних друкованих видань, та заснування нових, виключно румунських засобів масової інформації.

5. Призначення в українських парафіях румунських священиків та впровадження церковної служби лише румунською мовою.

5. Відмова Урядом А. Авереску у квітні 1920 р. від формальних автономних структур – Секретаріату Буковини та Директорату Бессарабії – та включення цих територій до єдиної в Румунії того часу адміністративної системи повітів, кількість яких збільшилася за їх рахунок до 72 одиниць.

7. Штучне перейменування, згідно із спеціальним декретом румунського уряду від 21 липня 1919 р., географічних назв українських населених пунктів на суто румунські, на кшталт: Глибока – на Адинкату, Новоселиця – на Ноуа Суліца, Кам'янка – на Петрічанка, Оршівці – на Оршань або румунізація назв українських міст і сіл, наприклад: Чернівці – на Чернеуць, Добринівці – на Добренеуць, Вашківці – на Вашкеуць, Іванча – на Іванкеуць, Млинки – на Млінкеуць, Балківці – на Балкеуць, Щербівці – на Шербеуць тощо. При цьому в тому ж офіційному документі зазначалося, що відповідним «населеним пунктам присвоюються їх давні історичні назви»[15].

8. Насильницьке нав'язування етнічним українцям румунських прізвищ та імен з метою зміни етнічного складу населення окупованих територіі. Внаслідок цього, у багатьох випадках, Боднарюки стали Бутнарами або Боднарашами, Констанчуки – Констанчанами, Куневичи – Кунеску, Кравці – Краєску, Поповичі – Попеску тощо. Модними іменами, які також наполегливо рекомендувалися батькам-українцям при реєстрації та хрещенні новонароджених за часів Великої Румунії дітей були: Каролікe/Кароліна, які походили від імені румунського короля Карола II, Антон/Антоніна

– від імені диктатора І. Антонеску (1940–1944 рр.), Марія – від імені королеви Марії – дружини короля Фердинанда I (1914–1928 рр.), Єлена – від імені дружини Карола II тощо. Про результативність таких методів яскраво свідчить такий приклад: якщо за переписом населення 1926 р. у с. Зарожани Хотинського повіту проживало 2 346 українців і лише 23 румуни, то перепис 1943 р. дав прямо протилежні результати – 2 040 румунів і 32 українця[16]. Концепція: «Українці – це румуни, які забули рідну мову своїх предків» стала офіційно узаконеною політикою окупаційного режиму та знайшла своє відображення у доповненні до Конституції Румунії 1923 р.[17] Втім, були сім'ї, які з гідністю вистояли цілеспрямованій політиці румунських властей та, відповідно, церкви щодо якомога скорішої румунізації українців. Наприклад, сім'ї Іванюків, Іванесків або Іваненків не стали Іонесками, Біленькі або Білецькі – Албу, Рендюки – Риндянами, як їм тривалий час нав'язувалося, тощо.

9. Ліквідація існуючої за часів Австро-Угорської імперії системи українських початкових шкіл, гімназій та ліцеїв, їх насильна заміна румунськими навчальними закладами, а також позбавлення, наприклад, українців з Буковини можливості навчатися у Чернівецькому університеті. Так, Декретом-законом короля Румунії Фердинанда I за № 4091 від 23 вересня 1919 р. Чернівецький університет, починаючи з 1 жовтня того ж року, був оголошений румунським. Першим його ректором став активний борець за приєднання Північної Буковини до Румунії, професор цього університету І. Ністор[18]. З той дати у Чернівецькому університеті було впроваджено викладання виключно румунською мовою, а студентами могли стати лише її носії. Це стало справжнім актом дискримінації по відношенню до української молоді, насамперед Буковини, яка до того румунської мови досконало не знала. Внаслідок цього, чисельність студентів-українців різко скоротилося, про що свідчать такі дані: у перші роки румунської окупації студенти українського походження в університеті практично не навчалися, а у 1933–1934 навчальному році їх питома вага, насамперед, через необхідність примусового вивчення румунської мови, складала 4,8%, тобто 155 осіб з 3 207 студенів у цілому, у той час як студенти-румуни складали 66,4%. При цьому цей показник поступово скорочувався. Наприклад, у 1934–1935 начальному році студентів-українців було 138, а у 1938–1939 начальному році їх чисельність складала 53 особи, або 2,9%, у той час як румуни – 83,4% з 2 630 студентів цього університету. Про суцільну румунізацію цього колись престижного вищого навчального закладу європейського рівня свідчить і факт закриття у 1923 р. діючої при Австро-Угорщині кафедри україністики[19]. Крім цього, вже у 1920 р. на Півночі Буковини було закрито 84 українські школи, а станом на 1927 р. таких узагалі не стало. Були також закриті українські гімназії у мм. Чернівці, Кіцмань, Вижниця тощо[20]. Вчителів-українців примусово відправляли на курси румунської мови, а тих, що не хотіли румунізуватися цим шляхом переводили на роботу у глибинні румунські села старого королівства.

10. Насильницька румунізація українського селянства через проведення започаткованої у 1921 р. на Буковині аграрної реформи, головною метою якої було підрив економічної незалежності сільського населення українського походження та колонізація цих регіонів румунськими переселенцями. Так, місцевим селянам виділялося від 4 до 6 га землі, а колоністам – до 10 га[21], що заохочувало масовий переїзд до окупованих територій етнічних румунів. Унаслідок такої політики на околицях низки українських населених пунктів Північної Буковини штучно було засновано поселення румунів-переселенців, таких як Арборень – біля с. Рокитне, Бучь – біля с. Рідківці, Ністорень – біля с. Топорівці, Дука – біля с. Юрківці тощо, які з часом суттєво змінили етнічну структуру цих населених пунктів. Крім цього, однією з умов одержання землі вважалась належність селян до румунської нації, що примушувало багатьох українців записатися румунами.

Отже, румунські окупаційні власті встановили у регіонах компактного проживання українців жорсткий режим їх асиміляції. Серед заходів, здійснюваних властями, було встановлення підвищеного контролю за відповідними територіями, посилення нагляду за мешканцями прикордонних з Україною повітів силами жандармерії, таємної поліції та військових. В їх межах було заборонено носіння зброї, проведення зборів, обмежено пересування громадян, запроваджено цензуру преси тощо. Спеціальними органами окупаційного режиму, які застосовували специфічні заходи щодо боротьби з інакомислячими, була служба «Сігуранце» та жандармський батальйон «Молдова»[22]. Певна роль відводилася румунським військовим підрозділам. Вся окупована територія була поділена на округи, де «виховну» роботу проводили військовослужбов-

ці шляхом залучення української молоді до участі у різних заходах. Справжньою метою такої роботи було проведення більш ефективного нагляду за населенням не румунської національності. За порушення встановлених порядків з мешканцями окупованих земель суворо розправлялися. Серед покарань найбільш поширеними були традиційні для старого королівства жорстокі тілесні ушкодження, що особливо широко застосовувалося в армії, пенітенціарній та освітній системах. Часто в українських населених пунктах влаштовувалися обшуки та реквізиції, а солдати румунської армії нестримно грабували їх мешканців, що ставало додатковим джерелом невдоволення українського населення. Як зазначала у 1924 р. одна з лівих чернівецьких газет, «робочі Буковини заявляють про те, що якими б суворими не були переслідування українців за часів Австрійської імперії, вони бліднюють перед жорстокістю, насильством і терором, який практикується в Румунії... Національні меншини зовсім придушені. Вони позбавлені права розмовляти рідною мовою, тим більше – мати власну національну пресу. Економічне становище національних меншин жахливе. Всі, хто не належать до румунської нації, засуджені до голодування, оскільки не можуть знайти роботу...»[23].

Слід зазначити, що факт примусової румунізації українського населення протягом міжвоєнного періоду визнають і самі румунські дослідники. Показовим у цьому плані є робота головного редактора «Румунського журналу з питань прав людини», засновника Організації «Ombudspersons for National Minorities» Г. Андреєску під назвою «Нації та меншини», яка вийшла у 2004 р. у Бухаресті, та в якій щодо розглянутого нами питання зазначено таке: «В рамках кампанії румунізації на початку 30-х років румунський Уряд закрив або розформував школи, газети та заклади культури українців. У суспільному житті українська мова була заборонена, а порушення відповідного закону передбачало втручання поліції. Українці були названі «румунами, які забули рідну мову»[24].

Іншим переконливим прикладом щодо цього є новітнє двотомне дослідження румунського автора українського походження Д. Гренчука «Послідовність та зміни: інтеграція національних меншин історичної Буковини у королівство Велика Румунія (1918–1940 рр.)», перший том якої було видано у 2005 р., а другий – у 2007 р. Так, науковець справедливо стверджує, що «буковинські українці не погодилися з об'єднанням Буковини з Румунським Королівством 28 листопада 1918 року». Тому, «для української громади Буковини період 1918–1928 рр. став етапом глибоких перетворень у політичному, соціальному, освітньо-виховному, духовному та ментальному плані, у порівнянні з існуючими реальностями у добу Австро-Угорської імперії»[25]. Внаслідок таких трансформацій, як визнає сам автор, із самого початку румунського панування чисельність українського населення регіону «різко скоротилося» – з 38,4%, що було встановлено під час австрійського перепису населення 1910 р., до 28% (227,4 тис. осіб) у 1919 р. Серед причин цього негативного для українського етносу явища автор називає «колонізацію території між Прутом та Дністром румунськими сім'ями», а також реєстрацію гуцулів протягом міжвоєнного періоду як відокремлену від українців національність[26].

Про кардинально відмінні умови становища українців під час Австро-Угорської імперії та королівства Велика Румунія свідчить виступ керівника делегації українських жіночих організації Буковини О. Гузар на першому з'їзді жіночих товариств-представників національних меншин Румунії, який відбувся 25–27 жовтня 1925 р. у Бухаресті. (Пізніше – у 1941 р., О. Гузар була заарештована румунськими окупаційними властями за активну участь в українському національному русі). Так, у переданому організаторам з'їзду Меморандумі йшлося про те, що на той час на території Північної Буковини компактно проживало не менше 320 тис. українців, які під Австро-Угорською імперією мали 808 навчальних закладів з рідною мовою викладання, серед яких 4 українські ліцеї, 3 вчительські семінарії, 1 школу з підготовки фахівців деревообробної промисловості, 800 початкових шкіл та гімназій, приблизно 1000 культурних товариств та осередків. «Ці культурні здобутки українців, – зазначалося у Меморандумі, – систематично знищив румунський режим, що видно з наступного: у цілому краї немає тепер жодної початкової, середньої або вищої школи з українською мовою викладання... Українській молоді греко-православного віросповідання, яка становить більшість школярів, навіть релігія не викладається українською мовою»[27].

Торкаючись загальної чисельності українців Румунії після Першої світової війни, Український інститут в Берліні свого часу наводив цифру у 1,2 млн. осіб, у свою чергу, тижневик української еміграції «Тризуб» у номерах 4–5 від 22 січня 1928 р. писав про те, що в Румунії на той час прожива-

ло щонайменше 1,5 млн. українців, у тому числі у північній частині Буковини – 400 тис. осіб. «Тепер, – уточнювало видання, – на всіх цих українських землях нема жодної української школи. Навіть викладання релігії проводиться незрозумілою для населення румунською мовою»[28]. Тезу про те, що внаслідок невдалих визвольних змагань прибічників незалежної України 1917–1921 рр., чисельні анклави етнічних українців опинилися на території чотирьох сусідніх з Україною держав, у тому числі 800 тис. – в Румунії, послідовно проводив у 1940 р. і В. Соловій – автор надрукованої у журналі «Тризуб» статті «Українські визвольні змагання на тлі міжнародної політичної ситуації»[29], а його ровесник Д. Чепіга рішуче стверджував, «що коли б навіть тимчасово та чи інша українська земля опинилася під чужою державою, українці мусять домагатися територіальної або, в залежності від обставин, культурної автономії. Права українців скрізь мусять бути забезпечені»[30].

Проте реалізувати ці прагнення в Румунії було неможливо. Румунська влада чинила цілеспрямовані перепони розвитку освіти, культури та віросповідання мовами національних меншин та етнічних груп, насамперед українською. Весь потенціал державно-пропагандистського апарату Великої Румунії, її освітньо-виховної системи, церкви, мас-медіа, правоохоронних органів, армії тощо був спрямований на нав’язування політичного, психологічного, етнічного та конфесійного панування титульної румунської нації над національними меншинами, центру над регіонами, столиці над провінціями. Розуміючи, що репресіями не можна утримати українців від боротьби за своє національне визволення, румунські окупаційні власті вели шалену шовіністичну пропаганду. Наприклад, у Чернівцях та в усіх повітових центрах Північної Буковини були створені контрінформаційні комісії для «організації контрпропаганди, виховання національного, релігійного і культурного характеру»[31]. Комісія складалася з трьох відділень: культурної, фінансової і безпеки[32]. До її складу входили представники місцевих адміністративних властей, 8-ї дивізії румунської армії, яка у 1918 р. окупувала Північну Буковину, жандармського полку, префектури поліції, служби сигуранци, інспекції праці та церкви. Фактично, це був орган, який координував каральну діяльність місцевих органів влади.

Унаслідок насильницької румунізації, на початку 30-х років минулого століття етнічний облік Великої Румунії суттєво змінився на користь титульної нації. На момент проведення перепису 1930 р. загальна чисельність населення досягла 18 057 028 осіб, з яких 71,9% складали румуни, 7,9% – угорці, 4,4% – німці, 4% – євреї, 3,2% – українці, 2,3% – росіяни/липовани, 2% – болгари, 1,5% – цигани, 1% – турки й татари, 0,8% – гагаузи, 0,3% – чехи і словаки, 0,1% – греки та менше 0,1% – албанці та вірмени[33]. Проте, незважаючи на жорстку асиміляційну політику румунських властей, у регіонах компактного проживання етнічних українців їх питома вага продовжувала зберігатися на достатньо високому рівні: на Буковині, наприклад, вони складали 27,7% населення регіону[34]. При всьому цьому їх національні права і надалі грубо порушувалися, що випливає, зокрема, з донесень румунської служби «Сігуранце» того часу (1938 р.) про те, що, наприклад, в українських селах Черепківка та Добринівці Чернівецького повіту група священиків українського походження проводила релігійну службу українською мовою, а вчителька Ярослава Іварюк з с. Дихтинець «у розмовах з учнями використовувала лише українську мову», за що всі вони були заарештовані за «ірредентистську пропаганду»[35]. Та ж служба королівської Румунії 1 листопада 1938 р. вилучили у Чернівцях видану в Ужгороді брошуру під назвою «Під румунською п’ яткою», в якій вміщувався заклик до «українців всіх українських територій Польщі, а також Буковини та Бессарабії готуватися до величної митті звільнення з рабства». Безперечно, такі випадки були непоодинокі і вони достатньо повно відображали настрої українського населення окупованих територій[36].

Особливих утисків зазнали національні меншини Румунії наприкінці 30-х – початку 40-х рр. ХХ століття, під час королівської диктатури короля Карола II та військово-фашистського режиму маршала І. Антонеску. Так, 27 лютого 1938 р. була схвалена нова, більш консервативна конституція, яка, на думку румунського правника П.Негулеску, була покликана максимально просувати «румунське національне почуття»[37]. Це підтвердилося включенням до тексту основного закону та імплементацією низки положень, які відверто були спрямовані проти прав та інтересів національних меншин, які проживали на території Румунії того часу. Один з провідних правників міжвоєнної Румунії, голова Вищого Касаційного суду Румунії, член Румунської академії А. Редулеску, у низці власних виступів, переданих по загальнонаціональному румунському

радіо протягом 1938 р. з метою пропаганди нової конституції, визначив ідею первинності румунської нації у державі, у порівнянні з іншими національностями, як квінтесенцію філософії зазначеного вище основного закону. Він, наприклад, вітав включення до статті 29 конституції 1938 р. положення про «румунську націю», замість положення про «націю» взагалі, що фігурувало у тексті попереднього основного закону Румунії[38]. Стаття 27 фіксувала суттєву різницю у правах між громадянами Румунії «румунського походження та натуралізованими румунами», (останні, наприклад, не мали право на придбання та утримання власності у сільських місцевостях країни), а стаття 67 чітко зазначала, що в Румунії «міністром може стати лише румун у третьому поколінні»[39]. Такий дискримінаційний підхід не міг не викликати занепокоєння представників національних меншин країни, у тому числі і українців.

Все це дало підстави сучасному румунському досліднику К.Сандаке зазначити, що «дух конституції 1938 р. певною мірою був націоналістичним». На його думку, «більш уважний аналіз її змісту доводить, що антидемократичні заходи того режиму призвели до чіткого регресу румунського суспільства як з юридичної точки зору, так і у плані моральних цінностей, і жодним чином не можуть бути виправдані»[40].

Процес імплементації нової конституції викликав схвалення ряду відповідних законів. У червні 1938 р., наприклад, був схвалений закон про перевірку громадянства і надання переваг особам румунської національності. У такий спосіб, офіційно проголошувався курс на впровадження додаткових, більш жорстких заходів, спрямованих на посилену румунізацію регіонів компактного проживання національних меншин, у тому числі і української громади. Так, на всій території Румунії було суворо заборонено використання будь-якої мови, крім румунської. Терміновим розпорядженням королівського резидента на Буковині Г. Алексяну від 1 грудня 1938 р. повсюди у громадських місцях (у магазинах, банках, навчальних закладах, на підприємствах тощо) знову, як у 1918 р., було вивішено афіші з вимогою «Розмовляйте лише румунською мовою»[41].

Слід підкреслити, що режим маршала І. Антонеску, який, внаслідок державного перевороту, здійсненого за підтримкою нацистської Німеччини та її прибічників в Румунії – легіонерів «Залізної гвардії», прийшов до влади в Румунії 6 вересня 1940 р., відмінив дію конституції 1938 р. та ліквідував усі громадянські права. Пропагандистський апарат режиму І. Антонеску з самого початку робив ставку на розповсюдження у середовищі національних меншин Румунії шовіністичної ідеології. Один з авторів «національ-християнської доктрини» А. К. Куза – засновник першої фашистської партії в Румунії, стверджував, що у країні повинна бути лише одна нація, що будь-який народ «природно і логічно» намагається грабувати інші народи з метою розширення можливостей свого існування. Водночас, в Румунії широко пропагувалися ідеї так званої концепції «легіонерської держави», згідно з якою всі громадяни повинні були підкорятися «органічній єдності нації», яка заперечувала будь-які права для національних меншин.

Такі обставини мали як результат появу масового супротиву та підпільного руху українців Північної Буковини за возз'єднання з Україною, що сталося 28 червня 1940 року.

Джерела та література

1. Газета «Буковина». – 1918. – 10 листопада. – С. 1.
2. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 221.
3. Nistor I. Unirea Bucovinei 28 noiembrie 1918. Studii şi documente. – Bucureşti: Cartea românească, 1928. – P. 108–109.
4. Конституційні акти України. 1917–1920. – К.: Філософська та соціологічна думка, 1992. – С. 96.
5. Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 364.
6. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 256.
7. Документы внешней политики СССР. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т.2.: 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. – С. 152.
8. История Румынии. – М.: Наука, 1971. – С. 36.
9. Andreescu G. Naţiuni şi minorităţi. – Bucureşti: Polirom, 2004. – P. 139.
10. Буковина: історичний нарис. – С. 223–224, 229.
11. Andreescu G. Naţiuni şi minorităţi. – P. 139.
12. Constituţia Regatului România Mare din 1923. – Bucureşti, 1923. – P. 3.
13. Ibid. – P. 5.
14. Constituţia Regatului România Mare din 27 februarie 1938. – Bucureşti, 1938. – P. 4.
15. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 530, оп.1, спр. 2, арк. 72.
16. Буковина: історичний нарис. – С. 260.

17. Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле та сучасне. – Ужгород, 1969. – С. 91.
18. Чернівецький Національний університет імені Юрія Федьковича. – К.: Світ успіху, 2005. – С. 19.
19. Там само. – С. 20.
20. Буковина: історичний нарис. – С. 230.
21. Там само. – С. 233–234.
22. Там само. – С. 227.
23. Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз’єднання з Українською РСР. (1917–1940 рр.). Документи і матеріали. – Чернівці: Облвидав, 1958. – С. 228.
24. Andreescu G. Naţiuni şi minorităţi. – P. 140.
25. Hrenciuc D. Continuitate şi schimbare: integrarea minorităţilor naţionale din Bucovina istorică în Regatul României Mari. (1918–1940pp.). Vol. 1. (1918–1928). – Rădăuţi: Septentrion, 2005. – P. 131.
26. Ibid. – P. 118–119.
27. З’їзд представниць жіночих товариств меншостей Румунії // Тризуб. – Париж, 1925. – № 5. – С. 26.
28. На українських землях: на Буковині та Бессарабщині // Тризуб. – Париж, 1928. – № 4–5. – С. 45.
29. Соловій В. Українські визвольні змагання на тлі міжнародної політичної ситуації // Тризуб. – Париж, 1940. – № 13–14. – С. 5.
30. Чепіга Д. Міжнародна політика УНР протягом 20 років // Тризуб. – Париж, 1940. – № 9–10. – С. 8.
31. Державний архів Чернівецької області. – Арк. 15.
32. Там само. – Арк. 16.
33. Georgescu V. Istoria românilor de la origini până în zilele noastre. – Bucureşti: Editura Humanitas, 1995. – P. 207.
34. Hrenciuc D. Continuitate şi schimbare: integrarea minorităţilor naţionale din Bucovina istorică în Regatul României Mari. (1918–1940). Vol. 2. (1928–1940pp.). – Suceava: Muşatinii, 2007. – P. 112.
35. Ibid. – P. 116.
36. Ibid. – P. 117.
37. Sandache C. Europa dictaturilor şi originile războiului româno–sovietic. – Bucureşti: Editura militară, 2007. – P. 141.
38. Ibid. – P. 142.
39. Constituţia Regatului România Mare din 27 februarie 1938. – P. 12, 34.
40. Sandache C. Europa dictaturilor… – P. 143.
41. Hrenciuc D. Continuitate şi schimbare: integrarea minorităţilor naţionale din Bucovina istorică în Regatul României Mari. (1918–1940). Vol. 2. – P. 116.

Теофил Рендюк

Положение украинцев Северной Буковины в составе Великой Румынии на протяжении 1918–1940 гг.

Статья посвящена освещению на основе неизвестных до сих пор в украинской историографии документов и материалов, опубликованных в последнее время, в частности, в Румынии, а также новейших трудов украинских и румынских авторов вопроса о положении этнических украинцев Северной Буковины в королевской Румынии на протяжении периода между двумя мировыми войнами и их стремление к объединению с исторической Родиной.

Ключевые слова: *королевская Румыния, этнические украинцы, Северная Буковина, политика румынизации, массовое сопротивление, борьба за объединение.*

Teofil Rendiuk

The position of Ukrainians of North Bukovina in Great Romania during 1918-1940

The article is devoted to the coverage of unknown in Ukrainian historiography documents and articles published recently in Romania, as well as the latest works of Ukrainian and Romanian authors, especially the question about the position of ethnic Ukrainians of North Bukovina in royal Romania during a period between two world wars and their aspiring to the association with historical Motherland.

Key words: *Royal Romania, ethnic Ukrainians, North Bukovina, policy of Romanization, mass resistance, fight for an association.*

УДК 929.52 Лифар

Марина Курінна (м. Київ)

ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ КОРІННЯ СЕРГІЯ ЛИФАРЯ ТА ЙОГО РОДОВІ ЗВ'ЯЗКИ З УКРАЇНОЮ

У статті, присвяченій видатному французькому балетмейстеру українського походження – Сергію Лифарю, детально розглянуто національне коріння хореографа по батьку та матері. За допомогою генеалогічного дослідження доведено його українське походження, знайдено факти щодо зв'язку родини Лифарів з українським козацтвом, спростовано ствердження про належність С. Лифаря до дворянського стану, з'ясований дійсний соціальний статус родини Лифарів.

Ключові слова: *С. Лифар, родовід, національне коріння, походження.*

З поверненням в Україну імені Сергія Михайловича Лифаря (1905-1986) вітчизняна мистецтвознавча та історична наукова література збільшилася різноманітними статтями про життя та творчість цього видатного хореографа. Проте, велика частина запропонованої в них інформації базується виключно на мемуарних свідоцтвах самого балетмейстера («Тяжкі роки», «Мемуари Ікара», «Ma vie» й ін.). У той же час, багато фактів з його біографії київського періоду, викладених у вищезазначених книгах, не завжди висвітлені автором об'єктивно.

У дослідницькому середовищі тривалий час залишалося відкритим питання щодо національного коріння, майнового походження та соціального статусу родини Лифарів. Наявність у державних архівах України рідкісних документів щодо її генеалогічної спадщини, дозволила надати достовірну історичну оцінку родовому минулому С. Лифаря. Хотілося б відзначити, що окремі результати представлених наукових пошуків не претендують на абсолютну першість. Першими (і це, мабуть, єдині дослідники) цієї теми торкнулися історик Д. Малаков та мистецтвознавець І. Диченко[1].

При поверхневому розгляді інформацію про родове коріння С. Лифаря, можна отримати виключно з його слів, рідше – зі спогадів його сучасників. Проте, часті протиріччя, в які ці відомості вступають, не дозволяють приймати їх, як істину.

Наприклад, національне походження Сергія Лифаря. Поет, співак та композитор О. Вертинський писав, що він був «...стрункий та смуглявий, з великою домішкою циганської крові – «Циганча», як ми його називали. ...Знав дуже старі, вже забуті циганські пісні й майстерно співав їх, ще тримаючи у пам'яті ті самі особливі давні циганські акорди. Твердо пам'ятав усі циганські династії й добре знався на них. Як співав й танцював по-циганськи Лифар!...»[2] Французький мистецтвознавець І. Лідова також відзначала в його зовнішності «дивну красу чуттєвого циганського обличчя»[3]. Наша сучасниця, культуролог З. Вітошинська стверджує, що деякі високопосадові німецькі військові неодноразово натякали С. Лифарю на його єврейське коріння: «У 1939 році він випадково дізнався на одному з паризьких балів, чому німецькі дипломатичні служби постійно відмовляли йому у візі. ...Німецький посол фон Вільчек натякнув йому, що там його вважають євреєм...»[4] Свідоцтво щодо українського походження С. Лифаря по материнській лінії знаходимо у спогадах російської парижанки, танцівниці Н. Тихонової, яка бачила у нього в Лозанні (Швейцарія) фотографію матері у «малоросійському костюмі»[5]. Про Україну, як про місце свого народження неодноразово заявляв й сам Сергій Михайлович, але, в той же час, у багатьох автобіографічних джерелах називав себе росіянином.

Безумовно, встановити істину відносно походження та національної належності можна лише за допомогою генеалогічного дослідження.

Звернемось до етимології прізвища Лифар. За словником української мови, упорядкованим Б. Гринченко, «лихварь» – це ростовщик. «Він, лихварь, – пише укладач, – дає гроши у позику, бере процент у людей, тим і пожива»[6]. Згідно з іншим дореволюційним виданням – словником В. Даля, «лифар» походить від зміненого «лихар» – «знахар», «чаклун»[7]. Архаїчна основа слова «лихар» виступає як синонім зла й знаходиться у безпосередній спорідненості з такими словами, як «лихий» та «лихва». «Лихий» – той, що перейшов кордони добра, «лихва» – надлишок (у значенні «прибуток»), який позичальник (лихвар) бере за надану позику.

У сучасному етимологічному словнику української мови «лихвар» (з кінця XIX ст. – «лифар»,

той хто позичає гроші під великий відсоток) є похідним від слова «лихва». Щодо останнього висунуто припущення про його праслов’янське запозичення з готської мови від «leiha» – «займ, позика». Утвореними від «лихви» є також такі українські слова, як «лихварство» (заняття лихваря, а також пропозиція позики на кабальних умовах), «лихварити» (бути лихварем), «лихварювати», «лихвити» (брати відсоток)[8].

У зв’язку із зазначеним вище, буде абсолютно справедливо виправити помилкову думку, що поширилася порівняно недавно відносно походження призвіща С. Лифаря. У післямові «Серж Лифар про Сергія Дягілева: портрет та автопортрет» до російського видання С. Лифаря «Дягілев і з Дягілевим» читаємо про танцівника наступне: «Виходець з Києва, по-циганські смаглявий юнак з неукраїнським прізвищем Лифар...» І далі пояснюється: «...М’який знак подарував йому Дягілев, який любив вкорочувати та продовжувати чужі прізвища за своїм смаком...»[9]

Вважаємо, не варто на стільки перебільшувати значення С. Дягілева у долі артиста. По-перше, прізвище дійсно українське, його етимологію ми розглянули раніше. По-друге, українські іменники, що позначають професію та закінчуються суфіксом –ар, мають тверді –р у називному відмінку. Виступаючи, як прізвища у русифікованій формі ці іменники, зазвичай, закінчуються на –арь[10].

В оброблених генеалогічних першоджерелах прізвище родичів С. Лифаря фіксувалося як в українській, так і в русифікованій формі: «Лихвар», «Лихварь», «Лифар», «Лифарь» (з кінця XIX ст.), а також похідні – «син Лихварченко», «Лихварева», «Лихварова». У метричному свідоцтві про народження та хрещення батька – Михайла Яковича записано – «Лихварь», в його автографах, а також метричних свідоцтвах дітей та їх гімназичних документах – «Лифарь»[11].

Проведене генеалогічне дослідження з використанням звичайних для цього архівних документів – сповідальних відомостей, ревізьких казок та метричних книг з фондів Центрального історичного архіву України у м.Києві (ЦДІАУ у м.Києві) та Державного архіву Київської області (ДАКО) дозволили встановити наступне: сім’я батька походила з с. Великої Мотовилівки Васильківського повіту Київської губернії, її представники були українцями, належали до селянського прошарку й входили до складу парафіян місцевої православної церкви Різдва Богородиці (перша згадка у сповідальних відомостях с. Велика Мотовилівка за 1762 р.). На жаль, обмежений об’єм публікації не дозволяє повною мірою представити поколінний розпис роду Лифарів, тому відзначимо лише основні його ланки[12]:

I коліно: 1. Петро Лихвар.

II коліно: 2-1. Василь Петрів Лихвар (1735 р. н.).

III коліно: 3-2. Григорій Василів Лихвар (1780-1782 р. н.), 1-а дружина Ксенія Григорова (1782-1783 р. н.); 2-а дружина – Настасія Федорова (1798 р. н.).

IV коліно: 4-3. Давид Григорів Лихвар (1817-1820 р. н.), дружина – Євдокія Григорова (1814-1822 р. н.).

V коліно: 5-4. Яків Давидів Лихвар (1843 р. н.), дружина – Харитина Пилипова (1843 р. н.).

VI коліно: 6-5. Михайло Якович Лихвар (1875-1947 рр.), дружина – Софія Василівна (1979-1933 рр.).

VII коліно: 7-6. Сергій Михайлович Лифар (1905-1986 рр.).

Про своє коріння по батьківській лінії Сергій Лифар писав: «...Коли я трохи підріс й став цікавитися моїм походженням, я часто запитував про наш рід моїх батьків, але нічого не міг дізнатися, окрім смутної легенди, яка збереглася у нашій родині, про те, як разом з татарськими ордами.., прямували за наживою та пригодами й перси у хутряних шапках, і якийсь невідомий народ з далекої казкової Індії – чорноволосі вершники з подовженим овалом бронзового обличчя, з гордою поставою та вічною тугою у млосних мигдалеподібних очах. Від цих невідомих вершників, які осіли у Запорізькій Січі, говорить наша родинна легенда, і ведуть свій рід Лифарі...»[13].

На жаль, безпосередніх документальних свідоцтв щодо зв’язку родини Лифарів з українським козацтвом поки що не було знайдено, але деякі непрямі факти можна встановити шляхом порівняння родинних спогадів Лифарів та історичних відомостей регіону, в якому вони мешкали.

В історико-статистичній праці Л. Похилевича «Сказаниях о населенных местностях Киевской губернии» читаємо про Мотовилівку наступне: «Мотовилівка. Сіло по обох сторонах річки Стугни, вище за Васильків у 14 верстах, розділяється на дві частини, з яких та, що розташована на правому березі, має назву Велика. Інша частина тягнеться понад Стугною з лівого або північного боку й називається Казенною Мотовилівкою... Західний край поміщицької або Великої Мотовилівки, що відокремлений полем у 2 версти, називається Мотовилівською слобо-

дою й складає окремий маєток...»[14] Зі слів того ж автора відомо, що Мотовилівка у давнину була містом під назвою Міна, заснованим та заселеним греками. В XI ст. за часів татарського володарювання місцевість піддалася знищенню й тривалий час називалася Порожніми Городищами[15]. З часом, розорена територія знов заселилася й отримала загальну назву – Гуляники. У 1560 р. князь Костянтин Острозький, київський воєвода подарував маєток Гуляники Івану Мотовилівцю й незабаром стара назва трансформувалася у Мотовилівку. Доля нового власника та його спадкоємців залишилися невідомою. У 1959 р. король Жигмунт III подарував Мотовилівку київському земському судді Яну Аксаку, а у 1623 р. закріпив маєток за його сином Стефаном.

«У 1686 році, – пише Л. Похилевич, – коли Київ з округою по річку Стугну відійшов до Росії, половину цього місця, що знаходилася на лівій стороні Стугни, приєднали до Росії, тоді як права сторона відійшла до Польщі. Частина, що лишилася на лівій стороні, або Російська, у 1720 році гетьманом Скоропадським підтверджена за Києво-Братським монастирем... Інша половина Мотовилівки залишена за польським урядом в роді Аксаків. Втім, знаменитий Палій, що оволодів Білою Церквою та Хвастовим, не визнаючи дарчих, зроблених Польським урядом обов'язковими для Малоруського народу.., вигнав було з Мотовилівки Польської Аксаків й розмістив тут гарнізоном загін козаків...»[16]

Як відомо, згадуваний Л. Похилевичем козацький полковник Семен Палій, з кінця 70-х рр. XVII ст. знаходився на Запорізькій Січі, де відзначився військовими та організаторськими здібностями. Саме під його керівництвом декілька загонів українських козаків у 1683 р. прилучилися до об'єднаних польсько-австрійсько-німецьких військ, на чолі з польським королем Яном III Собеським для битви з турецькими військами султана Мехмеда IV під Віднем. Згадку про цю подію можемо знайти у спогадах С. Лифаря. У «Тяжких роках» він пише, що його дід по батьківській лінії неодноразово розповідав як їх предки «чубаті бритоголові запорожці носилися по Чорному морю в утлих чайках, грабували турецькі береги, ходили степом на кримських татар та разом з військами Яна Собеського громили під Віднем полчища Сулеймана Прекрасного...»[17] Отже, один з далеких предків Лифарів дійсно міг бути вихідцем з Запорізької Січі й з'явитися у Великій Мотовилівці разом з прикордонним загоном С. Палія на рубежі XVII – XVIII ст.ст.

На початок XX ст. Велика Мотовилівка налічувала 361 двір та 1782 мешканців. Головним заняттям місцевого населення було хліборобство й заробітки у Києві. Належало село відставному інженерові-поручику Я. Тарновському. На його території знаходилися православна церква, римсько-католицький костел, єврейський молитовний будинок, однокласна міністерська школа, працювали 3 кузні, 2 водяних млини та 6 вітряків[18].

Дід С. Лифаря по лінії батька – Яків Давидович Лихвар – народився від законного шлюбу селян Євдокії Григорівни та Давида Григоровича Лихварів. Про батька – Михайла Яковича відомо, що з'явився він на світ 11 липня 1875 р. у с. Велика Мотовилівка Васильківського повіту Київської губернії (хрещений 12 липня у місцевій церкві Різдва Богородиці) у родині Якова Давидовича Лихваря та його дружини Харитини Пилипівни[19]. Початкову освіту М. Я. Лифар отримав підлітком у Васильківському двокласному училищі (1888-1890 рр.); у вересні 1891 р. успішно склав вступні іспити до Черкаської нижчої лісової школи, після закінчення якої у серпні 1893 р. був направлений на службу до Києво-Подільського Управління землеробства та державного майна. З призначенням на посаду лісового кондуктора (помічника лісничого) 2-го Київського лісництва (Трипільсько-Вітієвського) у листопаді 1893 р. М. Я. Лифаря було відряджено на місце роботи у с. Боярку[20].

У грудні 1901 р. М. Я. Лифар одружився з донькою землевласника с. Македон Канівського повіту Київської губернії, Василя Дмитровича Марченка – Софією. У наступні роки у с. Пирогів Київського повіту (саме там у подальші роки мешкала родина) з'явилися на світ четверо дітей: 29 листопада 1902 р. – донька Євгенія; 26 грудня (хрещений 4 січня) 1903 р. – син Василь; 20 березня (хрещений 10 квітня) 1905 р. – Сергій; 3 серпня (хрещений 20 серпня) 1906 р. – Леонід[21].

До 1918 р. М. Я. Лифар продовжував працювати лісовим кондуктором у досвідних лісництвах Києво-Подільського та Могилевсько-Чернігівського Управління департамента держмайна. У вересні 1918 р. у зв'язку з погіршенням здоров'я залишив державну службу і оформив пенсію. Однак, до професійної діяльності йому довелося повернутися в радянський період. У складний політичний та економічний час у пошуках засобів до життя він займався невеликими підробітками: з липня 1920 р. – працівником на лісозаготівлі Трипільської лісової дачі, а з кінця серпня того ж року – десятником лісової

разробки в Голосієвому. Лише з грудня 1920 р. М. Я. Лифар отримав відповідну колишньому досвіду роботи посаду: його призначили завідуючим Таращанської лісозаготівельної дільниці.

У 1924 р. (вже після від'їзду сини Сергія у Париж) Київським міським відділом ДПУ проти М. Я. Лифаря було висунуто звинувачення за статтями 99 та 105 Кримінального кодексу УРСР, які передбачали відповідальність за виготовлення, зберігання та придбання з метою збуту продуктів, матеріалів та виробів, на які поширювалася спеціальна заборона або обмеження. У чому саме був звинувачений М. Я. Лифар – встановили неможливо. Постановою Київського окружного відділу ДПУ від 30.06.1924 р., справу за браком доказів вини обвинуваченого, було закрито. Матеріалів слідства не збереглося[22].

У 30-х рр. XX ст. М. Я. Лифар працював техніком-лісівником земельного відділу при комунальній секції Київської міської ради. Під час II Світової війни, в період окупації Києва він залишався у місті, працював лісоводом. Після визволення столиці України був прийнятий на роботу у новий Ботанічний сад АН УРСР (1944 р.) на посаду техніка для проведення інвентаризації насаджень. Пізніше зарахований до штату науково-дослідного центру на постійну посаду: з 1946 р. – старшим співробітником насінно-карантинної лабараторії, з 1947 р. – другим садівником у відділі флори та рослинності, потім працював старшим садівником у відділах екології, генетики та селекції[23].

14 грудня 1947 р. Михайла Яковича не стало. Поховали його в Києві на Байковому цвинтарі.

Якщо говорити про родовід Сергія Лифаря з боку матері – Софії Василівни Лифар (уродженої Марченко), то передусім слід відзначити, що представники цього роду протягом кількох століть мешкали у с. Македони Канівського повіту Київської губернії, були православними (хрещені у місцевій церкві Покрова Богородиці) й належали до прошарку селян-власників. Основні ланки родового ланцюга С. Лифаря по матері представлені у наступному порядку[24]:

I коліно: 1. Данило Марченко.

II коліно: 2-1. Дмитро Данилів Марченко (1773-1775 р. н.), дружина – Анастасія Тимошова (1777 р. н.).

III коліно: 3-2. Дмитро Дмитрів Марченко (1815-1816 р. н.), дружина – Варвара Петрова (1819-1820 р. н.).

IV коліно: 4-3. Василь Дмитрів Марченко (1858 р. н.), дружина – Марія Васильєва (1859 р. н.).

V коліно: 5-4. Софія Василівна Марченко (1879-1933 рр.), чоловік – Михайло Якович Лифар (1875-1947 рр.)

VI коліно: 6-5. Сергій Михайлович Лифар (1905-1986 рр.)

До початку XX ст. с. Македони налічувало 410 дворів та 3670 мешканців, тут функціонувала однокласна школа, медична приймальня та філія Селянського банку, працювали 31 вітряк, 2 маслоробні, 6 кузень та винна лавка.

Батько матері – Василь Дмитрович Марченко, за словами Сергія Лифаря, його улюблений дід, народився в Македонах у 1858 р. Він був молодшим сином у родині Дмитра Дмитровича Марченка та його дружини Варвари Петрівни (старші брати – Корнілій, Діомід та Іван померлі у дитинстві; доля трьох сестер – Євдокії, Євгенії та Ганни – невідома).

31 жовтня 1876 р. 18-річний Василь Марченко одружився з 19-річною донькою односельця – Василя Косьмича Дмитренка – Марією. Свідками з боку нареченого стали мешканці с. Македон – Тимофій Дмитрович Марченко (брат батька) та Лука Костянтинович Бідний. З боку нареченої свідками виступили Іван Косьмич та Данило Косьмич Дмитренки (брати батька)[25].

Архівні джерела дозволили встановити не менше п'ятьох дітей, які народилися у подружжя Марченко. Софія, мати С. М. Лифаря, з'явилася на світ 13 вересня 1879 р.[26]; 10 серпня 1889 р. народилася донька Наталія[27]; 8 червня 1892 р. – син Федір[28].

На жаль, втрата частини метричних книг у київських архівних колекціях не дозволила встановити дати народження доньок Параскеви та Оксани. Про їхнє існування можемо дізнатися з документів подальших років. Так, у метричному свідоцтві учня 8-ї Київської гімназії – Павла Казимировича (за метрикою Федоровича) Марченка, який народився 6 лютого 1906 р. у с. Малі Прицьки Канівського повіту й навчався в одному класі з молодшим братом С. Лифаря – Леонідом, у графі «батьки» зареєстровано: «Мешканка с. Малих Прицек, донька купця – Параскева Василівна Марченко, православного віросповідання. Хрещені: учень 6-го класу Київського реального училища Федір Васильович Марченко[29] та донька купця Наталія Василівна Марченко». Про Параскеву Марченко відомо, що на момент вступу сина до гімназії, вона мешкала з ним у Києві за адресою: Бібіковський бульвар, 37, кв. 7[30]. Оксана Василівна Марченко записана хрещеною у метричному свідоцтві Василя – старшого брата Сергія Лифаря.

ISSN 2222-5250

Про Василя Дмитровича Марченка його прославлений внук згадував: «Дід мій відрізнявся великою фізичною силою – він жартома гнув підкови та перекидав пудові гирі, – але ще більше вражав він усіх гарячністю та вічним кипінням, вічною рухливістю. Зовнішньо спокійний та інколи нібито повільний, дід вічно чим-небудь захоплювався, вносячи в усе – будь це проста торгівельна операція – себе, свій порив, своє, я б сказав, натхнення, й заражав інших своїм поривом, своїм натхненням у вічній, безперестанній праці...»[31]

Незважаючи на те, що В. Д. Марченко належав для селянського прошарку, не пізніше 1905 р. ним було придбано чималі земельні ділянки у Канівському повіті Київської губернії при селах Малий Букрин та Ведмедівка Трактомирівської волості (1681 дес.), а також при с. Малі Прицьки Македонської волості (209 дес.). Цікавим є той факт, що у книзі «Список населенных мест Киевской губернии» за 1900 р. В. Д. Марченко заявлений саме як власник Малого Букрина: «Малий Букрин (власницьке). Дворів – 193, мешканців обох статей – 1037. ...У селі нараховується землі 1583 десятини, з них належить поміщикові 979 десятин, церкві – 35 десятин та селянам – 569 десятин. Село належить Василю Дмитровичу Марченку. Господарство у маєтку утримує сам поміщик за трипільною системою, як і селяни. У селі є 1 православна церква, 1 церковно-приходська школа, 10 вітряків, 2 кузні та 1 казенна винна лавка...»[32].

Населений пункт Ведмедівка був присілком с. Грушівка Трактомирівської волості Канівського повіту. До початку ХХ ст. присілок налічував 220 селянських дворів, на його території розміщалися школа, кузня, 3 бакалійні та 1 винна лавка, 10 вітряків[33]. Присілок Малі Прицьки при с. Македони мав 83 двори та 885 мешканців обох статей. Тут знаходилася школа грамотності, працювало 6 вітряків[34].

Економічна діяльність В. Д. Марченко була досить значною за своїми масштабами. Збереглися окремі опубліковані матеріали та архівні першоджерела, які дозволили зробити певні висновки про обсяг сільськогосподарських робіт у його маєтках. Наприклад, основу виробництва в економії при с. Малі Прицьки складало розведення племінних коней, меншою мірою – скотарство[35]. «...Він був прекрасним господарем, – коментував свої дитячі враження про діяльність діда С. Лифар, – під його невсипущим спостереженням багато плодилася племінна худоба, оброблялися машинами поля, нібито з під землі виростали й йшли повним ходом млини, – але він ніколи не був скупуватим господарем-кулаком… Він увесь був рухом, й усе в маєтку його було рухом, усе кипіло...»[36]

На жаль, думку внука не поділяло оточуюче селянське населення. Успішна діяльність В. Д. Марченка неодноразово опинялася в епіцентрі народних хвилювань. У ряді архівних справ з Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства прізвище землевласника фігурувало у документах, пов'язаних з серйозними селянськими бунтами у селах Ведмедівка та Малі Прицьки.

Наприклад, з доповідної записки Київського віце-губернатора від 1 серпня 1903 р. відомо, що в ніч на 28 липня близько 60 селян с. Ведмедівки самовільно розкидали по полю 200 копен проса, що належало економії В. Д. Марченка; на території п'яти десятин перебили скошені, але ще не зв'язані у снопи боби, зламали у садибі частину загороди та обірвали фрукти у саду. Вранці наступного дня понад 100 селян прийшли до землевласника вимагати поденну платню[37].

В іншому документі від 4 вересня 1903 р. читаємо: «...Близько 80 осіб з колами та камінням у руках, увірвалися в сад землевласника Марченка, знищили городні овочі, розбили вікна з рамами у господарчому приміщенні, яке знаходилося у тому ж саду й розкидали, а також розграбували різне майно, що находилося в ньому... Крім того, селяни вночі натовпами виходили у різних напрямах на бурякові плантації Марченка, збирали буряки й мішками несли до дому для корму худоби... Такий бурхливий настрій селян, повна між ними солідарність, нахабні й зухвалі дії їх по відношенню до майнової власності Марченка зводяться до того, щоб усіма способами вижити Марченка з Ведмедівки та скористатися його землею...»[38]

Конфлікт між селянами с. Ведмедівки та В. Д. Марченко продовжувався майже до початку 1904 р. Існують документальні свідоцтва, що у жовтні 1903 р. на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора власником економії було подано клопотання про влаштування на його особисті кошти двох посад піших стражників нижчого окладу поліцейської повітової варти для патрулювання власних територій у Канівському повіті[39].

У 1908 р. Василь Дмитрович знов опинився в епіцентрі селянського бунту. На цей раз зіткнення між землевласником та місцевими мешканцями сталося у с. Малі Прицьки. З документів відо-

мо, що для виконання сільськогосподарської праці до економії В. Д. Марченко прийшло 300 селян, однак лише 30-ти з них власник зміг запропонувати роботу, решті було відмовлено. Не прийнявши звільнення, робітники влаштували безлад, зупинити який змогли лише волосний старшина та поліцейський урядник[40].

Розглянуті вище факти свідчать, що при обробці значної кількості посівних ґрунтів, які належали власникові, окрім людських ресурсів, використовувався найсучасніший, на той час, ступень механізації. На земельних ділянках В. Д. Марченка вирощували зернові та бобові культури, цукровий буряк, розводили племінних коней та велику рогату худобу. Пригадаємо, як за словами С. Лифаря, під час обшуку у 1919 р. з квартири було реквізовано «масивні золоті та срібні медалі, отримані дідом за розведення коней, племінної худоби та розвиток землеробської техніки...»[41].

Незважаючи на успішну економічну діяльність, складнощі у врегулюванні спірних питань між місцевим селянами та власником стали однією з причин розпродажу В. Д. Марченко частини земельних ділянок. Вже до 1910 р. при селах Малий Букрин та Ведмедівка у нього залишилося 1181 дес., за господарством у с. Малі Прицьки нараховувалося 201 дес.[42] До 1913 р. загальна кількість землі при трьох економіях складала лише 818 дес.[43]

У сучасних поселеннях Малий Букрин, Ведмедівка та Малі Прицьки Миронівського району Київської області інформації про маєтки землевласника В. Д. Марченко не збереглося. Не залишилося й матеріальних свідоцтв – будинків та сільгоспспоруд (у тому числі, й згадуваний С. Лифарем у «Тяжких роках» будинок «з білоколонним залом»). Восени 1943 р. саме на цих територіях розташовувалося декілька плацдармів (у їх числі й Букринський), з яких радянськими військами було форсовано Дніпро й звільнено Київ. За словами місцевих краєзнавців, у ході наступу дві третини сільських споруд було знищено.

Незадовго до революційних подій, у жовтні 1917 р., В. Д. Марченко став власником п'ятиповерхового будинку у Києві по вул. Ірининській, 3-а, що раніше належав професорові медицини О. Корчак-Чепурківському. Родина Лифарів розмістилася в ньому на другому поверсі у квартирі №7 (вікнами на Володимирську вулицю). У «Тяжких роках» ця будівля фігурує як «будинок на Софійській площі» (до наших часів не зберігся).

Згідно з відомостями фінансового відділу Київської міської управи, Лифарі займали п'ять житлових кімнат (окрім цього їх квартира налічувала передпокій, кухню, кімнату для прислуги, ванну з каналізацією; житлова площа була електрофікована)[44]. У даних перепису населення м. Києва (лютий – серпень 1918 р.) по вул. Ірининській, 3-а, у графі – «кількість мешканців» напроти прізвища Лифарів зафіксовано цифру 9. Можливо, до цього моменту з ними проживали близькі родичі або робітники. Квартира оцінювалася у 1200 крб. й орендувалася за усним договором з власником будинку.

Про події подальших років у долі В. Д. Марченко відомо зі спогадів його внука: арешт більшовиками у 1919 р., перебування в однієї з київських НК, уникнення розстрілу. З остаточним встановленням радянської влади у Києві, будинок по вул. Ірининській було реквізовано та передано у власність житлового кооперативу. Проте за родиною Лифарів залишили їх квартиру, в якій вони прихистили декілька родичів з Великої Мотовилівки.

Не можна не згадати про трагічну долю дружини Василя Дмитровича – Марії Василівни, за словами С. Лифаря, жорстоко вбитої у ході бандитського нападу на одну з економій родини Марченків: «Наступного дня прийшла звістка з маєтку діда, де залишалася жити моя бабуся: зграя озброєних грабіжників напала вночі на садибу. ...Грабіжники розігнали селян револьверами та ручними гранатами, увірвалися в будинок, жорстоко вбили мою бабусю й розграбували усю садибу...»[45] Криза суспільної моралі, породжена громадянською війною, відсутність соціальної та політичної стабільності, призвела до знецінення людського життя. Анархія та безкарність, сприяли процвітанню грабування та насильства. Першими під бандитський приціл потрапили заможні селянські господарства.

Смерть Марії Василівни болюче вдарила по родині. Василь Дмитрович виїхав з будинку по вул. Ірининській та оселився за адресою: вул Борохова, 22, кв. 6[46]. Свідоцтва про його самотню старість знаходимо у рядках листа М. Я. Лифаря до сина в Париж: «Дідусь живе при мені, діти його майже забули...»[47]. Відомо, що після від'їзду внука Сергія у Францію, Василь Дмитрович листувався з ним до середини 30-х рр. XX ст.

Софія Василівна Лифар померла у травні 1933 р. від висипного тифу й була похована у Києві на Байковому цвинтарі (могила її та Михайла Яковича знаходяться поряд, неподалік від Вознесенської церкви).

На закінчення, хотілося б приділити декілька слів заплутаній ситуації, що склалася у сучасних українських історичних джерелах навколо дати народження С. Лифаря. Незважаючи на те, що сам балетмейстер неодноразово називав її у власних спогадах: 2 квітня (за ст. ст. 20 березня) 1905 р., у 2004 р. в Україні з'явилася пам'ятна монета та марка на честь його 100-річного ювілею[48]. Подія викликала дискусію, бо десятиліттям раніше, у 1995 р. авторитетний знавець історії Києва Д. Малаков знайшов у метричній книзі с. Пирогов за 1905 р. запис про народження та хрещення С. Лифаря (наведена нами раніше)[49].

Київський мистецтвознавець О. Ю. Станішевський, один з ініціаторов проведення Міжнародного конкурсу-фестивалю «Серж Лифар де ля данс» пояснив несумісність дат наступним чином: «Сьомий міжнародний фестиваль балету «Серж Лифар де ля данс»... розпочався з сенсації. Графіня Ліллан д'Алефельд-Лаурвіг оприлюднила нові документи й церковну метрику свого чоловіка – славетного хореографа, реформатора балетного театру XX століття, українця Сергія Михайловича Лифаря, які свідчать, що він народився у Києві 2 квітня 1904-го, а не 1905 року, як писалося в усіх енциклопедіях. Отже, в 2004 році вся Європа відзначатиме 100-річчя від дня народження нашого легендарного земляка...»[50]

На жаль, невідомо на які саме документи спиралася графиня Л. д'Алефель-Лаурвіг, але в усіх особистих паперах С. Лифаря київського періоду – метричне свідоцтво, гімназична справа (у тому числі й формулярний список М. Я. Лифаря), загальні класні гімназичні відомості тощо, роком народження вказаний 1905-й. Найбільш переконливим документом, на наш погляд, є прохання матері – Софії Василівни Лифар від 18 серпня 1914 р. на ім'я Опікуна Київського учбового округу, в яком вона пише: «16 серпня цього року мною подане прохання п. Директору Київської чоловічої гімназії «Групи батьків» про дозвіл складати у 1-й клас названої гімназії вступний іспит сину моєму Сергію, якому від роду 9 років 5 місяців (народився 20 березня 1905 р.)...»[51]

Знання про рід та його походження є однією з обов'язкових умов формування свідомості будь-якої особистості. Сергій Лифар своїм генеалогічним минулим був пов'язаний з двома давніми українськими родами. У мемуарах він ніколи не вказував свого дійсного соціального статусу – син чиновника селянського походження. Навпаки, він достатньо часто натякав на своє дворянське коріння по лінії матері: «У мого прадіда був родинний театр з кріпаків, що давав спектаклі у тому самому двокольоровому білоколонному залі, де, шістдесят років по тому ми, діти, безтурботно бігали й пустували...»[52]

Врахуємо, що до моменту написання першої автобіографічної книги («Тяжкі роки: моє життя та юність в Росії», 1935) Сергій Лифар був відомим танцівником, близько знайомим з російською емігрантською та столичною французькою аристократичною елітою. Положення, яке він займав у суспільстві, ймовірно, потребувало відповідної біографії. Саме тому у спогадах хореографа ми зустрічаємо так багато необ'єктивних свідоцтв. «Мабуть в еміграції йому хотілося виглядати родовитіше, багатше, і цим можна пояснити несумісність спогадів з упертими фактами...», – відзначав історик Д. Малаков[53]. У той же час, як би не ставився С. Лифар до того соціального прошарку, який займали його предки, генетична пам'ять роду змогла передати йому кращі якості, накопичені попередніми поколіннями Лифарів-Марченко. Саме вона наділила його артистичною природою, яка гармонійно поєднала в собі прекрасні зовнішні дані, музичну обдарованість й талант творця.

Джерела та література

1. Дыченко И. Серж Лифарь из Киева. Парижские находки. Рассказ третий // Киевские ведомости. – 1994. – 16 июня. – С. 10; Дыченко И. Серж Лифарь из Киева. Киевские находки. Рассказ пятый, последний // Киевские ведомости. – 1994. – 18 августа. – С. 10; Малаков Д. Серж Лифарь в городе его юности // Киевские ведомости. – 1994. – 14 июня. – С. 10; Малаков Д. Київські адреси Сергія Лифаря // Київ. – 1995. - № 2/3. – С. 163-166.
2. Вертинский А. Дорогой длинною... – М., 1990. – С. 306.
3. Лидова И. Предисловие к французскому изданию // Мемуары Икара / Лифарь С. – М., 1995. – С. 9.
4. Делюш Д. Лифар: той, хто танцював на вулкані: Інтерв'ю з режисером / Розмову вела З. Вітошинська // Дзеркало тижня. – 2006. – 1-7 липня – № 25. – С. 17.
5. Тихонова Н. Девушка в синем. – М., 1992. – С. 333.
6. Словарь української мови / Упоряд Б. Грінченко. – Т. 1. – А-Ж. – К., 1907 – С. 363.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / Т. 2. – М., 1981. – С. 257.

8. Етимологічний словник української мови / У 7-ми томах. – Т. 3. – К., 1989. – С. 248.
9. Гаевский В. Серж Лифарь о Сергее Дягилеве: портрет и автопортрет / Послесловие к книге С. Лифаря «Дягилев и с Дягилевым». – М., 1994. – С. 456.
10. Унбегаун Б. О. Русские фамилии. – М., 1989. – С. 213.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві), ф. 127, оп. 1078, спр. 935, арк. 15.
12. Там само, оп. 1015, спр. 34, 44, 126, 152, 199, 415, 785, 1101; ф. 127, оп. 1078, спр. 935; Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 280, оп. 2, спр. 165, 493. У даному поколінному розписі кожному члену генеалогічної гілки надано номер, що складається з двох чисел: перше – порядковий номер члена роду, друге – порядковий номер його батька. Через несумісність інформації у різних документах, роки народження окремих родичів інколи представлені двома датами.
13. Лифарь С. Страдные годы. – К., 1994. – С. 26.
14. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – К., 1864. – С. 378-379.
15. Згідно з Л. Похилевичем, на території Мотовилівки знаходилися й інші давні поселення, серед яких автор називає Хаників-містечко, Слободку, Хмурин.
16. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – С. 380-381.
17. Лифарь С. Страдные годы. – С. 25.
18. Список населенных мест Киевской губернии / Изд-е Киевского губернского статистического комитета. – К., 1900. – С. 534.
19. ЦДІА України у м. Києві, ф. 127, оп. 1078, спр. 935, арк. 15.
20. Там само, ф. 492, оп. 7, спр. 244, арк. 6-12.
21. Там само, ф. 127, оп. 1078, спр. 2268, арк. 32; спр. 2308, арк. 164; спр. 2325, арк. 87.
22. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), ф 65, од. зб. С-145, т. 1, арк. 139.
23. Науково-технічний архів Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришко (НТА НБС ім. М. М. Гришко). – 3-ос. – 1944-1947 рр.
24. ЦДІА України у м. Києві, ф. 127, оп. 1015, спр. 227, 255, 283, 390, 444, 564, 765, 1105; ф. 127, оп. 1078, спр. 1468, 1584; ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 1400.
25. ЦДІА України у м. Києві, ф. 127, оп. 1078, спр. 1468, арк. 490. Дати у статті вказано за старим стилем.
26. Там само, арк. 256.
27. Там само, арк. 39.
28. Там само, арк. 144.
29. Київський міський державний архів (далі – КМДА), ф. 95, оп. 3, спр. 29, арк. 30. Згідно зі списками училища – учень 2-го класу.
30. Там само, ф. 77, оп. 1, ч. 2, спр. 3691, арк. 1-2.
31. Лифарь С. Страдные годы. – С. 24.
32. Список населенных мест Киевской губернии. – С. 840.
33. Там само. – С. 844.
34. Список населенных мест Киевской губернии / Изд-е 3-е Киевского губ. стат. комитета. – К., 1895. – С. 138.
35. Итоги переписи скота у сельского крестьянского населения Киевской губернии в 1912 г. – К., 1914. – С. 141.
36. Лифарь С. Страдные годы. – С. 24.
37. ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 702, спр. 313, арк. 1.
38. Там само, арк. 8.
39. Там само, оп. 634, спр. 104, арк. 1.
40. Там само, оп. 858, спр. 11, ч. 3 (I), арк. 78-79.
41. Лифарь С. Страдные годы. – С. 40.
42. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1910 г. / Изд-е С. М. Богуславского. – К., 1910. – Ст. 330.
43. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1913. – С. 546.
44. КМДА, ф. 802, оп. 6, спр. 194, арк. 1.
45. Лифарь С. Страдные годы. – С. 42.
46. Перейменована наприкінці 20-х рр. XX ст. вул. Мала Васильківська.
47. ДА СБУ, ф. 65, од. зб. С-145, т. 1, арк. 88.
48. Про введення в обіг ювілейної монети «Сергій Лифар»: Нацбанк України 23 лютого 2004 р. ввів в обіг ювілейну монету номіналом 2 гривні, присвячену 100-річчу від дня народження видатного артиста балету Сергія Михайловича Лифаря (1904-1986), який народився у Києві // Вісник НБУ. – 2004. - № 4. – С. 49.
49. Малаков Д. Київські адреси Сергія Лифаря // Київ. – 1995. - № 2/3. – С. 163-166.
50. Станішевський Ю. О. Балетний театр України: 225 років історії. – К., 2003. – С. 409
51. КМДА, ф. 77, оп. 1, ч. 2, спр. 3287, арк. 9.
52. Лифарь С. Страдные годы. – С. 25.
53. Малаков Д. Київські адреси Сергія Лифаря // Київ. – 1995. - №2/3. – С. 163-166.

Марина Куринная

О национальных корнях Сергея Лифаря и его родовой связи с Украиной

В статье, посвященной выдающемуся французскому балетмейстеру украинского происхождения – Сергею Лифарю, детально рассмотрены национальные корни хореографа по отцу и матери. С помощью генеалогического исследования доказано его украинское происхождение, найдены факты относительно связи семьи Лифарей с украинским казачеством, опровергнуто утверждение о принадлежности С. Лифаря к дворянскому сословию, установлен истинный социальный статус семьи Лифарей.

Ключевые слова*: С. Лифарь, родословная, национальные корни, происхождение.*

Maryna Kurinna

Concerning national roots of Sergei Lifar and his kinship ties with Ukraine

In the article devoted the prominent French ballet-master of the origin – Serg Lifar, the national root of ballet-master is in detail considered on a father and mother. In particular, by genealogical research he is well-proven the Ukrainian origin, direct connection of Lifar`s family with Ukrainian the Cossacks, claim of ballet-master is refuted about his nobiliary origin, certain real social status of Lifars.

Key words*: Sergey Lifar, genealogy, national roots, origin.*

УДК (94) 342.38 (47+57):7.079 «1936/1937»

Володимир Нєвєжин (м. Москва)

ДЕКАДИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО МИСТЕЦТВА У МОСКВІ

Автор пропонує короткий огляд матеріалів 8 декад республіканського мистецтва, проведених у Москві в передвоєнний період (1936—1941 рр.). Основну увагу приділено першій з цих декад — декаді українського мистецтва (березень 1936 року). Публікується документ, який було ідентифіковано як синхронний запис застільних промов діячів українського мистецтва, представників партійного і державного керівництва СРСР і УРСР на бенкеті у Великому Кремлівському Палаці по закінченні цієї декади.

Ключові слова*: декади республіканського мистецтва, декада українського мистецтва, Комітет в справах мистецтв, Москва, застілля, прийом.*

З другої половини 1930-х рр. у Москві стали періодично проводитися декади республіканського мистецтва. Характерно, що в радянській мемуарній літературі та історіографії значущість довоєнних декад республіканського мистецтва оцінювалася достатньо високо[1]. Схвальні оцінки цих заходів можна зустріти навіть у наукових дослідженнях, які вийшли друком у колишніх союзних республіках СРСР у пострадянський період[2].

Однак іще за радянських часів деякі автори звертали увагу й на «зворотний бік медалі». Численні декади національного мистецтва, справді, стимулювали розвиток хореографії в союзних республіках СРСР. Проте вони започаткували тип вистав-парадів, що одночасно поєднували монументальність, помпезність та офіційну урочистість. У таких виставах переважало декларативне змалювання зовнішнього добробуту. При цьому етнографічна буденність у вкрай незрозумілий спосіб поєднувалася з показовою величчю[3].

Те, наскільки стрімко національні театри подолали шлях «від перших кроків на сцені до демонстрації творчих досягнень у Москві», заважало органічному, глибинному зростанню талантів. Майстерність підмінялася видовищністю, парадністю, бажанням досягти успіху завдяки «буйству барв, зовнішнім ефектам». Щедрі нагороди, які буквально сипалися на деяких учасників декад республіканського мистецтва, нерідко ставали для них своєрідним тягарем, що заважав наполегливо працювати над собою і, внаслідок цього, — творчо зростати[4]. Проведення декад супроводжувалося показним розголосом, поспішливістю, а також проявами елементів нездорового змагання. Повною мірою давалися взнаки негативні риси жорсткої централізації у культурному будівництві. Серед них — заданість тематичних і жанрових рішень, певна бідність стилістики й форм тощо[5].

В пострадянський період Є. С. Громов уже з певною іронією писав про «нескінченні» декади рес-

публіканського мистецтва, які влаштовувалися за Сталіна[6]. На думку А. Г. Латишева, кожна з них «була тим рутинним заходом, який подавався як «свято радянської культури»[7]. Різкіше з цього приводу висловлювалась М. А. Чегодаєва, яка безапеляційно вважала демонстрацію мистецтва Вірменської РСР в Москві (кінець жовтня — початок листопада 1939 р.) «офіційним, пропагандистським, як усі подібні декади, сталінським лицемірством»[8].

У спогадах сучасників подій також можна знайти критичне ставлення до «техніки створення «національних мистецтв»» у сталінську епоху, зокрема в музичному жанрі. За словами Ю. Б. Єлагіна, подібний «сценарій» був досить простим. Якомусь із московських композиторів «середнього рівня» пропонували виїхати в одну з союзних республік, щоб ознайомитися з її фольклором. В результаті, вони (за солідну плату) створювали оперу чи балет. Розучували національну оперу, балет (часом це були дві опери чи опера й балет) зазвичай за допомогою співаків, музикантів та адміністраторів, спеціально присланих з Москви[9]. До республіки, яка збиралася провести свою декаду в столиці СРСР, відряджалися «варяги» — спеціалісти з вокалу, балету, «усі, аж до перукарів». Москвичі ставили концертні програми, корегували вистави і взагалі, за образним виразом Г. Ю. Бахтарова, «наводили лад у національному мистецтві»[10].

Під час декад республіканського мистецтва на сцені Великого театру СРСР показували, за словами Ю. Б. Єлагіна, «довгі опери на азійські сюжети, написані посередніми радянськими композиторами»; це було «видовище жалюгідне та зовсім нестерпне для людини з нормально розвинутим музичним смаком». Все, що в них було цікавим і яскравим — це місця, в яких фольклор передавався без змін. Зокрема, на думку Ю. Б. Єлагіна, «азійські» (тобто східні) національні пісні й танці були гарні, «хоч і дещо одноманітні». На доказ цього він навів приклад діяльності в Киргизькій РСР композиторів В. А. Власова та В. Г. Фере[11].

Спочатку слід підкреслити, що В. А. Власова й В. Г. Фере навряд чи можна віднести до композиторів «середнього рівня», «посередніх». Обидва відзначалися певною самобутністю та залишили по собі значний творчий доробок і багато здібних учнів. В. А. Власов (1902/1903—1986) у 1929 р. закінчив Московську консерваторію. Протягом 1926—1936 рр. працював композитором і диригентом 2-го МХАТу. В 1936—1942 рр. перебував у Киргизії, де разом з В. Г. Фере і А. Малдибаєвим стояв біля витоків киргизького професійного музичного театру. Власов був автором (також разом з Малдибаєвим) перших киргизьких опер «Айчурек» («Місячна красуня») (1939) і «За щастя народу» (1941). Його справедливо вважали родоначальником киргизького національного балету («Анар», 1940 та ін.). В. Г. Фере (1902—1971) також закінчив Московську консерваторію (1929). В 1930—1934 рр. працював редактором і музичним керівником Загальносоюзного радіокомітету й Муздержвидаву. З 1936 до 1944 рр. був художнім керівником Киргизької філармонії, а протягом 1945—1962 рр. викладав у Московській консерваторії.

Втім, не слід забувати, що композитори, яких відряджали з Москви до національних республік, не були позбавлені марнославства та отримували реальний шанс зробити успішну творчу кар'єру. Г. Ю. Бахтаров прямо підкреслював: «Ні для кого не секрет, що всі столичні знаменитості приїжджали до республік заробляти гроші, ордени, звання. Найголовніші особи отримували навіть Ордени Леніна»[12].

Специфіка декад республіканського мистецтва полягала в тому, що їх проводили від імені Комітету зі справ мистецтв при РНК РСР (КСМ), який було утворено 17 січня 1936 р., та під його безпосереднім контролем[13]. З 17 січня 1936 р. до 19 січня 1938 р. головою Комітету був П. М. Керженцев; з 19 січня 1938 р. до 1 квітня 1939 р. — А. І. Назаров. 31 березня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) задовольнило прохання А. І. Назарова щодо звільнення від обов'язків голови Комітету в справах мистецтв у зв'язку з хворобою. Виконавцем обов'язків голови Комітету було призначено Б. М. Храпченка[14]. 19 червня 1939 р. заступником голови Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило А. В. Солодованікова[15].

Прийоми, що влаштовувалися після завершення декад, також робилися на запрошення КСМ. Вони відбувалися в Георгіївському залі Великого Кремлівського палацу в присутності керівників більшовицької партії та Радянського уряду.

Першою було заплановано українську декаду мистецтва[16]. Вона відбулася в Москві 11—21 березня 1936 р. Кількість учасників декади досягла 500 осіб[17]. Її підготовку та хід детально висвітлювали в радянській пресі. Так, 8 березня 1936 р. газета «Правда» повідомила про те, що до Москви приїхав колектив Українського державного академічного театру опери і балету. 14 березня цей театр уперше показав у сто-

лиці оперу «Наталка-Полтавка». На прем'єрі були присутні Сталін, члени партійного і державного керівництва СРСР (В. М. Молотов, Л. М. Каганович, Г. К. Орджонікідзе)[18]. Окрім цього, театр показав опери «Запорожець за Дунаєм» та «Снігуронька».

21 березня гості з України дали підсумковий концерт у Великому театрі СРСР. В концерті, як повідомляла газета «Правда», взяли участь: Українська Державна заслужена капела Української Республіки «Думка» під керівництвом заслуженого артиста УРСР Н. Городовенка, Українська державна капела бандуристів під керівництвом Н. І. Михайлова, жіночий хоровий ансамбль під керівництвом В. І. Верховинця, хор Українського державного академічного театру опери, оперні співаки та артисти балету. Підсумковий концерт також відвідали перші особи СРСР, окрім цього, були запрошені «представники радянської громадськості»[19]. 22 березня голова Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР П. М. Керженцев на сторінках газети «Правда» розмістив повідомлення «Итоги украинской декады», в якій досить високо оцінив самобутність українського оперного мистецтва.

22 березня 1936 р. учасників декади українського мистецтва, а також «майстрів мистецтва» Москви запросили на застілля. В газеті «Правда» з цього приводу з'явилося таке повідомлення: «...у Великому Кремлівському палаці відбулася організована Всесоюзним комітетом у справах мистецтв при РНК СРСР ***зустріч*** [виділено мною — ***В. Н.***] майстрів українського мистецтва, які показали в Москві протягом декади зразки української музичної творчості й танцю, з московськими працівниками мистецтв»[20]. За своїм статусом це застілля ще не дорівнювало великому кремлівському прийому.

В ході архівних пошуків нами було виявлено документ, який дає змогу розширити наші знання про цей бенкет та про атмосферу, яка там панувала. На жаль, документ, який перебуває на зберіганні в російському державному архіві літератури та мистецтва, не має ні дати, ані підпису. Однак, зіставивши його текст з коротким повідомленням у газеті «Правда» від 24 березня можемо зробити такі висновки.

Газета писала, що на «зустрічі» були присутні Й. В. Сталін, К. Є. Ворошилов, Г. К. Орджонікідзе, Л. М. Каганович, А. І. Мікоян, В. Я. Чубар, П. М. Керженцев. На неї були запрошені учасники декади українського мистецтва, а також «найвидатніші артисти московських театрів, драматурги, працівники кіно, художники, архітектори».

Далі в газеті повідомлялося: «зустріч» розпочалась виступом П. Н. Керженцева, потім виступили майстри українського мистецтва — М. І. Литвиненко-Вольгемут, О. А. Петрусенко, та московські артисти М. М. Блюменталь-Тамаріна і Л. М. Леонідов. Однак про суть їхніх виступів не згадується. В документі, що публікується, зафіксовано слова М. М. Блюменталь-Тамаріної та Л. М. Леонідова. Це дає змогу припустити, що ми маємо справу не з стенограмою, але з досить детальними (зокрема, фіксується реакція присутніх: аплодисменти, пожвавлення в залі, крики «Ура!»), синхронними записами. Однак ми не маємо інформації про виступи М. І. Литвиненко-Вольгемут та О. А. Петрусенко (констатується, що обидві артистки говорили українською). Важливо інше: М. М. Блюменталь-Тамаріна та Л. М. Леонідов в кінці виступів проголосили тости (перша — за Сталіна і Молотова, друга — за уряд радянської України), тобто це було під час застілля.

В газеті «Правда» лише згадується, що слідом за представниками українського і московського театрів слово брали А. А. Хвиля, голова РНК Української РСР П. Л. Любченко та народний комісар оборони СРСР, член Політбюро ЦК ВКП(б) Маршал Радянського Союзу К. Є. Ворошилов. В документі, що публікується, виступи всіх трьох названих ораторів викладено досить детально. Зокрема з запису промови П. Л. Любченка випливає, що вона мала яскраво виражену антипольську спрямованість. Додамо також, що А. А. Хвиля, П. Л. Любченко і К. Є. Ворошилов завершили виступи заздравицями.

Це все дає підстави ідентифікувати знайдений документ як синхронний запис застільних промов учасників бенкету в Великому Кремлівському Палаці 22 березня 1936 р., на якому Сталін, представники вищого партійного і державного керівництва СРСР в присутності представників московської художньої інтелігенції вшановували учасників декади українського мистецтва в Москві.

Під час організації наступної декади республіканського мистецтва (цього разу свої досягнення демонстрували представники Казахської РСР) проявило ініціативу правління Союзу радянських письменників[21]. Декада відбулась у Москві 17—26 травня 1936 р.: кількість її учасників становила 350 осіб[22]. На ній було представлено: Казахський музичний театр, який показав музичні драми Є. Г. Брусиловського «Кыз Жибек» та «Жалбыр»; колективи й солістів казахської фі-

лармонії. 26 травня 1936 р. учасників декади казахського мистецтва запросили на кремлівське застілля за участю Сталіна. Однак і цього разу воно не було за своїм статусом великим кремлівським прийомом. За ним закріпилась нейтральна назва «зустріч». На доказ можна навести архівні документи і матеріали періодичних видань.

Збереглося запрошення відомого кінорежисера С. М. Ейзенштейна на цей бенкет. Це світло-коричнева картка. У лівому верхньому куті — Герб Союзу РСР, у правому — заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». На картку чорним типографським шрифтом нанесено такий текст:

ПРИГЛАСИТЕЛЬНЫЙ БИЛЕТ №338

Всесоюзный Комитет по делам искусств при Совнаркоме Союза ССР приглашают Вас на товарищескую встречу с казахскими работниками искусств.

Встреча состоится 25 мая 1936 г. в 20 час. в Большом Кремлевском Дворце.

Тов. Эйзенштейн[23]

Стол №12[24]

А газета «Правда» повідомила про те, що 26 травня 1936 р. в Георгіївському залі Великого Кремлівського палацу «відбулася товариська зустріч артистів з Казахстану, що гастролювали в Москві, з московськими працівниками мистецтв»[25].

З 4 по 13 січня 1937 р. в Москві та Ленінграді проходила декада грузинського мистецтва[26]. Рада Народних Комісарів СРСР затвердила видатки з її проведення (без урахування прибутків) у сумі 1761 тис. крб.[27] Спочатку планувалася, що в ній візьме участь 450-500 осіб, однак насправді кількість учасників досягла 730 осіб[28] (за іншими даними — 750)[29]. В Москві було представлено: Театр опери і балету ім. З. Паліашвілі, який показав опери «Абесалом и Этери», «Даиси» З. П. Паліашвілі, «Дареджан Цбиери» М. А. Баланчівадзе, «Кето и Котэ» В. І. Долідзе; фольклорні ансамблі. Після завершення декади грузинського мистецтва, 14 січня 1937 р., в Кремлі влаштували бенкет за участі Сталіна, членів Політбюро та Радянського уряду. Газета «Правда» писала того дня, що «у Великому Кремлівському палаці відбувся прийом учасників декади грузинського мистецтва»[30]. Можна вважати, що відтоді бенкети на честь учасників декад республіканського мистецтва в Москві офіційно отримали статус прийомів.

З 21 до 30 травня 1937 р. проходила декада узбецького мистецтва. Готуватися до неї почали ще в 1935 р. Однак спочатку все зводилося до творчих пропозицій та пошуків. І тільки восени 1936 р. розгорнулася справжня підготовка[31]. До столиці СРСР приїхало близько 600 учасників[32]. В ході декади виступали: Узбецький музичний театр, який поставив драми «Фархад и Ширин» В. А. Успенського, «Гюльсара» Р. М. Глієра і Т. Д. Джалілова; ансамбль під керівництвом Тамари Ханум. 31 травня 1937 р. в Кремлі влаштували прийом з нагоди завершення цієї декади.

Наступними свої досягнення показували в Москві представники культури Азербайджану. 4 березня 1938 р. голова Комітету в справах мистецтв А. І. Назаров звернувся до Голови РНК СРСР В. М. Молотова з проханням дозволити провести декаду азербайджанського мистецтва в Москві з 5 по 15 квітня 1938 р. До листа Назарова додали проект постанови РНК СРСР щодо проведення цієї декади. Молотов наклав таку резолюцію на листі А. І. Назарова: «Треба розглянути в ЦК»[33].

13 березня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП (б) затвердило проект постанови РНК СРСР, згідно з яким КСМ отримав дозвіл провести декаду азербайджанського мистецтва в Москві у зазначений термін. Склад її учасників було визначено як 700 осіб[34]. Реально їх було, за одними даними, 650 чол.[35], за іншими — 682 чол., серед них: 599 артистів, 27 представників «художньо-керівного» і 12 — адміністративно-управлінського персоналу. Видатки на проведення декади становили 4532,5 тис. крб.[36] У декаді брали участь: Театр опери та балету ім. М. Ф. Ахундова, який підготував опери «Кёр-Оглы» У. А. Гаджибекова, «Шахсенем» Р. М. Глієра і «Нергиз» А. М. Магомаєва, музичну комедію «Аршин мал алан» У. А. Гаджибекова; солісти азербайджанської філармонії. 17 квітня 1938 р. відбувся великий кремлівський прийом для учасників декади азербайджанського мистецтва, який тривав майже сім годин[37].

Ще в 1936 р. до столиці Киргизької РСР приїхали з Москви для підготовки декади киргизького мистецтва відомі музичні діячі: диригент В. В. Целіковський[38] та балетмейстер Л. І. Лукін. Коли підготовка до декади йшла повним ходом і все зводилося воєдино, Л. І. Лукіна посадили до в’язниці в м. Фрунзе де він просидів майже рік як «ворог народу». Його випустили тільки за п’ять днів до початку декади[39].

Безсумнівний інтерес становить свідчення письменника В. В. Іванова, попутником якого

в серпні 1936 р. був композитор В. А. Власов. Останній їхав разом з дружиною до Середньої Азії. Іванов, зокрема, записав у щоденнику, що в купе вагона, в якому він їхав, «втішав свою дружину В. Власов, композитор, який їхав до Фрунзе влаштовувати киргизьку оперу». Як пише далі В. В. Іванов, Киргизію «зробили, згідно з Конституцією, 11-ю Радянською Республікою, і там, вочевидь, через заздрість до Казахстану і його театральних успіхів у Москві, вирішили створити до 38-го року, коли у Москві буде театральна декада, — оперу і балет [...]. Для музикантів, зараз, мабуть, тут «золота лихоманка»». «Дружина музиканта, — зазначає В. В. Іванов, ділячись враженнями від зустрічі з В. А. Власовим та його дружиною, — дуже не схвалює розрахунків чоловіка, однак молодик воліє слави — бажання законне — і він без упину скаржиться, що всі взяті та прийняті опери в Москві не ставляться по два і по три роки; а халтурити й писати пісеньки він втомився...»[40].

Декада киргизького мистецтва відбулася через три роки після описаного епізоду. Їй передувало листування між Комітетом у справах мистецтв при РНК СРСР і ЦК ВКП (б). 25 квітня 1939 р. М. Б. Храпченко звернувся з листом до Сталіна і Молотова. Він просив дозволити провести в Москві з 25 травня до 5 червня 1939 р. декаду киргизького мистецтва[41]. Храпченко доводив, що програму її заздалегідь переглянула і прийняла бригада Комітету. Він також просив затвердити склад учасників декади в кількості 550 чоловік. 3 травня 1939 р. рішенням Політбюро ЦК ВКП (б) на запит М. Б. Храпченка надійшла позитивна відповідь[42]. 16 травня 1939 р. В. М. Молотов надіслав до Політбюро записку, в якій просив прийняти рішення виділити з резервного фонду РНК СРСР 3360 тис. крб., щоб можна було провести декаду киргизького мистецтва. 19 травня найвищий партійний орган задовольнив це прохання Голови РНК СРСР[43].

Загалом в організації та проведенні декади киргизького мистецтва в Москві, за даними КСМ, взяло участь 550 осіб[44] (за іншими даними — 576), з них: 420 артистів, 70 «художньо-керівних працівників», 60 представників адміністративно-управлінського персоналу, 10 художників і 16 письменників. Витрати на проведення декади становили 8873000 крб.[45] В декаді брав участь Киргизький музичний театр, який представляв музичні драми «Аджал Ордуна», «Алтын Кыз» і оперу «Айчурек» В. А. Власова, А. Малдибаєва і В. Г. Фере. 5 червня 1939 р., після її завершення, в Кремлі відбувся прийом. 5 вересня 1938 р. голова Управління у справах мистецтв при РНК Вірменської РСР Асланян звернувся з листом до А. І. Назарова. Асланян зазначав, що, за прикладом низки національних республік СРСР, Вірменія також хотіла б провести в Москві у квітні 1939 р. показ вірменського мистецтва. Він просив дозволу розпочати роботу для того, щоб у першій половині січня 1939 р. організувати за участю представників Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР попередній перегляд результатів зробленого та визначити ступінь готовності до декади[46]. 29 вересня 1939 р. В. М. Молотов надіслав до Політбюро ЦК ВКП (б) листа, в якому повідомив, що РНК Вірменської РСР просить дозволу на проведення декади, а Комітет у справах мистецтв підтримав це подання. Молотов вважав це прохання цілком обґрунтованим. Він просив Політбюро дозволити КСМ провести в Москві протягом 16—26 жовтня 1939 р. декаду вірменського мистецтва[47].

Однак термін її проведення було трохи змінено: вона проходила 20—29 жовтня 1939 р. До Москви приїхало з Вірменії 550 осіб, які брали безпосередню участь в проведенні декади[48]. До столиці приїхали Театр опери і балету ім. А. А. Спендіарова, який показав опери «Алмаст» А. А. Спендіарова, «Ануш» А. Т. Тиграняна, «Луса-бацин» А. Л. Степаняна, балет «Счастье» А. І. Хачатуряна; ансамбль пісні й танцю Вірменської РСР; ашугський ансамбль; оркестри; хори. 4 листопада 1939 р. учасників декади вірменського мистецтва запросили на грандіозне кремлівське застілля.

Після завершення «Зимової» війни проти Фінляндії (1939—1940 рр.) виникла ідея, яка мала, як писав згодом член керівництва Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР А. В. Солодовніков, «глибинний суспільно-політичний зміст»: організувати в Москві показ театрального і музичного мистецтва Ленінграда[49]. Цей грандіозний захід було реалізовано 10—26 травня 1940 р. З Ленінграда до столиці СРСР приїхали: трупи найбільших театрів; музиканти симфонічного оркестру Ленінградської філармонії; Академічна капела; колиска російського балету — Ленінградське хореографічне училище[50]. Загалом у показі досягнень мистецтва Ленінграда в Москві взяло участь 2765 осіб[51] (за іншими даними — близько 4 тис.)[52]. Після підсумкового концерту, 29 травня

1940 р. учасників показу прийняли в Кремлі керівники більшовицької партії та Радянської держави на чолі зі Сталіним.

17 березня 1939 р. Голова РНК Білоруської РСР К. В. Кісельов звернувся з листом на ім'я В. М. Молотова. Він повідомив, що відповідно до рішення ЦК КП (б) Б в грудні 1939 — січні 1940 рр. намічено проведення декади білоруського мистецтва в Москві. У зв'язку з цим, підкреслив у своєму листі К. В. Кісельов, слід терміново розпочати підготовку «для здійснення цього важливого політичного та культурного заходу». Оскільки видатків на проведення декади не було передбачено бюджетом, К. В. Кисельов просив виділити на цей захід 4493 тис. крб.[53]

Управління справами РНК СРСР в особі І. Г. Большакова звернулося до голови Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР А. І. Назарова з проханням надати власні пропозиції щодо проведення декади білоруського мистецтва в Москві[54]. На думку А. І. Назарова, яку він виклав у зворотному листі від 28 квітня 1939 р., декаду можна було провести в Москві не раніше, ніж у березні — квітні 1940 р.[55] 3 липня 1939 р. В. М. Молотов надіслав до Політбюро ЦК ВКП (б) доповідну записку, де виклав це питання. 9 липня 1939 р. Політбюро дозволило Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР провести в Москві у квітні — травні 1940 р. декаду білоруського мистецтва. З резервного фонду Раднаркому СРСР у розпорядження РНК БРСР в 1939 р. видали суму, яку раніше просили[56]. Пізніше, за рішенням Політбюро від 10 квітня 1940 р., проведення декади перенесли на 5—15 червня 1940 р.[57]

До Мінська для попереднього огляду на місці декадної програми виїхала бригада Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР на чолі з А. В. Солодовніковим. Цій декаді Кремль надавав «особливе політичне значення», оскільки це була декада мистецтва прикордонної Білоруської РСР, в умовах, коли на Заході Гітлер закінчував воєнний розгром Франції. Не випадково керівництво КП (б) Б і особисто перший секретар республіканського комітету партії П. К. Пономаренко активно вирішував нагальні питання, пов'язані з її підготовкою[58].

Декада білоруського мистецтва в Москві була найбільш представницькою в передвоєнний період. У звітній документації Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР зазначено, що у ній взяло участь 1274 осіб: 1043 артистів; 85 представників художньо-керівного; 45 — адміністративно-управлінського та 101 — технічного персоналу[59]. Видатки на проведення декади білоруського мистецтва в Москві становили 3002 тис. крб.[60] У декаді взяли участь: Білоруський театр опери і балету, який показав опери «Михась Подгорный» Є. К. Тікоцького, «В пущах Полесья» А. В. Богатирьова, «Цветок счастья» А. Є. Туренкова, балет «Соловей» М. Є. Крошнера; Театр ім. Я. Купали, який підготував спектаклі «Партизаны» и «Кто смеётся последним» К. Крапиви, «Гибель волка» Е. Л. Самуйльонка; колективи та солісти білоруської філармонії; самодіяльні колективи. 17 червня 1940 р. учасників декади запросили на грандіозний бенкет до Кремля.

Для «демонстрації спокою» СРСР на Далекому Сході, біля кордонів маріонеткової держави Манчжоу-Го (північно-східна частина Китаю, захоплена Японією в 1930-і рр.) в Москві влаштували огляд досягнень культури автономної республіки РСФСР — Бурят-Монгольської. 26 вересня 1939 р. Оргбюро ЦК ВКП (б) прийняло рішення про проведення декади бурят-монгольського мистецтва в 1940 р. 1 жовтня 1939 р. це рішення одноголосно затвердили члени Політбюро: Й. В. Сталін, А. А. Андрєєв, А. А. Жданов, В. М. Молотов, Л. М. Каганович, А. І. Мікоян, М. І. Калінін, К. Є. Ворошилов. При цьому кінцевий термін проведення декади мав встановити Комітет у справах мистецтв при РНК СРСР «залежно від готовності колективів до виступу»[61].

В столицю Бурят-Монгольської АРСР Улан-Уде виїхала бригада з попереднього перегляду програми декади бурят-монгольського мистецтва, на чолі якої знову поставили А. В. Солодовнікова. Посланці з Москви здійснювали свою відповідальну місію за діяльної допомоги секретаря Бурят-Монгольського обкому партії С. Д. Ігнатьєва[62].

24 липня 1940 р. В. М. Молотов надіслав до Політбюро доповідну записку. Він нагадав про те, що 1 жовтня 1939 р. Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР було дозволено провести декаду бурят-монгольського мистецтва в Москві, причому ступінь готовності її визначалася КСМ. На думку керівництва Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР, підготовку до неї мали завершити у вересні — жовтні 1940 р. Молотов також повідомив, що Раднарком РСФСР асигнував на проведення декади бурят-монгольського мистецтва 5 млн. крб.

В. М. Молотов констатував, що після розгляду цього питання РНК СРСР «визнав за доцільне провести декаду бурят-монгольського мистецтва» 20—30 жовтня 1940 р., а на видат-

ки, пов'язані з її підготовкою, додатково виділив 2 млн. крб. 26 липня 1940 року. Проект постанови Раднаркому щодо цього одноголосно затвердили члени політбюро ЦК ВКП(б): Й. В. Сталін, А. А. Ардрєєв, М. І. Калінін, А. І. Мікоян та К. Є. Ворошилов[63].

У декаді бурят-монгольського мистецтва в Москві взяло участь 650 осіб[64] (за іншими даними — 750[65]). З бюджету на її проведення було виділено 9200 тис. крб.[66] В декаді взяли участь: Музичний драматичний театр Бурят-Монгольської АРСР, який показав опери «Энхэ-Булат Батор» М. П. Фролова, «Баир» Г. Ц. Цидинжапова і Шадаєва; ансамблі; солісти; колективи самодіяльності. 30 жовтня 1940 р. учасників декади приймали у Кремлі.

Останню, восьму, довоєнну декаду республіканського мистецтва провели в столиці СРСР у квітні 1941 р. На ній було представлено Таджикську РСР. 31 серпня 1939 р. заступник голови Управління театрів Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР В. Н. Сурін запропонував М. Б. Храпченку перенести проведення декади таджицького мистецтва з 1940 р., як планувалося раніше, на 1941 р. Для цього перенесення, на думку В. Н. Суріна, були серйозні причини. Він нагадував, що в 1940 р. в Москві планували провести декаду білоруського мистецтва, а також другу за рахунком узбецьку декаду. Окрім цього, ґрунтуючись на звіті керівництва Управління в справах мистецтв Таджицької РСР, В. Н. Сурін зробив такий висновок: стан мистецтва в союзній республіці «ще не був на достатньо високому рівні». На думку В. Н. Суріна, на підготовку до декади знадобилося б півтора — два роки[67].

В Таджикистані тоді не вистачало професійних кадрів у культурі, тому майбутня декада стала своєрідним стимулом для закладання фундаменту подальшого розвитку таджицького мистецтва. З урахуванням масштабів роботи керівництво Таджицької СРСР вважало за потрібне запросити видатних майстрів та художників з Москви[68]. 22 лютого 1941 р. М. Б. Храпченко повідомив у листі на ім'я заступника голови РНК СРСР Р. С. Землячки, що «для творчої допомоги працівникам мистецтв Таджицької РСР» Комітет у справах мистецтв при РНК СРСР відрядив до Сталінабада художнього керівника Музичного театру Д. В. Камерицького, головного художника Р. Ф. Риндіна, головного балетмейстера К. Я. Голейзовського[69]. 11 березня 1941 р. Храпченко звернувся до В. М. Молотова з проханням провести в квітні 1941 р. декаду таджицького мистецтва, попередня підготовка до якої тривала вже 2 роки. І в цьому листі він вважав за доцільне нагадати, що для надання допомоги працівникам мистецтва Таджикистану Комітет у справах мистецтв при РНК СРСР відрядив туди видатних творчих працівників[70].

Декада таджицького мистецтва проходила 12—20 квітня 1941 року. Її учасниками були: Таджицький театр опери і балету, який показав опери «Восстание Восэ» С. А. Баласаняна, «Кузнец Кова» С. А. Баласаняна та Ш. Н. Бобокалонова, музичну виставу «Лола» Баласаняна, балет «Две розы» А. С. Ленського.

Разом з учасниками декади таджицького мистецтва у Кремлі вшановували перших лауреатів Сталінської премії в науці, техніці, літературі, мистецтві, кінематографії та музиці. Списки лауреатів цієї найпрестижнішої в СРСР премії було опубліковано 15 і 16 березня 1941 р.[71] 22 березня 1941 р. керівники Таджикистану просили призначити відкриття декади таджицького мистецтва в Москві на 10 квітня. На копії їхньої доповідної записки синім олівцем рукою Сталіна було зроблено примітка: «Срок откр [ытия] декады 12 апреля 1941 г.»[72]. Вочевидь, вождь побажав «поєднати» бенкет учасників декади таджицького мистецтва з ушануванням лауреатів премії свого імені. В будь-якому разі, з цих двох приводів було влаштовано один кремлівський прийом, і, видається, що не випадково він припав саме на 22 квітня 1941 р.

На другу половину 1941 р. і на 1942 р. планувалося провести в столиці СРСР ще кілька декад республіканського мистецтва. Окрім цього, було заплановано запросити до Москви майстрів мистецтв з Башкирії, Татарії, прибалтійських республік (Литви, Латвії та Естонії)[73]. До Риги для підготовки латвійської декади з Москви виїхало близько 40 діячів культури. Однак після нападу Німеччини на СРСР усі вони терміново залишили Прибалтику.

Додаток

Большой кремлевский дворец

<u>22 марта 1936 г.</u>

КЕРЖЕНЦЕВ[74] (встреченный бурными[75] аплодисментами). Товарищи, от имени Комитета по делам искусств при Совете Народных Комиссаров Союза ССР я приветствую наших украинских солистов, артистов хора и балета и всех работников искусства. (Бурные аплодисменты).

Товарищи, когда в царское время украинские труппы артистов приезжали в Москву, им приходилось идти в самые плохие театрики, пресса замалчивала их выступления, цензура коверкала украинские пьесы.

Сейчас, когда украинские артисты приехали в социалистическую Москву, Москва предоставила им нужные театральнее помещения Союза, их принимают руководители партии и правительства в Большом зале Кремлевского дворца, на всех спектаклях украинской государственной оперы и балета присутствовали руководители партии и правительства во главе с товарищем Сталиным и Молотовым. (Шумные аплодисменты, все присутствующие устраивают овацию в честь руководителей партии и правительства, в честь товарища Сталина).

Товарищи, последовательное твердое проведение ленинско-сталинской национальной политики дало всем народам Советского Союза зажиточную жизнь, радость труда, радость творчества, дало бурный расцвет культурной жизни, бурный блестящий[76] расцвет искусства. И выступление украинских товарищей в Москве показало всем нам, каких высоких успехов достигла сейчас Украинская братская республика, как бурно развертывается в ней творчество во всех областях искусства. И, товарищи, когда мы говорим с вами о зажиточной жизни народов Союза, о бурном культурном росте народов, о расцвете искусства, искусства и культуры социалистических по содержанию и национальных по форме, когда мы говорим о бурных невиданных[77] успехах социалистического хозяйства нашей страны, – все мы вспоминаем одно имя, мы вспоминаем с вами имя того товарища, который возглавляет нашу партию и страну, который гениально ведет нашу страну от победы к победе, под чьим мудрым руководством расцветают в нашей стране наука и искусство, и на этой встрече руководителей партии и правительства с представителями всех видов искусства наш первый тост за товарища Сталина (Гром аплодисментов, продолжительная горячая овация в честь товарища Сталина).

ЛИТВИНЕНКО-ВОЛЬГЕМУТ: (Ее появление встречается горячими аплодисментами. Говорит по-украински).

БЛЮМЕНТАЛЬ-ТАМАРИНА М.М. – народная артистка республики (Шумные продолжительные аплодисменты). Дорогие товарищи, дорогие братья, представители искусства Украины. Мне радостно приветствовать Вас в этом зале. Благодаря большому росту культуры в нашей стране, благодаря нашей партии, нашего дорогого товарища Сталина (крики «ура», горячая овация в честь товарища Сталина), вся наша артистическая семья всех республик великого Союза слилась воедино.

И так приятно, так радостно мне, старой актрисе, все это видеть и чувствовать. Я так волнуюсь (Шумные аплодисменты).

Товарищи, единая артистическая семья – этого никогда не было прежде![78] А теперь, посмотрите театры наших братских республик, они нам родные, мы их любим и ценим. И все это благодаря нашей великой партии и дорогого вождя товарища Сталина (Присутствующие устраивают в честь товарища Сталина новую овацию).

Товарищи, мне хочется поднять бокал за здоровье председателя Совета Народных Комиссаров дорогого Вячеслава Михайловича Молотова (Горячие овации в честь товарища Молотова).

Товарищи, я не могу не поднять бокал и за здоровье Климента Ефремовича (Бурные, продолжительные овации в честь тов. Ворошилова).

ПЕТРУСЕНКО: (Говорит по-украински).

ЛЕОНИДОВ: – народный артист республики (встреченный горячими аплодисментами). Я приветствую наших дорогих гостей, артистов родной братской Украины, которые добились блестящих успехов под руководством Украинского правительства, под руководством нашей партии большевиков, нашего Сталина (Горячие овации в честь товарища Сталина).

Предлагаю тост за правительство братской Украины. Ура» (Мощное «ура» прокатывается по всему залу).

ХВЫЛЯ (Начало речи произносит на украинском языке).

Разве то, что происходит здесь, не является наилучшим выражением братского Союза, братских отношений между народами, которые населяют наш великий Советский Союз.

Мы, украинцы, являемся сегодня здесь, выражаясь по старому именинниками. Но, товарищи, мы знаем, как на Украину со всех сторон наседали враги, мы видели в боях против этих врагов нашего первого маршала Советского Союза Климента Ефремовича Ворошилова (Крики «ура», присутствующие устраивают в честь тов. Ворошилова горячую овацию), мы видели как тов. Сталин руководил этой героической борьбой, как он в период социалистического строительства своим мудрым руководством помог добиться нашей республике величайших успехов. И то, что мы сейчас видим является торжеством советской украинской культуры, и это торжество есть торжество всего Советского Союза, есть слава и честь нашего великого Сталина (Гром аплодисментов, овации).

Хай живе радянський Советский Союз. Хай живе мудрый наш вождь товарищ Сталин. «Ура» (Бурные продолжительные аплодисменты, крики «ура», овация в честь товарища Сталина).

ЛЮБЧЕНКО: Председатель СНК УССР (присутствующие горячо встречают тов. Любченко).

Товарищи, советская Украина – одна из основных частей нашего великого Советского Союза, в прошлом году и в начале 1936 г. держит экзамен перед своей великой партией, перед вождем народов Советского

Союза товарищем Сталиным по ряду важнейших вопросов социалистического строительства, в том числе и по развитию и росту украинской советской культуры.

Было время – не так еще давно, два-три года тому назад, – когда Центральный Комитет нашей великой партии справедливо сделал нам, мягко выражаясь, большой упрек за нашу работу в этой важнейшей Советской Социалистической Республике. Но, выполняя указания ЦК, борясь за них, как надлежит большевикам-ленинцам-сталинцам, мы можем сегодня сказать и нашей партии и товарищу Сталину и Вам, представителям важнейшего участка культурного фронта, что Украинская Советская Республика справилась с задачами социалистического строительства, с развитием нашей социалистической индустрии и сельского хозяйства.

Мы можем смело сказать, что наша Советская Украина является теперь прекрасной, радостной, могучей советской страной (Возгласы: «браво», «ура»).

Товарищи, вы знаете, что немецкие фашисты и польские паны в планы свои включили в качестве первого и важнейшего пункта захват Советской Украины. И там, по информации, давно разбитых петлюровцев, подвизающихся ныне в ресторанах и домах терпимости Варшавы и Берлина, думают, что немецким фашистам и польским панам можно легко будет взять нашу страну. Мы заявляем тут перед лицом руководителей нашей партии и правительства, перед лицом товарища Сталина: Советская Украина, создавшая колхозный строй, поднявшая свою индустрию на такую высоту, что никакая плюгавенькая Польша не может идти с нами в сравнение (Возгласы: «браво», «ура»). Советская Украина, которая крепит ряды славной, непобедимой Рабоче-Крестьянской Красной Армии, разобьет в прах[79] всякого, кто посмеет посягнуть на ее границы (Буря аплодисментов, горячие овации в честь руководителей партии и правительства).

Товарищи, наша большевистская партия и товарищ Сталин учили нас, чтобы мы работали как следует над развитием культуры нашего народа, культуры национальной по форме и социалистической по содержанию. Я не скрою, что и ЦК КП(б) У и СНК Украины

посылают в Москву свой государственный оперный театр, свою капеллу «Думку», своих бандуристов не без волнения. Мы знали, что представителей нашего искусства будет оценивать вся наша великая страна, ибо и Узбекистан, и Грузия, и Туркмения, и Дальний Восток – все радуются нашим успехам и болеют, если у нас есть недостатки. Мы знаем, что нас будут оценивать Политбюро, Правительство и товарищ Сталин (шумные аплодисменты). Я говорю, что мы посылали не без волнения представителей нашего искусства еще и потому, что товарищ Сталин нас когда-то очень сильно распекал: Где ваша настоящая народная украинская песня, которую вы должны перенять, переработать и показать, что вы можете овладеть наследством; где ваши пляски. Он требовал от нас, чтобы наш советский театр был поднят высоко. И мы можем сказать, что Советская Украина сейчас действительно поет во всю грудь, как никогда еще не пела (Шумные продолжительные аплодисменты. Крики «ура»). И когда нам руководители нашей партии сказали, что в «Наталке Полтавке», в «Запорожце за Дунаем» сумели донести новому советскому зрителю пляски и песни освобожденного украинского народа, когда нас похвалили за то, что мы сумели ярко передать творчество крупнейшего русского композитора Римского-Корсакова в такой его опере, которая насыщена русским песенным творчеством, – мы были несказанно рады. Но мы не зазнаемся. Мы знаем, что в этой похвале есть доля поощрения, но что от нас еще очень и очень много требуется. И я заявляю здесь от имени ЦК и СНК Украины, что через год мы придем в столицу Советского Союза с новыми и еще лучшими песнями, в новом еще лучшем исполнении (Бурные аплодисменты).

Товарищи, товарищ Хвыля говорил, что Советская Украина родилась под руководством нашей великой партии, при поддержке рабочего класса России, в союзе со всеми народами, которые защитили ее от интервенции. И он был трижды прав, что рождение советской Украины, ее укрепление и расцвет было делом рук наших великих руководителей, членов Политического Бюро ЦК ВКП(б). Почти все члены Политбюро принимали активнейшее участие в этом деле.

Товарищ Сталин в годы гражданской войны вместе с тов. Ворошиловым показал Деникину, Петлюре и полякам, что нет места им в Советской Украине (Бурные аплодисменты, крики «ура»).

Тов. Каганович (Шумные аплодисменты, овация в честь тов. Кагановича) долгие годы руководил нашей коммунистической партией Украины и Советской Украиной как-раз в годы, когда был нанесен мощный удар и петлюровцам, и националистам внутри нашей партии.

Тов. Молотов не только руководил КП(б) У в 1920 г., как секретарь, но и критиковал нас, как он умеет критиковать – крепко, по-большевистски, он помог вытянуть советскую Украину из прорыва 1931—1932 гг. (Крики – да здравствует тов. Молотов. «Ура». Горячая овация в честь тов. Молотова).

Товарищи, разве наша индустрия, наш Донбасс, наша металлургия, наша машиностроительная промышленность, – разве они не были подняты на большую высоту талантливейшим командармом нашей тяжелой индустрии тов. Серго Орджоникидзе (Горячая овация в честь тов. Орджоникидзе).

Товарищи, а президент нашего Советского Союза, да будет мне позволено так назвать его, – наш Михаил Иванович Калинин (крики «ура», бурные аплодисменты, присутствующие устраивают в честь

тов. Калинина горячую овацию), разве Михаил Иванович в годы гражданской войны не учил нас, разве мало он сделал для того, чтобы мы смогли справиться со всеми нашими врагами, разве мало помог он нам для достижения успехов в деле социалистического строительства.

Я не говорю о Власе Яковлевиче Чубаре (Горячая бурная овация в честь тов. Чубаря), который десяток лет работал на Украине и стоял во главе советского правительства Украины.

А Анастас Иванович Микоян – сладчайший из королей – разве мало он сделал для того, чтобы поднять наше сахарное хозяйство. (Горячая овация в честь тов. Микояна). Под его руководством наш Советский Союз дал 143 млн. пудов сахара.

Товарищи, получается так, что советская Украина не только расцветает под руководством Политбюро, как все другие республики, но прошла школу борьбы и работы под непосредственным руководством наших великих руководителей, членов Политбюро ЦК (Бурные продолжительные аплодисменты, крики «ура», горячая овация в честь Политбюро).

Заканчивая свою затянувшуюся речь, за что я извиняюсь, я подымаю бокал за этих дорогих нам людей, за наших славных руководителей, за тех, кого любит, уважает и чтит вся наша страна, за кого готов жизнь свою отдать любой коммунист, любой рабочий и колхозник нашей великой страны. Я поднимаю бокал за величайшего, мудрейшего из людей нашей современности, кто стоит во главе этого прекрасного коллектива руководителей нашей великой партии, за товарища Сталина, за братство, союз и расцвет нашей великой социалистической родины (Буря аплодисментов, крики «ура», горячая овация).

ВОРОШИЛОВ: (Присутствующие встречают тов. Ворошилова горячей овацией). Товарищи, Центральный комитет ВКП(б) в лице присутствующих здесь членов Политбюро ЦК и Совнаркома Союза в лице тов. Молотова поручили мне от имени ЦК и совнаркома поблагодарить товарищей, которые от имени украинского народа в лице присутствующих здесь артистов, певцов и танцоров выступали здесь перед нами, – поблагодарить всех товарищей и заявить, что мы, большевики, мы, ленинцы-сталинцы, всегда и в данное время и в будущем – не отделяли нашей творческой большой созидательной работы на фронте индустрии, на фронте социалистического сельского хозяйства от работы на всех других фронтах, в частности от работы наших товарищей на культурном фронте (Слова тов. Ворошилова встречаются горячими аплодисментами). Тем приятнее было всем нам, всем пролетариям Красной Москвы видеть представителей братской Украины, которые своим высоким мастерством, своим совершенством в области искусства наглядно показали, что на этом участке дело обстоит благополучно.

Мы, большевики, и, как большевики-ленинцы-сталицы, никогда не зазнавались и не зазнаемся. И теперь, отдавая должное, хваля и аплодируя товарищам украинцам, которые блестяще демонстрировали свои достижения, мы тем не менее должны сказать, что как во всех областях нашей работы, так и в области искусства мы еще далеко-далеко не достигли вершин.

Придется, товарищи (я как украинец тем паче могу быть откровенным), – придется еще много м много работать для того, чтобы наше социалистическое искусство, перед которым открыты огромные перспективы, у которого есть колоссальные возможности и нет никаких преград на пути, у которого нет никаких заказов по его поступательному движению, придется еще много и много работать для того, чтобы не отставать от тех областей нашей работы, которыми руководят товарищи Серго, Каганович, Микоян и др. наши руководители социалистического хозяйства! (Бурные аплодисменты).

Область вашей работы, товарищи артисты всех направлений и всех специальностей, наиболее трудная и деликатная. И именно поэтому больше всего нам приходится думать над тем, чтобы эту деликатную, крайне нужную и ценную работу двигать вперед, не отставая от общего роста и нашего социалистического хозяйства, от бурного роста нашего социалистического строительства.

Я с величайшим удовольствием поднимаю бокал за моих земляков, которые не ударили в грязь лицом, которые дали мне обещание в Киеве и здесь и блестяще выполнили, я поднимаю бокал за солистов, лучших артистов Советской Украины, за хор, за танцоров, за прекрасный оркестр, за всех товарищей, которые в своей массе показали нашим московским, достаточно избалованным зрителям, что и наши братские республики могут равняться по Москве, по лучшим, пожалуй, в мире организациям в области искусства, по лучшим коллективам искусства, что они не отстают от социалистической Москвы, что они, наши братские республики, в данном случае наша украинская республика, в некоторых случаях грозят москвичам обогнать их.

СТАЛИН – Правильно (Шумные аплодисменты).

ВОРОШИЛОВ: Потому, поднимая свой бокал, я прошу товарищей москвичей, как москвич, помнить об этом и самим по-настоящему по-большевистски работать для того, чтобы было по кому равняться. А то придется вам равняться по другим.

За наших гостей, за товарищей украинцев (Буря аплодисментов, горячая овация).

РГАЛИ, ф. 962, оп. 21, д. 69, л. 1-10.
Машинопись с рукописной правкой.

Джерела та література

1. Солодовников А.В. Мы были молоды тогда… // Театральные страницы. Сб. статей. – М., 1979. – С. 207; Советская культура в реконструктивный период, 1928–1941. – М., 1988. – С. 517–520.
2. Зубайдов А. История деятельности народных музыкантов Таджикистана в 30-е – 80-е годы XX века. Автореф. дис…к. и. н. Душанбе, 2005. – С. 15.
3. Юсим «Ду Гуль» // Касьян Голейзовский. Жизнь и творчество. Статьи, воспоминания, документы. М., 1984. – С. 284–285.
4. Солодовников А.В. Указ. соч. – С. 207–208.
5. Советская культура в реконструктивный период... – С. 520.
6. Громов Е.С. Сталин. Искусство и власть. М., 2003. – С. 330.
7. Латышев А.Г. И еще один тост «вождя народов» // Искусство кино. – 1991. – №5. – С. 142.
8. Чегодаева М.А., Чегодаева М.А. Два лика времени (1939: Один год сталинской эпохи).- М., 2001. – С. 301.
9. Елагин Ю.Б. Укрощение искусств. – М., 2002. – С. 262.
10. Бахтаров Г.Ю. Записки актера. Гении и подлецы. – М., 2002. – С. 82.
11. Елагин Ю.Б. Указ. соч. – С. 262, 263.
12. Цит. за: Бахтаров Г.Ю. Указ. соч. – С. 86.
13. Солодовников А.В. Указ. соч. – С. 208–210.
14. РГАСПИ, ф. 17. оп. 163, д. 1220, л. 127.
15. Там же, д 122, л. 55.
16. Советская культура в реконструктивный период… С. 517.
17. РГАЛИ, ф. 962. оп. 21. д 1, л. 10.
18. Правда. – 1936. – 15 марта.
19. Правда. – 1936. – 23 марта.
20. Правда. – 1936. – 24 марта.
21. Советская культура в реконструктивный период… С. 517.
22. РГАЛИ, ф. 962, оп. 21, д. 1, л. 10.
23. Прізвище вписано від руки фіолетовими чорнилами – ***В.Н.***
24. Номер столу вписано від руки – ***В.Н***.
25. Правда. 1936. 26 мая.
26. Упорядники документального збірнику про національне питання невірно датували цю декаду 17–18 січня (sic – ***В.Н.***) 1937 р. (ЦК ВКП (б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933–1945. М., 2009. С. 212, прим. 1).
27. РГАЛИ, ф. 962, оп. 3, д. 184, л. 23.
28. Там же, л. 32.
29. Там же, оп. 21, д. 1. л.10.
30. Правда. - 1937. - 15 янв.
31. Касяьн Голейзовский… С.272.
32. РГАЛИ, ф. 962, оп. 21. д. 1. л. 11.
33. РГАСПИ, ф. 17, оп. 163, д. 1187, л. 32.
34. Там же, л. 31; РГАЛИ. ф. 962, оп. 21, д.11, л. 57.
35. РГАЛИ, ф. 962, оп. 21, д. 1, л 11.
36. Там же, л. 5, 5 об.
37. Встречи с товарищем Сталиным. – М., 1939. – С. 168.
38. Василь Васильович Целіковський (1900–1953), диригент. Завідуючий музичною частиною Великого театру СРСР, головний диригент (1937–1939), керівник Киргизького музично-драматичного театру (з 1939 р.).
39. Бахтаров Г.Ю. Указ. соч. – С. 85, 86.
40. Иванов Вс. Дневники. М., 2001. С. 28. В.А.Власов після завершення декади киргизького мистецтва в Москві (7 червня 1939 р.) був нагороджений Орденом Трудового Красного Знамені. – ***В.Н.***
41. Декада киргизького мистецтва в Москві проходила з 26 травня по 4 червня 1939 р. – ***В.Н.***
42. РГАСПИ. ф. 17, оп. 2, д. 1009, л. 22; Оп. 163, д. 1224, л. 74.
43. Там же, оп. 3. д. 1009, л. 46; Оп. 163, д. 1225, л. 130.
44. РГАЛИ. ф.. 962, оп. 21, д. 1, л. 10.
45. Там же, л. 1.
46. Там же, д. 20, л. 71.
47. РГАСПИ, ф. 17, оп. 163. д. 1236. л. 188.
48. РГАЛИ. ф. 962, оп. 21, д. 1, л. 11.
49. Солодовников А.В. Указ. соч.- С. 210.
50. Там же. – С. 210–211.
51. РГАЛИ, ф. 962, оп. 21, д. 2, л. 13.
52. Культурная жизнь в СССР. 1928–1941. Хроника. – М., 1976. – С. 732.
53. РГАЛИ, ф. 962, оп.1, д. 27, л. 102.
54. Там же, оп. 21, д. 18. л. 100.
55. Там же. л. 101.
56. РГАСПИ, ф. 17, оп. 163, д. 1231. л. 124.
57. Там же, д. 1255, л. 50; РГАЛИ, ф. 962, оп. 21, д. 26, л. 81.
58. Солодовников А.В. Указ. соч. С. 208–209.
59. РГАЛИ, ф. 962, оп. 21, д. 2, л. 9.
60. Там же, л. 3 об.
61. РГАСПИ, ф. 17, оп. 163, д. 1236, л. 183.
62. Солодовников А.В. Указ. соч. – С. 208–209.
63. РГАСПИ, ф. 17, оп. 163, д. 1272. л. 224, 225.
64. РГАЛИ, ф. 962, оп. 21, д.2, л. 23.
65. Там же. д. 1. л. 10.
66. Там же, л.. 8.
67. Там же, д.. 47, л. 221.

68. Касьян Колейзовский… – С.320.
69. Там же. л. 87.
70. Там же, л.. 70.
71. Правда. 1941. 17, 18 марта 1941.
72. РГАСПИ, ф. 17, оп. 163, д. 1305, л. 80.
73. Советская культура в реконструктивный период…С. 519.
74. На полях від руки помітка: «Говорит по-украински».
75. Слово «бурными» викреслено.
76. Вписано над рядком замість викресленого слова «бурный».
77. Слово «невиданных» вписано над рядком замість «бурных»
78. Знак оклику написаний замість крапки.
79. Виправлено з: «впрах».

Владимир Невежин

Декады республиканского искусства в Москве

Автор предлагает краткий обзор материалов о 8 декадах республиканского искусства, проведенных в Москве в предвоенный период (1936—1941). Основное внимание уделено первой по времени декаде — декаде украинского искусства (март 1936). Публикуется документ, идентифицированный как синхронная запись застольных речей деятелей украинской культуры, представителей партийного и государственного руководства СССР и УССР на банкете в Большом Кремлевском Дворце по окончании этой декады.

Ключевые слова: *декады республиканского искусства, декада украинского искусства, Комитет по делам искусств, Москва, застолье, прием.*

Vladimir Nevezhyn

Ten-day festivals of republican art in Moscow

The author analyses materials concerning eight ten-day festivals of republican art, which were held in Moscow before the II World War (1936—1941). The main attention is paid to the first festival — ten-day festival of Ukrainian art (March 1936). At the end of the article the author published a document, which he identified as a synchronous record of table speeches of Ukrainian cultural workers, party and state authorities of the USSR and Ukrainian SSR during the banquet in Grand Kremlin Palace at the end of the festival.

Key words*: ten-day festivals of republican art, ten-day festival of Ukrainian art, Art committee, Moscow, feast, reception.*

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ: ПАНОРАМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ

Володимир Дмитрук (м. Київ)

ОЛЕШКІВСЬКІЙ СІЧІ – 300 РОКІВ

15–16 червня 2011 р. Національна спілка краєзнавців України здійснила науково-краєзнавчу експедицію, присвячену 300-річчю Олешківської Січі (1711–1728 рр.). В її роботі взяли участь провідні українські вчені-історики, представники органів державної влади та місцевого самоврядування, викладачі вишів, учителі, музеєзнавці, краєзнавці, громадські діячі з Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Херсона, Цюрупинська.

Метою цього заходу, який відбувся за підтримки народного депутата України О. Журавка, було відродження історичної пам’яті, привернення уваги суспільства до славних сторінок української історії, формування національної гідності в молодого покоління. У цьому контексті розглядалися питання, пов’язані з історією козацтва. Щоб цілісно підійти до проблеми дослідження козацького періоду, було вирішено розпочати експедицію з колиски українського козацтва – острова Хортиця, та охопити увагою всі козацькі твердині на території сучасних Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей.

Гостинно зустрів учасників експедиції та долучився безпосередньо до її роботи Національний заповідник «Хортиця». Дало старт цьому важливому заходу засідання, на якому було заслухано виступи відповідального секретаря НСКУ Р. Маньковської, генерального директора Національного заповідника «Хортиця» М. Остапенка, професора Запорізького національного університету В. Мільчева, директора Козацького центру Національного гірничого університету Г. Швидько, доцента Національного гірничого університету Н. Ченцової та інших. Виступаючі порушили низку перспективних питань щодо головних напрямів діяльності з вивчення і збереження об’єктів культурної спадщини. Зокрема – про об’єднання зусиль дослідників історії козацтва задля збирання, вивчення і видання повної джерельної бази, яка стосується козацьких Січей, необхідність глибокого наукового дослідження Олешківської Січі, втілення в життя Державної програми «Часи козацькі – Січі Запорозькі» тощо. Згодом усі гості відвідали експозицію Музею історії запорозького козацтва, ознайомилися з історико-культурним комплексом «Запорозька Січ», оглянули унікальні пам’ятки гідроархеології.

Далі шлях експедиції проліг до Кам’янської Січі, яка сьогодні є філією Національного заповідника «Хортиця». Оглянувши її, ми обговорили нагальні проблеми і перспективи дослідження цієї історичної пам’ятки.

Уранці 16 червня програма експедиції продовжилася у м. Цюрупинську. Представники керівництва Херсонської обласної, Цюрупинської районної та міської влади зустрічали нас із хлібом-сіллю. Потім у приміщенні Цюрупинської районної ради продовжилося ближче знайомство, під час якого Р. Маньковська розповіла, що Національна спілка краєзнавців України у своїй діяльності значну увагу приділяє пам’яткоохоронній справі. Краєзнавці України беруть активну участь у підготовці проекту державної ваги – багатотомного видання «Звід пам’яток історії та культури України», проводять серйозну науково-дослідницьку та популяризаторську роботу з питань вивчення історико-культурної спадщини України. Традиційними стали щорічні науково-краєзнавчі експедиції, де науковці та громадськість об’єднуються навколо проблем збереження культурного надбання українського народу. Такі акції відбулися на Полтавщині, Львівщині, Дніпропетровщині, Чернігівщині й мали широкий розголос серед української спільноти.

2011 року виповнюється 300 років перлині степового краю – Олешківській Січі – важливій сторінці в історії України. За поданням громадськості м. Цюрупинська, народного депутата України О. Журавка Верховна Рада України ухвалила постанову №8361 від 12 травня 2011 р. про відзначення 300-річчя заснування Олешківської Січі на державному рівні.

Після знайомства ми вирушили до місця розташування Олешківської Січі, де встановлено символічний пам’ятний знак. Місцевий дослідник В. Бойко, котрий брав участь у розкопках, розповів про археологічні розкопки 1991–1992 рр. та 2004 року, знайдені предмети козацького побуту, залишки будівель і укріплень.

Згодом делегація завітала до Цюрупинського дитячого будинку-інтернату для дітей-інвалідів. Директор цього закладу Т. Княгницька показала різноманітні картини своїх вихованців і одну з них подарувала гостям. У свою чергу від Національної спілки краєзнавців України ди-

тячому будинку було передано книги та DVD-плеєр. Потім гості ознайомилися з містом і побували в місцевому краєзнавчому музеї.

Основною і заразом підсумковою частиною програми експедиції стало засідання «круглого столу» «Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації» в Цюрупинському центрі культури та дозвілля. Свої думки виголосили представники місцевої влади, історики, краєзнавці, представники козацтва, громадських організацій та ЗМІ. Активну участь в обговоренні взяли В. Плотніков – Цюрупинський міський голова, Р. Маньковська – відповідальний секретар НСКУ, О. Бажан – заступник головного редактора журналу «Краєзнавство», В. Щербак – декан факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Т. Лисенко – заступник директора з наукової роботи Національного заповідника «Хортиця», С. Сурченко – завідувач філії «Кам'янська Січ», Д. Ніконенко – археолог філії «Кам'янська Січ», Є. Сінкевич – голова Херсонської обласної організації НСКУ, Т. Братченко – директор Херсонського обласного краєзнавчого музею, С. Дяченко – науковий співробітник Херсонського обласного краєзнавчого музею, І. Кочергін – голова Дніпропетровської обласної організації НСКУ, Л. Назаренко – начальник відділу освіти Цюрупинської райдержадміністрації, а також члени Козацької ради, отамани місцевих осередків та інші.

У ході обговорення виступів було запропоновано:

1. Національній спілці краєзнавців України спільно з Національним заповідником «Хортиця» та Інститутом козацтва Інституту історії України НАН України з метою широкої популяризації історії українського козацтва розробити й ініціювати перед вищими органами державної влади України Державну програму «Часи козацькі – Січі Запорозькі», куди включити наукове вивчення та публікацію джерельної бази з проблеми козакознавства, збереження і музеєфікацію пам'яток козацької історії та заходи щодо залучення української громадськості до історичного минулого, пов'язаного з героїчними сторінками козацької доби.

2. Президії правління НСКУ звернутися до органів місцевої влади м. Цюрупинська щодо сприяння відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини України» (ст. 23, 25, 26-30) у територіальному оформленні історичних меж Олешківської Січі, встановленні охоронних дощок і знаків культурних об'єктів («цитадель», «козацька дорога», «козацькі табори» тощо) в охоронній зоні та внесенні їх до Реєстру культурної спадщини краю.

3. Президії правління НСКУ спільно з керівництвом Національного заповідника «Хортиця» запропонувати Міністерству культури України та Херсонській обласній державній адміністрації з метою формування цілісного комплексу збережених козацьких Січей і з врахуванням високого наукового потенціалу й використанням багатого дослідницького досвіду фахівців Хортицької та Кам'янської Січей приєднати Олешківську Січ до Національного заповідника «Хортиця» на правах філіалу.

4. Закликати органи місцевої влади м. Цюрупинська проводити археологічні дослідження та музеєфікацію історичної пам'ятки «Олешківська Січ» виняткою силами фахівців у галузі археології та збереження культурної спадщини.

5. Правлінню Херсонської обласної організації НСКУ спільно з органами місцевої влади м. Цюрупинська та Херсонським краєзнавчим музеєм з метою популяризації історії українського козацтва серед туристів регіону розробити план рекреаційних заходів щодо впорядкування історичної місцевості та включення її до туристичних маршрутів області.

6. Порушити питання перед вищими органами влади України щодо перейменування м. Цюрупинська, зокрема, спрощення процедури повернення місту його історичної назви з часів Київської Русі – Олешки.

7. Через засоби масової інформації активно висвітлювати події, пов'язані з дослідженням і збереженням історичних пам'яток українського козацтва.

Завершальним етапом науково-краєзнавчої експедиції стало ознайомлення з експозицією Херсонського обласного краєзнавчого музею, зокрема, присвяченою Кам'янській та Олешківській Січам.

Руслана Маньковська (м. Київ)

ОСВІТЯНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО – ОСНОВА ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ XII ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ОСВІТЯНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ»)

6–7 жовтня 2011 року в Івано-Франківську, в приміщенні Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника відбулась XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів Івана Вагилевича та Маркіяна Шашкевича.

Ініціатором краєзнавчого форуму виступила Національна спілка краєзнавців України (НСКУ), співорганізаторами стали – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національна академія педагогічних наук України (НАПНУ), Інститут історії України НАН України, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника та Івано-Франківський обласний державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді.

Організатори конференції, усвідомлюючи, що освіта є визначальним чинником соціально-економічної, культурної, наукової, політичної життєдіяльності суспільства, має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності, вважають одним із головних пріоритетів освітньої галузі – національне виховання. Важливою складовою його виступає краєзнавство.

Науковці своїм завданням вбачають активне використання широкого потенціалу краєзнавства в національній освіті. Освітянське краєзнавство спрямоване на залучення молодого покоління до вивчення історії і культури рідного краю, формування свідомого громадянина держави, виховання любові до рідної землі. Краєзнавство охоплює всі етапи навчання дітей та молоді, забезпечує всебічність та гармонійність розвитку особистості, здатної працювати для України.

У конференції взяли участь понад 100 науковців, педагогів, освітян, музейників, бібліотекарів, краєзнавців, працівників закладів культури та туристичних організацій з усієї України і представники з Республіки Білорусь та Російської Федерації. Серед них 2 академіка НАН України, член-кореспондент НАН України, 24 доктори наук, 56 кандидатів наук.

Учасники конференції обговорили нагальні проблеми освітянського краєзнавства: теоретико-методологічні засади; краєзнавча робота в дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних і професійно-технічних навчальних закладах; краєзнавство у вищій школі; туристичне краєзнавство в освітній галузі; визначні постаті в освітянському краєзнавстві. Дослідники Прикарпатського краю приурочили свої доповіді 20-річчю Івано-Франківської обласної організації НСКУ, також відбулося засідання «круглого столу» на тему «І. Вагилевич та М. Шашкевич – видатні діячі українського національного відродження XIX ст.», присвячене 200-річчю від дня народження українських просвітителів.

Доповіді і повідомлення увійшли до матеріалів конференції, які опубліковані в двох частинах: журналі «Краєзнавство», № 3 за 2011 р. та збірнику наукових статей.

Головна ідея краєзнавчого форуму чітко окреслена в доповіді академіка НАН України П.Т.Тронька, що в національній освіті краєзнавчий принцип викладання навчальних дисциплін має скласти основу навчально-виховного процесу. В умовах інтегрування вітчизняної освіти в міжнародний освітній простір, - наголошує президент Національної академії педагогічних наук, академік НАН України В.Г.Кремень, - важливо зберегти її національний характер, сприяти збереженню культурної спадщини, вихованню національної гордості, формуванню в майбутніх громадян національної самосвідомості через любов до рідного краю, патріотизм, без яких неможливий розвиток жодної нації.

Пленарне засідання конференції відкрив голова Івано-Франківської обласної організації

НСКУ, директор Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді М.Ю.Косило.

Вперше традиційна краєзнавча конференція Національної спілки краєзнавців України пройшла без очільника краєзнавчого руху України, голови Спілки, академіка НАН України, Героя України П.Т. Тронька. 12 вересня 2011 р. Петра Тимофійовича не стало. Учасники зібрання вшанували пам'ять П.Т.Тронька та подвижника збереження історико-культурної спадщини України М.І.Сікорського. Також краєзнавці поклали квіти до пам'ятників видатним діячам української історії і культури Тарасу Шевченку Івану Франку, Василю Стефанику, Степану Бандері.

З привітаннями до краєзнавчого форуму виступили заступник голови Івано-Франківської обласної ради О.В.Дзеса, перший проректор з наукової роботи Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, доктор хімічних наук, професор І.Ф.Миронюк, голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара, член правління НСКУ, кандидат технічних наук Р.Т.Франко, який підкреслив, що досвід роботи Івано-Франківської обласної організації, активну діяльність її членів слід поширювати на інші області України. З малої батьківщини І.Вагилевича передав вітання голова Рожнятівської районної державної адміністрації М.Я.Філіпович.

З нагоди 20-річчя діяльності Івано-Франківської обласної організації та за вагомий внесок в дослідження історико-культурної спадщини Івано-Франківщини Президія правління НСКУ відзначила активістів краєзнавчого руху.

Виконуючий обов'язки голови НСКУ О.П.Реєнт вручив нагороди: диплом «Почесного краєзнавця України» отримали Михайло Косило, Іван Миронюк, Володимир Великочий, Микола Кугутяк; грамотами НСКУ відзначено Ігоря Коваля, Дмитра Мохорука, Михайла Максим'юка, Юрія Угорчака, Богдана Купчинського; подяки НСКУ отримали Людмила Підберезька, Марія Косменко. Квиток члена НСКУ вручено проректору Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника Ганні Карась.

З доповіддю «Краєзнавство і освіта: проблеми сьогодення» про завдання краєзнавства в системі освіти України виступив заступник директора Інституту історії України НАН України, виконуючий обов'язки голови НСКУ, член-кореспондент НАН України О.П.Реєнт. Особливу увагу вчений приділив удосконаленню освітянського краєзнавства, подальшому розвитку історичного, географічного, культурно-мистецького, туристичного краєзнавства, необхідності розробки методологічних засад краєзнавства, обґрунтував актуальність створення науково-дослідного інституту краєзнавства.

За 20 років діяльності Івано-Франківська обласна організація НСКУ сформувалась, як потужна складова краєзнавчого руху України. Голова Івано-Франківської обласної організації НСКУ М.Ю.Косило у доповіді «Краєзнавство Івано-Франківщини: сторінки історії» зупинився на досягненнях краєзнавців краю, відзначив роль фундаторів краєзнавчого руху Івано-Франківщини та участь активістів у розширенні краєзнавчих досліджень, наголосив на внеску відомих краєзнавців, зокрема доцентів Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника, лауреатів премії ім. Д. Яворницького П.І.Арсенича, Б.М.Гавриліва та ін.

Своїм досвідом краєзнавчої роботи та реалізацією освітніх проектів в Росії поділився професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Володимирського філіалу Російської академії народного господарства і державної служби, голова Спілки краєзнавців Володимирської області, доктор історичних наук А.К.Тихонов.

Ознайомивши присутніх з краєзнавчими виданнями про історію, культуру, видатних діячів Володимирського краю, він зупинився на краєзнавчих програмах в школах, зокрема для сільських шкіл «Твоя мала батьківщина», розроблена на кафедрі російської мови філологічного факультету Володимирського державного педагогічного університету. Її метою стало залучення школярів сільських шкіл до вивчення історико-культурної спадщини російського селянства. Вона розрахована на вікові особливості школярів 1-9 класів, сприяє поглибленню знань з історії, російської мови, біології, географії краю і виявляє кращих шкільних літописців, здійснюється в рамках проекту товариства «Енциклопедія російських сіл».

Питання історичного краєзнавства у вищих навчальних закладах Білорусі за останні десятиріччя висвітив доцент кафедри історії Білорусі Вітебського державного університету ім. П.М.Машерова, кандидат історичних наук М.В.Пивовар, наголосивши, що школа історичного краєзнавства в Білорусі склалась у 1970-80-ті рр., відзначив роль відомих вчених у цьому процесі Г.Кахановського, Л.В.Алексеєва, Я.Н.Мараша, Д.В.Карова, В.В.Шведа та ін. Дослідник зупинив-

ся на формах і методах поширення краєзнавства у вищій школі, підкресливши несприятливі причини об'єктивного характеру розвитку краєзнавства в країні: відсутність підтримки державних органів влади, загальнодержавної громадської організації, періодичного друкованого видання тощо.

Краєзнавчі дослідження активно провадяться в інституті історії і політології Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Директор інституту, доктор історичних наук, професор М.Когутяк розповів про основні напрями краєзнавчої роботи: викладання спецкурсів, науково-дослідні теми з історичного, географічного, етнографічного краєзнавства, практичні експедиції та екскурсії по Прикарпаттю.

Після завершення пленарного засідання учасники конференції продовжили роботу на секціях. Їх працювало п'ять. З доповідями та повідомленнями виступило 54 особи. Для подальшого розвитку освітянського краєзнавства обговорено низку пропозицій і подано до оргкомітету.

Підсумком роботи учасників форуму стало прийняття рекомендацій конференції, зокрема про увічнення пам'яті академіка НАН України П.Т.Тронька; створення науково-дослідного інституту краєзнавства; підготовку підручників з краєзнавства, туристичного краєзнавства, мистецького краєзнавства тощо; видання біографічних довідників про дослідників-краєзнавців.

Національній академії педагогічних наук України спільно з НСКУ звернутися до Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України щодо відновлення викладання курсу «Краєзнавство» у вишах країни гуманітарного і технічного профілів. Заслуговує на увагу і досвід Харківської обласної організації НСКУ та Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна щодо створення центрів краєзнавства при українських університетах.

Освітнім закладам варто активізувати роботу зі створення краєзнавчих гуртків, секцій, клубів та проведення краєзнавчих експедицій; музеям, заповідникам, бібліотекам, архівам, закладам культури та туристсько-екскурсійним організаціям долучатись до освітянсько-краєзнавчих програм.

Підтримані пропозиції Івано-Франківської обласної організації НСКУ, громадськості м. Івано-Франківська та області про встановлення в Івано-Франківську пам'ятника засновникам «Руської трійці» І. Вагилевичу, М. Шашкевичу та Я. Головацькому. На конференції винесено ініціативу щодо створення в Івано-Франківську на основі музейних колекцій П. І. Арсенича музейної експозиції «Тарас Шевченко і Прикарпаття».

Присутні на пленарному засіданні засвідчили високий рівень проведення конференції. Особливу подяку організатори та учасники конференції висловили М.Ю.Косилу, ректору і викладачам Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника, співробітникам обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, які доклали багато зусиль, щоб краєзнавчо-освітній форум став науковою подією в культурному житті українського суспільства.

Увечері краєзнавці переглянули виставу «Нація» у виконанні трупи Івано-Франківського обласного музично-драматичного театру ім. І.Франка, після закінчення якої відбулась творча зустріч глядачів з автором п'єси, відомою письменницею, лауреатом Державної премії ім. Т.Г.Шевченка Марією Матіос.

За програмою конференції наступного дня учасники форуму відвідали провідний науково-дослідницький заклад України - Національний заповідник «Давній Галич», де відбувся науково-методичний семінар «Історико-культурна спадщина у вихованні молодого покоління».

Заступник генерального директора Національного заповідника С.Побуцький розповів учасникам зустрічі про структуру та основні завдання краєзнавчих досліджень установи, ознайомив з працею науковців заповідника впродовж останніх 17 років, охарактеризував спеціалізацію всіх музеїв, які пропагують минуле княжого Галича, акцентував увагу на освітніх програмах установи. У обговоренні взяв участь адміністратор мережевої сторінки Івано-Франківської обласної організації краєзнавців А.Чемеринський, який поділився досвідом щодо пропагування краєзнавчих досліджень на сторінках всесвітньої мережі інтернет, специфіку функціонування та наповнення веб-сторінки краєзнавців Прикарпаття, використання можливостей сайту з освітньою метою.

Учасники семінару оглянули Картинну галерею Національного заповідника «Давній Галич», де науковий співробітник І.Цап'юк розповіла про системну працю галереї, відкриття в ній цікавих виставок та проведення змістовних заходів за участю молоді, представила творчий здобуток відомого графіка з Прикарпаття Левка Бондаря.

З Галичем краєзнавців познайомив відомий вчений, дослідник краю І.Коваль. Його історичний екскурс в минуле розпочався поруч діорами Галича XII ст., продовжився у церкві Різдва Христового та біля церкви Святого Пантелеймона у Шевченковому. Розповідь нау-

Науково-практична краєзнавча експедиція "Олешківській Січі – 300 років"
(о. Хортиця; Кам'янська Січ; Олешківська Січ; червень 2011 р.)

XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (м. Івано-Франківськ, 6–7 жовтня 2011 р.)

ковця була багатогранною і ґрунтовною, включала в себе згадку про багатьох діячів минулого, культурологічні характеристики епохи, місцеві особливості будівництва храмів та прояви сакрального мистецтва.

Кінцевим пунктом перебування краєзнавців у Галицькому районі став Музей архітектури та побуту Прикарпаття у Крилосі. Директор музею Л. Мельничук провела оглядову екскурсію по скансену, підкреслила різноманітність побутових особливостей чотирьох етнорегіонів Прикарпаття, які представлені у музеї – Гуцульщини, Покуття, Бойківщини та Опілля.

Завершилася конференція відвіданням Історико-меморіального музею імені Степана Бандери на його малій батьківщині у Старому Угринові Калуського району, де краєзнавці поклали квіти до пам'ятника С.Бандері.

XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», узагальнивши напрацьований досвід співбуття краєзнавства і освіти, поставила чіткі завдання перед краєзнавчим і освітянським загалом держави щодо активного розвитку краєзнавчої складової у національній освіті України.

Євген Букет (м. Київ)

СТАРТУВАЛИ ВІКІЕКСПЕДИЦІЇ МІСТАМИ І СЕЛАМИ УКРАЇНИ

2006 року український сегмент міжнародної інтернет-енциклопедії Вікіпедії започаткував проект «Населені пункти України». Головною метою проекту є створення статей про всі населені пункти нашої держави та приведення їх до енциклопедичних стандартів. Власне перша частина задуму кілька років тому була реалізована шляхом перенесення до Вікіпедії бази даних «Регіони України та їх склад» із сайту Верховної Ради України, а от друга – досі не втратила актуальності і лишається предметом постійної роботи редакторів Вікіпедії.

Основними завданнями вікі-проекту «Населені пункти України» сьогодні є переведення в цифровий формат багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР», переклад українською мовою і перенесення до Вікіпедії статей про українські міста і села з «Географічного словника Королівства Польського…», викладення до Вікіпедії інформації, що побачила світ протягом останніх 20 років в місцевій пресі, краєзнавчій літературі тощо, створення тематичних вікіпроектів і порталів за регіонами України. До останнього завдання належить, зокрема, завантаження географічних мап та створення галерей фото і відеоматеріалів, присвячених населеним пунктам України.

Саме для того, щоб наповнити реальним змістом візуальну частину інтернет-енциклопедії громадська організація «Wikimedia Polska Association» 2009 року запровадила Вікіекспедиції. Це – вилазки вікіпедистів углиб країни задля отримання матеріалів (насамперед фотографій) для поширення на умовах вільних ліцензій, налагодження зв'язку з місцевими організаціями та промоції Вікіпедії.

В Україні проведення Вікіекспедицій теж має сенс, – вирішило керівництво ГО «Вікімедіа Україна», – але цей проект може мати значно вагоміші результати, якщо участь у його організації та проведенні візьмуть краєзнавці.

Отже, 26-27 серпня ц. р. Київська обласна організація Національної спілки краєзнавців України спільно з ГО «Вікімедіа Україна» провела Вікіекспедицію до Макарівського району Київської області. Таким чином «Вікімедіа Україна» спільно з НСКУ поклали початок великої Вікіекспедиції містами та селами України.

Мета експедиції – фотофіксація пам'яток історії, культури, краєвидів тощо та зустрічі з місцевими краєзнавцями, громадськістю, владою. Відзняті фотоматеріали до 1 жовтня були розміщені у Вікісховищі на умовах ліцензії cc-by-sa 3.0 unported для ілюстрування статей Вікіпедії (див. докл. http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Wikiexpedition_to_Makarivskyi_raion_of_Kyiv_Oblast). Київська обласна організація НСКУ також допомогла суттєво поліпшити близько сотні статей проекту «Міста і села України» Вікіпедії матеріалами з наявної краєзнавчої літератури про Макарівський район.

Загальний маршрут вікіекспедиції склав 450 км. Волонтери об'їхали всі села району та зробили понад тисячу фотографій. Погода – відмінна, враження – прекрасні, настрій – піднесений. Особливої ваги експедиції додали зустрічі вікіпедистів з головою Макарівської РДА Ярославом Добрянським, сільськими головами Гавронщини Олексієм Кобою і Ясногородки – Тетяною Семе-

новою, редактором газети «Макарівські вісті», членом НСКУ Петром Сухенком, директором Макарівського історико-краєзнавчого музею Веніаміном Вітковським, краєзнавцями, членами спілки – Ігорем Годенковим, Любов’ю Шамотою, Діною Нетребою. А Ясногородський фольклорний колектив «Ясен Цвіт» влаштував для гостей справжній концерт. Від імені організаторів експедиції хочу подякувати за підтримку сільській громаді Ясногородки та Макарівському районному осередку ВГО «Громадянська позиція».

Це була не лише перша в Україні експедиція, організована з метою наповнення інформацією української інтернет-енциклопедії Вікіпедії, а і, як виявилося, перша за всю історію одночасна фотофіксація населених пунктів Макарівщини.

Учасники подорожі були зворушені теплим прийомом місцевих мешканців, живописними краєвидами, чепурними селами. Але побачили чимало стихійних смітників, зруйнованих будівель, покинутих господарств. Особливо вразило селище Кодра, де можна знімати продовження кінострічки «Сталкер», з недобудовами, багатоповерхівками серед піску, будинок колишнього «залізничного короля» барона фон Мекка – пам’ятка архітектури першої половини XIX століття – серед чагарів у центрі села Копилова, а також те, що з півдесятка малих сіл на півночі Макарівщини – безіменні. Тобто не мають навіть елементарних в’їзних дорожніх знаків.

За підсумками експедиції 30 серпня в інформаційному агентстві «RegioNews» відбулася прес-конференція Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України та ГО «Вікімедіа Україна» на тему «Фонд Вікімедіа розпочинає вікіекспедицію містами та селами України».

У зустрічі зі ЗМІ взяли участь генеральний директор Асоціації підприємств інформаційних технологій України, виконавчий директор ГО «Вікімедіа Україна» Юрій Пероганич, член правління «Вікімедіа Україна» Олексій Юрченко та відповідальний секретар Київської обласної організації НСКУ Євген Букет.

Як наслідок, подія мала значний резонанс. Її висвітлили понад півтора десятка інтернет-видань, газети «Слово Просвіти», «Макарівські вісті», радіо «Ера-FM». Доповідь про вікіекспедиції прозвучала на Першій українській Вікіконференції, що відбулася 17 вересня в межах 18-го «Форуму видавців» у Львові. 27 жовтня 2011 вікіекспедиції були темою авторської програми Романа Коляди «Український вимір» на першій програмі Українського радіо.

Експедиція до Макарівського району поклала початок великій Вікіекспедиції містами та селами України, упродовж якої редактори Вікіпедії планують зібрати фотоматеріали пам’яток природи, історії та культури з усієї України. Вікіекспедиції надалі проводитимуться переважно у вихідні дні. Увійти до їхнього складу зможе будь-який користувач Вікіпедії. Для цього необхідно заповнити відповідну форму на сторінках Інтернет-енциклопедії. Київська обласна організація НСКУ й надалі планує сприяти в організації подібних заходів, також запрошуємо до співпраці з Вікіпедією краєзнавців з інших областей.

Українська Вікіпедія вже сьогодні вшестеро перевищила розмір Української радянської енциклопедії за кількістю статей. Щодня тут створюється 200 нових статей і вноситься 7 тисяч редагувань. Щомісяця українську Вікіпедію переглядає 30 мільйонів користувачів. 31 серпня українська Вікіпедія за кількістю статей обігнала норвезьку і вийшла на 14-те місце серед 282 Вікіпедій різними мовами світу. Вона де-факто є основним джерелом енциклопедичної інформації для переважної більшості користувачів Інтернету в усьому світі. За охопленням Інтернет-аудиторії, Вікіпедія в Україні посідає шосте місце з показником 60 %. Інтернет-енциклопедія безоплатна для користування, вільна для редагування будь-ким, не містить реклами і утримується за рахунок добровільних пожертв окремих осіб і організацій.

Джерела та література

1. Антонюк Н. Вікіпедія проведе експедиції містами і селами України // Слово Просвіти. – 2011. – 8-14 вересня. – Ч. 36 (621). – С. 9.
2. Букет Є. Вікіекспедиції як спосіб зібрання інформації в проекті «Населені пункти України» // Тези доповідей Першої української Вікіконференції. – Львів, 17 вересня 2011 р.
3. Букет Є. Макарівський район в об’єктиві фотоапарата // Слово Просвіти. – 2011. – 8-14 вересня. – Ч. 36 (621). – С. 9.
4. http://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіекспедиції
5. http://ua.wikimedia.org/wiki/Вікіекспедиції/Вікіекспедиція_до_Макарівського_району_Київської_області,_26-27_серпня_2011
6. http://www.nsku.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=495%3A2011-08-31-08-28-04&catid=48%3A2010-10-04-11-49-52&Itemid=64&lang=uk
7. http://wikimediaukraine.wordpress.com.

ОГЛЯДИ

Тамара Демченко (м. Чернігів)

ПРО СЕЛО ПАКУЛЬ І НЕ ТІЛЬКИ

Рец. на кн.: «Пакуль поживемо тут»: Збірник статей і матеріалів / Відп. ред. О.Б. Коваленко та ін. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 700 с.: іл.

Люди, котрі кохаються в книгах, усвідомлюють їхню унікальну цінність як носія знань, інформації, джерело духовності й свого роду інтелектуальний феномен, розуміють, яке велике значення для осмислення змісту того чи іншого дослідження має постать творця. Хоча в даному випадку йдеться про колективну працю, але сама ідея її підготовки народилася у відомого на теренах Чернігівщини краєзнавця й історика, який увесь свій талант й організаторські здібності віддає вивченню, осмисленню й популяризації історії рідного краю. Де б і ким не працював А. Курданов, він постійно звертається до раз і назавжди обраної теми – дослідження багатої історії сіл Чернігівського району. І в тому, що «Пакулю таки поталанило – побачила світ третя книга про це невелике село з великою історією», – як зазначив у передмові до рецензованого видання голова Правління Чернігівської обласної організації Національної Спілки краєзнавців України професор О. Коваленко [с. 3]*, є велика заслуга історика.

Андрій Леонідович Курданов у невеликому інтерв'ю розповів, як долучився до опрацювання джерел сільської історії. У 1992 р., після завершення навчання на історичному факультеті Чернігівського педінституту, він почав працювати вчителем історії Пакульської школи. І вже тоді при викладанні зрозумів, що необхідно зібрати матеріали з місцевої історії. У школі залишився екземпляр анкети про село 1963 р. (ймовірно, що її дані збиралися для редколегії «Історії міст і сіл Чернігівської області»), а також зберігався альбом з фотографіями про село. Цього було надто мало, аби відтворити історію Пакуля, але достатньо, щоб пробудити цікавість у молодого вчителя, озброїти його амбітною метою. З 1993 р. він розпочав пошуки джерел про село, використавши «підказки» своїх факультетських викладачів – А. Адруга про місцеву церкву, С. Мельника про фонд сенатора Половцова в С.-Петербурзі. Дослідник ретельно опрацьовував дореволюційні видання в бібліотеці Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, НБУВ, фонди Чернігівського держархіву та ЦДІАК.

Коли поступово стали накопичуватися матеріали з історії села, то А. Курданов зробив все можливе, щоб їх оприлюднити. Він виступав на семінарах вчителів історії району, роздавав копії унікальних документів колегам із сусідніх шкіл, публікував свої нариси в районній газеті «Наш край».

У 1994 р., внаслідок місячних пошуків у фондах ЦДІАК, у молодого історика виникло бажання систематизувати й видати зібрані матеріали. Декілька його нарисів були надруковані на сторінках чернігівського історико-краєзнавчого журналу «Сіверянський літопис», а потім його редактор С. Павленко запропонував видати їх окремим виданням. Так у 1996 р. з'явилась книжка «Пакуль на зламі століть».

Проте автор не припинив своїх розшуків: матеріали про село накопичувалися, що дозволило у 1998 р. підготувати більш розширене видання «Голос пам'яті. Історія с. Пакуль та його околиць».

Коли А. Курданову запропонували працювати в Чернігівській райдержадміністрації, то вже в статусі заступника голови райдержадміністрації історик підтримав ініціативу місцевих краєзнавців, спрямовану на написання документальних праць. Так, у в 2003 р. побачила світ книжка О. Ляшева про с. Роїще, далі вийшли дослідження В. Сапона про села району та містечко Седнів, Л. Студьонової про козацтво, земство, війну, окупаціюна теренах району, Ю. Ярошенка про с. Шестовицю, К. Матвієнка про містечко Олишівку й С. Горобця про с. Петрушин.

Проте А. Курданова не полишало невдоволення тим, що місцеві історики й краєзнавці надто повільно долучаються до вивчення історії своїх сіл, мало з'являється ґрунтовних розвідок. Як вихід він запропонував у 2002 р., напередодні 80-ти річного ювілею району, створити групу для опрацювання хоча б найбільш доступного джерела – підшивок районної газети з 1946 по 2002 рік. Тодішнє керівництво Чернігівського району підтримало запропонований ним напрямок роботи по виданню нарисів про район та його села. Таким чином народилась ідея створення Літописів територіальних громад (з 2003 по 2005 рр. інформація про основні історичні події,

* Тут і далі посилання на рецензоване видання.

що сталися у населених пунктах 46 сільрад друкувалася в районній газеті у рубриці «80 золотих сторінок»). Дати, події, люди стали основою літопису. Ініціатор продовжував перегляд дореволюційних видань. До сільських рад надійшли підготовлені до ювілею району в 2003 р. 46 Літописів територіальних громад, Книги Почесних громадян (це все в одній книзі).

Частково на основі вищеназваних збірників, частково в результаті пошукової роботи краєзнавців, людей, небайдужих до історії своєї малої батьківщини стали з'являтися збірники наукових праць, присвячені селам району: «Містечко над Сновом» (2007 р., Седнів), «Село над Десною. Шестовиця» (2008 р.). Можемо говорити про серію охайно, привабливо й оригінально оформлених видань, зміст і зовнішній вигляд яких цілком відповідають сучасним вимогам.

Сьогодні готуються чергові видання збірників про села Дніпровське та Старий Білоус. Редколегія прагне, щоб кожний збірник виходив неповторним, як і те село, якому він присвячений.

«Пакульський збірник», таким чином, з'явився третім і поки що найоб'ємнішим. Декілька сіл Чернігівського Полісся отримали свою енциклопедію. Сучасна Пакульська територіальна громада, як свідчить довідка, підготовлена сільською радою для даного видання, включає в себе 7 населених пунктів – Пакуль, Лінея, Семенягівка, Папірня, Пильня, Завод, Рудня. У цих селах мешкає 1244 жителя [с. 4]. Як і повсюди в Україні, сільська громада має значні проблеми, які з найбільшою очевидністю проявляються у демографічних даних. Скажімо, з 2005 по 2008 рік включно у селах Пакульської сільради народилося 37 дітей, а померло 170 осіб [с. 636]. У 2001 р. було знято з обліку с. Локотьків. Його мешканців як потерпілих від аварії на ЧАЕС переселили в с. Улянівку. Упродовж 60-х – 80-х рр. XX ст. з мапи району зникли хутори Чиківка, Михнівка, Конюшівка і Купчин [с. 625]. Попри сумні реалії, яких упорядники не приховують, вони вказують і на позитивні зміни, взагалі відзначаються оптимізмом при аналізі перспектив розвитку сіл даного краю. Здається, що всю інформацію, яку тільки можна було віднайти, зібрали під палітурками цього видання. Тому тут можна відшукати як матеріали про здобутки й проблеми місцевого лісового господарства, так і прізвища призерів районної спартакіади школярів. Оскільки все нанизується на єдиний стержень – минулого й сучасного поліського села, то такий підхід видається доречним.

Збірник укладено за хронологічним принципом – від результатів сучасних археологічних досліджень, які засвідчили, що перше городище на річці Пакулька – лівої притоки Дніпра – з'явилося у X ст. [с. 7], до історії Пакульської електропідстанції (1963 –2000 рр.) [с. 376 – 379]. Невеликі за обсягом, але насичені фактографією нариси показують багату історію села, відображену не тільки у джерелах, але й усній історії – спогадах безпосередніх учасників, сучасників і свідків бурхливих подій. Так, у книзі вміщені розповіді старожилів про Голодомор 1933 р. [с. 120 – 121], наведений список прізвищ 125 померлих у селах Пакульської сільради у 1932 – 1933 рр. [с. 122 – 128]. Досить докладно відображені і події останньої світової війни, які для жителів цього краю принесли велику трагедію: за допомогу радянським партизанам карателі 6 травня 1943 р. спалили в с. Пакуль 375 дворів і знищили понад 50 мешканців, які не встигли або не змогли сховатися [с. 173].

Серед розмаїття тем привертає увагу розвідка Л. Студьонової «Село Пакуль в літературі та кіно». Дослідниця згадала про творчість нашого видатного земляка – письменника Володимира Дрозда, який у багатьох творах відтворив побут, світосприймання пакульців [с. 386 – 387]. Авторка чимало місця відвела відображенню в кіномистецтві партизанської історії Пакуля, але, мабуть, найбільший інтерес викликає її аналіз пакульських сюжетів документального циклу сучасного українського кіномитця Сергія Буковського «Війна. Український рахунок». Переконливо звучить її висновок: «Його камера зафіксувала жителів Пакуля, що пережили трагедію війни, розповівши про все чесно і відкрито» [с. 390].

Дійсно, найцікавіше у книзі – це людські долі. Вони делікатно, з непідробною щирістю і співчуттям до людей переказані у серії нарисів чернігівської журналістки Г. Адруг-Дараган, відтворені у низці спогадів уродженців Пакуля та ближніх сіл, зафіксовані на унікальних світлинах. Не можна відвести очей від фото чи не першого повоєнного випуску учнів 7 класу Пакульської семирічки (1950/51 навчальний рік). Серед випускників бачимо і підлітків, і дорослих юнаків і дівчат, але вираз їхніх облич об'єднує не характерна для сьогодення серйозність і відповідальність. Достатньо вдивитися у це свідчення епохи, щоб усвідомити, як позначилася на поколіннях українців війна, повоєнний голод, відбудова...

Матеріали А. Курданова складають добру третину обсягу книги. Це – Літопис Пакульської сіль-

ради, списки полеглих у роки війни, публікація джерел (у співавторстві). Отже, збірник дає й конкретне уявлення про вищезгадуваний почин чернігівських краєзнавців, засвідчує наполегливість ініціатора складання Літописів у досягненні мети.

Книга про Пакуль стала переконливим доказом справжнього ентузіазму і захоплення роботою з боку її авторів. Їх всього 26. Упорядники дали шанс висловитися усім – від викладачів Чернігівського національного університету до школярів Пакульської школи, від старожилів села до відомих далеко за його межами діячів культури, науковців, політиків. Можливо, даний підхід, не дозволив здійснити глибоких наукових узагальнень, але нам здається, що для подібного жанру вони не є конче необхідними. Йдеться про систематизацію знань, об'єднаних населеним пунктом. Приведення у певний порядок джерельно-інформативної бази, що формувалася упродовж століть і відображена у давно відомих або щойно виявлених архівних документах, які репрезентують сиву давнину, даних періодики XX ст., інтернет-ресурсів виявилося достатньо непростою роботою, але в цілому автори та редактори видання з ним упоралися.

Варто відзначити ще одну особливість даного збірника: на його сторінках не прослідковується панування жодної ідеології як визначального фактору відбору та тлумачення дотичного текстів. На наш погляд, це добре, бо зрештою, ідеологічні концепти доцільніше вибудовувати на основі тривкого матеріалу – фактографії, а не навпаки – постійно перетасовувати факти, вишукуючи ті, що пасують до даної ідеологеми.

Упорядкування матеріалів та документів, які без упереджень і перекручувань розкривають історію ще одного села на Чернігівському Поліссі, стане, без сумніву, у пригоді при підготовці оновленого видання «Історії міст і сіл України», потребу в якому, як підкреслив О. Коваленко: «відчувають і наукова спільнота, й уся українська громада» [с. 3].

Важко переоцінити й виховне значення цієї книги та цілої чернігівської серії видань загалом. Сподіваємося, що дана краєзнавча література знайде широке використання у школах, вишах нашої та й інших областей, стане гарним прикладом для краєзнавців інших районів, адже в Чернігівській області нараховується понад 500 територіальних громад – їхнє минуле й сучасне побутування заслуговують на ретельне вивчення й осмислення.

Ольга Гейда (м. Чернігів)

ЗНАТИ, ЩОБ НЕ ДОПУСТИТИ ПОВТОРЕННЯ

Рец. на кн.: Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919 – 1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетун. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 408 с.

Но они издевались над посланными от Бога,
и пренебрегали словами его,
и ругались над пророками Его,
доколе не сошел гнев Господа на народ Его,
так что не было ему спасения

Вторая книга Паралипоменон.
Глава 36, § 16

У процесі розбудови сучасного українського суспільства велику роль відіграє релігія та державно-церковні відносини. Відродження національної духовності, насамперед, пов'язується з християнськими традиціями, зруйнованими в радянські часи. Але, незважаючи на принципові зміни у ставленні до релігії в Україні, у цій сфері і досі існує багато невирішених проблем. Багаторічна антирелігійна політика радянської влади неминуче вплинула на свідомість, спотворивши людину в людині. Позбавила найціннішого – віри у Боже заступництво. Аби не допустити у майбутньому брутальних маніпуляцій у найтонших сферах людської душі і гармонізувати сучасні суспільні відносини необхідно зрозуміти, яким чином і заради якої мети народу було нав'язано атеїстичну свідомість.

Цей процес безпосередньо пов'язаний з формуванням взаємин радянської влади і церкви в період становлення тоталітарної системи, рештки якої, насамперед, в царині масової психології, й досі не зруйновані. Саме тому, дослідження становлення взаємин між владою та різ-

ними течіями православної церкви в перші десятиліття формування радянської системи є особливо актуальним для сучасних науковців.

Підготовлений співробітниками Державного архіву Чернігівської області збірник документів, що висвітлює одну з найтрагічніших сторінок церковної історії Чернігівщини, є результатом копіткої дослідницької роботи колективу співробітників архіву і без сумніву заслуговує високої оцінки та схвалення. Допомогу в укладенні збірки надали працівники відділу у справах релігій Чернігівської обласної державної адміністрації та науковці Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

Робота історика з документами, безперечно, є необхідною умовою для розуміння історичних процесів, осягнення та проникнення в атмосферу епохи, глибокого її дослідження. Опубліковані у збірнику документи репрезентують етапи розгортання радянської політики у галузі релігій, дійсне відношення влади до представників духовного стану, яскраво ілюструють червоний терор, що захлиснув суспільство ненавистю та кров'ю. Подекуди, у наш час навіть серед громади істориків лунають думки: «Чи варто драматизувати минуле, виносячи жахливі подробиці історії на розсуд суспільства?» Глибоко переконана, що відповідальність за минуле, як і за майбутнє, несуть сучасники, сповідуючи гріхи попередників як свої власні. Без об'єктивного висвітлення причин та наслідків «політики войовничого атеїзму» суспільству навряд чи вдасться подолати безодню бездуховності на краю якою всі ми живемо зараз.

Збірник документів та матеріалів «Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919 – 1930 рр.» відкриває слово від упорядників, в якому проаналізовані основні принципи політики радянської влади у сфері релігії (с. 3-6). Документи збірника поділені на чотири розділи, що послідовно та логічно висвітлюють втілення на місцевому рівні радянської політики відокремлення церкви від держави та школи від церкви (с. 17-192), ілюструють кампанію по вилученню церковних старожитностей (с. 193-256), руйнуванню пам'яток церковної архітектури (с. 257-307), показують діяльність антирелігійних організацій на теренах краю у 20 – 30-х рр. XX ст. (с. 307-337). Крім того, збірник має необхідний науково-довідковий апарат: географічний та іменний покажчики (с. 371-386), список умовних скорочень (с. 7-16), перелік опублікованих документів (с. 387-406).

Основна частина включених до збірника документів, виявлена в архівних фондах місцевих органів виконавчої влади різного рівня, зокрема, адміністративних відділів виконавчих комітетів, на які було покладене практичне втілення декретів і постанов радянської влади щодо православної церкви. Текст документів (загалом 189 одиниць) подано повністю, мовою оригіналу зі збереженням стилістичних особливостей, згідно правил сучасного правопису. Вказано також повну назву документу, автора, адресата, дату укладення. У тих випадках, коли документ не має власної дати, але на ньому є дата резолюції або примітки, у заголовку використана одна з цих дат з застереженням у примітках. Крім того, після документа подано легенду, в якій вказано місце зберігання та автентичність (оригінал, копія) джерела. Для пояснення маловживаних абревіатур, посад, особових прізвищ укладено відповідні коментарі (с. 337-370).

У січні 1919 р. Раднарком УСРР поширює на українські території дію відомих «Декретів», які заклали підґрунтя у подальших взаєминах влади та церкви. А саме: «Декрет про землю» та «Декрет про земельні комітети» (від 8 листопада та 17 грудня 1917 р.), згідно з якими церква та парафіяльне духовенство позбавлялося права власності на землю, а земельні ресурси монастирів та церков переходили у розпорядження держави, церковне майно підлягало оподаткуванню. «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (від 22 січня 1919 р.) передбачав націоналізацію церковного майна церков, костьолів, синагог, передачу його згідно описів у десятиденний термін у розпорядження губернського та повітових юридичних відділів, припинення державного фінансування церкви, обов'язкову реєстрацію релігійних общин впродовж місяця. Постанови «Про релігійні обряди й викладання закону Божого в радянській школі» (від 4 лютого 1919 р.), «Про духовні училища та семінарії» (від 15 лютого 1919 р.) та «Про недопущення духовенства до заняття посад у школах» (від 3 березня 1919 р.) відсторонювали духовенство від викладацької діяльності, забороняли релігієзнавчі дисципліни у школах, вимагали закриття духовних навчальних закладів всіх рівнів. Опубліковані у першому розділі документи характеризують процес втілення в життя державної політики по відокремленню церкви від держави на Чернігівщині. Так, через два роки після оголошення «Декретів» Лише 58% релігійних громад було зареєстровано, а населення продовжувало саботувати розпорядження влади: «большинство населения упорно отказывается от заключения договора на переда-

чу ему церкви и церковного имущества» (с. 44). Джерела фіксують неодноразові спроби опору антирелігійній політиці рад (документи № 7, 9, 19).

Незадовільні результати реалізації нової атеїстичної політики, потреба у нових джерелах державних доходів, боротьба проти ворожих класів стала причиною нової хвилі наступу на церкву. В.І. Ленін в листі від 19 березня 1922 р. до своїх однодумців по партії цинічно пояснював: «Именно теперь, и только теперь, когда в голодных местах едят людей и на дорогах валяются сотни, если не тысячи, трупов, мы можем (и поэтому должны) произвести изъятие ценностей с самой бешеной и беспощадной энергией, не останавливаясь перед подавлением какого угодно сопротивления… Изъятие ценностей в особенности самых богатых лавр, монастырей и церквей, должно быть произведено с беспощадной решительностью, безусловно, ни перед чем не останавливаясь и в самый кратчайший срок. Чем больше число представителей реакционной буржуазии и реакционного духовенства удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели думать»[1].

18 березня 1922 р. патріарший екзарх в Україні митрополит Михаїл звернувся до віруючих із закликом об‘єднатися для допомоги голодуючому населенню. Чернігівський єпископ Пахомій та інші виступили з аналогічними відозвами. Активізувались православні релігійні общини Чернігівщини, які на своїх зібраннях постановляли, що допомогти людському лиху необхідно, в тому числі і церковним майном. Отже, духівництво відгукнулось на голод і погодилось на передачу церковних цінностей, які не мали богослужбового призначення. Піти на більші поступки священики не могли, оскільки це стало би прямим порушенням релігійних канонів. Така ситуація виявилась дуже сприятливою для більшовицького керівництва, яке, використовуючи голод, змогло звинуватити церкву в антинародних діях – переховуванні нелічених скарбів, які могли б урятувати багато людей. Таким чином, влада сподівалася викликати ненависть до церкви у багатьох людей, які прагнули якнайшвидше пограбувати православні святині і конфіскувати все їхнє майно.

Масова кампанія по знищенню духовенства та церкви в Україні була розпочата «Декретом про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 8 березня 1922 р., реалізація якого (документи № 138, 139) призвела до відкритого спротиву і як наслідок – фізичної розправи над служителями церкви та віруючими. Арешти торкнулися очільників найбільших монастирів, єпархіального керівництва та безпосередньо архієпископа Чернігівського та Ніжинського Пахомія (Кедрова), якого, згідно вироку Ревтрибуналу було визнано соціально неблагонадійним та вислано на початку 1923 р. за межі Чернігівської губернії (документи № 22, 26). Характер відносин влади до представників церкви недвозначно пояснюють рядки з вироку у справі обвинувачення архімандрита та ченців Пустинно-Рихлівського монастиря у протидії вилученню цінностей: «было задумано и выполнено организованное злостное противодействие выполнению декрета высшего органа рабоче-крестьянской власти – ВУЦИКа и организация контрреволюционного бунта с использованием темных инстинктов бессознательной массы. За это все вышеупомянутые граждане и преданы суду революционного трибунала по военному ведомству» (документ № 19, с. 42). Кампанія по вилученню цінностей з церков та монастирів Чернігівської єпархії призвела до непоправних втрат. Лише у м. Чернігові за два місяці роботи комісія по вилученню церковного майна з дев'яти церков, двох монастирів, шести синагог та костьолу зібрала 31 пуд 39 фунтів 75 золотників срібла, 3 фунти золота, 3 митри з дорогоцінними камінням, загалом на суму 65342 золотих рублі. Крім того, ще 15 пудів срібла, що на час написання звіту не встигли розібрати. По всій губернії вилучено було ще 150 пудів цінностей. Тож, за грубим підрахунком вага вилучених дорогоцінних металів з церков та монастирів єпархії становила 3 тонни 153 кг) (документ № 148).

Ще одним проявом атеїстичної політики слід вважати появу «Тез з антирелігійної пропаганди», схвалених пленумом ЦК КП(б)У в 1923 р. В них зазначалося, що безперервна боротьба проти релігійних забобонів сприятиме величезним зрушенням у психології широких мас щодо питань віри і культу. Серед перемог називалися розвінчання і викриття «попівщини», розкол православної церкви. Одним із методів антирелігійної пропаганди було «розкриття мощів». Згідно рішення губернського з'їзду рад 18 лютого 1921 р. у Спаському соборі Чернігова в присутності всіх делегатів з'їзду та священства на чолі з архієпископом Пахомієм (Кедровим) було розкрито мощі святителя Феодосія Чернігівського. Організатори цієї вистави прагнули показати аб-

сурдність віри в нетлінність мощів Але виявилось, що мощі Святителя Феодосія майже повністю збереглися. Проведена медична експертиза прийшла до висновку, що це «справді тіло людини в стані сухого омертвіння... без ознак гниття». Незважаючи на це, слідча комісія оголосила, що мощі Святителя Феодосія – це «звичайний напіврозкладений труп» – та виставила їх для загального огляду на три дні. Прохання архієпископа Пахомія покласти мощі знов у раку, щоб не понівечили щури, влада розцінила як невпевненість самого владики у святості Феодосія. Питання про Чернігівські мощі обговорювались на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 29 березня 1921 р. в присутності Г.І.Петровського, Х.Г.Раковського, В.Я.Чубаря та інших. Ухвалили рішення відправити мощі Феодосія до Москви, узгодивши це з Чернігівським губвиконкомом. За Святителем Феодосієм у Москву відправлено у листопаді 1921 р. й його срібну раку, яка важила більше 10 пудів. Раку розламали і в чотирьох ящиках відправили до Центрального Державного сховища (документи № 171-176).

Наступним етапом радянської політики стало закриття культових споруд. В одному з циркулярів ЦК КП(б)У 1921 р. вказувалось, що необхідно протидіяти використанню народного майна з релігійними цілями, передаючи якомога частіше колишні культові споруди для соціальних потреб – під школи, лікарні, дитячі притулки тощо. Виходячи з подібних інструкцій, у вересні 1920 р. губревком Чернігівщини постановив ліквідувати церкви, що знаходились у військовому шпиталі і радянській лікарні, передавши їхні приміщення собезу.

Найбільш старовинні храми та монастирі Чернігівщини ще з 1919 р. перебували під охороною Наркомосу України та не підлягали реквізиції чи передачі якимось відомствам. Сутність цієї «охорони» можна побачити з такого факту. На 1925 р. Чернігівський Спасо-Преображенський собор, найстародавніша в СРСР кам'яна споруда часів Київської Русі, довгий час знаходилася без нагляду, опалення та 14 років не ремонтувалася. Відсутність шибок в багатьох вікнах дала можливість птахам гніздитися в храмі та не захищала його від дощів. Внаслідок цього фрескам та стінам загрожувала сирість, що поступово їх руйнувала (документи № 114-115).

У жовтні 1921 р. всі споруди Чернігівського Троїцько-Успенського монастиря перейшли у розпорядження Губнаросвіти для влаштування школи для «дефективних дітей» (документ № 99). В одному з приміщень розмістили музей релігійного побуту та мистецтва для атеїстичної пропаганди. 1922 р. в монастирі поселили дітей із голодуючого Поволжя. На території Духовної семінарії розмістили Ровенський госпіталь. Гамаліївський жіночий монастир перейшов у 1923 р. у користування Губнаробразу, під дитячий будинок. Приміщення Домницького Різдва Богородиці монастиря використовувалися під приміщення для курсів лісних техніків (документ № 104).

У травні 1923 р. Губнаросвіта попрохала губвиконком закрити колишню губернаторську церкву, що знаходилась на території «дитмістечка» ім. ІІІ-го Інтернаціоналу (тобто інтернату) та віддати це приміщення дитячому музею. Але головна причина – не турбота про музей, а, як вказувалось у заяві, негативний релігійний вплив на дітей, «пов'язаних старою пам'яттю з цією церквою». Адміністрація дитмістечка звинуватила священика в тому, що він приділяв увагу дітям. Лагідно з ними розмовляв та давав просфори, привертаючи їх до себе (документ № 105). Надзвичайно цинічною є постанова губвиконкому від 27 липня 1920 р. Вона передбачала створення в Єлецькому монастирі концентраційного табору (документ № 95).

Постановою ВУЦВК і РНК від 10 вересня 1924 р. членів Правлінь релігійних товариств та їхніх дружин було позбавлено виборчого права. Для кращого контролю над діяльності духовенства за наказом НКВС УРСР влітку 1924 р. їх зареєстрували. Чернігівський губвиконком у липні ухвалив постанову, за якою всі священнослужителі брались на облік за місцем проживання. В результаті впровадження у дію такою варварської політики, духовенство опинилося на межі виживання, кинуті напризволяще люди волали про допомогу. Критичне становище служителів культу красномовно ілюструють наведені у збірці заяви від священників Чернігівської єпархії про зречення від сану (документи № 182, 185, 188). Написані з відчаю та безвиході, з проханням «о возвращении тех прав, которыми пользуются все граждане свободной Росии», вони є криком про допомогу, якого не почули.

Серед розбрату, терору та пограбувань, культивування атмосфери ненависті до церкви та її служителів у проповіді в Спаському соборі 6 січня 1923 р. перед виїздом на заслання чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) закликав свою паству: «Мы будем надеяться, что дорогая Черниговская паства сохранит в чистоте православную веру, будет стремиться жить во взаимной любви, сохранять красо-

ту своей души и помогать в этом друг другу. Вспомним слова апостола, который говорит: Я душу каждого из вас старался сохранить в чистоте. Любите друг друга. Омывайте свои грехи слезами покаяния. Любовь истинная и глубокая не знает внешних препятствий…»[2].

Ми будемо сподіватись також і на те, що суспільство подолає всі випробування і буде достойним оборонцем пам’яті про життя та безвинну загибель найкращих своїх синів та дочок.

Джерела та література

1. Святитель Тихон патриарх Московский и всея России. – Сретенский монастир, 1995. – С. 144-145.
2. Пахомий (Кедров) архиепископ Черниговский и Нежинский. Материалы к биографии / Составитель А.Ф.Тарасенко. – Чернигов, 2006. – С. 108.

Світлана Іваницька (м. Запоріжжя)

ІЛЛЯ ШРАГ У КОЛІ СУЧАСНИКІВ: НОВЕ ВИДАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Рец. на кн.: Шрагівські читання: Зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. – Чернігів: видавець Лозовий В.М., 2011. – Вип. 1. – 128 с.

Наполегливе вивчення локальної історії – одна з визначальних рис академічних зацікавлень дослідників Чернігівщини. Це цілком виправдано в сучасних умовах трансформації української гуманітаристики, що знаходиться в пошуках нових проблемних полів. Як відзначають фахівці, в періоди соціальних трансформацій і культурних змін «провінцію» можна розглядати як «мікрокосм цілого суспільства», а щільне описування конкретного матеріалу створює підставу для пояснювальних узагальнень. «Локальна соціальна історія передбачає, з одного боку, простеження життєвого шляху та поведінкових стратегій цілком конкретних осіб (і в цьому сенсі вона «мікроісторична»), а з другого – аналіз соціальних регуляторів цієї поведінки через посередництво середовища, зокрема формальних чи неформальних груп, до яких індивід належав»[1]. Одночасно інтенсивно творяться або відтворюються «місця пам’яті», що сприяє «конструюванню» колективної пам’яті в ліберально-демократичному форматі, а в свідомість суспільства інтегруються цінності свободи, права та гідності суверенної особистості, злегітимізовані апеляцією до минулого. В цьому складному процесі «винайдення традиції» практика звернення до славних імен, символів, пам’яток рідного краю, започаткована істориками Північного Лівобережжя України, є необхідним елементом згуртування української політичної нації - як на рівні локальному, так і на загальнодержавному. Біографія та діяльність Іллі Людвиговича Шрага, вивчення персоналій з його оточення в контексті доби надає надзвичайно вдячний матеріал для реалізації вище зазначених цілей.

І.Л. Шраг (1847, м. Седнєв Чернігівського повіту Чернігівської губ. – 1919,Чернігів) – діяч міського та земського самоврядування, член Української демократично-радикальної та конституційно-демократичної партій, член Центральної Ради, одна з штучно вилучених сталінською системою постатей із середовища української ліберально-демократичної партійної еліти Російської імперії початку XX ст., яка зусиллями дослідників уже посіла гідне місце в «пантеоні національних героїв». На цей час написано чимало праць про його життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність[2], його прізвище носить одна із вулиць Чернігова, тричі провадились у Чернігові Шрагівські читання. У 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження на будинку Седнівської селищної ради відкрито меморіальну дошку на честь цього популярного серед земляків уродженця Чернігівщини. Подальшим кроком є більш детальне відтворення образу цієї шанованої сучасниками особистості. В 1919 р. в некролозі видатний літературознавець С.О. Єфремов характеризував І.Л. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства», відзначаючи, що його ім’я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших

кругах. Це був визначний громадський діяч, висококультурний, з хорошою громадською школою, з невгасимим пориванням до діла, до роботи, з умінням гуртувати круг себе людей, давати лад, гострі сутички мирити і зводити на роботі людей, що без такого цементу ледве чи зійшлися б коло спільної справи. Хоч він присвятив себе найбільше роботі в рідному місті, в Чернігові, з яким зв'язало його ціле життя, але постать небіжчика не вкладалася в рямці місцевого, провінційного побуту, його виступи виходили поза межі місцевих інтересів. І через те знали його й шанували далеко за межами рідної Сіверщини. А надто в українських кругах, де авторитет небіжчика зростав з кожним роком»[3].

Шрагівські читання були започатковані у 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження І.Л. Шрага за ініціативою відомого історика-краєзнавця, доцента кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук Т.П. Демченко та завідувача кафедри етнології та туристично-краєзнавчої роботи Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук, доцента Ю.А. Русанова. Офіційними організаторами читань виступають Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка та Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського за сприяння Українського інституту національної пам'яті. Робота читань розгорталась за такими напрямками: біографія І.Л. Шрага; чернігівське оточення І.Л. Шрага; громадсько-політичне та культурно-мистецьке життя Чернігівщини в останній третині XIX – на початку XX сторіччя; революційні події на Чернігівщині 1905-1907 рр. і 1917-1919 рр. в контексті громадсько-політичної діяльності І.Л. Шрага. Під час «Других Шрагівських читань», в яких взяли участь краєзнавці, провідні чернігівські науковці, київські дослідники, відбулась презентація книги Т.П. Демченко «Батько Шраг»[4].

До рецензованого збірника увійшли матеріали трьох Шрагівських читань (2007, 2008, 2010 рр.)*. Це – п'ятнадцять різних за тематикою та обсягом розвідок, об'єднані постаттю одного провідного героя. Опубліковані матеріали можна згрупувати за наступними напрямками. **Напрямок перший: особисте життя І.Л. Шрага та його родинне коло.** В статті **Н.М. Шарпатої «Містечко Седнів – мала батьківщина Іллі Шрага» [С.4-8]*** наводяться біографічні дані І.Л. Шрага, розповідається про його «малу батьківщину» - чудове мальовниче містечко Седнів Городнянського повіту Чернігівської губ. та родину Лизогубів, в середовищі якої пройшло дитинство І.Л. Шрага (його батько був домашнім лікарем цього козацько-шляхетського родовитого сімейства). В розвідці **Т.П. Демченко «Деякі нові дані про родину Іллі Шрага»** [**С.8-17**] освітлюється дещо незвичний для традиційного біографічного життєписання сюжет, – наявність у І.Л. Шрага позашлюбного, але усиновленого сина Іллі (Льоні). Автор фактично проводить генеалогічно-династичне дослідження та на підставі комплексу різноманітних джерел ретельно виявляє усі наявні факти щодо родини молодшого Іллі Шрага – інформацію про його дружину Марію Петрівну та нащадків. Автор підкреслює, що довгий час спроби дослідників відтворити родинне життя Шрага ускладнювались через брак і розрізненість матеріалів. «Очевидно, що на цю тему, якщо й не накладалось табу, то вона не надто часто зринала у родинному листуванні, тому збереглося надто мало документів…У цьому сюжеті багато прогалин, виразно проступають давні образи й непорозуміння. Але факти доводять, що І. Шраг не покинув напризволяще свого сина, підтримав, наскільки зміг, невістку й онука…він був гарним сім'янином», - відзначає Т.П. Демченко [С.17]. Родинна історія І.Л. Шрага розглядається також у нотатках **О.В. Оніщенко «Штрихи до портрету доньки І. Шрага – Олени Чудновської» [С.18-20],** де відтворюється на підставі архівних та мемуарних джерел доля Олени та Василя Чудновських, сліди яких обірвалися після терору 1937 р.…Зазначимо, що така пильна увага дослідників до особистого життя Іллі Людвиговича підтверджує справедливість тези Т.П. Демченко про те, що протягом років «родина Шрагів здобула статус свого роду місцевої пам'ятки…» [С.17].

Другий напрямок зацікавлень авторів рецензованого видання **– це громадсько-політична діяльність І.Л. Шрага**. Їй присвячено розвідку **І.М. Старовойтенко «Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах укра-**

* Традицію проведення читань продовжено: так, 27.09.2011 р. проведено «Четверті Шрагівські читання» за програмою «Чернігівщина кінця XIX – початку XX ст. та Ілля Шраг» за участю 23 науковців. Деталі на сайті: http://naiz1.pp.net.ua/news/u_chernigovi_istoriki_proveli_chetverti_shragivski_chitannja/2011-10-03-1011

* Тут і далі посилання на рецензоване видання.

їнської громади початку XX ст.» [С.25-34], де на підставі насамперед епістолярних (листування М.С. Грушевського, Є.Х. Чикаленка, П.Я. Стебницького) та – частково - мемуарних джерел фіксуються головні напрямки діяльності І.Л. Шрага в 1898-1908 рр. в контексті реалізації «українського проекту»: заходи в земстві щодо впровадження української мови навчання в народних школах та видання українською мовою книжок педагогічного та науково-популярного змісту; участь у депутаціях до уряду С.Ю. Вітте в 1905 р. з метою скасування дискримінаційного щодо публічного вживання української мови Емського указу 1876 р.; участь в об'єднавчій комісії під час утворення Української демократично-радикальної партії (УДРП) (грудень 1905 р.); передвиборча та депутатська діяльність в Першій Державній Думі Російської імперії; співробітництво в журналі «Украинский вістник» (СПб., 1906); членство у «Союзі автономістів-федералістів» (СПб., 1905); участь у заснуванні в Києві благодійного «Українського товариства підмоги українській науці, літературі і штуці». Підсумовуючи враження однодумців І.Л. Шрага з середовища УДРП та Товариства українських поступовців (ТУП), висловлені в приватному листуванні, І.М. Старовойтенко слушно відзначає, що, «як громадському діячеві та політикові І. Шрагу були притаманні поміркованість та толерантність, зваженість та безкорисливість, а тому у середовищі своїх однодумців він вважався надійним і поважним соратником, який самовіданно працював над відродженням української нації» [С.35].

Третій напрямок збірника – **відтворення суспільно-політичних портретів однодумців І.Л. Шрага,** реконструкція, так би мовити, його «ближнього кола»: соратників по праці в земстві, в Чернігівській громаді, в УДРП, ТУП… В статті письменниці **О.В. Леонтович «Однодумці» [С.21-24)]** окреслено постать Володимира Миколайовича Леонтовича, мешканця Лубенщини, юриста, українського письменника, діяча ліберально-демократичного напрямку, та наведено факти його особистого знайомства зі Шрагом. Автор в порівняльному аспекті характеризує діяльність І.Л. Шрага (в Чернігівському губернському земстві) та В.М. Леонтовича (в Полтавському губернському земстві) щодо навчання українською мовою в народних школах [С.22, 24]. В статті **О.І. Ісаєнко [С.35-42]** здійснено спробу порівняльної характеристики постатей І.Л. Шрага та відомого діяча Чернігівського губернського земства, кадета В.М. Хижнякова за такими критеріями: час народження, соціальне походження, освіта, фактори первинної соціалізації, участь у студентському русі, етапи громадської діяльності, співробітництво у Чернігівському губернському земстві (1877-1900), у лавах конституційно-демократичної партії (1905-1907 рр.), ставлення до національного питання. Автор спирається насамперед на неопублікований епістолярій із особистого архіву В.М. Хижнякова (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського). В розвідці **О.Я. Рахна «О. Русов і М. Коцюбинський: маловідомі факти спільної громадської діяльності» [С.63-72]** освітлюються маловідомі факти конструктивної взаємодії відомого земського статистика, етнографа, фольклориста, діяча УДРП та ТУП Олександра Олександровича Русова й видатного українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського. Автор висловлює припущення, що знайомство О.О. Русова з М.М. Коцюбинським відбулось або взимку 1894-1895 рр., або влітку – восени 1897 р.; наводить докази спільної діяльності у Чернігівській громаді, земських освітніх установах, у міській громадській бібліотеці, в заходах щодо організації книжкового складу в Чернігові. В нарисі **Т.П. Демченко та М.І. Москаленко «Ілля Шраг і Михайло Коцюбинський» [С.72-83]** змальовується побут та атмосфера дореволюційного Чернігова, з'ясовуються причини, згідно з якими І.Л. Шраг вимушений був опісля 1871 р. стати «невиїзним» та, полишивши мрії про кар'єру в столицях або принаймні в Києві, оселитися в тихому провінційному місті. Людина енергійна та оптимістично налаштована, «мусив вживатися у чернігівське середовище, шукати саме тут роботи, однодумців, пускати корені…» [С.75]. В деякому сенсі й для М.М. Коцюбинського побутування в Чернігові було вимушеним, заради «хліба насущного»: одержавши в Чернігівській губернській земській управі посаду діловода, він в 1898 р. переїжджає сюди з родиною з Житомира. В подальшому популярний адвокат та відомий письменник зустрілись та співпрацювали разом в українській нелегальній громаді, в національно-культурному товаристві «Просвіта»… В розвідці **Т.В. Андрійчук «Родина Лебедів у національно-культурному житті Чернігова на початку XX ст.» [С.83-93]** розглянуто трагічну долю Дмитра Климентійовича Лебедя та його синів – Ананія та Миколи, представників посту-

пової інтелігенції Чернігова й, як вважає автор, людей, із якими Шраг підтримував тісні стосунки. Д.К. Лебедь у 1924-25 рр. підтримував знайомство з академіком С.О. Єфремовим, в 1929-1930 рр. був засуджений по сфальсифікованій справі «Спілки визволення України».

Четвертий напрямок збірника - діяльність установ земського та міського самоврядування – «сцени», де розгорталась громадська активність головного героя та його найближчого оточення. Так, в статті **А.В. Ващенко та О.О. Обушного «Юридичний статус земських гласних, голів та членів земських управ»** детально проаналізовано порядок обрання, межі повноважень та відповідальності земських гласних і посадових осіб земських установ, розглянуто механізм земських зібрань та земських управ [С.43-50]. Детальна розвідка **Л.М. Шара «Діяльність Чернігівської думи за часів головування В.М. Хижнякова» [С.51-62]**, що охоплює період 1874-1887 рр., насичена матеріалом з історії реалізації проектів, спрямованих на облаштування господарсько-побутової та соціальної сфери Чернігова за ініціативою новообраного енергійного міського голови Василя Михайловича Хижнякова. Так, у значній мірі завдяки ентузіазму ліберально налаштованого міського голови, відбувалось у Чернігові проектування та будівництво водогону, доріг, шкіл та медичних закладів…

В статті **І.І. Еткіної «Правові погляди селян Чернігівщини за доби революції 1917-1921 рр.» [С.100-118]** проаналізовано особливості правосвідомості та настанови цієї найчисленнішої верстви населення Російської держави щодо аграрного питання, прав людини та реалізації виборчого права. І.І. Еткіна відзначає, що в правосвідомості селян Чернігівщини «переважала ідея скасування приватної власності на землю… Право на землю, за переконаннями селянства, було нерозривно пов'язане з правом на працю… Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя і не повинна використовуватися окремими особами для наживи». Селянство Чернігівщини (див., наприклад, рішення сільського сходу с. Гусинка Городнянського повіту) вимагало не експропріації землі у поміщиків, а справедливого її розподілу згідно трудовому принципу: щоб і поміщикам залишили стільки, скільки вони зможуть обробити своєю працею! [С.109-110]. Наведено факти сприяння І.Л. Шрага підвищенню життєвого рівня селянства [С.108], участі у Чернігівському губернському виконавчому комітеті в перші місяці Лютневої революції [С.106], намагання долучити селянство до мирних, ненасильницьких методів вирішення й наболілої земельної проблеми, і багатьох інших. Авторитет «батька Шрага», як слушно акцентує автор, значно підвищував довіру селянства Чернігівщини до влади Тимчасового уряду [С.107].

Дві публікації збірника присвячені питанням археографії та бібліографії. Це стаття **О.Ф. Тарасенка**, де розповідається історія видання **спогадів парафіяльного священика Матвія Полонського** (1860-1946) **[С.94-100]**, який своєю тривалою пастирською та господарською діяльністю у м. Новій Басані Козелецького повіту заслужив славу та повагу місцевого населення. О.Ф. Тарасенко слушно відзначає, що для відтворення атмосфери історичного часу перших десятиріч ХХ ст. «особливий інтерес становлять спогади діячів, так би мовити, другого та третього рівнів соціальної ієрархії…» [С.95], так би мовити, в ракурсі мікроісторії. Таку унікальну можливість і дають спогади Матвія Тимофійовича Полонського, що побачили світ у 2010 р. В нотатках **О.С. Гейди «Нездійснений бібліографічний проект Дмитра Бочкова» [С.101-104]** охарактеризовано життєвий шлях, творчі плани та наукові здобутки члена Чернігівської губернської ученої архівної комісії, історика Дмитра Панасовича Бочкова (1887-1982) на підставі матеріалів його особового фонду (ф. Р-8860), що зберігається в Державному архіві Чернігівської області. Особливий інтерес, на думку О.С. Гейди, становив проект Д.П. Бочкова щодо підготовки покажчика до тижневика «Чернігівський листок» за редакцією Л. Глібова (1861-1863 рр.) [С.104]. В **додатках до збірника** вміщено матеріали з архівних фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського [С.120-121].

Таким чином, перед нами нове цінне видання, що наочно втілює наукові підсумки Шрагівських читань та може стати в нагоді фаховим історикам, аматорам-краєзнавцям, освітянам, студентам. Відзначимо, що деякі освітлені в збірнику сюжети стикаються з такими перспективними напрямками сучасного історіописання, як «історія повсякдення», «мікроісторія» (маленька людина в Великій історії), «історія ментальностей», просопографічні дослідження… Згадаймо, що у 1918 р., в «огні й бурі» революції та громадянської війни, М.С. Грушевський оптимістично висловлював надію на розвинення в Новій Україні «благо-

родного місцевого патріотизму», вітаючи «гаряче прив'язання до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних здобутків, … здобутих своїми заходами, організованих, вирощених місцевими ж людьми, або громадянськими вибранцями…»[5]. Ці позитивні мотиви - пієтет до «культу предків» і регіональний патріотизм – безумовно, властиві організаторам «Шрагівських читань, що, в свою чергу, позитивно відбилося на змісті та оформленні рецензованого видання.

Джерела та література

1. Яковенко Н. Вступ до історії / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с. - С.221.
2. Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг — «славний укр. діяч» // Український історичний журнал. - 1993. - № 10. – С.91-103; Чмырь С.Г. *(Иваницкая С.Г.)*. Шраг Илья Людвигович // Политические партии России. Конец XIX – первая четверть XX в.: Энциклопедия / Под ред.. В.В. Шелохаева. – РОССПЭН, 1996. – С.704-705; І. Л. Шраг: документи і матеріали / Упор. В. М. Шевченко, Т.П.Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 166 с.; Демченко Т., Курас Г. Батько і син Шраги // Молода нація. - 2003. - № 1. – С.8-33 Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об`єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л.Шрага С.Грушевському). - К.: [б. в.], 2009. - 64 с.
3. Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – К., 1919. - №1-2. – С.123-124.
4. Демченко Т.П. Батько Шраг: Монографія.–Чернігів: РВК «Деснянська правд»», 2008. – 264 с.
5. Грушевський М.С. Новий поділ України // Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.216.

Едуард Петровський (м. Одеса)

У ГОРНИЛІ ОСВІТЯНСЬКИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ

Рец. на кн.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.

Вихід у світ монографії з історії Одеського інституту народної освіти є, безумовно, важливою подією в науковому житті. Її автора можна вважати продовжувачем історіографічної традиції, адже його праця з'явилася услід за дослідженнями з історії Харківського ІНО (О. Л. Рябченко) й Київського ІНО (О. В. Ляпіна). Увібравши кращий науковий доробок попередників, вона претензійна у прагненні не лише заповнити існуючу прогалину у науковому знанні, а й внести чималу кількість нових підходів у висвітлення історії вищої освіти.

Впродовж двох десятиліть Україна знаходиться в пошуку власної концепції вищої освіти, яка б відповідала її національним вимогам щодо підготовки педагогічних і наукових кадрів найвищої кваліфікації. Це безумовно потребує активного вивчення й аналізу позитивного досвіду минулого. При створенні української моделі освіти значний інтерес становлять 1920-ті роки. Реформування системи освіти відбувалось тоді на основі національної концепції й мало класовий характер. Проблема створення вищих навчальних закладів і забезпечення їх науково-викладацькими кадрами була надзвичайно актуальною та обумовлювалась політико-ідеологічними, соціальними й культурними завданнями першого десятиліття радянської системи. В цьому середовищі відбувались динамічні зміни, що відповідали новим політичним реаліям, політиці комуністичної партії та законодавству радянської держави. Радикальна реорганізація системи вищої освіти призвела до знищення університетської системи й утворення інститутів народної освіти – нових специфічних закладів, завданням яких стала підготовка фахівців для майбутнього комуністичного суспільства, здатних виконувати завдання партії на всіх рівнях. Відкидаючи опертя на дореволюційний досвід, і, вважаючи усталені традиції вищої школи попередніх десятиліть архаїчними й непридатними для застосування в нових історичних умовах, радянська влада розпочала «еру експериментування» у формах і методах навчання, видах навчальних закладів. Поряд із вихованцями дореволюційної школи в освітньому середовищі з'явилося багато молодих науковців нової генерації. Значних змін зазнала вища освіта і

в процесі коренізації та українізації, що відбувалися впродовж 1920-х рр. Дослідження позитивного і негативного досвіду функціонування вищої освіти в Україні у 1920-ті рр., навіть у мікровимірі одного навчального закладу, може бути використане для моделювання сучасного розвитку вищої школи в Україні, формування її інтелектуальної еліти.

Існування Одеського ІНО в контексті реформування вищої школи, зміни у його структурі, спрямована на формування професорсько-викладацького складу й контингенту студентів кадрова політика, навчально-методична робота, науково-дослідна діяльність, вплив політики коренізації й політичних репресій на досягнення і прорахунки функціонування закладу – далеко не повний перелік тих важливих сфер і проблем, які висвітлюються у даній монографії. Дослідження є значущим явищем в освітньо-науковій галузі, оскільки пропонує читачеві системний підхід і всебічне висвітлення конкретно-історичного виду вищого навчального закладу і наукової установи у структурі вищої школи УСРР у 1920-ті роки.

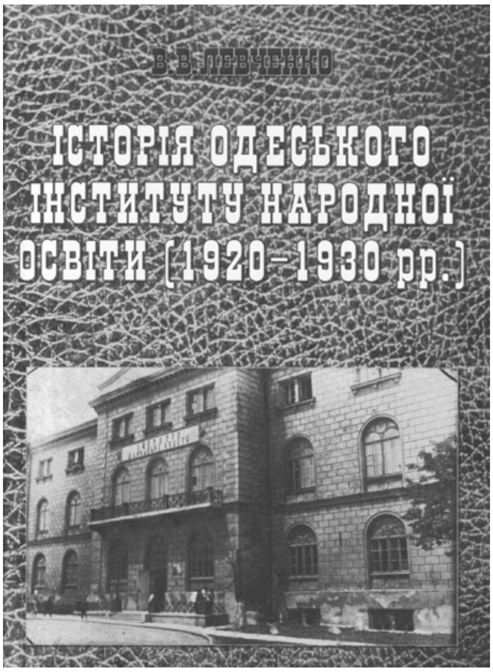

Позитивною рисою рецензованої праці є виключна ретельність автора у відборі джерельної бази свого дослідження. З величезної кількості і багатьох різновидів історичних джерел, що нагромадилися з цього періоду у різних архівосховищах, В. В. Левченко віднайшов і систематизував ті, які дають можливість комплексно висвітлити процес існування Одеського ІНО як системи взаємопов'язаних елементів вищої школи 1920-х рр. Водночас він акцентує увагу саме на тих джерелах, що рельєфно демонструють досягнення закладу в навчальній, науковій і виховній сферах і дають можливість віднести його до провідних вищих навчальних закладів Української СРР.

Прагнення автора максимально використати різні за своїм характером і змістом класифікаційні групи історичних джерел забезпечило повноту наукового дослідження, його насиченість аргументованими положеннями, висновками, самостійними авторськими судженнями, яким притаманна наукова новизна та практично-прикладна спрямованість. Наукова цінність будь-якої праці визначається не лише джерельною базою, а й методологією дослідження, вмінням історика віднайти і виділити основне, робити висновки, адекватні наведеним фактам. Повною мірою це стосується рецензованої монографії В. В. Левченка.

Позитивної оцінки заслуговує ґрунтовність опрацювання автором наявної літератури і спроба врахувати специфіку історіографічної традиції, яка мала свої особливості на кожному із етапів вивчення проблеми. Аналіз наукових публікацій, їх системне групування свідчать про опанування дослідником джерелознавчими та історіографічними методиками історичного дослідження та володіння системним аналітичним мисленням. Не подаючи загального переліку літератури, автор у монографії використав принцип посторінкової подачі посилань, що, безперечно, є повагою до читача й свідчить про бажання представити факти і положення, які базуються на основі науково вивіреної джерельної бази. Врешті-решт, принадність вивчення проблеми і полягає в тому, що сам процес наукового пошуку спонукає до подальших пошуків, до нових спостережень і комплексних узагальнень. Завдяки тематичній різноплановості праця містить значну кількість ідей і концепцій, кожна з яких може стати предметом для подальшої плідної розробки.

Запропоновану монографію слід розглядати як добротний науковий доробок в контексті світоглядного, інтелектуального, навчально-методичного, морального, соціального вимірів. На нашу думку, вона має стати предметом зацікавленості з боку науковців, педагогів, державних службовців освітянської галузі, студентів, представників широкої громадськості. Адже, поряд із намірами самого автора подати системний аналіз усіх складових існування Одеського ІНО в одному дослідженні, потрібно відзначити його багаторічні студії у цій проблематиці, солідну наукову апробацію основних положень праці (75 публікацій), а також відомі науковому загалу імена рецензентів і редакторів: С. В. Кульчицький, А. А. Непомнящий, Т. М. Попова, В. М. Хмарський, які також доклали зусиль до підвищення наукового стандарту роботи.

Маємо відзначити логічну, добре продуману архітектоніку монографії. Кожен із її розділів має досить чітку, коректну та влучну назву. Книга В. В. Левченка складається з 5 розділів, в кожному з яких розкривається від двох до п’яти питань, що стосуються різних аспектів теми. Обрання такої структури дало можливість не лише прослідкувати еволюційні процеси розвитку Одеського ІНО, а й вивчити організацію його роботи, діяльність професорсько-викладацького складу, становлення навчального процесу та викладання.

Другий розділ монографії «Еволюція системи вищої освіти в Одесі (1919 – 1930 роки)» розкриває розвиток системи вищої освіти в Одесі впродовж 1920-х рр. Вдало, зокрема, проаналізовані маловідомі широкому колу фахівців дані як про попередників Одеського ІНО, які увійшли до його складу протягом першої третини 1920-х рр., так і про наступників, що виникли на базі закладу після реорганізації в 1930 році.

У третьому розділі книги «Організація діяльності та управління Одеського інституту народної освіти», крім загальної характеристики інституту, висвітлено ті зміни, що відбувалися в його структурі та системі управління впродовж усього періоду існування. Подано також аналіз складу факультетів та кафедр закладу. В монографії зроблений наголос на тому, що «завдяки величезним організаторським здібностям професорсько-викладацького складу, більшість якого склали представники колишнього Новоросійського університету, було налагоджено дружню співпрацю педагогічного штату і студентства, що дало можливість зберегти і продовжити традиції класичної вищої освіти, які у подальшому були передані спадкоємцям» (с. 141).

Ґрунтовно розглянуті в четвертому розділі монографії «Кадрова політика в ОІНО» проблеми формування професорсько-викладацького складу та контингенту студентства закладу в різні періоди його існування. Один із основних узагальнюючих висновків дослідження В. В. Левченка зводиться до того, що попри ідеологічне втручання більшовицької партії та жорстокий політичний тиск радянської влади, за кількістю і якістю підготовки професорсько-викладацький склад Одеського ІНО майже не поступався своєму попереднику – Новоросійському університету. Цей розділ, як втім і вся книга, є належним чином персоніфікованим, що безумовно сприяє реалізації намірів автора «оживити» історичний процес, крім фактологічного матеріалу, подати конкретні образи викладачів і студентів інституту, фігурально вказати на явні розбіжності в освітньому і методологічному підходах до науки між представниками «старої» і «нової» генерації вчених. Не залишилася поза увагою автора і така визначальна для історії вищої школи 1920-х рр. проблема, як вплив політики коренізації на роботу навчального закладу, на що вказує аналіз формування та функціонування національних (українського, єврейського, німецького) відділень в Одеському ІНО.

Автор звертає увагу і на такий суттєвий момент: поступова «радянізація» наукових установ і культурно-освітніх закладів передбачала ліквідацію радянською владою будь-якої ідейної опозиції, результатом чого стало «знищення дореволюційного поняття професорської корпорації» (С. 208). На основі матеріалів з архіву Служби безпеки України він проілюстрував на конкретних прикладах безглуздість обвинувачень через які радянська влада здійснювала фільтрацію і фізичне винищення багатьох «непотрібних» їй викладачів. Ламаючи долі інтелектуальної еліти країни, влада здійснювала т.зв. «перевиховання» інтелігенції, змушувала її представників відмовитись від попередніх переконань та методологічних позицій і перейти на марксистсько-ленінську платформу. Водночас, нові кадри «червоної професури» далеко не завжди відповідали високим нормам академічної освіти.

У п’ятому розділі книги «Навчальний процес і наукові дослідження в ОІНО» розкрито особливості навчально-виховного процесу, пов’язані з цим експерименти керівних органів у методиці викладання та оцінюванні рівня знань студентів, а також форми і напрямки наукових досліджень вчених в Одеському інституті народної освіти. Аргументовано автором доведено думку, що попри намір влади створити саме заклад педагогічного типу, в інституті було продовжено традиції наукових досліджень вчених класичних університетів, а це є підставою для визнання Одеського ІНО прямим спадкоємцем Новоросійського університету. Слушним вважаємо зауваження стосовно того, що закладені в цей період принципи діяльності вищої школи, на довгі роки стали ґрунтовною основою її розвитку, а окремими елементами цієї системи ми користуємося до сьогодні.

Крім виважених і науково обґрунтованих висновків, у дослідженні заслуговують на увагу чималі за обсягом і різні за видовою характеристикою додатки. Вони мають беззаперечне практично-прикладне значення, оскільки є самостійним дослідницьким продуктом, створеним автором у ре-

зультаті тривалої роботи з різноманітними джерелами. Списки представників професорсько-викладацького складу, відомих аспірантів і студентів Одеського ІНО – це своєрідний довідник персоналій, який не лише посилює текстову складову книги, а й дає можливість дізнатися про період їхньої роботи в закладі і напрямки досліджень. Складовою додатків є також списки використаних фондів архівів та наукових публікацій автора щодо теми монографії, перелік умовних скорочень, іменний покажчик. Робота ілюстрована численними фотографіями видатних професорів інституту і має добротне поліграфічне виконання.

Глибина наукового викладення матеріалу фактично унеможливлює висунення принципових зауважень щодо змістовності монографії В. В. Левченка. Звичайно, в кожного читача можуть бути свої побажання й рекомендації, що цілком природно, адже оцінки історичних подій і явищ, як правило, амбівалентні. Ми ж обмежимося констатацією того, що, незалежно від суб'єктивного сприйняття викладеного матеріалу тими, хто буде читати цю працю й роздумувати над можливістю «позитивного досвіду невдалого експерименту», кожен оцінить її безсумнівну корисність в науково-пізнавальному і практичному вимірах.

Віктор Прокопчук (м. Кам'янець-Подільський)

БІЛЯ ВИТОКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Рец. на кн.: *Завальнюк О.М.* Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 644 с.)

У сучасній Україні реформуються різні галузі державного і суспільного життя, зокрема й освітня. Від того, наскільки вдалими будуть перетворення у цій галузі у великій мірі залежить майбутнє України. У великій мірі це стосується вищої освіти, яка покликана творити суспільство знань. У зв'язку з назрілою освітньою реформою своє обличчя мають змінити, зокрема університети, наблизившись до європейської університетської моделі, яка, поза сумнівом, є досить ефективною, прогресивною і перспективною. Це аж ніяк не означає, що вітчизняні університети повинні беззастережно набути транснаціональних рис, позбувшись набутих упродовж багатьох десятиліть визнаних на національному і міжнародному рівні якостей. У зв'язку з цим актуальним є досвід перших державних українських університетів, які були засновані і розгорнули діяльність в добу національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

На жаль, про ті виші науковій і освітянській громадськості дотепер відомо небагато. За ґрунтовне дослідження процесу їх творення і функціонування взявся О.М.Завальнюк, історик із Кам'янця-Подільського, який присвятив цій справі багато років роботи і зумів виконати велику за обсягом, цілісну і змістовну монографію «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)», що вийшла в світ у місцевому видавництві «Аксіома».

Робота складається із вступу, 6 розділів, висновків, переліку умовних скорочень, списку використаних джерел і літератури та іменного покажчика, має раціональну структуру, яка логічно випливає із авторської концепції і забезпечує послідовне розкриття процесу університетотворення і діяльності перших українських університетів у зазначений період.

Аналіз розділу І «Історіографія проблеми, джерельна база і теоретико-методологічні засади роботи» переконує, що, по-перше, дотепер вчені, на жаль, не спромоглися створити синтетичної, узагальнюючої, комплексної праці, яка б стала проривом у дослідженні цієї теми; по-друге, для розв'язання завдань і досягнення мети своєї роботи дослідник мобілізував величезну джерельну базу і наукову літературу; по-третє, автор володіє сучасною методологією історичної праці, глибоко розуміє роль освітньої системи суспільства у забезпеченні цивілізаційного поступу, залучив до розв'язання дослідницьких завдань комплекс найбільш ефективних методів дослідження.

У розділі ІІ «Революція і перші спроби українізувати російськомовні університети в Україні. Заснування і діяльність Київського народного українського університету (березень 1917 – кві-

тень 1918 рр.)» історик аналізує громадський рух за українізацію вищої освіти і спроби заснування українознавчих кафедр в російських університетах України, показує творення і функціонування КНУУ – першого українського неофіційного вишу, як прорив національної освіти і науки, що став одним із результатів Лютневої революції і громадської активності науково-освітньої інтелігенції.

Наступний, третій розділ присвячений процесу становлення і відкриття державних українських університетів, його нормативно-правовій базі з січня 1918 по жовтень 1920 роки. Тут автор проаналізував роль інтелігенції у розгортанні процесу творення державних українських університетів за Центральної Ради, плани і перші кроки влади щодо створення мережі українських держуніверситетів, діяльність комісій із заснування вищих шкіл, юридичне оформлення нових вишів та їх наступну законодавчу підтримку владою, урочисте відкриття Київського і Кам'янець-Подільських університетів і, насамкінець, надання державних російським університетам і спроби їх українізації за гетьманату і Директорії УНР. Наведена структура цілком обґрунтована і доцільна, забезпечила з'ясування тих сутнісних питань, які розкривають появу національної університетської освіти в Україні, її нормативно-правової бази, перспектив розвитку.

Формування кадрового потенціалу і студентського контингенту державних українських університетів, творення матеріально-технічної бази цих вишів в період з серпня 1918 по січень 1921 рр. розглядаються у розділі IV. Тут автор послідовно аналізує такі важливі питання, пов'язані з функціонування національної системи вищої освіти, як кадровий склад та студентський контингент, матеріально-технічна база, заснування та організація роботи університетських бібліотек, об'єктивно показує складнощі роботи з підбору професорсько-викладацьких кадрів та сформування працездатного, підготовленого до здобуття національної вищої освіти студентства, а також зі створення належних матеріальних умов діяльності університетів, забезпечення навчального процесу необхідною літературою.

Розділ V «Освітня і наукова діяльність українських університетів. Проблема соціального захисту науково-педагогічних, навчально-допо-міжних і технічних працівників та студентів (серпень 1918 – лютий 1921 рр.)» розкриває роботу державних українських університетів в освітній, науково-методичній, науковій і видавничій сферах, соціальну спроможність учасників навчального процесу, різних категорій трудового колективу успішно виконувати покладені на них функції. Також досліджується питання про допомогу держави і місцевих самоврядувань університетським працівникам і студентській молоді, призначення державних, громадських і приватних стипендій. Автор доводить, що в умовах глибокої економічної кризи, погіршення соціального становища університетам було вкрай важко працювати над підготовкою кадрів української інтелігенції.

Завершальний шостий розділ присвячений українським університетам як опорі національного державотворення і рушіям освітньо-культурного відродження країни у 1917-1920 років. У ньому послідовно розкривається участь викладачів і студентів у державно-політичному житті й збройному захисті української держави, церковному відродженні. Також аналізується лекційно-пропагандистська, літературно-публіцистична і редакційно-видавнича діяльність викладачів, інших працівників та студентів, робота зі збереження культурно-історичної та архівної спадщини українського народу, діяльність гімназії для дорослих і учительських курсів при Кам'янець-Подільському державному українському університеті. Переважна більшість узагальненого в розділі цінного історичного матеріалу розкриває зовнішні, нетрадиційні функції українських держуніверситетів, що дає змогу скласти більш повне розуміння ролі науково-педагогічної інтелігенції і студентства в Українській революції 1917-1921 років.

Висновки вивірені, логічні, належно підсумовують роботу. Наукова добросовісність і чесність дослідника забезпечили висвітлення процесу творення і діяльності перших державних українських університетів без будь-яких прикрас, перебільшень. Кожна думка достатньо підкріплена добротним фактажем, який у більшості випадках є свіжим, вводиться до наукового обігу уперше, сприймається як виважена, достатньо переконлива, науково значуща. При висвітленні конфлікту між представниками української і російської освіти і науки автор не стає на позицію тієї чи тієї конфліктуючої сторони, даючи можливість читачеві самому визначитися із вагомістю аргументів представників чи то української чи то російської національних ідей.

Монографічна праця О.М.Завальнюка характеризується високим ступенем новизни, яка полягає в залученні нових джерел, раніш невідомих подій і фактів, у проблемно-дискусійному

викладі, аналізі й тих висновках, до яких прийшов дослідник. Вперше у всій повноті представлено процес юридичного оформлення і зміст нормативно-правової бази функціонування національної вищої школи; ґрунтовно проаналізований стан кадрового забезпечення і студентського контингенту, матеріально-технічної і навчально-лабораторної бази і бібліотечних фондів держуніверситетів; висвітлена організація навчально-виховного процесу, забезпечення його україномовними підручниками і посібниками, наукове життя, а також науково-видавнича діяльність викладачів і студентів; з'ясовано негативний вплив економічної кризи на становище усіх категорій працюючих і студентської молоді та заходи різних структур (держава, земство, міське самоврядування) із їх соціального захисту; розкрита участь професорсько-викладацьких кадрів і студентства в державно-політичному житті і збройному захисті, церковному відродженні країни; глибоко висвітлена лекційна, публіцистична і громадська діяльність працівників і студентської молоді університетів.

Варто відзначити практичне значення отриманих результатів. На нашу думку, вони полягають в тому що: по-перше, можуть бути корисними при розв'язанні конкретних теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з реформуванням сучасної університетської освіти в Україні, по-друге, використані при написанні узагальнюючих праць, спеціалізованих досліджень та науково-популярних робіт з історії Української революції 1917-1921 рр., історії вітчизняної культури, історії освіти і педагогіки.

Олег Бажан (м. Київ)

УКРАЇНЦІ ТА РУМУНИ: БАГАТОЛІТНІЙ ДОСВІД ЖИТТЯ ПОРУЧ

Рец. на кн.: Рендюк Т.Г. Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище. – К., 2011. – 293 с.

Румунія посідає важливе місце у системі зовнішньополітичних інтересів України, що обумовлено низкою чинників геополітичного, економічного та культурно-гуманітарного характеру. Насамперед, слід зазначити, що сучасні тенденції політико-економічного та культурно-цивілізаційного розвитку європейського континенту характеризуються процесами інтеграції та глобалізації, що набирають масштабного розповсюдження. У цій ситуації актуальним стає питання інтенсифікації, підвищення ефективності та розширення сфери партнерської взаємодії між державами, особливо між країнами сусідами. Необхідною умовою успішного виконання таких завдань є гармонійний розвиток взаємовідносин між ними, що у значній мірі залежить від існування максимальної ступені довіри між ними. У цьому сенсі великий інтерес викликають відносини між двома країнами Центрально-Східної Європи – Україною, яка лише прагне стати членом Європейського Союзу, та Румунії, що вже реалізувала свої євроінтеграційні інтереси 1 січня 2007 р.

Важливість вивчення цього питання підтверджується і тим, що Україна й Румунія, об'єднуючи разом майже 72 млн. жителів, відіграють зростаючу роль у збереженні миру та стабільності в Європі, стаючи гарантами безпеки особливо у її східній частині та у Чорноморському регіоні. Крім того, вагомою підставою для дослідження ролі і місця українців в Румунії та румунів в Україні в становленні та розвитку українсько-румунських відносин є наявність спільного історичного минулого, присутність у прикордонних регіонах обох держав чисельних меншин, які духовно пов'язані з історичною Батьківщиною, багатогранний досвід взаємодії між двома державами у політичній, економічній та культурно-гуманітарній сферах тощо.

При всьому тому, що вивченню різних аспектів українсько-румунських відносин присвячено низка досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, унікальність та оригінальність роботи Теофіла Рендюка полягає у тому, що він вперше дослідив новий та комплексний напрям, пов'язаний з історією та етапами формування української громади в Румунії, її становищем під час міжвоєнної королівської влади у цій країні, військово-фашистської диктатури часів Другої світової війни, народно-демократичного, соціалістичного та перехідного етапів розвитку Румунії.

Актуальність теми безпосередньо пов'язана із національними інтересами України у відносинах з Румунією у вельми делікатній сфері та з одного з найбільш складних проблемних питань двостороннього співробітництва – забезпечення та захисту прав національних меншин – української в Румунії та румунської в Україні. Представлене дослідження має важливе значення для розвитку історичної науки, зокрема регіоналістики, оскільки комплексне висвітлення ролі та місця етнічних українців в Румунії та, відповідно, румунів в Україні у широкому спектрі сучасних двосторонніх відносин і з особливим акцентом на регіональний аспект – Буковини, Мараморощини, Задунав'я, Бессарабії – до цього часу не було предметом спеціального історичного дослідження та залишається маловідомим напрямом для української історіографії. За таких обставин етнополітичний аспект в українсько-румунських взаємостосунках набуває особливої ваги. Стала тенденція до пошуку конструктивного компромісу у вирішені зазначеного проблемного питання між Україною та Румунією залишається актуальним завданням української дипломатії та науки. Тому належне дослідження ролі та місця відповідних національних меншин у врегулюванні міждержавних стосунків, пошук ефективних методів вирішення існуючих гострих етнополітичних проблем у цих відносинах посідає окреме місце в історичній науці та має системний характер.

У зв'язку з цим стає зрозумілою важливість даного дослідження, яке присвячене виявленню основних тенденцій розвитку сучасних українсько-румунських відносин в етнополітичній сфері та їх врахуванню у подальших стосунках України з Румунією.

Сформульовані в монографії мета, наукові завдання роботи, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні рамки та структура роботи визначені чітко, є аргументованими та логічними. Оригінальною та самодостатньою є джерельна база дослідження. Особливо важливим є використання автором широкого кола вітчизняних та румунських архівних матеріалів, іноземних джерел та спеціалізованих праць зарубіжних авторів. Тривала робота в Румунії надала можливість авторові виявити та використати унікальні матеріали з архівних фондів Румунії. Для обґрунтування положень про форсовану політику румунізації українців Північної Буковини у міжвоєнний період автором використано відповідні матеріали, які зберігаються у фондах Державного архіву Чернівецької області, а також опубліковані збірники документів з цього питання. В роботі використані документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) та Центрального державного архіву громадських організацій (ЦДАВО) України, а також надруковані протягом 1998–2004 рр. в Румунії окремі документи з восьмитомного збірника «Стенограми засідань Ради Міністрів. Урядування Іона Антонеску».

З іншого боку, в монографії широко використано авторський матеріал, зібраний під час періодичного перебування Рендюка Т.Г. у коротко- та довготермінових відрядженнях у Румунії, де він мав можливість зустрічатися з представниками вищого керівництва країни, впливовими політичними і релігійними діячами, лідерами української громади тощо. Використання такого матеріалу надає дослідженню оригінальності, новизни та актуальності.

Дослідження є самостійним і достатньою мірою розкриває всі аспекти включених до змісту розділів. Воно робить предметний внесок у висвітленні новітньої історії взаємовідносин України з Румунією.

ПРО АВТОРІВ

Агієнко Ірина Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри «Облік, аудит та інтелектуальна власність» Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна.

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, голова Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України.

Букет Євген Васильович – відповідальний секретар Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово Просвіти».

Вирський Дмитро Станіславович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Вінцковський Тарас Степанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Войтова Людмила Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Волошин Юрій Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Гуменюк Тетяна Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Дзагалов Анатолій Сосланбекович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Інституту екології та медицини (м. Київ).

Денисенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру "Зводу пам'яток історії та культури України" Інституту історії України НАН України.

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

Жалоба Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету, член правління Міжнародної асоціації дослідження історії залізниць.

Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Казіміров Дмитро Вікторович – аспірант кафедри історії Центрально-Східної Європи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Капась Іван Андрійович – аспірант кафедри загальної історії, методології і методики навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Качмала Вікторія Іванівна – старший викладач Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій (м. Київ).

Комарніцький Олександр Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Корнієнко Олег Миколайович – голова Правління Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, здобувач Інституту історії України НАН України.

Кравчук Христина Анатоліївна – аспірант Донецького національного технічного університету.

Крот Володимир Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Курінна Марина Андріївна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

Курченко Тетяна Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культурології Національного авіаційного університету.

Лапін Володимир Павлович – кандидат історичних наук, начальник служби Південно-Західної залізниці, академік Української академії геральдики, почесний працівник транспорту України.

Липинський Віталій Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та права Донецького національного технічного університету.

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України.

Маслак Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Марочко Василь Іванович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Набок Людмила Миколаївна – провідний науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Непомнящий Андрій Анатолійович – доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, голова правління Кримської республіканської організації Національної спілки краєзнавців України.

Нєвєжин Володимир Олександрович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН.

Панченко Володимир Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського міжнародного університету.

Петровський Едуард Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Поляков Володимир Євгенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет».

Прокопчук Віктор Степанович – доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка).

Рендюк Теофіл Георгійович – кандидат історичних наук, заступник директора – начальник відділу національних меншин та віросповідань Департаменту зв'язків із закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва Міністерства закордонних справ України.

Саранча Віктор Іванович – аспірант кафедри українознавства з науково-методичного забезпечення Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Селевич Юлія Леонідівна – кандидат історичних наук, виконуючий обов'язки доцента кафедри соціології та соціальної роботи факультету соціального менеджменту Харківського інституту екології і соціального захисту.

Стельмах Ірина Федорівна – завідувач відділу музеєзнавства Кримської республіканської установи «Центральний музей Тавриди» (м. Сімферополь), здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Ткачівська Інна Михайлівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання і спорту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Тонконог Олена Іванівна – науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Урсу Дмитро Павлович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Філіпова Марина Петрівна – аспірант кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Ходаківський Микола Степанович – доцент, помічник ректора Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури України.

Шакула Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шандра Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЖУРНАЛІ "КРАЄЗНАВСТВО"

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно вимог ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково)*** прохання надсилати на поштову чи електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або передати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського,4 кімн. 216; тел. +380-44-2785305; e-mail: kraeznavstvo@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно вмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); наукова ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту **виключно** із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***винятково післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання; у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі "градації сірого" (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носію; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10×15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань, **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовку публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 216

Телефони: +380-44-2785305; +380-44-2791388

Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал

№ 4 (77), 2011 р.

Макетування – М.В. Олефіренко

Коректор – А.М. Лебедєва

Видано у ТОВ НВП “Ферокол”
(Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджквачів видавничої продукції –
серія ДК № 3503 від 19.06.2009 р.)
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,
тел./факс: +380(4631)71498,
e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 01.12.2011 р.
Формат 60х84/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Ум. друк. арк. 35,34.
Обл.-вид. арк. 36,75. Наклад 300 прим.
Зам. № 065.